TC.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HADİS BİLİM DALI

ENDÜLÜS'TE HADİS İLMİ: III.-V./IX.-XI. ASIRLAR

Doktora Tezi

HATİCE NUR DALKILIÇ

İstanbul 2024

TC.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HADİS BİLİM DALI

ENDÜLÜS'TE HADİS İLMİ: III.-V./IX.-XI. ASIRLAR

Doktora Tezi

HATİCE NUR DALKILIÇ

Tez Savunma Jürisi

1. Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Ayşe Esra Şahyar
2. Üye	: Doç. Dr. Mustafa Macit Karagözoğlu
3. Üye	: Prof. Dr. Halit Özkan
4. Üye	: Doç. Dr. Rahile Yılmaz
5. Üye	: Prof. Dr. Ahmet Yücel

İstanbul 2024

ÖZET

ENDÜLÜS'TE HADİS İLMİ: III.-V./IX.-XI. ASIRLAR

Hz. Peygamber'in risâletinden yaklaşık bir asır sonra fethedilen İber yarımadası, sekiz asır boyunca İslam medeniyetine ev sahipliği yapmıştır. III.-V./IX-XI. asırlarda burada sırasıyla Endülüs Emevîleri ve Mülûkü't-tavâif dönemi yaşanmıştır. Bu çalışma, söz konusu zaman diliminde Endülüs'te hadis ilminin pek çok yönünü ortaya koymayı amaçlamaktadır. Merkez İslâm coğrafyasına oldukça uzak konumda yer alan Endülüs, II. asırdan itibaren Doğu'ya yapılan rihleler yoluyla hadislerle ve hadis ilminin farklı yönleriyle tanışmıştır. Hadis tarihinin bölgesel olarak incelendiği bu çalışmada Doğu'dan Endülüs'e intikal eden hadis musannefâtının rivayeti, ilim merkezleri arasındaki ulema hareketliliği ve hadis tahammül yolları ele alınmış, ricâl başta olmak üzere hadis ilminin çeşitli alanlarına dair telif edilen eserler tespit edilmiştir. Çalışmanın kapsamına giren zaman aralığında her ne kadar siyasi ve toplumsal huzur her zaman sağlanamamış olsa da hadis ilminin Endülüs'teki seyrinin gelişerek devam ettiği söylenebilir. Hadis ilminde derinleşen ulema sayısındaki artış ve Endülüs'te oluşan hadis literatürü bu gelişim aşamasının en önemli göstergelerindendir. Endülüs'te hadis ilminin gelişimine yön veren meselelerden biri de rey merkezli fıkıh anlayışına sahip fakihler ile Doğu'da hadis ağırlıklı eğitim alan muhaddisler arasında III. asırda yaşanan tartışmalardır. Hadis ilminin Endülüs'teki tarihi bakımından anlamlı olan söz konusu tartışmalara bu çalışmada yer verilmiş, tarihsel süreç içinde bu çekişmenin önemli ölçüde ehl-i hadis lehine sonuçlandığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, Hadis Tarihi, Mâlikî Mezhebi, Bakî b. Mahled, İbn Abdilber, Rihle, Ulema, Kitap Rivayeti.

ABSTRACT

The Science of Hadith in al-Andalus: 3-5th/9-11th Centuries

Iberian Peninsula, conquered approximately one century after the beginning of Islam, was under the rule of Andalusian Umayyads and Party Kingdoms during III-V AH (IX-XI AD) centuries. This study aims to reveal various aspects of hadith science during the period in question. Being far from central Islamic land, al-Andalus is introduced to hadiths and different aspects of hadith science through hadith journeys to the East from the second century AH. In this study, which examines the history of hadith regionally, the narration of the hadith books brought to al-Andalus from the East, the mobility of *'ulama* among scholarly centres and methods of *tahammul* (receiving hadith) are among the topics dwelled upon. Certain books are also identified from this period on various fields of hadith science, especially on *rijal*. Even though political and social peace could not always be established during the period covered in this study, it is possible to say that the science of hadith made progress in al-Andalus. The increase in the number of *ulama* who specialized in hadith and the hadith literature formed in al-Andalus are among the most significant indicators of this progress. Another matter to guide the development of hadith science in al-Andalus is the discussions in the third century AH between the jurists who had a *ra'y* centred *fiqh* understanding and hadith scholars who received a hadith centred education in the East. These discussions which are substantial in terms of the history of hadith science in al-Andalus are included in this study and it is concluded that this conflict resulted considerably in favor of ahl-hadith.

Keywords: al-Andalus, History of Hadīth, Malikī School of Law, Baqī Ibn Mahlad, Ibn Abd al-Barr, Rihla, 'Ulama, Transmission of Books.

ÖNSÖZ

Mağrib bölgesinin en uzak noktasında yer alan Endülüs, hicri I. asrın sonu itibariyle fethedilmiş, asırlar boyunca Müslümanların hakimiyeti altında kalmıştır. Merkez İslam coğrafyasının oldukça uzağında yer alan ve etnik çeşitliliğe sahip bu toplumun ilimler tarihini konu edinen araştırmaların yetersizliği malumdur. Endülüs hadis tarihi özelinde düşünüldüğünde yapılan çalışmalarda Endülüs'ün kendine has sosyal tarihi, kültürü ve mezhep faktörünün göz ardı edilmesi bu yetersizliğin sebepleri arasındadır. Endülüs ulemasını merkeze alan çalışmaların öncelikle interdisipliner olması beklenir. Ayrıca bölgenin Kuzey Afrika ile bağının ortaya konması ve Endülüs kaynaklarının verimli kullanılması da çalışmalardan beklentileri karşılayacak artılardır.

Hicri III.-V. asırlarda Endülüs'ün hadis tarihini konu edinen bu çalışma, her dönemin en etkin muhaddislerini merkeze alarak rihleler, tartışmalar, kitap rivayeti ve literatür üzerinden bölgede yaşanan hadis ilmindeki gelişmeleri ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışma giriş, beş ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Birinci Bölüm'de tarihi arka plan bilgisine yer verilmiştir. "İlmî Hayat" başlıklı İkinci Bölüm'de ise ilim merkezleri, Endülüslülerin yaptıkları rihleler, ulema-umera ilişkileri, âlimlerin resmî görevleri ve meslekleri, ders mekanları ve hadis tahammül yolları ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Çalışmanın Üçüncü Bölüm'ü Doğu'dan Endülüs'e intikal eden hadis kitaplarının rivayetine tahsis edilmiştir. Dördüncü Bölüm'de Endülüslülerin telif ettikleri hadis kitapları, şerhler, tabakât gibi türlerde eserler hakkında bilgi verilmiştir. Endülüs'te hadis-rey tartışmalarını konu edinen son bölümde ise mesâil fıkhını benimseyen Endülüslü fakihler ile ehl-i hadis arasında yaşanan çekişmeler incelenmiştir.

Bu çalışmanın uzun ve zorlayıcı sürecinde birçok kişinin katkı ve desteklerini gördüğümü belirtmeliyim. Öncelikle çalışmanın tamamını okuyarak pek çok açıdan yönlendirmelerde bulunan, zorlandığım vakitleri anlayışla karşılayan, desteğini ve güvenini her daim hissettiğim kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Ayşe Esra Şahyar'a minnettarım. Tez izleme komitesinde bulunarak bu süreçte muhteva ve üslup açısından yol gösteren, kendilerinden istifade ettiğim değerli hocalarım Doç. Dr. Mustafa Macit Karagözoğlu ve Prof. Dr. Halit Özkan'a katkılarından dolayı çok teşekkür ederim. Tez jürisinde yer alarak değerlendirmelerde bulunan kıymetli hocalarım Prof. Dr. Ahmet Yücel ve Doç. Dr. Rahile Yılmaz'a teşekkürlerimi arz ederim. Vakitlerini ayırıp çalışmanın tamamını okuyup tashih eden Dr. Betül Yılmazörnek ve Arş. Gör. Ali Yücel'e, metnin yazım aşamasında bazı bölümleri okuyarak değerlendirmelerde bulunan İsmail Çelik, Reyhan Yılmazörnek ve Arş. Gör. Fatma Büşra Çoban'a ve bu süreçte yanımda olan ve tecrübelerini paylaşan arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim. Kaynaklarından yararlandığım, uzun ve verimli bir çalışma dönemi geçirdiğim İSAM Kütüphanesi

yönetici ve çalışanlarına ayrıca teşekkür etmek isterim. Son olarak öğrenim hayatım boyunca maddi-manevi desteklerini hissettiğim kıymetli anne ve babam Nigar ve Mehmet Dalkılıç'a şükran borçluyum.

Hatice Nur Dalkılıç

Üsküdar, 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZET i
ABSTRACT ii
ÖNSÖZ iii
İÇİNDEKİLER v
KISALTMALAR xi
TABLOLAR ve ŞEMALAR LİSTESİ xiii
ŞEKİLLER LİSTESİ xiv

GİRİŞ

1. Konu ve Kapsam 2
2. Araştırmanın Yöntemi 4
3. Kaynak ve Literatür Değerlendirmesi 5
3.1. Klasik Kaynaklar 5
3.2. Çağdaş Literatür 8

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHÎ VE MEZHEBÎ ARKA PLAN

1. Dinî ve Toplumsal Yapı 12
2. II./VII. Asırda Endülüs'te Hadis 14
2.1. Endülüs'e Gelen Sahâbe ve Tâbiûn 15
2.2. Hadisin Endülüs'e Girişi: Çözülememiş Bir Problem 16
3. Endülüs'ün Mezhebî Yapısı 20
3.1. Endülüs'te Mâlikîlik'ten Önceki Durum 21
3.2. Muvatta'ın Endülüs'e İntikali 23
3.3. Mâlik'in Ashâbından Fıkıh Öğrenen Endülüslü Âlimler 26
3.3.1. Mısır Mâlikî Ekolü 27
3.3.2. Medine Mâlikî Ekolü 31
3.3.3. Irak Mâlikî Ekolü 33

3.4. Mâlikîliğin Endülüs'e Girişi ve Hâkim Mezhep Haline Gelmesi 35

İKİNCİ BÖLÜM

İLMÎ HAYAT

1. Endülüs İlim Merkezleri 41
1.1. Kurtuba 43
1.2. Tuleytula 46
1.3. İşbîliye 47
1.4. İlbîre 48
1.5. Sarakusta 50
2. Rihleler 51
2.1. Rihleye Sevk Eden Etkenler ve Rihlenin Önemi 52
2.2. Rihle Yönleri 54
2.2.1. Endülüs İçindeki Rihleler 54
2.2.2. Endülüslülerin Doğu'ya Rihleleri 57
2.2.3. Doğuluların Endülüs'e Rihleleri 65
2.3. Rihlenin Sonuçları 67
3. Ulema-Umera İlişkileri 69
4. Âlimlerin Resmî Görevleri ve Diğer Uğraşıları 71
5. Endülüs'te İlim Mekânları 76
5.1. Cami ve Mescidler 76
5.2. Evler 79
6. Hadis Tahammül Yolları 80
6.1. Semâ ve Kıraat 81
6.2. İcazet ve Diğerleri 82

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ENDÜLÜS'TE KİTAP RİVAYETİ

1. *Muvatta'* 92
1.1. Yahyâ el-Leysî Rivayeti 93

1.1.1. Ubeydullah b. Yahyâ rivayeti 93
1.1.2. Muhammed b. Vaddâh ve İbrahim b. Muhammed b. Bâz Rivayetleri 99
1.2. İbn Vehb ve İbnü'l-Kâsım Rivayetleri 105
1.3. İbn Bükeyr Rivayeti 107
1.4. Ebû Mus'ab Rivayeti 111
1.5. Ka'nebî Rivayeti 112
2. Musannefler 114
2.1. İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i 114
2.2. Vekî' b. Cerrâh'ın *Musannef*'i 116
2.3. Abdürrezzâk'ın *Musanne*f'i 117
3. Kütüb-i Hamse (Endülüs'e Giriş Sırasıyla) 118
3.1. Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i 118
3.1.1. İbn Dâse Rivayeti 120
3.1.2. İbnü'l-A'râbî rivayeti 122
3.1.3. Remlî Rivayeti 124
3.1.4. Lü'lüî Rivayeti 125
3.2. Nesâî'nin *Sünen*'i 126
3.2.1. Muhammed b. Kâsım Rivayeti 128
3.2.2. İbnü'l-Ahmer Rivayeti 129
3.2.3. Mes'ûd b. Ali Rivayeti 131
3.2.4. Hamza el-Kinânî Rivayeti 132
3.2.5. İbnü'l-Mühendis Rivayeti 133
3.3. Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'i 134
3.3.1. Firebrî Rivayeti 135
a. Ebû Zer el-Herevî Rivayeti 136
b. İbnü's-Seken Rivayeti 139
c. Mervezî Rivayeti 141
c.a. Asîlî Rivayeti 142
c.b. Kâbisî Rivayeti 144
3.3.2. Nesefî rivayeti 145
3.4. Müslim'in *Sahîh*'i 146
3.4.1. Cülûdî Rivayeti 147

3.4.2. Kisâî Rivayeti 150
3.4.3. İbn Mâhân Rivayeti 151
3.5. Tirmizî'nin *Câmi*'i 153
4. Müsnedler 156
4.1. İbn Ebî Şeybe'nin *Müsned*'i 156
4.2. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i 158
5. Hadis İlimlerine Dair Eserler 159
6. Tarih ve Tabakat Eserleri 163
Değerlendirme 165

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ENDÜLÜS'TE TELİF EDİLEN HADİS ESERLERİ

1. Hadis Kitapları 168
2. *Muvatta'* Literatürü 175
2.1. *Muvatta'* Şerhleri 175
2.2. *Muvatta'* Ricâli Üzerine Telif Edilen Eserler 183
2.3. Müsnedü'l-Muvatta' Eserleri 185
3. Ricâl Literatürü 188
3.1. Sahâbe Literatürü 189
3.2. Endülüs Ulemasına Dair Yazılan Ricâl Eserleri 190
3.3. Ricâlin Kimliğini Konu Edinen Kitaplar 198
3.4. Fehrese Türü Eserler 201
3.5. Ricâl Üzerine Yazılmış Diğer Eserler 208
4. Garîbü'l-hadîs Eserleri ve Hadis Şerhleri 209
5. Hadis İlimlerine Dair Eserler 215

BEŞİNCİ BÖLÜM

III./IX. ASIRDA ENDÜLÜS'TE HADİS-REY TARTIŞMALARI

1. Hadis-Rey Tartışmalarının Arka Planı 221
1.1. III./IX. Asrın Ortalarına Kadar Endülüslü Âlimlerin Hadis Bilgisi 221

1.2. Mezhep İçi İhtilaflardan Kaynaklanan Tartışmalar 225
1.3. Mâlikî Olmayanlara Baskılar ve Zındıklık Suçlamaları 228
2. Hadis-Rey Tartışmalarının Sebepleri 230
2.1. Endülüs'te Mesâil Merkezli Fıkıh Anlayışı 230
2.2. Bakî b. Mahled'in İlmî Konumu ve Mezhebî Kişiliği 233
2.3. Fıkhî İhtilafların Endülüs'e Taşınması 236
2.4. Kişisel Menfaatlerin Etkisi 237
3. Tartışmalar Sırasında Muhaddislerin Gördüğü Baskılar 237
3.1. Bakî b. Mahled'e Gösterilen Tepkiler ve Zındıklık İthamları 238
3.2. Öğrencilerin Bakî'nin Halkasından Menedilmesi ve Halkasına Yapılan Baskınlar 240
3.3. Muhammed b. Vaddâh'ın Baskı Görmesi 241
3.4. Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî'nin Hapse Atılması 243
3.5. Kâsım b. Muhammed'in Tenkit edilmesi 244
4. Tartışmaların Sonuçları 246
4.1. Hadis İlmi Açısından Sonuçları 248
4.1.1. Muhaddislerin Etkinliğinin Artması ve Hadis Eğitiminin Yaygınlaşması 248
4.1.2. Reyden Sakınılması Gerektiği ile İlgili Rivayetlerin Nakledilmesi 250
4.2. Fıkhî Sonuçları 252
4.2.1. Tartışmaların Endülüs Mâlikîliğine Etkisi 252
4.2.2. Diğer Mezheplere Yönelişin Başlaması 256
4.2.2.1. Zâhirîlik ile Tanışma 256
4.2.2.2. Şâfiîlik ile Temasın Artması 257
4.2.2.3. Şiîlikle İtham Edilenler (Teşeyyü İddiaları) 259
4.2.3. Fıkhî Konuların Mevzu Hadislere Dayandırılması 260
SONUÇ 263
BİBLİYOGRAFYA 263
EKLER 289
EK 1: Yahyâ el-Leysî'nin Muvatta' Nüshasının Endülüs'te Rivayet Şeması (Ubeydullah Rivayeti) 290

EK 2: Yahyâ el-Leysî'nin Muvatta' Nüshasının Endülüs'te Rivayet Şeması (İbn Vaddâh ve İbnü'l-Kazzâz Rivayeti) 291
EK 3: Ebû Dâvûd'un Sünen'nin Endülüs'te Rivayet Şeması 292
EK 4: Nesâî'nin Sünen'nin Endülüs'te Rivayet Şeması 293
EK 5: Sahîh-i Buhârî'nin Endülüs'te Rivayet Şeması 294
EK 6: Müslim'in Sahîh'inin Endülüs'te Rivayet Şeması..... 295
EK 7: Endülüs'e İntikal Eden Hadis Kitaplarının Rivayetinde Rol Oynayan Ulema..... 297
EK 8: Doğu'daki Eserlerin Endülüs'teki Rivayetinde Rol Oynayan Endülüslü Âlimler .. 298

KISALTMALAR

AA	: *Al-Andalus*
a. mlf.	: aynı müellif
AQ	: *Al-Qantara*
a.s.	: aleyhi's-selâm
AÜİFD	: *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*
b.	: ibn
BA	: *Biblioteca de al-Andalus*
bk.	: bakınız
bs.	: basım
CSIC	: Consejo Superior de Investigaciones Científicas
çev.	: çeviren
DİA	: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*
dn.	: dipnot
ed.	: editör
EEA	: Escuela de Estudios Árabes
EI²	: *Encyclopaedia of Islam, İkinci Edisyon*
EOBA	: *Estudios Onomástico-Biográficos de al-Andalus*
h.	: hicri
HTD	: *Hadis Tetkikleri Dergisi*
Hz.	: Hazreti
ICMA	: Instituto de Cooperación con el Mundo Árabe
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
İLEM	: İlmî Etüdler Derneği
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
İSTEM	: *İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*

koord.	: koordinatör
krş.	: Karşılaştırınız
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
nşr.	: neşreden
OMÜİFD	: *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*
ö.	: ölümü
PUA	: Prosopografía de los Ulemas de al-Andalus
r.a.	: Radıyallahu anh
s.	: sayfa
s.a.s.	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SOAS	: School of Oriental and African Studies
sy.	: sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: tahkik eden
ts.	: tarihsiz
vd.	: ve diğerleri
YEK	: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
y.y.	: Yer yok

TABLOLAR ve ŞEMALAR LİSTESİ

Tablolar

Tablo 1: Endülüslü âlimlerin rihle yaptıkları ilim merkezleri 62
Tablo 2: Endülüs'te Hadis İlimlerine Dair Telif Edilen Eserler 219

Şemalar

Şema 1 : Tirmizî'nin *Câmi*'inin Endülüs'te Rivayet Şeması 155

ŞEKİLLER LİSTESİ

Haritalar

Harita 1: Endülüs Emevîleri Döneminde İber Yarımadasındaki Bölgeler 42
Harita 2: Endülüslülerin Rihlelerindeki Deniz ve Kara Yolu Üzerindeki Güzergahı 58

Grafikler

Grafik 1: Kurtuba'da ilim tahsil eden ulemanın yıllara göre dağılımı 46

Resimler

Resim 1: Arrabal isyanı sırasında Kurtuba'yı tasvir eden bir resim..... 43
Resim 2: Kurtuba Ulucamii'nin miladi 787-1523 yılları arasındaki görünümünü tasvir eden 1/140 ölçeğindeki maketten bir bölüm 77

GİRİŞ

1. Konu ve Kapsam

Hicri I. asrın sonuna doğru fethedilen İber yarımadası İslâm topraklarının en batısında yer almış ve Endülüs diye bilinmiştir. Yaklaşık sekiz asır boyunca Müslümanların hakimiyeti altında kalan Endülüs'te II.-V./VIII.-XI. yüzyıllarda siyasi olarak Endülüs Emevîleri ve Mülûkü't-tavâif dönemi yaşanmıştır. Bu dönemlerde siyasi istikrar ve güven ortamında devamlılık sağlanamasa da İslâmî ilimler özelinde ilmî gelişmeler artarak devam etmiştir. Bu çalışma III.-V./IX.-XI. asırlarda Endülüs'ün hadis tarihini konu edinmektedir. İlk beş asırda Hicaz ve Irak bölgesini içine alan merkez İslâm coğrafyasındaki usûl ve tarih özelinde hadis ilmine dair birçok ayrıntılı akademik çalışma yapılmış olmakla birlikte Mısır'ın batısı bu anlamda ihmal edilmiş, Endülüs özelinde hadise dair az sayıda çalışma yapılmıştır. Söz konusu ihtiyaca binaen bu çalışmada, Endülüs'te hadis tarihini ilgilendiren konular muhtelif yönleriyle ortaya konmaya çalışılmıştır.

Öncelikle tezin konu edindiği mekân ve zaman aralığının belirtilmesi yerinde olacaktır. "Endülüs" ile bu çalışmada İber yarımadası yani bugünkü İspanya ve Portekiz kastedilmektedir. İber'de Müslümanların hakimiyeti altında kalan sınırlar kuzeydeki Hristiyan krallıklarla yapılan savaşlar neticesinde sürekli değişse de genel anlamda Endülüs ile İber yarımadası kastedilmektedir. Literatürde Mağrib ve Endülüs ifadelerinin kastedildiği bölgeler kimi zaman yanlış kullanılmaktadır. Son dönemde telif edilen çalışmalarda Mısır'ın batısında yer alan Mağrib bölgesindeki Kuzey Afrika ve Sicilya'ya dahi hatalı biçimde Endülüs denmektedir. Bu çalışmada ise Kuzey Afrika ve Sicilya incelenmemiştir. Zaman olarak ise çalışmanın başlığının sade görünmesi için "III.-V./IX.-XI. asır" ifadesi tercih edilse de esasında tezde yaklaşık olarak III. asrın başından V. asrın ilk üç çeyreğine kadarki zaman dilimi işlenmiştir. Bir başka ifadeyle 200 yılından sonra vefat edenler ile 470'li yıllarda vefat eden Endülüslü âlimler bu çalışmada yer almaktadır.

Tezin biraz geniş kabul edilebilecek bir aralığı yani yaklaşık üç asrı kapsaması, Endülüs'te hadis ilminin gelişimini takip etmek amacına yöneliktir. II. asırla ilgili verilerin kısıtlı olması sebebiyle hadis ilminin Endülüs'e girişine dair ihtilaflar mevcuttur. Bu ihtilaflara rağmen hadisleri tasnif eden, derlemeler telif eden ilk ismin Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî (ö. 238/852) olduğunu söylemek hatalı olmaz. İbn Habîb Doğu'ya yaptığı rihlesinde fıkıh dışında hadise de ilgi duyan ilk isimlerdendir. İbn Habîb'in döneminden V. asra gelindiğinde ise Mağrib hafızı olarak bilinen Endülüslü İbn Abdilber en-Nemerî (ö. 463/1071) anılmalıdır. İbn Abdilber, Endülüs için yaygın ve prestijli eğitim aşaması sayılan Doğu rihlesi gerçekleştirmemiştir. Ömrünü sadece İber yarımadasında geçiren İbn Abdilber, Endülüs'te

oluşan birikimle çeşitli türlerde önemli eserler vermiş bir isimdir. Bu çalışmanın sınırları da bölge hadisçiliğinde dönüm noktalarını temsil eden İbn Habîb ve İbn Abdilber dikkate alınarak çizilmiş, ikisi arasında geçen sürede Endülüs'te hadis ilmine dair gelişmeler, hadis eserlerinin yaygınlaşması, hadis telifâtı ve tartışmalar ekseninde tetkik edilmiştir.

Çalışmada giriş, beş ana bölüm ve sonuç yer almaktadır. Çalışılan dönemin uzunluğu, meselelerin çeşitliliği ve alt başlıkların birbiriyle bağlantısı bakımından bölüm sayısının beş olması tercih edilmiştir. Birinci Bölüm'de okuyucuyu konuya hazırlayacak arka plan verisi yer almıştır. Bir dönem ve bölgenin hadis tarihini ele alan bir çalışmanın siyasi ve sosyal tarihten bağımsız olması mümkün değildir. Bu bölümde öncelikle tezin konu edindiği asırlarda toplumun yapısına kısaca yer verilmiştir. Devamında fetihten III. asra kadarki dönemde Endülüs'te hadisin durumuna dair eldeki veriler ortaya konmuştur. Bu dönemle ilgili mevcut verilerin konuyu aydınlatmada yetersiz olması II. asırda hadisin Endülüs'te bilinirliğine dair çıkarımda bulunmayı zorlaştırmaktadır. Bu bölümdeki son başlıkta ise Endülüs'ün mezhebî yapısı detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Çalışma boyunca işlenen birçok konuyla yakından ilgili olan bu kısımda *Muvatta'*ın Endülüs'teki rivayeti Mâlikîliğin Endülüs'e intikali ve resmî mezhep hâline gelme süreci ve Endülüs'teki fıkıh anlayışının şekillenmesinde etkili olan Mısır, Medine ve Irak Mâlikî ekolleri hakkında bilgi verilmektedir.

Endülüs'teki ilmî hayatın farklı konularına dair başlıklar ihtiva eden İkinci Bölüm'de Endülüs ilim merkezleri, rihleler, ulema-umera ilişkileri, âlimlerin resmî görevleri, Endülüs'te hadis tedris faaliyetleri yürütülen mekanlar ve hadis tahammül yolları hakkında bilgi verilmiştir. Endülüs'te ulemanın yoğun olarak yaşadığı ilim merkezleri hakkında tanıtıcı bilgiler verilerek bu merkezlerde yaşayan ulema aileleri burada zikredilmektedir. Bu bölümde yer alan "Rihleler" başlığı Endülüslülerin en önemli eğitim aşamalarından biri olarak görüldüğü için ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Ulema sınıfının devlet yöneticileri ile ilişkileri Endülüs'te ilmî faaliyetlerin gelişimini etkileyen önemli meselelerdendir. Bu ilişkiler dikkat çeken örneklerle tasvir edilmeye çalışılmaktadır. Âlimlerin resmî görevleri ve geçimlerini sağlamak için icra ettikleri meslekleri de bu bölümde yer verilen konulardandır.

Çalışmanın Üçüncü ve Dördüncü Bölümleri literatür odaklıdır. "Endülüs'te Kitap Rivayeti" başlıklı Üçüncü Bölüm'de Doğu'da telif edilen Mâlik'in *Muvatta*'ı başta olmak üzere musannefler, müsnedler, *Kütüb-i Hamse*[1] ve hadis ilimlerine dair eserlerin Endülüs'teki rivayeti konu edinmiştir. Kitapların kimlerin eliyle ne zaman Endülüs'e intikal ettikleri, hangi ilim taliplerinin bunları okumaya istekli oldukları, eserlerin Endülüs'te yayıldığı coğrafya ve tercih edilen hadis tahammül yolları hakkında bilgi verilmiştir. Fehreselerdeki senedlerden hareketle kitap rivayet şemaları çizilmiş, böylece

[1] İbn Mâce'nin *Sünen*'i VI. asırda Endülüs'e girdiği için bu çalışmanın sınırları dışında kalmaktadır.

eserlerin Endülüs'te yaygınlığı görsel olarak daha anlaşılır hale gelmiştir (Bk. Ekler). "Endülüs'te Telif Edilen Hadis Eserleri" başlığını taşıyan Dördüncü Bölüm'de ise hadis ilminin neredeyse tüm dallarına dair Endülüslülerin telif ettiği eserler tespit edilmiş, haklarında tezin hacmini aşmayacak ölçüde bilgi vermekle yetinilmiştir.

"III./IX. Asırda Endülüs'te Hadis-Rey Tartışmaları" başlıklı Beşinci Bölüm'ün konusu ise Endülüs'te fakihler ve muhaddisler arasındaki tartışmalardır. Endülüs tarihinde h. II., III. ve IV. asırlar yoğun rihle faaliyetleri neticesinde erken dönem hadis kitaplarının Doğu'dan Endülüs'e nakledildiği, bu eserler üzerine çalışmaların yapılmaya başlandığı asırlardır. Özellikle III. asırda Endülüs'te hâkim mezhep olan Mâlikîliğin önde gelen fakihleri, kadıları ile Doğu'da hadis âlimlerinden ders alıp onların hadis kitaplarını getirenler arasındaki ilmî etkileşim ve tartışmaların incelenmesi önem taşımaktadır. Bu tartışmaların sonuçları ile IV. asırda hadis ilminin gelişimine etkileri bu bölümde ele alınmaktadır.

Elbette yukarıda zikredilen konuların ülkemizde ilk defa bu çalışmada incelendiği anlaşılmamalıdır. Daha önce Ali Vasfi Kurt, *Mağrib ve Endülüs'de Hadis İlminin Gelişim Safhaları ve Muhyiddin İbnu'l-Arabi'nin Hadis Kültürü* adlı bir doktora tezi yazmıştır.[2] Çalışma coğrafi olarak Endülüs ve Kuzey Afrika'da fetihten VII. asra kadar geçen süreyi konu edinmekte, İbn Arabi'nin hadis anlayışına dair hacimli bir bölüm ayırmaktadır. Kurt'un çalışması ile bu çalışmanın ortak konuları arasında Endülüs'e gelen sahâbe ve tâbiûn, Endülüs'te yazılan hadis eserleri yer almaktadır. Kurt'un çalışmasında âlimlerin biyografilerinin sıralanması ve eserlerin türlere göre gruplandırılmaması literatürün gelişiminin takibi açısından istifadeyi zorlaştırmaktadır.

2. Araştırmanın Yöntemi

İslâmî ilimler sahasında yapılan birçok araştırmada olduğu gibi bu çalışmada yazılı materyallerin okunup incelenmesi ve taranması ile veriler toplanmıştır. Bu materyallerin çoğu günümüze gelen ve matbu olan Endülüs tabakat kitapları ve fehreselerdir. Araştırmanın kapsamına giren âlimler, bu eserlerin tamamı okunarak tespit edilmiştir. Endülüs'te III. -V. asırlarda pek çok âlimin yaşadığı bilinse de bunların tamamının biyografilerine yer vermek yerine hadis ilmi bağlamında ilmî faaliyetlerine temas edilmiş, bunun dışındaki ayrıntılardan kaçınılmıştır.

Tezin taslağı oluşturulurken iki önemli çalışmanın muhtevasından/tasnifinden faydalanılmıştır. Halit Özkan[3] ve Nagihan Emiroğlu'nun[4] çalışmaları bir bölgenin hadis tarihini ele

[2] Çalışma, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî* adıyla basılmıştır (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998).

[3] Halit Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis: Kahire 1392-1517*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.

[4] Nagihan Emiroğlu, *Türk (Bahrî) Memlükler Döneminde Hadis İlmi (Hicri VII-VIII. Asır)*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2023.

almaları sebebiyle bizim çalışmamızın başlıklarının oluşturulmasına rehberlik etmiştir. Çalışmada âlim ve eser adlarının imlasında *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nin kuralları uygulanmıştır.

Son olarak bu çalışma sırasında birtakım zorluklar yaşandığı belirtilmelidir. Tez kapsamında kalan zaman dilimine dair ülkemizde yapılan hadis çalışmalarının henüz genel nitelikli olduğu aşikardır. Çalışma alanı olarak Endülüs'e yöneldikten sonra bu çalışmalarda ortaya konulan verilerin ve değerlendirmelerin azlığı, konu belirlenirken Endülüs'teki kaynaklarda malzeme yetersizliği şeklinde algılanmış ve geniş bir zaman aralığı seçilmiştir. Bu da tezin hem hacim bakımından artmasını hem de meselelerin daha detaylı şekilde ortaya konmasını engellemiştir. Bir diğer önemli zorluk ise âlimlerin mesai harcadıkları birden fazla ilim dalı olması ve muhaddis yönlerine dair ricâl eserlerindeki bilgilerin ayrıntılı olmaması sebebiyle bir âlimi muhaddis olarak belirlemenin önünde bazı engellerin bulunmasıdır. Bu sebeple rihleler, ulema-umera ilişkileri ve âlimlerin resmî görevlerini konu edinen başlıklarda üzerinde durulan âlimler, muhaddisler ile sınırlandırılmamıştır.

3. Kaynak ve Literatür Değerlendirmesi

Çalışmada ele alınan dönemin uzunluğu ve konuların çeşitliliği yararlanılan kaynakların zenginliğini de beraberinde getirmiştir. Bahsi geçen dönemde Endülüs'te yazılan tabakât ve fehreseler tezin asli kaynakları arasında yer alırken konuyla ilgili muasır çalışmalara da müracaat edilmiştir. Bu kaynaklar iki grupta ele alınabilir.

3.1. Klasik Kaynaklar

Bu çalışmanın temel kaynakları Endülüs'te telif edilen tabakat ve fehreselerdir. Tezin konu edindiği zaman diliminde yaşamış ulemaya dair bilgiler bu kaynaklardan elde edilmiştir. İlk olarak günümüze ulaşan en erken Endülüs tabakat kitabı olan Muhammed b. Hâris el-Huşenî'nin (ö. 361/971) *Ahbâru'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*'i[5] baştan sona okunmuştur. 527 âlimin biyografisinin yer aldığı bu eserde tanıtılanlar, kitabın isminden de anlaşıldığı gibi, çoğunlukla muhaddis ve fakihlerdir. Eser, bazı biyografilerde âlimlerin Endülüs'te ve Doğu'da yaptıkları rihlelerinde istifade ettikleri hocalarının isimlerini ayrıntılı veren ilk kaynaklardandır. Ancak kimi âlimlerin biyografilerinde el yazmasının hasar görmesi sebebiyle boşlukların olması, eserden istifadeyi nispeten azaltmaktadır.

[5] Huşenî, Ebû Abdullah Muhammed b. Hâris el-Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn,* thk. Mª Luisa Ávila - Luis Molina, Madrid: CSIC, ICMA, 1992.

Endülüs ricâl eserleri içinde en meşhuru olan İbnü'l-Faradî'nin (ö. 403/1013) *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*'ü,[6] çalışmada en çok istifade edilen kaynaklardandır. 1651 âlim, devlet adamı ve şairin tercemesini ihtiva eden eserde şahsın kökeni, nerede yaşadığı, kimlerden ders aldığı, talebeleri, yazdığı eserler, yaptığı rihleler ve Doğu'da hangi hocalara mülâki olduğu, hangi alanlarda uzmanlaştığı, mesai harcadığı ilim dalları ve resmî görevleri ya da mesleği, vefat tarihi, yeri ve doğum tarihi hakkında bilgiler (tüm biyografilerde olmasa da) verilmiştir. *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* üzerine kaleme alınan zeyl çalışmalarından ilki Muhammed b. Fütûh el-Humeydî'nin (ö. 488/1095) *Cezvetü'l-muktebis*[7] adlı eseridir. Hicri IV. ve V. asrın ilk yarısındaki muhaddis ve fakih kimliği ile öne çıkan âlimlere dair bilgiler için bu eserden faydalanılmıştır. Humeydî'nin eserini Endülüs'ten ayrıldıktan sonra telif etmesi sebebiyle eserde vefat tarihlerinde bazı hatalar yer almaktadır. Bu nedenle *Cezvetü'l-muktebis* âlimlerin vefat tarihini tespitte itimat ettiğimiz bir çalışma olmamıştır. İbn Beşküvâl'in (ö. 578/1183) *es-Sıla fî târîhi eimmeti'l-Endelüs*[8] ile İbnü'l-Ebbâr'ın (ö. 658/1260) *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*[9] adlı eserleri de İbnü'l-Faradî'nin *Târîh*'i üzerine yazılan zeyl literatürünün ürünlerindendir. *es-Sıla*, V. asır âlimlerinin biyografileri için önemli bir kaynaktır. İbnü'l-Ebbâr'ın *et-Tekmile* adlı eseri VI-VII. asırların ulemasına odaklansa da tezin konu edindiği zaman dilimi hakkında önceki kaynaklarda olmayan bilgileri bulabildiğimiz bir kaynak olmasından dolayı başvurduğumuz eserler arasında yer almıştır.

Endülüs ulemasının ezici çoğunluğu Mâlikîliği benimsediği için Mâlikîlerin telif ettiği mezhep tabakatı da çalışmanın kaynakları arasında yer almaktadır. Bunlar içinde en kapsamlı olanlarından biri Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) *Tertîbü'l-medârik*'idir[10]. İmam Mâlik'ten itibaren müellifin kendi dönemine kadar Mâlikî ulemayı ihtiva eden eserde, ulema tabakalara ve bölgelere göre tasnif edilmiştir. Bu çalışma yürütülürken adı geçen eserde Endülüslü Mâlikî ulemaya ayrılan kısımlar okunmuştur. Bürhânuddîn İbn Ferhûn el-Ceyyânî'nin (ö. 799/1397) *ed-Dîbâcu'l-müzheb*'i[11] de baştan sona okunup notlar alınan bir diğer kitaptır. Ayrıca Makkarî'nin (ö. 1041/1632) *Nefhu't-tîb*[12] adlı eserinin Doğu'ya rihle yapan

---

[6] İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velid Abdullah b. Muhammed, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I-II, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2008.

[7] Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh b. Abdullah el-Meyurkî el-Ezdî, *Cezvetü'l-muktebis fî zikri vülâti'i-Endelüs*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2008.

[8] İbn Beşküvâl, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mes'ûd İbn Beşküvâl, *es-Sıla, Kitâbü's-Sıla fî târîhi eimmeti'l-Endelüs*, I-II, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2010.

[9] İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*, I-IV, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslamî, 2011.

[10] Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-maʿrifeti aʿlâmi mezhebi Mâlik*, I-VIII, thk. Muhammed Tavît et-Tancî vd. Rabat, 1983.

[11] İbn Ferhûn, Ebü'l-Vefâ Burhaneddin İbrâhim b. Ali b. Muhammed el-Ceyyânî, *ed-Dîbâcü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yân ulemâi'l-mezheb*, I-II, thk. Muhammed el-Ahmedi Ebu'n-Nur, Kahire, 1972.

[12] Makkarî, Ebül-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Makkarî et-Tilimsânî, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisânüddîn İbnil-Hatîb*, I-VIII, thk. İhsan Abbâs, Beyrut, Dâru Sadr, 1968.

âlimlere ayrılan cildi daha ayrıntılı okunmuş, diğer ciltlerde ise fihristten yararlanılarak tezle ilgisi olan yerler kaydedilmiştir.

Fehreseler, bu çalışmanın Üçüncü ve Dördüncü bölümünde ağırlıklı olarak kullanılan kaynaklardır. Fehreselerde, müellifler rivayet hakkını aldıkları eserlerin isimlerini kendine ulaşan senedlerle birlikte zikretmişlerdir. Endülüslü âlimlerin telif ettiği ancak günümüzde kayıp olan eserlerin bilgisi de fehrese türü eserlerden elde edilebilir. IV.-V. asırlarda Endülüslü çok sayıda âlim fehrese yazsa da bunların hiçbiri günümüze gelmemiştir. Sözü edilen verilere ulaşılması açısından İbn Atıyye'nin *Fihris*'i,[13] Kâdî İyâz'ın *el-Gunye*'si[14] ve İbn Hayr'ın *Fehrese*'sinden[15] istifade edilmiştir. İbn Atıyye'nin *Fihris*'i, farklı *Muvatta'* rivayetleri açısından bol bilgi ihtiva eder. İbn Hayr'ın *Fehrese*'si ise birçok rivayet tariki vermesinden dolayı ve günümüze gelmeyen kaynaklardan haberdar olmak için sıklıkla müracaat ettiğimiz eserdir. Bu fehreseler dışında İbnü't-Tallâ'nın *Fehrese*'si günümüzde mevcut olmamasına rağmen Maribel Fierro onun *Akdiyetü Resûlilllah* adlı kitabının sonundaki senedleri kullanarak inşa etmeye çalışmıştır. Üçüncü Bölüm'de bu çalışmadan da yararlanılmıştır.[16] Sadece bu fehreselerin tercih edilmesinin sebebi sonraki dönemdeki fehrese veya bernâmec sahibi âlimlerin eserlerinde de farklı isnadlara yer vermemeleri ve isnadlarda tezin kapsamında kalan zaman aralığında aynı âlimlerin yer almasıdır.

Dördüncü Bölüm'de incelenen kaynakları tespit etmek ve bilgi edinmek için İbn Hazm'ın "er-Risâle fî fazli'l-Endelüs ve zikri ricâlihâ" adlı risalesine de müracaat edilmiştir.[17] Zira İbn Hazm bu risalesinde Endülüs'ün birçok alanda ne kadar üstün olduğunu kanıtlamaya çalışırken burada yazılmış çok sayıda önemli kitaptan bahsetmiş ve Doğu ile kıyaslamıştır. Dolayısıyla bu risale günümüzde kayıp olan literatüre dair bilgi bulabildiğimiz bir çalışmadır.

Hadis usûlü konularından tahammül ve eda yolları üzerinde durulan bu çalışmada Kâdî İyâz'ın *el-İlmâ'* adlı eserine sıklıkla başvurulmuştur.[18] *el-İlmâ'*da Endülüslüler için önemli olan icazet türleri detaylı işlenmiş ve Endülüslülerin anekdotları örnek verilmiştir. Dolayısıyla hadis tahammül yollarına odaklanan bu usûl eseri müracaat ettiğimiz kaynak olmuştur. Kâdî İyâz'ın coğrafi ve mezhebî bakımdan

---

[13] İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî, *Fihrisü İbn* Atıyye, thk. Muhammed Ebü'l-Ecfan, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1983.

[14] Kâdî İyâz, *el-Gunye*: *Fehresetü şüyûhi'l-Kâdî İyâz*, thk. Mâhir Züheyr Cerrâr, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1982.

[15] İbn Hayr, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbîlî, *Fehresetü İbn Hayr el-İşbîlî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Mahmûd Beşşâr Avvâd, Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2009.

[16] M. Isabel Fierro, "La Fahrasa de Ibn al-Ṭallāʿ", *EOBA II,* ed. María Luisa Ávila, Granada 1989, s. 277-297

[17] İbn Hazm, "er-Risâle fî fazli'l-Endelüs ve zikri ricâlihâ", *Resâilu İbn Hazm el-Endelüsî*, II, thk. İhsan Abbâs, Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasât ve'n-Neşr, 1987, s. 169-253.

[18] Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *el-İlmâ' fî zabti'r-rivâye ve takyîdi's-semâ*', thk. Ebî Hemmam Muhammed b. Ali es-Savma'i el-Beydani, Riyad: en-Naşirü'l-Mütemeyyiz, 2017/1438.

Endülüs'e yakın olması ve buranın ilmî birikimine vakıf olması, Doğu'da telif edilen meşhur usûl eserleri yerine onu tercih etmemizi sağlamıştır.

3.2. Çağdaş Literatür

Bu çalışmanın ihtiva ettiği konular ile ilgili yapılan birçok araştırmaya müracaat edilmiştir. "The Introduction of ḥadīth in al-Andalus (2nd/8th-3rd/9th centuries)" makalesinin[19] çevirileri[20] sayesinde ülkemizde tanınan İspanyol araştırmacı Maria Isabel (Maribel) Fierro bu çalışmada en çok atıf yapılan yazardır. Fierro'nun Endülüs çalışmalarında bugün yaşayan en üretken isim olduğunu söyleyebiliriz. Onun, Endülüs'te Mâlikîlik, Endülüs'te hadisin ve Mâlikîliğin tarihî gelişim süreci, âlim-siyaset ilişkisi gibi konularda nitelikli çalışmaları bulunmaktadır. Zikredilmesi gereken bir diğer araştırmacı ise Manuela Marín'dir. Onun tezin konusuyla yakından ilgili Bakî b. Mahled'e dair yazdığı geniş monografisi[21] ve Endülüs'ün farklı şehirlerinde yaşayan ulema aileleri ile ilgili çalışmalarından yararlanılmıştır. María Luisa Ávila ve Luis Molina'nın ulema aileleri ve ricâl eserleri üzerine yaptıkları muhtelif çalışmalara da sıklıkla başvurulmuştur (bkz. Bibliyografya). Bu dört isim yürüttükleri ortak çalışmalarla tezde yararlanılan pek çok makaleyi *Estudios Onomástico-Biográficos de al-Andalus* adı altında yayımlamışlardır. 1988'den 2012'ye kadar 18 cilt halinde yayımlanan çalışmada Endülüs tabakatı ve fehreseleri ile Endülüslülerin biyografilerini ihtiva eden Doğulu ricâl kaynakları kullanılmıştır. Tezde, *EOBA* serisinde yayımlanan ulema aileleri, rihleler, hoca-talebe ilişkileri ve Endülüslü ulemaya dair sayısal ve istatiksel verilere dair makalelerden istifade edilmiştir. Serinin bir cildi İbn Hayr'ın *Fehrese*'si özelinde yazılmıştır.[22] Çalışmamızın Üçüncü Bölüm'ünde hadis kitaplarının Endülüs'teki rivayet şemaları hazırlanırken bu cildin CD'sinde verilen isnad şemalarından istifade edilmiştir.

İspanya'da yapılan çalışmalar Batı'da yapılan İslâm araştırmalarından belirli konularda farklılık göstermektedir. Bugünkü İspanya'daki İslâm araştırmalarının başlangıcı Endülüs özelinde düşünüldüğünde 150 yıl öncesine götürülebilir. Francisco Codera'nın (ö. 1917) başlattığı çalışmalar ile İspanya'daki araştırmalar daha önce yapılan çalışmalardan farklı olarak Endülüslü Müslümanların telif ettiği çalışmaları tahkik etmek ve bu eserler üzerinden yayınlar yapmak üzerine kuruludur. Codera

[19] Fierro, Isabel. "The Introduction of ḥadīth in al-Andalus (2nd/8th-3rd/9th centuries)" D*er Islam*, 66/1 (1989): s. 68-93.

[20] Fierro, "Hadis'in Endülüs'e Girişi: 2./8.-3./9. Yüzyıllar", çev. Murat Gökalp, *AÜİFD*, XLVII/2 (2006): s. 237-258; a. mlf, "Hadis'in Endülüs'e Girişi: 2./8.-3./9. Yüzyıllar", çev. Ramazan Özmen, *Marife*, 6/2 (2006): s. 211-233.

[21] Manuela Marín, "Baqī b. Majlad y la Introduccion del Estudio del *Hadiz* en al-Andalus" *AQ*, L (1980): s.165-208.

[22] Juan Manuel Vizcaino Plaza, *Estudios Onomástico-Biográficos de al-Andalus: La Fahrasa de Ibn Jayr (m. 575/1180)*, Madrid: CSIC, ICMA, 2002. CD.

sonrası yapılan çalışmalarda İber yarımadasında yaklaşık sekiz asır kalan Müslümanların tarihi, İspanyolların kendi milli tarihlerinin bir parçası sayılmıştır.

Endülüslülerin benimsediği mezhep Mâlikîlik olduğu için Mâlikî mezhebine dair çalışmalar da ağırlıklı olarak kullanılmıştır. Ali Hakan Çavuşoğlu'nun *Irak Mâlikî Ekolü (III-V/IX-XI. yy.)* adlı doktora tezi ve "Endülüs'te Rey-Hadis Mücadelesi" makalesi yararlandığımız nitelikli çalışmalardandır. *Irak Mâlikî Ekolü* adlı çalışma, Endülüs Mâlikî ekolü ve Endülüslülerin etkilendiği Mısır ve Kayravan gibi diğer ekoller hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Mâlikîliğin Endülüs'e girişi ve yerleşmesini konu edinen Vazquez-Paluch'un *The Establishment of the Maliki School in Muslim Spain* adlı doktora tezi de sıklıkla başvurulan bir çalışmadır.

Tezin birçok alt başlığına dair telif edilen müstakil çalışmalara da tabii olarak müracaat edilmiştir. İspanya'da yaşamış Mısırlı tarihçi Mahmoud Ali Makkî'nin (ö. 2013) çalışması *Ensayo Sobre Las Aportaciones Orientales En La España Musulmana y Su Influencia En La Formación De La Cultura Hispano-Árabe* de pek çok konuda istifade edilen önemli çalışmalardan biridir. Rihleler konusunda yazılmış kapsamlı çalışmalardan olan Michael Karl Lenker'in *The Importance of the Rihla for the Islamization of Spain* adlı doktora tezinden çokça istifade edilmiştir. Doğu'daki eserlerin Endülüs'e intikali ile ilgili emsal çalışmalar olması sebebiyle José María Fórneas[23] ve James Robson'un makalelerinden yöntem olarak yararlanılmıştır.[24] Tez yazım aşamasında yayımlanan Yusuf Acar'ın *Endülüs Hadisçiliği ve İbn Abdilber* adlı kitabı da İbn Abdilber ile ilgili nitelikli çalışmadır. Kitaptan istifade edilmiştir.[25]

Çalışmada ansiklopediler de kullanılmıştır. En çok yararlandığımız ansiklopedi *Biblioteca de al-Andalus*'tür.[26] 8 ciltten oluşan bu çalışmada 2199 Endülüslü âlimin biyografisine yer verilmiştir. Bu çalışmadan özellikle Endülüslü âlimlerin telif ettiği eserler hakkında bilgi edinilmiştir.

Çalışma sırasında veri tabanlarına da müracaat edilmiştir. Bunların başında *Prosopografía de los ulemas de al-Andalus* (PUA) gelmektedir.[27] Bu veri tabanında Endülüs'te yaşamış tüm âlimler hakkında isim, vefat tarihi, hoca-talebe ilişkileri, resmî görevler, meslekler, nisbeler, şehirler, ilim dalları ve eserler yer almaktadır. PUA'dan rihleler, ulemanın dağılım coğrafyası, harita ve grafiklerinden

---

[23] Fórneas, "Para un Estudio del Kitâb at-Muwatta' en al-Andalus: las riwâyât de 'Abd al-Haqq Ibn 'Atiyya", *Actas del II Coloquio Hispano-Marroquí de Ciencias Históricas."Historia, Ciencia y Sociedad",* Madrid: ICMA, 1992, s. l97-216.

[24] Robson, James, "Sünen-i Nesâî [Nüshalarının] Rivayeti", çev. Musa Erkaya, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIX/1 (2014): s. 189-215; Robson, "Tirmizî'nin Câmi'inin Rivâyet Tarîkleri", çev. Arafat Aydın, *HTD*, XIII/1 (2015): s. 117-132.

[25] Acar, *Endülüs Hadisçiliği ve İbn Abdilber*, Ankara: TDV Yayınları, 2020.

[26] *Enciclopedia de la Cultura Andalusi Biblioteca de al-Andalus*, ed. Jorge Lirola Delgado - Jose Miguel Puerta Vílchez, I-VIII, Almeria: Fundacion Ibn Tufayl de Estudios Arabes, 2012.

[27] *Prosopografía de los ulemas de al-Andalus* https://www.eea.csic.es/pua/index.php

istifade edilmiş, âlimlerin vefat tarihi, isimlerin yazılışı konusunda tereddüde düşüldüğünde bu program esas alınmıştır. Bir diğer veri tabanı KOHEPOCU (Knowledge, heresy and political culture in the Islamic West) da burada anılmalı. Bu veri tabanındaki HATA (Historia de los autores y transmisores andalusies) kısmında yer alan Endülüslü ulemanın eserleri ve rivayet ettikleri literatür her ilim dalına göre sınıflandırılmıştır. Böylece çalışmamızda klasik kaynaklardan elde ettiğimiz bilgileri buradaki verilerle kıyaslama imkanı bulduğumuzu ifade edebiliriz.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHÎ VE MEZHEBÎ ARKA PLAN

Bir bölgenin belirli döneminin ilimler tarihini ortaya koymak beraberinde söz konusu bölgenin insanlarının nasıl bir toplum içinde yaşadığını bilmeyi gerektirir. Endülüs de toplum olarak diğer İslam coğrafyasına göre farklı bir durumdadır. Dolayısıyla Endülüslü Müslümanların nasıl bir toplumda yaşadığı ve etnik farklılıkları hakkında bilgi verilecektir. III. asırdan itibaren Endülüs'te hadis tarihini konu edinen bu çalışmaya arka plan verisi sağlayan bu bölümde III. asrın başlarına kadar hadis ilminin durumuna dair verilerin zikredilmesi de bölge hadisçiliğinin ilk başlardaki durumunu tahayyül etmek için önemlidir. Tüm İslam toplumunda olduğu gibi Endülüs'ün de mezhebî yapısı ilmî gelişmeleri etkileyen önemli saiklerdendir. Bu bölümde Endülüslülerin benimsediği Mâlikîliğin II. asırdan itibaren bölgeye nasıl taşındığı, hangi bölgesel ekollerden etkilendiği üzerinde durulacaktır.

1. Dinî ve Toplumsal Yapı

Endülüs'te Müslüman hâkimiyetinin yaşandığı yaklaşık sekiz asır boyunca farklı etnik gruplardan oluşan çok kültürlü bir toplumsal yapı mevcuttu. 92/711 yılında başlayan İber yarımadası fetihlerine katılan Arap ve Berberîlerin oluşturduğu Müslüman ordularının çoğunluğunun fethedilen şehirlere yerleştikleri bilinmektedir.[1] Fetihten sonra da Arap ve Berberî kabilelerinin bir kısmı yurtlarından gelerek buraya yerleşmiştir. O dönemde İber yarımadasında yaşayan Arapların sayısı 150 - 200 bin civarında iken, Berberîlerin sayısının Arapların birkaç katı olduğu ve yerli halkın nüfusunun ise 2 – 4 milyon arasında değiştiği tahmin edilmektedir. Valiler dönemi ve sonrasında Endülüs Emevîlerinin kontrolü altına giren bu yerli halktan Araplaşan ve Müslüman olan kimselere müvelledler (muladíes), Araplaşan ancak İslâm'a girmeyen Hristiyanlara ise musta'ribler (mozárabes) denmiştir.[2] Bu etnik grupların yanı sıra İber yarımadasında Yahudiler de bir cemaat olarak belirgindi.[3]

Fetihten sonraki ilk asırda doğal olarak Müslümanların sayısı oldukça azdır. İlerleyen süreçte hem Arap ve Berberîlerin nüfusunun artması hem de Müslüman olan yerli halkın çoğalması ile ancak IV./X. asrın sonuna doğru Müslümanların toplumda çoğunluğu temsil ettiği ifade edilebilir.[4] Yerli halkın islâmlaşmasında hayat şartlarının iyileşmesi, kölelerin Müslüman oldukları takdirde azat

[1] Dımaşk ordusu İlbîre'ye (Elvira), Hıms ordusu İşbîliye (Sevilla) ve Leble'ye (Niebla), Filistin ordusu Cezîretü'l-hadrâ (Algeciras) ve Şezûne'ye (Sidonia) ve Mısır ordusu Bâce (Beja) ve Tudmir'e yerleşmiştir. Bk. Eduardo Manzano Moreno, "The Settlement and Organisation of the Syrian *Junds* in al-Andalus", *The Formation of al-Andalus Part 1*, ed. Manuela Marín, New York: Routledge, 2016, s. 88.

[2] Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, Ankara: TDV Yayınları, 2016, s. 17-21.

[3] Endülüs'teki Yahudiler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet*, s. 42-50.

[4] Jessica A. Coop, "Arabs, Berbers and Local Converts", *The Routledge Handbook of Muslim Iberia*, ed. Maribel Fierro, New York: Routledge, 2020, s. 189.

edilmeleri, Müslüman idarecilerin alt sınıfa yönelik müsamahakâr yaklaşımı, gayr-i Müslim kadınlarla evlilik gibi unsurların etkili olduğu söylenebilir.

Endülüs'te farklı etnik gruplardan insanlar asırlar boyunca bir arada yaşamışlardır (convivencia). Farklı dinlerden insanların bir arada sükûnet içinde yaşamalarının mümkün olabileceğine dair halen Endülüs örnek gösterilmektedir. Ancak yaklaşık sekiz asır boyunca bu barış ortamı her zaman sağlanamamıştır. Özellikle Araplar ve Berberîler arasında zaman zaman anlaşmazlıklar da yaşanmıştır. Arapların ve Berberîlerin kabile düzenleri bozulmadan Endülüs'te fethedilen bölgelere yerleştirilmeleri, Arapların asabiyet duygularını canlı tutmuştur. Endülüs'teki Arap aileleri Arap olmalarından dolayı gurur duymuşlar ve aynı kabile ve zümre içinde olanlarla evlilik gibi stratejilerle ırklarının korunması için uğraşmışlardır.[5] Çeşitli idari görevlere kendi yakınlarından birilerini getirme geleneğinin de etkisiyle fetihten sonraki ilk üç asırda Arapların oluşturduğu seçkin yönetici bir sınıf ortaya çıkmıştır. Araplar, Berberîlere göre sayıca az olmalarına rağmen idari ve askerî alanlardaki önemli görevlerde söz sahibi olmuşlardır. Siyasi, toplumsal ve ekonomik birçok alanda nüfuz sahibi olan Araplar, Berberîler üzerindeki hâkimiyetlerini tam anlamıyla III. Abdurrahman devrinde kurmuşlardır.[6]

Endülüs'te halkın yanı sıra bazı Arap âlimlerin de asabiyet duygusuna sahip olduğuna dair nakiller bulunmaktadır. Mesela III./IX. asırda yaşayan Arap kökenli muhaddis Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî'nin (ö. 286/899) Arap olmayan talebelerini ya da akranlarını ciddiye almadığına dair anekdotlar mevcuttur. Huşenî'nin büyük dedesi Ebû Sa'lebe (ö. ?) fetih için Endülüs'e gelip yerleşen Müslümanlar arasındaydı ve Arap'tı. Huşenî'nin Arap olmasından dolayı gurur duyduğu ve çevresindeki müvelled ya da mevâli kökenli âlimleri küçük gördüğü söylenir.[7] Bir gün akranı ve Endülüs'ün önde gelen muhaddislerinden Muhammed b. Vaddâh'ın (ö. 286/899) yakın talebelerinden olan Muhammed b. Ahmed b. ez-Zerrâd (ö. 304/916) Huşenî'nin yanına gitmiş, Huşenî'nin o sırada metni okurken Arapça açısından hata yapan birisi hakkında alaycı bir tavırla konuştuğuna şahit olmuştu. İbnü'z-Zerrâd, Huşenî'nin mevâli olmasından dolayı hocası Muhammed b. Vaddâh'ı kastettiğini fark etmiş ve bir daha Huşenî'nin meclisine gelmeyeceğini söylemiştir.[8]

Tabakat kaynaklarında zikredilen nisbelerden hareketle âlimlerin etnik kökeninin tespitine yönelik bir çalışmaya göre Huşenî'nin *Ahbâru'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn* adlı eserindeki toplam 527

---

[5] Aile içi evlilikte ana strateji genç bir erkeğin amcasının kızı ile evlenmesidir. Endülüs'te Arap kadınların akrabalarından biriyle evlenmesi zorunluydu. Arap erkekler ise Arap olmayanlarla ve Hristiyan ya da Yahudilerle evlenmekte serbestti. Coop, "Arabs, Berbers and Local Converts", s. 190.

[6] Helvacıoğlu, Rukiye, *Endülüs'te Asabiyet (711-929)*, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2019, s. 81.

[7] Luis Molina, "Un árabe Entre muladíes: Muḥammad b. ʿAbd al-Salām al-Jušanī", *EOBA (Homenaje a José María Fórnea)*, ed. Manuela Marín, VI, Madrid: CSIC, 1994, s. 344-5.

[8] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 126-7.

biyografide 249 âlimin nisbeleri verilmiş, nisbeleri verilen âlimlerin 159'unun Arap, 8'inin Berberî, 46'sının ise mevâlî nisbesine sahip olduğu görülmüştür. İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* adlı eserindeki 1649 biyografiden 850 âlimin nisbeleri verilmiş, nisbeleri verilen bu âlimlerin 520'sinin Arap, 23'ünün Berberî, 123'ünün ise mevali nisbesine sahip olduğu tespit edilmiştir.[9] Bu veriler, Berberî âlimlerin sayısının Araplara oranla oldukça düşük olduğunu gösterir. Berberîlerin çoğunluğunun şehir merkezlerinde yaşamamaları ve dağlık bölgelerde yaşayarak tarımla uğraşmalarının bu tabloda etkisi olduğu düşünülebilir. En meşhur Berberî âlimlerden biri Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'dir (ö. 234/849). Yahyâ, İfrîkıye'deki Berberî Mesmûde kabilesinden Benû Ebî Îsâ ailesine mensuptur. Bu aile fetih sırasında Kurtuba'ya yerleşmiştir. Bürokrat bir aileden gelmesine rağmen Yahyâ, dinî ilimlere ilgi duymuştur. İleride daha detaylı ele alınacağı üzere o, Mâlikîliğin Endülüs'te yerleşmesinde kilit isimlerden biri haline gelmiştir.[10] Yahyâ'nın Endülüs'ün en önemli ilim merkezi olan Kurtuba'da yaşaması ve devlet yönetimine yakın bir aileden gelmesi sebebiyle sayıları az olan Berberî âlimler arasında temayüz ettiği söylenebilir.

Fetihten sonraki ilk asırlarda Endülüs'te İslâmî ilimlerin gelişiminin Doğu'nun oldukça gerisinde olduğu ve Endülüs'ün ilmî anlamda Doğu'ya bağımlı olduğu bilinen bir durumdur. Bunun sebepleri arasında Doğu'daki çok sayıda ilim merkezine göre geç fethedilmesi ve yukarıda da ifade edildiği gibi buraya yerleşen Müslümanların toplumdaki oranının oldukça düşük olması yer alır. Özellikle ilk devirlerde sınırlı olanaklara sahip az sayıda âlimin Doğu'ya rihle yaparak Endülüs'e ilim getirme çabaları sayesinde Endülüs yeni ilimlerle tanışmıştır. Dolayısıyla bu durumların göz önünde bulundurularak özellikle ilk asırlarda Doğu'daki ilmî ilerlemenin benzerinin Endülüs'te aranmaması, Endülüs ilim tarihi araştırmalarının daha sağlam zemine oturmasını sağlar.

2. II./VII. Asırda Endülüs'te Hadis

Hicri III. asırdan V. asrın ilk yarısına kadar geçen dönemde Endülüs'te hadis ilminin ayrıntılı bir şekilde inceleneceği bu çalışmada fethinden III. asra kadar Endülüs'te hadis ilminin bilinirliği, hadis rivayeti gibi konularda Endülüs'ün ne durumda olduğu hakkında genel bilgi verilmesi yerinde olacaktır. Kuzey Afrika'dan gelen sahâbî ve tâbiîler ile diğer İslâm topraklarından gelip buraya yerleşen sınırlı

[9] Fierro, Maribel, "Árabes, Beréberes, Muladíes y Mawálí, Algunas Reflexiones Sobre Los Datos De Los Diccionarios Biógraficos Andalusíes", *EOBA VII*, ed. Manuela Marín - Helena de Felipe, Madrid: CSIC, 1995, s. 42-4.

[10] Bk. Ali Hakan Çavuşoğlu, "Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/yahya-b-yahya-el-leysi (Erişim tarihi: 22.10.2022); Fierro, "El Alfaquí Beréber Yaḥyā b. Yaḥyā al-Laysī (m. 234/848), El Inteligente de Al-Andalus", *Biografías y Género Biográfico en el-Occidente Islámico*, ed. M. L. Ávila - M. Marín, Madrid 1997, s. 269-344.

sayıda âlim aşağıda zikredilecek ve hadis ilminin II. asırdaki durumu hakkında değerlendirmede bulunulacaktır.

2.1. Endülüs'e Gelen Sahâbe ve Tâbiûn

İber yarımadasına yönelik fetih hareketleri başladığında sahâbe neslinin tamamı henüz vefat etmemişti. Dolayısıyla kaynaklarda İslâm ordularıyla birlikte fetih için buraya gelenler arasında sahâbîlerin olup olmadığıyla ilgili bilgiler mevcuttur. Erken dönemde sadece Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî'ya atfedilen bir bilgiye göre (ö. 238/852) ashaptan Müneyzir el-Yemânî (ö. ?/?) Endülüs'e gelmiştir.[11] Ancak İbn Habîb'in günümüze gelen eserlerinde bu bilgiye rastlanmaz. Bununla birlikte Müneyzir'in İfrîkıye'nin fethine katılan ve buraya yerleşen sahâbîlerden biri olduğu bilinmektedir.[12] Erken dönem kaynaklardan sadece İbn Habîb'in bu adı zikretmesi ve İbnü'l-Ebbâr (ö. 658/1260) gibi sonraki müelliflerin de sadece ondan nakil yapması bu bilgiye şüpheyle bakılmasını gerektirir.[13]

Emevî Halifesi Ömer b. Abdülaziz'in (99-101/717-720) on kadar tâbiîyi İslâm'ı anlatmaları için İfrîkıye'ye gönderdiği ve bu tabiîlerin Endülüs fethedildikten sonra İber yarımadasına geldikleri kayıtlıdır.[14] Sahâbenin Endülüs'e gelmesi şüpheli olsa da buraya tâbiûndan bazılarının geldiği bilinmektedir.[15] Ancak Endülüs'e gelen tabiîlerin sadece birkaçı hadis rivayetiyle ilgilenen kişilerdir. Diğerleri Mûsa b. Nusayr gibi askerî görevler ve devlet işleriyle meşgul kimselerdir. Kaynaklarda Endülüs'e gelen tâbiûn sayısında farklı kayıtlar bulunur. İbn Habîb, Endülüs'e giren tâbiûnun sayısının 20 civarında olduğunu, Mûsa b. Nusayr (ö. 98/717) ile beraber onların İfrîkıye'ye geri döndüklerini

---

[11] İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, II, 447; İbn Abdilber, onun adını Müneyzir el-İfrîkî olarak verir ve İfrîkıye'ye yerleştiğini belirtir. Müneyzir'e ait tek hadisi eserinde nakleder. Ancak Endülüs'e geldiğinden bahsetmez Bk. İbn Abdilber, *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb,* thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1992, IV, 85; Mustafa Muhammed Hamîdâtû, *Medresetü'l-hadîs fi'l-Endelüs*, I, 60. Ancak İbn Hazm, *Esmâu's-sahâbeti'r-ruvât* adlı eserindeki "Ashâbu'l-vâhid" bölümünde böyle bir isim zikretmez. Bk. İbn Hazm, *Esmâü's-sahâbeti'r-ruvât ve mâ li-kulli vâhid mine'l-aded,* thk. Seyyid Kesrevi Hasan, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

[12] Kurt, Ali Vasfi *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1998, s. 81.

[13] Makkarî, *Nefhu't-tîb*, III, 5; Makki, Mahmud Ali, *Ensayo Sobre Las Aportaciones Orientales En La España Musulmana y Su Influencia En La Formación De La Cultura Hispano-Árabe*, Madrid, 1968, s. 54-55; Cumhur Ersin Adıgüzel, "Bilim ve Kültür Hayatı: Hadis", *İslam Tarihi ve Medeniyeti -IV- Endülüs*, ed. Mehmet Özdemir, İstanbul: Siyer Yayınları, 2017, s. 419.

[14] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 180; Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, s. 96.

[15] Endülüs'e geldiği kesin olarak bilinen veya gelmiş olma ihtimali bulunan tâbiîler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Oral, Eray, *Hadislerde Endülüs, Endülüs'te Hadis - İlk İki Hicri Yüzyılda* -, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2020, s. 96-108.

belirtir.[16] İbnü'l-Faradî, İbn Habîb'in verdiği bilgiye itimat edememiş olacak ki o, sadece 5 isim zikreder. Sahâbe konusunda olduğu gibi tâbiûn sayısında da İbn Habîb'in verdiği sayı sorgulanmıştır.[17]

Hadis rivayetiyle meşgul olan tabiîlere örnek olarak Haneş es-San'ânî (ö. 100/718) zikredilebilir. Haneş, sahâbeden Ali b. Ebû Tâlib (ö. 40/661), Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-88) ve Ebü'd-Derdâ'dan (ö. 32/652) hadis rivayet etmiştir. Endülüs'ten İfrîkıye'ye dönüp orada vefat etmiştir.[18] Hadis rivayetiyle meşgul olan bir diğer tâbiî ise Hibbân b. Ebû Cebele el-Kureşî'dir (ö. 122/739). Hibbân, Amr b. el-Âs (ö. 43/664), Abdullah b. Amr (ö. 65/684-5) ve Abdullah b. Abbâs'tan rivayette bulunmuştur.[19]

Yukarıda aktarılan bilgilerden hareketle Endülüs, diğer beldelerden daha geç fethedilmesi ve merkez İslâm coğrafyasının uzağında olması sebebiyle tabiîlerin erken dönemlerde ilim merkezi haline getirdikleri Kûfe ve Basra gibi emsardan olamamıştır. Buraya gelen sınırlı sayıdaki tâbiûndan hadis rivayetiyle meşgul olanların sayısının azlığı ve sadece halka İslâm'ı öğretme amacını taşımaları sebebiyle bu dönemde bölgede hadis nakledilme ihtimali düşüktür. Hatta bu tabiîlerin bazılarının Endülüs'te çok kısa süre durarak İfrîkıye'ye geri dönüp orada vefat ettikleri de göz önünde bulundurulursa Endülüs'te hadis nakletme olasılıklarının düşük olduğu söylenebilir.

2.2. Hadisin Endülüs'e Girişi: Çözülememiş Bir Problem

Endülüs'e hadisin ilk defa kim tarafından nakledildiği konusunda ihtilaf vardır. Bu ihtilafın oluşmasında son dönem araştırmacılarının hadisin Endülüs'e girişini Bakî b. Mahled (ö. 276/889) ve Muhammed b. Vaddâh'ın (ö. 286/899) dönemine, yani h. III. asrın ilk yarısı gibi geç bir tarihe götürme çabalarının payı olduğu gibi elimizdeki kaynaklardaki verilerin meseleyi aydınlatmada yetersiz kalması da etkilidir. Aşağıda Valiler döneminde (93-138/711-755) Endülüs'e gelip yerleşen ve buraya hadis getirdiği söylenen birkaç isim üzerinde durulacaktır.

Kaynaklarda "Endülüs'e hadisi ilk getiren kişi" olduğu ifade edilen birden çok âlim vardır. İbn Vaddâh, hocası Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin "hadisi Endülüs'e ilk getiren Muâviye b. Sâlih el-

---

[16] İbn Habîb, *Kitâbü't-Târîh*, s. 138.

[17] Makkarî ise *Nefhu't-tîb* adlı eserinde 28 isim zikretmiştir. Bk. Michael Karl Lenker, *The Importance of the Rihla for the Islamization of Spain*, Doktora Tezi, Pennsylvania University, 1982, s. 86. Meselenin bir başka yönü ise kaynaklarda Endülüs'e girdiği belirtilen tâbiîlerin sayısı ve biyografilerindeki bilgilerin değişkenliğidir. Bu anlamda tâbiîler hakkındaki uydurma ve abartılı verilerin kasıtlı olduğu ve Endülüslülerin diğer İslâm coğrafyasına karşı dinî anlamdaki itibarını iyileştirme amacında oldukları savunulur. Bk. Lenker, *The Importance of the Rihla*, s. 88.

[18] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 183-6; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 293-5.

[19] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 179-181.

Hımsî'dir (ö. 172/788)" dediğini nakleder.[20] Şam'ın tanınmış hadis âlimlerinden olan Muâviye b. Sâlih, Doğu'da ne kadar sika bir hadis râvisi[21] olarak görülse de tabakat kaynaklarında biyografisi hakkındaki malumatın çelişkili görünmesi sebebiyle son dönem çalışmalarında onun Endülüs'e hadisi ilk getiren kişi olup olmadığı hakkında görüş birliği yoktur.

Muâviye b. Sâlih[22] 125/742 senesinde Hıms'tan Endülüs'e gelmiştir. İlk Endülüs Emevî emiri Abdurrahman b. Muâviye Şam'dan kaçıp İber Yarımadası'na gelene kadar Muâviye İşbîliye'de (Sevilla) ikamet etmiştir. I. Abdurrahman (138–172/756–788) Endülüs'e gelince onu, kız kardeşi Ümmü'l-Asbağ'ı Endülüs'e getirmesi için Şam'a göndermiştir.[23] Muâviye'nin Doğu'ya yaptığı bu yolculukta Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Leys b. Sa'd (ö. 175/791), Abdullah b. Vehb (ö. 197/813), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813) ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) kendisinden hadis dinlemişlerdir.[24] Muâviye, Endülüs'e döndüğünde emir I. Abdurrahman onu Kurtuba kadısı olarak görevlendirmiştir.[25]

Muâviye Doğu'da bilinen bir hadis âlimiydi. Buhârî (ö. 256/870) dışındaki *Kütüb-i Sitte* müellifleri onun hadislerine kitaplarında yer vermişlerdir.[26] Bu sebeple Muâviye'nin vefatından yaklaşık bir asır sonra yaşayan Endülüslülere Doğu'da gittikleri yerlerde Muâviye b. Sâlih hakkında sorular yöneltilmesi beklenmedik bir durum değildi. Söz gelimi Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) Endülüslü talebesi Muhammed b. Vaddâh el-Kurtubî'ye (ö. 286/899) "Muâviye b. Sâlih'in hadislerini topladınız mı?" diye sormuş, İbn Vaddâh'ın bu soruya cevabı olumsuz olması üzerine İbn Maîn "Size mâni olan nedir?" diye sormuş, İbn Vaddâh, "Muâviye, halkı ilim ehli olmayan bir yere geldi, ilmi zayi oldu" diye cevap vermiştir. Bu cevap üzerine Yahyâ b. Maîn de "Vallahi siz büyük ilim zayi etmişsiniz" diye hayıflanmıştır.[27] İbn Vaddâh'ın talebesi Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen (ö. 330/942) de Irak'ta bulunduğu sürede Muâviye b. Sâlih'in hadislerinin bu bölgede ne kadar değerli kabul edildiğini fark etmiş, hatta sırf Muâviye'nin kitaplarını almak için Endülüs'e gitmek isteyen Muhammed b. Ahmed b. Ebû Hayseme (ö. 279/892) ile karşılaşmıştır. İbn Eymen, Endülüs'e döndüğünde Muâviye'nin

---

[20] Muhammed b. Hâris el-Huşenî, *Ḳuḍâtü Ḳurṭuba,* nşr. İbrahim el-Ebyârî, Kahire, 1410/1989, s. 51.

[21] İclî, es-Sikât, II, 84; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 108.

[22] Muâviye'nin hadisçiliği hakkında yapılan bir çalışma için bk. Sümeyye Boz, *Muâviye b. Sâlih'in Hayatı ve Hadisçiliği,* Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, 2019.

[23] İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs,* thk. İbrahim el-Ebyârî, Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısri, 2. Bs, 1989, s. 55.

[24] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 185-7; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 174. Bu âlimlerin Muâviye'den bu yolculuğunda mı yoksa 157 senesinde yaptığı hac yolculuğunda mı sema ettikleri konusunda ihtilaf vardır.

[25] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 187.

[26] Fierro, "Hadis'in Endülüs'e Girişi: 2./8.-3./9. Yüzyıllar", s. 240.

[27] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 185.

kitaplarını ve asıllarını aramış, ancak Endülüslülerin gayretinin azlığı sebebiyle kitaplarının zayi olduğunu ve kendi devrine kadar gelmediklerini anlamıştır.[28]

Maribel Fierro, Muâviye b. Sâlih özelinde yazdığı geniş monografisinde yukarıda verilen İbn Vaddâh ve hocası İbn Maîn ile aralarına geçen diyalogdan hareketle bazı sonuçlara ulaşır. Buna göre Muâviye b. Sâlih ile ilgili en eski Endülüs kaynaklı haberler, İbn Vaddâh ve onun talebelerinin nesline dayanır. İbn Vaddâh'ın Yahyâ b. Maîn ile aralarında geçen konuşma hicri 218-230 yıllarındaki ilk rihlesi sırasında gerçekleşmiştir. Fierro, İbn Vaddâh'ın bu konuşmadan sonra Muâviye'nin muhaddis olduğunu öğrendiğini, hatta Muâviye b. Sâlih diye birinin varlığından o anda haberdar olduğunu, başka bir ifadeyle daha önce bu ismi hiç duymamış olabileceğini düşünür. Böylece Fierro, Endülüs'te III/IX. asrın ilk yarısından önce hadis ilmine ilgi uyanmadığı ve bu beldede hadise dair herhangi bir ilmî faaliyetin olmadığı sonucuna varır.[29] Başka bir ifadeyle hadisin Endülüs'e girişini çok geç bir tarihe götürmeye çalışarak İbn Habîb es-Sülemî'den de sonra Bakî b. Mahled ve İbn Vaddâh'a nispet eder. Fierro'nun böyle bir kanaat belirtmesinde sadece yerel kaynaklardan beslendiğini ifade ettiği Huşenî'ye ait *Kudâtü Kurtuba* ve *Ahbâru'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn* adlı eserlerde geçen bilgilere güven duymaması etkilidir. İbnü'l-Faradî'yi ise hem Endülüslü tabakat ve tarih kitaplarından hem de Doğu'daki İbn Yûnus (ö. 347/958) gibi tarihçilerden alıntılar yapması sebebiyle daha güvenilir bir kaynak olarak kabul eder.[30]

Tabakat kaynaklarına bakıldığında Muâviye'den hadis dinlemek için Doğu'dan Endülüs'e gelen âlimlerin olduğu dikkat çeker. Söz gelimi Doğu'da İbn Ebî Zi'b (ö. 159/776), Süfyân es-Sevrî ve Mâlik b. Enes (ö. 179/795) gibi isimlerin talebesi olan Zeyd b. el-Hubâb et-Temîmî (ö. 203/818) Muâviye'den Doğu'da 50 hadisi almış ve sırf ondan tekrar hadis dinlemek için Endülüs'e gelmiştir. Kaynaklarda ikisinin Endülüs'te de bir araya geldiği ve Zeyd'in Muâviye'den hadis dinlediği zikredilir.[31] Dabbî'nin (ö. 599/1203) aktardığı bilgiye göre Zeyd'in Endülüs'e hadis elde etmek için geldiği talebesi Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) tarafından nakledilmiş bir bilgidir. Ancak Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) bu bilginin Ahmed b. Hanbel'in zannı olduğunu ifade etmiş ve bu bilgiye güvenilemeyeceğini belirtmiştir.[32] Eğer Zeyd'in Endülüs'e geldiği doğru kabul edilirse Muâviye, Zeyd'e hadis rivayet ederken o dönemde yaşayan ilim taliplerinden bazılarının da Zeyd ile birlikte Muâviye'den hadis dinlemeleri ihtimal dâhilindedir. Tabakat kaynaklarında Muâviye'den hadis aldığı

---

[28] Huşenî, *Kudâtü Kurtuba*, s. 51. İbn Eymen'in Muâviye'nin hadislerini Endülüslü hocası Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Asım'dan (ö. 300/912) öğrendiği söylenir. Bk. Fierro, Maribel, "Mu'āwiya b. Sālih al-Hadramī al-Himsī: Historia y Leyenda", *EOBA I*, ed. Manuela Marín, Madrid: CSIC, 1988, s. 337.

[29] Fierro, "Mu'āwiya b. Sālih", s. 365-6.

[30] Fierro, "Mu'āwiya b. Sālih", s. 362.

[31] Huşenî, *Ḳuḍâtü Ḳurṭuba*, s. 52; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 219-222; Mustafa Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti*, s. 227.

[32] Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 374.

açık bir şekilde belirtilen bir diğer isim ise meşhur fakih Şebtûn lakablı Ziyâd b. Abdurrahman el-Lahmî'nin (ö. 193/808-809) oğlu Muhammed b. Ziyâd b. Abdurrahman el-Lahmî'dir (ö. 240/854). Muhammed'in anne tarafından dedesi Muâviye b. Sâlih'ten çok hadis naklettiği kayıtlıdır.[33] İbnü'l-Faradî, Muâviye'den damadı Şebtûn'un da semâ ettiğini belirtir.[34] İbnü'l-Faradî, Şebtûn'un biyografisinde bu ifadeyi Mâlik b. Enes'ten *Muvatta'*ı sema etmesinin devamında verdiği için buradaki semâ'ın hadis sema etmek olarak yorumlanması isabetli görünmektedir.

Muâviye'nin Endülüs'e hadis getirdiğini ispatlamaya çalışan Öztoprak da Huşenî'nin "Hâlid b. Sa'd (ö. 352/963) → Sa'd b. Muaz (ö. 308/920) → Mahbûb b. Katan el-Ceyyânî (ö. ?) → Abdullah b. Sâlih (ö. 223/837) → Muâviye b. Sâlih → Rebî' b. Yezîd ed-Dımaşkî (ö. 121/738) → Abdullah b. Âmir (ö. 118/736) → Nu'mân b. Beşîr el-Ensârî (ö. 64/684)" isnadıyla kendisine ulaşan bir rivayetine dayanır.[35] Öztoprak bu rivayetle Muâviye b. Sâlih'in Endülüs'te hadis naklettiğini ortaya koymaya çalışır.[36] Hâlbuki Mahbûb b. Katan[37] Endülüslü bir hocası kanalıyla bu rivayete sahip olsaydı Öztoprak'ın da ifade ettiği gibi Muâviye'nin Endülüs'te hadis okuttuğuna delil olabilirdi. Ancak Mahbûb'un bu rivayeti Endülüs'te değil, Doğu'daki rihlesi sırasında Leys b. Sa'd'ın kâtibi olarak bilinen Abdullah b. Sâlih'ten naklettiği anlaşılmaktadır.[38] Dolayısıyla bu rivayetten yola çıkarak Muâviye'nin Endülüs'te hadis naklettiğinin savunulması mümkün görünmemektedir.

Kaynaklarda Muâviye b. Sâlih dışında Doğu'dan gelen başka hadis âlimlerinden de bahsedilmektedir. Âmir b. Ebû Ca'fer (ö. 180/796), Gazî b. Kays (ö. 199/814), Habîb b. Velîd (ö. 200/815) ve Sa'saa b. Sellâm (ö. 201/816) bu konuda ismi tespit edilen âlimlerdir. Abdülmelik b. Habîb *Tabakât*'ında Habîb b. Velîd dışındaki üç âlimi tâbiûndan sonra ehl-i hadisin üçüncü tabakasında zikretmiştir.[39] Bu isimlerden Âmir b. Ebû Ca'fer'in hicri II. asırda Endülüs'te bulunduğu bilinen hadis âlimlerinden biri olduğu kayıtlıdır.[40] Âmir'in Emir I. Abdurrahman ve Hişâm devirlerinde fetva verdiği bilinir. Her ne kadar İbn Habîb onu ehl-i hadisten biri olarak görse de kaynaklarda onun hadis bilgisine işaret edilmemiştir.[41] Gazî b. Kays ise İbn Vaddâh'tan aktarılan bilgiye göre Endülüs'e Sa'saa b. Sellâm

---

[33] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 119; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 9.

[34] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 217.

[35] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 197-8.

[36] Öztoprak Mustafa, "Hadis İlminin Endülüs'e Girişi", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2013): s. 148-150.

[37] Mahbûb b. Katan el-Bekrî, Ceyyân'da (Jaen) kırk yıl fıkhî tedrisatın başında yer almıştır. Vefat tarihi belli değildir. Bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 155.

[38] Bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 196.

[39] İbn Habîb, *Kitâbü't-Târîh*, s. 178, İbn Habîb, *Tabakâtü'l-fukahâ min ledünni's-sahâbe ve men ba'dehum mine'l-ulemâ*, s. 135.

[40] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 465.

[41] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 286.

ile birlikte hadis getirdiği ifade edilen ilk hadisçilerden sayılır.[42] İleride değinileceği üzere Gazî, İmam Mâlik'ten *Muvatta'*ı sema etmiş ve ezberlemiştir. İbn Habîb'in zikrettiği son isim ise Evzâîliğe nispet edilen Sa'saa b. Sellâm'dır. İbnü'l-Faradî ve Humeydî, Mısırlı tarihçi İbn Yûnus'tan (ö. 347/958) nakille hadisi Endülüs'e ilk getiren kişinin Sa'saa olduğunu belirtmişlerdir.[43] Fierro, Sa'saa'nın Endülüs dışında bilinmeyen bir âlim olması ve Endülüslü tabakat müelliflerinin tek kaynağı olan İbn Yûnus'un da Sa'saa'nın hadisi ilk getiren kişi olduğu bilgisinin kaynağını vermemesi sebebiyle Sa'saa'ya atfedilen rolün kurgusal olduğunu savunmuştur.[44]

Muâviye b. Sâlih ve zikredilen diğer âlimler hakkında kaynaklarda yeterli bilgi mevcut olmaması, h. II. asırda Endülüs'te hadis ilminin bilinirliği ve hadis rivayetinin ne derece yaygın olduğu gibi konularda yorum yapmayı zorlaştırmaktadır. Her ne kadar Muâviye'den hadis nakleden kimselerin olduğuna işaret etsek de o dönemde önemli konumda olan Şebtûn gibi isimlerin ilgisini hadise vermeyip *Muvatta'* ve Mâlik ve ashabının reyine yönelmesi hadisin geri planda kaldığını düşündürmektedir. Hicri II. asırda toplumda Müslümanların sayısının oldukça az olması ve İslâm'la yeni tanışmaya başlayan yerli halkın hayat düzenini oluşturma çabası içinde olunması sebebiyle Endülüslüler fıkha yönelmişlerdir. Bu sebeple İbn Vaddâh'ın Muâviye'nin devrindeki insanların ilim ehli olmadığını ifade etmesi anlamlıdır.[45]

3. Endülüs'ün Mezhebî Yapısı

Endülüs'te mezhebî yapı, sadece hadis ilminin değil tüm ilim dallarının gelişimini etkilemiştir. Mâlikî mezhebinin ezici bir hâkimiyetinden bahsedilen bu topraklarda hadis, tasavvuf ve kelam gibi ilim dallarının şekillenmesinin fukahâ sınıfının kontrolüne bağlı olduğu zamanlar yaşanmıştır. Örneğin Meserrîlik ve Mu'tezile mezhebinin buralarda varlığını koruyamamasında fukahâ sınıfının kararları etkili olmuştur.[46] Dolayısıyla Endülüs'te hadis ilminin gelişimin inceleyeceğimiz çalışmada Mâlikî mezhebinin burada nasıl hâkim mezhep hâline geldiği ve mezhep içinde nasıl bir fıkhî anlayış benimsendiği ele alınması gereken konular arasındadır.

---

[42] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 291.

[43] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 278; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 350; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, II, 418.

[44] Fierro, "Hadis'in Endülüs'e Girişi: 2./8.-3./9. Yüzyıllar", s. 241.

[45] Makkî, *Ensayo*, s. 190.

[46] III. Abdurrahman, İbn Meserre'nin (ö. 319/931) kitaplarını 961 senesinde Kurtuba Ulucamii'nin avlusunda halkın önünde yaktırmıştır. Bu olayın meydana gelmesinde Mâlikî ulemanın İbn Meserre'nin öğretilerinden tedirgin olması etkilidir. Bk. Janina M. Safran, "The Politics of Book Burning in al-Andalus", *Journal of Medieval Iberian Studies*, 6/2 (2014): s. 148-150.

3.1. Endülüs'te Mâlikîlik'ten Önceki Durum

Endülüslüler Doğu'ya rihle yapıp İmam Mâlik'in fıkhî görüş ve fetvalarını getirmeden önce, fetih hareketlerinden sonra buraya gelip yerleşen Müslümanların getirdiği fıkıh anlayışı Endülüs'te kendine yer bulabilmiştir. Kaynaklarda Mâlikîlik'ten önce Evzâîliğin burada yaygın olduğu belirtilir. Bu mezhep Dımaşk'ta ilk tedvin ve tasnif faaliyetinde bulunan mutlak müctehid Abdurrahman b. Amr el-Evzâî'nin (ö. 157/774) görüşleriyle teşekkül etmiş, Suriye, Irak, Hicaz, Mısır, Mağrib ve Endülüs gibi oldukça geniş coğrafyada müntesiplere sahip olmuş ve bir müddet varlığını koruyabilmiştir. İber yarımadasını fetih sürecinde Şam tarafından gelenler arasında Evzâî'nin talebeleri ve mezhebinin takipçileri de vardı.[47] Makkarî, Mâlikîlikten önce Endülüs'te Evzâîliğin ve Şamlıların mezhebinin olduğunu belirtir.[48] Ancak bu çok yaygın ve tekrar edilen bilgiye muhalif görüşler de ortaya atılmıştır. Söz gelimi Alfonso Carmona, İmam Evzâî'nin İber yarımadası Müslümanlar tarafından fethedildiğinde 5 yaşlarında olduğunu, "Şamlıların mezhebi" ifadesinden kastın Evzâîlik değil, Şamlı fakihlerin icmaı olduğunu savunur. O, Şamlıların mezhebinin daha sonraları Evzâîlikle kimlik kazandığı görüşündedir.[49]

Kaynaklarda tespit edebildiğimiz ilk Evzâîlerden biri, aslen Şamlı olan sonradan Endülüs'e gelen Üseyd b. Abdurrahman es-Sibâî'dir (ö. 150/767'den sonra). Mekhûl ed-Dimaşkî'den (ö. 112/730) ve Evzâî'den (ö. 157/774) rivayette bulunan Üseyd Endülüs'e geldikten sonra Suriye bölgesinden gelen çoğu kimse gibi İlbîre'ye (Medina Elvira) yerleşmiştir. Emir Abdurrahman onu, iki defa İlbîre kadılığına atamıştır. Üseyd, bu görevdeyken vefat etmiştir.[50] Emir Abdurrahman devrinde Endülüs'e gelip yerleşen Mus'ab b. İmrân'ın (ö. 180/796) da Evzâî'nin ve başka Şamlıların râvilerinden olduğu belirtilmiştir. Hişâm döneminde (172-180/788-796) Kurtuba kadılığı yapan Mus'ab'ın herhangi bir ekolü benimsemediği, fetvaları kendi içtihadına göre verdiği söylenir.[51]

Endülüs'e Evzâîliği ilk getiren kişinin ise Sa'saa b. Sellâm (ö. 180/796) olduğu söylenir.[52] Sa'saa, İmam Evzâî ve Saîd b. Abdülaziz et-Tenûhî'ye (ö. 167/783) talebelik yapmıştır. Sa'saa'nın Endülüs'e geliş tarihi hakkında net bir bilgi yoktur. Endülüs'te Abdülmelik b. Hasan Zûnân (ö.

---

[47] Salim Öğüt, "Evzâî", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* https://islamansiklopedisi.org.tr/evzai (Erişim tarihi: 19.11.2021). Makkarî de Şebtûn, *Muvatta'*ı ve Mâlik'in fıkhî görüşlerini Endülüs'e getirmeden önce burada Evzâîlik ya da Şamlıların mezhebinin olduğunu belirtmiştir. Bk. Makkarî, *Nefhu't-tîb,* II, 45.

[48] Makkarî, *Nefhu't-tîb,* III, 230

[49] Carmona, Alfonso "The Introduction of Mālik's Teachings in al-Andalus", *The Islamic School of Law Evolution, Devolution and Progress,* ed. Peri Bearman vd., Cambridge, 2005, s. 42.

[50] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 47. İbnü'l-Faradî ve Humeydî onun ismini Esed es-Sebeî diye vermiştir. Bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 127; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis,* s. 244.

[51] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs,* II, 168-9

[52] Fierro, "Hadis'in Endülüs'e Girişi: 2./8.-3./9. Yüzyıllar", s. 240.

232/846), İbn Habîb es-Sülemî, Osman b. Eyyûb el-Fârisî (ö 246/860) ondan ders almıştır. Emir Abdurrahman b. Muâviye (138/756-172/788) zamanında akranları Gazî b. Kays ve Amr b. Ebû Ca'fer'le (ö. 180/796) birlikte fetvalar ondan sorulurdu.[53] Sa'saa'nın Mâlikîliğin yayıldığı emir Hişâm (172/788-180/796) döneminin başlarında da fetva vermeye devam ettiği bilinir. Kurtuba müftüsü ve sâhibü's-salât[54] olan Sa'saa, kendi döneminde önemli ve etkili görevlerde kendine yer bulmasına ve Evzâîliğe göre fetva vermesine rağmen Evzâîlik geniş bir şekilde toplumda yayılamamıştır. Sa'saa'nın talebeleri bile Evzâî'nin görüşlerini benimsemiş değillerdi ve ileriki yıllarda önemli Mâlikî fakihlerden olmuşlardır. Böylece kısıtlı bir çevrede müntesipleri bulunan Evzâîlik İmam Mâlik'in fıkhî görüşlerini getiren Endülüslülerin artmaya başlamasıyla herhangi bir direnç gösterememiş ve çok kısa süre sonra Evzâî'nin görüşleri Endülüs'te nakledilmez olmuştur.[55] Evzâîliğin Doğu'da taraftar bulamayıp kaybolmasının da Endülüs'te unutulmasında etkisinin olduğu söylenebilir.

Endülüslülerin Mâlikîliği benimsemesi ve resmî mezhep haline gelme sürecinde toplumun tamamının Mâlikî olduğu düşünülemez. Ulema arasında hâlâ Evzâîliği benimseyen ve bu sebeple eleştiri görenler de bulunmaktaydı. Buna örnek olarak Ebû Kinâne Züheyr b. Mâlik el-Belevî (ö. 238/852) zikredilebilir. Züheyr b. Mâlik, Evzâî mezhebini benimsemiştir ve Mâlikîliğin resmî mezhep haline gelmesinden sonra da Evzâîliğe göre fetva vermeyi sürdürmüştür.[56] Züheyr b. Mâlik, Evzâîliğin hangi döneme kadar Endülüs'te varlığını koruduğunun bilinmesi açısından önemli bir şahsiyettir. Vefat tarihi, Evzâîliğin Endülüs'te hangi döneme kadar müntesibi olduğunun anlaşılması açısından önemlidir.

İbn Habîb es-Sülemî'nin, akranı Züheyr'i Evzâîliğe uyduğu için kınadığı ve ehl-i Medine'nin mezhebinden inhiraf ettiği için azarladığı kayıtlıdır. Züheyr b. Mâlik de İbn Habîb'e halen Evzâîliği benimseyen tek kişi olduğu için kendisini kıskandığı cevabını vermiştir.[57] Bu durumda Züheyr'in ifadesinden hareketle döneminde Evzâîliği benimseyen başka kimsenin kalmadığı ve onun Evzâîliği

---

[53] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 279; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 278. Kaynaklarda kısıtlı bilgi olmasına rağmen Dominique Urvoy, Sa'saa b. Sellâm'ın reyi reddettiğini, sadece hadis ve sahâbe amelini uyguladığını ve Evzâîliği yaydığını belirtmiştir. Bk. Urvoy, "The Ulama' of al-Andalus", s. 850.

[54] Sa'saa'nın Cuma mescidinde sâhibü's-salât olarak görev aldığı ve onun zamanında mescide ağaç dikildiği söylenir. Mescide ağaç dikmek Evzâîliğe göre caiz, İmam Mâlik'e göre mekruhtur. Buna göre Sa'saa'nın İmam Evzâî'nin görüşlerine göre hareket ettiği söylenebilir. Bk. Ertuğrul Boynukalın, "Evzâî ve Fıkhî Mezhebi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIII: 23/1 (2011): s. 10.

[55] Carmona, "The Introduction of Mālik's Teachings", s. 42. Makkî, Evzâîliğin yeni fethedilen İber'de Müslümanların ihtiyacını gideremediğini, dolayısıyla yeni arayışlara girildiği kanaatindedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Makki, *Ensayo*, s. 90, 93.

[56] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 216.

[57] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, s. 100-1; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 216; Carmona, Züheyr'in son Evzâî olduğunu belirtir. "The Introduction of Mālik's Teachings", s. 42; Bk. https://www.eea.csic.es/pua/personaje/consulta_personaje.php?id=3324 (Erişim tarihi: 11.12.2019).

benimseyen son Endülüslü olduğu söylenebilir. Nitekim Zehebî de 230'lu yıllara kadar Evzâîliğin Endülüs'te var olduğunu belirtmiştir.[58]

3.2. *Muvatta*'ın Endülüs'e İntikali

Endülüs, merkez İslâm coğrafyasının çok uzağında olmasının dezavantajını ilimlerin buraya geç gelmesiyle yaşamıştır. Kuvvetli görüşe göre hiçbir sahâbînin buraya gelmemesi ve sayıları az tabiînin de fetih hareketleri için burada bulunması ve onların da belirgin bir ilmî faaliyet içerisinde olmamaları sebebiyle Endülüs, fetihten sonraki ilk asırda ilmî anlamda Doğu'nun oldukça gerisindeydi. Böylece Endülüs'te yaşayan Müslümanlar gerek hac için gerek dinî ilimleri öğrenmek için hicri II. asrın ortalarından itibaren Doğu'ya rihle yapmaya başladılar. Rihle yapanlardan bazıları en uğrak yerlerden biri olan Medine'deki Mâlik b. Enes'in halkasına katılma şansı yakalamışlardır.

İleride daha detaylı ele alınacağı üzere İmam Mâlik ile mülâki olup ondan *Muvatta'* ya da hadis dinleyen ve onun fıkhî görüş ve fetvalarını Endülüs'e getiren âlimler tabakat kaynaklarında zikredilmiştir. Endülüslü âlimlerin biyografileri ve ilmî vasıflarını çok iyi bilen Muhammed b. Ömer b. Lübâbe (ö. 314/926) altı kişinin *Muvatta'*ı Mâlik b. Enes'ten dinlediğini belirtmiştir.[59] Kâdî İyâz *Tertîbü'l-medârik* adlı eserinde Mâlik'ten ders alan on bir Endülüslü âlimin isimlerini liste halinde vermiştir.[60] Kâdî İyâz'ın zikrettiği on bir âlimden Şebtûn lakablı Ziyâd b. Abdurrahman el-Lahmî (ö. 193/808-809), Gazî b. Kays (ö. 199/814) ve Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin (ö. 234/849) *Muvatta'*ı Mâlik'ten dinlediğine dair ihtilaf olmadığı için özellikle bu üç isim üzerinde durulacaktır.[61]

*Muvatta'*ı ilk defa Endülüs'e getiren kimse hakkında kaynaklarda iki isim zikredilir. Bunlardan ilki Gazî b. Kays'dır.[62] Onun I. Abdurrahman devrinin (138–172/756–788) başlarında Doğu'ya gittiği ve İmam Mâlik'ten *Muvatta'*ı rivayet edip ezberlediği kayıtlıdır.[63] Huşenî eserinde

---

[58] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 131.

[59] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 7-8.

[60] Bu isimler şöyledir: Muhammed b. Yahyâ es-Sebeî (ö. ?), Ziyâd b. Abdurrahman Şebtûn, Câfer b. Muhammed, Saîd b. Abdûs (ö. 180/796), Yahyâ b. Mudar (ö. 189/804), Gazî b. Kays, Hafs b. Abdüsselâm es-Sarakustî (ö. 200/815), Saîd b. Ebû Hind (ö. 200/815), Kar'ûs b. Abbâs (ö. 220/835), Hassan b. Abdüsselâm (ö. ?/?), Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî. Bk. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 86-88, 178-9.

[61] Son dönem araştırmacılarından Mahmud Ali Mekkî, Kâdî İyâz'ın milliyetçilik ve mezhep taassubundan dolayı bu kadar çok isim verdiğini öne sürerek Gazî b. Kays, Şebtûn, Yahyâ el-Leysî dışındakilerin *Muvatta'* râvileri olduklarını kabul etmez. Makkî, *Ensayo*, s. 99. Ancak yukarıda Kâdî İyâz'ın verdiği bu isimlerden Kar'ûs b. Abbâs, Hafs b. Abdüsselâm ve Yahyâ b. Mudar'ın da Mâlik b. Enes'in talebesi olduğu Kâdî İyâz'dan önceki Endülüs tabakat kaynaklarında geçmektedir. Kar'ûs için bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 311-2; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 475-6. Hafs için bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 174-5. Yahyâ b. Mudar hakkında bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 220-1.

[62] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, III, 114-5; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb*, II, 107

[63] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 443.

Gazî'nin *Muvatta'*ı ne kadar sağlam ezberlediği ile ilgili bir anekdota yer verir. Gazî'nin talebesi Asbağ b. Halîl'in (ö. 273/886) anlattığına göre talebelerinden biri, hocasının ezberinin kuvvetini göstermek için *Muvatta'* bablarını takdim ve tehir ile karıştırarak okur, ancak her seferinde Gazî b. Kays bu yanlışı ezberinden düzeltir ve talebesini bunu yapmaması için uyarır.[64]

Şebtûn ise Endülüs Emevî emiri Hişâm b. Abdurrahman devrinde (172/788-180/796) hac için Doğu'ya gitmiş ve bu rihlesinde Mâlik b. Enes'ten *Muvatta'*ı sema etmiştir. Şebtûn, kaynakların bir kısmında *Muvatta'*ı Endülüs'e getiren ilk kişi olarak tanıtılmıştır.[65] Hatta Kâdî İyâz ve İbn Ferhûn, hem Şebtûn hem Gazî b. Kays için *Muvatta'*ı Endülüs'e getiren ilk kişi nitelemesinde bulunmuşlardır. Alfonso Carmona, bu çelişkili görünen bilgileri yorumlayarak Gazî'nin Endülüs'te kalması ile Şebtûn'un rihlesi arasında geçen sürede Mâlik'in *Muvatta'*ı tamamladığını, böylece Şebtûn'un *Muvatta'*ı tam bir nüsha şeklinde ilk defa getirdiği sonucuna varmıştır.[66] Gazî ve Şabtûn'un Mâlik'ten *Muvatta'*ı dinlemesi arasında geçen yaklaşık 20 yılda Mâlik'in eseri üzerinde sürekli değişiklikler yaptığı göz önünde bulundurulduğunda Gazî ve Şebtûn rivayeti arasında önemli farklılıkların olduğu açıktır.[67] Her halükarda Gazî'nin Şebtûn'dan önce Doğu'ya gittiği için *Muvatta'*ı ilk defa getiren kişinin o olduğunu kabul edenler vardır.[68] Gazî'nin *Muvatta'*ı getiren ilk kişi olduğu kabul edilse bile, onun rivayeti meşhur olmamış ve kaybolmuştur. *Muvatta'*, Şebtûn tarafından getirilince meşhur olmuş ve geniş bir kitleye ulaşmıştır.[69]

Sadece Endülüs'te değil aynı zamanda Doğu İslâm dünyasında da en meşhur *Muvatta'* rivayetinin sahibi Yahyâ b. Yahyâ b. Kesîr el-Leysî, *Muvatta'*ı Doğu'ya gitmeden önce Endülüs'te kayınpederi Şebtûn'dan ve Mâlik'in talebesi Yahyâ b. Mudar el-Kaysî'den (ö. 189/805)[70] dinlemiştir.[71] 28 yaşında çıktığı rihlesinde 179 senesinde Mâlik b. Enes vefat etmeden Medine'de ona mülâki olma şansını yakalayıp kendisinden *Muvatta'*ı sema etmiştir.[72] Kronolojik açıdan bakıldığında İbn Abdilber

---

[64] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 292.

[65] İbn Hayyân el-Muktebes, nşr. Mekkî, S. 495; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb*, I, 323-4.

[66] Carmona, "The Introduction of Mālik's Teachings", s. 44. *Muvatta'*ın telif edildiği zaman aralığı hakkında araştırmacıların ortaya atılan görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Rahile Kızılkaya Yılmaz, *Çağdaş Hadis Tartışmaları ve Muvatta'*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2020, s. 53-114.

[67] Ali Hakan Çavuşoğlu, "Şebtûn", *DİA*, XXXVIII, 2010, 299.

[68] Makki, *Ensayo*, s. 100; Carmona, "The Introduction of Mālik's Teachings", s. 43-44.

[69] Ceydî, Ömer, *Muhâdarât fî târîh'l-mezhebi'l-mâlikî fi'l-garbi'l-islâmî*, Rabat: Menşuratu Ukaz, 1987, s. 161.

[70] Yahyâ b. Mudar, Doğu'da Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve Mâlik'ten ders almıştır. Emir I. Hakem'e karşı çıkan Rabaz isyanına öncülük eden isimlerden olduğu ve bastırılan isyana karıştığı için idam edilen 73 kişi arasında onun da yer aldığı zikredilir. Bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 220-1; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, III, 126-7.

[71] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, s. 223.

[72] Bk. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, III, 380-1.

(ö. 463/1071), Yahyâ'nın ilk rihlesinde önce Abdurrahman b. Kâsım'dan ders alıp ondan Mâlik'in mesâilini yazdığını, sonra Medine'ye gidip Mâlik'le mülâki olduğunu belirtir.[73]

Maribel Fierro, Yahyâ'nın Medine'yi ne zaman ziyaret ettiğine dair kaynaklardaki bilgilerde problemler gördüğü için Yahyâ'nın gerçekte Mâlik b. Enes ile mülâki olup olmadığı konusunda şüphelere sahiptir.[74] Mâlikîliğin Endülüs'e girişine dair çalışma yapan bir diğer İspanyol isim Vazquez ise Fierro'nun bu görüşünü iki yönden tenkit eder: Bunlardan ilkine göre, eğer Yahyâ'nın *Muvatta'*ı doğrudan Mâlik b. Enes'ten sema etmediği düşünülürse bu durumda Yahyâ'nın Mâlik'ten sema'ı ile Şebtûn'dan rivayeti arasındaki farklılıkların açıklanmasında yetersiz kalınacağını savunur. İkincisinde ise Vazquez tüm tabakat kaynaklarında Yahyâ'nın iki defa Doğu'ya gittiği bilgisinin onun ilk rihlesinde Mâlik'ten kolaylıkla rivayette bulunabileceği anlamına gelebileceğini ifade eder.[75]

Yahyâ, *Muvatta'* nüshasının itikâf kitabındaki üç babı Mâlik'ten aldığı konusunda şüpheye düşmüş, bu üç babı Doğu'ya gitmeden önce dinlediği ve kendisini İmam Mâlik'ten ders almaya teşvik eden Şebtûn'un nüshasından yazmıştır.[76] Yahyâ'nın nüshası kendisinden önce gelen *Muvatta'* rivayetlerini zamanla unutturmuştur. Bu rivayetin bu kadar meşhur olmasında, Yahyâ'nın Mâlik b. Enes'ten *Muvatta'*ı dinleyen son öğrencilerinden olmasının ve Yahyâ'nın Endülüs'te âlimler ve emirler nezdindeki nüfuzunun payı olduğu söylenebilir. Hem *Muvatta'*ın hem de ileride geçeceği üzere İbnü'l-Kâsım'ın reyinin baskın olduğu Mâlikîlik anlayışının Endülüs'te bu denli yayılmasında Yahyâ el-Leysî'nin kilit isim olduğu söylenebilir.

Endülüslülerin *Muvatta'*ı hadis ya da fıkıh kitabı olarak görmeleri meselesi önemlidir. *Muvatta'* râvileri olarak anılan Gazî b. Kays, Şebtûn ve Yahyâ el-Leysî örneklerine bakıldığında içlerinden sadece Gazî b. Kays'ın ehl-i hadisten sayıldığı ve hadisle ilgilenen isim olduğu kaynaklarda zikredilir.[77] Şebtûn ve Yahyâ el-Leysî gayretlerinin çoğunu hadise değil, rey ezberi ve hocalarından naklettikleri mesâili tedvin etmeye vermişlerdir. Kendilerinin *Muvatta'*ı ezbere bilmelerine rağmen ayrıca hadis okuttuklarına dair bir veri bulunmaz. Bu çelişkiye sebep olan etkenlerden biri, tabakat kaynaklarında *Muvatta'*ı çok iyi ezberleyen hatta üzerine eser kaleme alan âlimler hakkında bile "hadis bilgisi yoktur" şeklinde ibarelerin olmasıdır. Söz gelimi Doğu'da İmam Mâlik'in talebelerinden Ka'nebî

---

[73] İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 158. İbn Hâris el-Huşenî Ahmed b. Hâlid'den nakille Yahyâ'nın İbnü'l Kâsım'ın yanında fıkıh öğrendiğini kaydeder. Bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 348; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 566-7.

[74] Fierro, "El Alfaquí Beréber Yaḥyā b. Yaḥyā al-Laysī (m. 234/848), El Inteligente de Al-Andalus", s. 285-8; Fierro, "Proto-Malikis, Malikis and Reformed Malikis", *The Islamic School of Law*, Cambridge, 2005, s. 64.

[75] Vazquez-Paluch, *The Establishment of the Maliki School in Muslim Spain*, s. 67.

[76] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 348.

[77] Daha önce geçtiği üzere İbn Habîb, Gazî'yi tâbiûndan sonra ehl-i hadisin üçüncü tabakasına yerleştirir bk. İbn Habîb, *Kitâbü't-Târîh*, s. 178, İbn Habîb, *Tabakâtü'l-fukahâ min ledünni's-sahâbe ve men ba'dehum mine'l-ulemâ*, s. 135.

ve Mutarrif b. Abdullah'tan ders alan Yahyâ b. İbrahim b. Müzeyn'in (ö. 259/872) *Muvatta'* üzerine kaleme aldığı eserleri vardır. Bunlardan biri *Muvatta'*daki illetleri çözmeye çalıştığı *el-Mustaksiye,* diğeri ise İbn Habîb'in *Tefsîru garîbi'l-Muvatta'*ından sonra Endülüs'teki ilk hadis şerhlerinden sayılan *Tefsîru'l-Muvatta'* adlı eseridir.[78] Buna rağmen bazı tabakat kaynaklarında tüm bu kitapları sayıldıktan sonra "hadis bilgisi yoktur" ibaresinin kullanılması ilginçtir.[79] Bu durumda *Muvatta'* üzerinde bu denli uzman olan birinin hadis bilgisinin olmadığının ifade edilmesi en azından ilk dönemlerde *Muvatta'*ın hadis kitabı olarak değil bir fetva kaynağı olarak görüldüğü kanaatini[80] daha da güçlendirmektedir.

3.3. Mâlik'in Ashâbından Fıkıh Öğrenen Endülüslü Âlimler

Doğu'ya rihle yapan Endülüslüler İmam Mâlik'in halkalarına istikrarlı bir şekilde yıllar boyu iştirak eden, onun ashabı sayılan Mısırlı ve Medineli âlimlerden ders almışlardır. Endülüslülerin fıkıh öğrendiği Mısırlı ve Medineli âlimlerin fıkıh anlayışlarının farklılığı doğal olarak Endülüs'e farklı görüşlerin girmesine neden olmuş, fetva ve yargı alanındaki ihtilafları da beraberinde getirmiştir. Bu sebeple Endülüs'teki hadis-rey tartışmalarının çıkış noktasının aslında İmam Mâlik'in vefatından sonra ortaya çıkan rey-mesâil ve hadis-âsâr eğilimine sahip Doğu'da ders alınan âlimler olduğu söylenebilir.

Farklı coğrafyalardan gelip İmam Mâlik'in yanında uzun yıllar eğitim gören talebeleri, vefatından sonra onun iki metodu doğrultusunda farklı eğilimlere sahip olmuştur. Sahih hadisleri amelin önüne geçiren, hadis rivayetiyle yetinen ve reye dayalı görüşten sakınan anlayış bu eğilimlerin ilkidir. Medine'de İbnü'l-Mâcişûn olarak bilinen Abdülmelik b. Abdülaziz et-Teymî (ö. 212/827), Irak'ta ise Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-4) ve Ka'nebî (ö. 221/836) bu eğilimde olan âlimlerin başında gelirler. Bu anlayışın Mısır'daki temsilcisi ise Abdullah b. Vehb'dir (ö. 197/813). Diğer grup ise ameli hadislere tercih eden, fıkhî görüş ve fetvaları aktaran anlayışa sahiptir. Rey ve mesâil ağırlıklı bu fıkhı benimseyenlerin öncüsü Mısırlı Abdurrahman b. Kâsım'dır (ö. 191/806).[81] Bu iki eğilimin oluşmasında mezkur ilim adamlarının Mâlik'ten farklı zamanlarda ders almaları etkili olmuştur. Uzun yıllar ders veren Mâlik'in fıkhî görüşlerinde zamanla oluşan muhtemel değişimlerin, bu öğrencilerin Mâlik'ten aktardıkları görüşlerin birbirinden farklı olmasında etkili olduğu söylenebilir.[82] Endülüs'ten Doğu'ya gelip Mâlik'in hadis ve rey eğilimine sahip talebelerinin yanında fıkıh öğrenen âlimler Endülüs'e

---

[78] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 226. Francisco Javier Aguirre Sádaba, "Ibn Muzayn, Yahyâ", *BA*, IV, 318.

[79] "لم يكن له علم بالحديث" ifadesi kullanılır. Bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 226; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 239.

[80] Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, s. 62.

[81] Kesgin, Hafsa, *Mâliki Fıkıh Geleneğinde Nevazil: Endülüs Örneği*, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, 2013, s. 21-2.

[82] Çeker, Huzeyfe "Mâlikî Mezhebinin Teşekkülü", *İmam Mâlik ve Mâlikîlik*, Köln: Plural Publications, 2019, s. 63.

döndüklerinde Doğu'da biçimlenen fıkıh anlayışlarını burada öğretmeye ve yaymaya başladılar. Endülüs'teki hadis-rey tartışmalarının mahiyetinin daha iyi anlaşılması için öncelikle bu temayüller ve temsilcileri hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

3.3.1. Mısır Mâlikî Ekolü

Mısır, Endülüslü ilim taliplerinin rihle güzergâhında yer almasından dolayı en çok seyahat ettikleri bölgelerin başında gelmektedir. Öyle ki hicri 250 yılına kadar Endülüs'ten 116 kişi buraya gelip eğitim almıştı.[83] Endülüs'ten Mısır'a rihle yapanlar İmam Mâlik hayattayken olduğu gibi ya rey ya da hadis meclislerini tercih ediyorlardı. Mısır'daki hocalarının Endülüslüler nezdinde öyle bir önemi vardı ki aralarında bir meselede ihtilafa düştüklerinde İbnü'l-Kâsım ve Abdullah b. Vehb (ö. 197/813) gibi âlimlere mektup yazıp danışırlardı. Örneğin Kâdî Muhammed b. Beşir (ö. 198/813), Abdülmelik b. Hasan Zûnân, Gazî b. Kays ve el-Hâris b. Ebî Sa'd (ö. 221/835) gibi önde gelen âlimlerden müteşekkil şûra heyeti aralarında bir meselede ihtilaf edince İbnü'l-Kâsım ve İbn Vehb'e mektup yazıp danışmışlardır.[84]

Mısır Mâlikî ekolünde hadis eğilimine sahip isim İbn Vehb idi. İbn Vehb, Medine ekolünden Abdülaziz b. Abdullah el-Mâcişûn'dan (ö. 164/780-1) etkilenmiş ve onun hadis ve âsâra dayalı fıkhî anlayışının Mısır'daki temsilcisi konumuna gelmişti. Mısır, Hicaz, Irak bölgesinde Süfyân es-Sevrî, İbn Cüreyc (ö. 150/767) ve Süfyân b. Uyeyne'nin (ö. 198/814) de aralarında bulunduğu yaklaşık 400 hocadan ders alan İbn Vehb'in hadis bilgisine duyulan güven sebebiyle derslerine büyük rağbet gösterilmiş, kendisinden çok sayıda talebe hadis rivayet etmiştir.[85] Abdurrahman b. Mehdî, Asbağ b. Ferec (ö. 225/840), Hâris b. Miskîn (ö. 250/864), Abdullah b. Abdülhakem (ö. 214/829), Sahnûn (ö. 240/854), Harmele b. Yahyâ (ö. 243/858) bu âlimlerden bazılarıdır. Ayrıca hocaları Leys b. Sa'd ve İmam Mâlik de ondan hadis rivayet etmişlerdir.[86] Mâlik'in öğrencileri içinde sünnet ve âsârı en iyi bilen kişinin İbn Vehb olduğu iddiasının[87] arka planında bu durum olmalıdır. Rey konusunda İbnü'l-Kâsım'dan daha bilgili olduğunu düşünenler bulunmasına rağmen İbn Vehb, rey ile hüküm vermekten

---

[83] https://www.eea.csic.es/pua/busquedas/resultado_busqueda_adv.php?&page=2 (Erişim tarihi:11.11.2021). Tarih aralığı hicri 150'den başlatılırsa bu sayı Mısır'da 30, Medine'de 13, Basra'da ise 3'le sınırlıdır. https://www.eea.csic.es/pua/busquedas/resultado_busqueda_adv.php (Erişim tarihi:11.11.2021).

[84] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, III, 332.

[85] İbn Abdilber, *el-İntika' fî fezâili's-selâseti'l-eimmeti'l-fukahâ*, (thk. Irâkî Hâmid), Katar: Dâru'l-İmâmi'l-Buhârî, 2016, s. 136-7. Nesâî ve Yahyâ b. Maîn onu sika kabul etmiştir. Bk. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, III, 233.

[86] İbn Abdilber, *el-İntikâ,* 137.

[87] Saffet Köse, "İbn Vehb", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-vehb (Erişim tarihi: 26.03.2021).

kaçınmıştır.[88] Hüseyn b. Âsım (ö. 208/823), Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî, Muhammed b. Hâlid b. Mürtenil, Abdülmelik b. Hasan Zûnân (ö. 232/846) Endülüs'ten gelip ondan ders alan âlimlerdendir. Ancak İbn Vehb'den ders almış olsalar da isimleri sayılan bu Endülüslülerin rey bilgileri hadis bilgilerinden daha ağır basmıştır.

Mâlik b. Enes'in Mısırlı talebeleri denince akla ilk gelen isim aynı zamanda mezhepte de önemli otoritesi bulunan Abdurrahman b. el-Kâsım el-Utakî'dir. İmam Mâlik'ten yaptığı nakillerde ve aktardığı mesâilde güvenilir kabul edilmesi, *Muvatta'* rivayetinin en sağlam rivayet olarak görülmesi[89] gibi sebeplerden dolayı İmam Mâlik'den ders almaya yetişememiş Mısır, Kuzey Afrika ve Endülüslü ilim talipleri, İbnü'l-Kâsım'ın ders halkasına katılmayı tercih etmişlerdir.[90] Hocaları daha ziyade ehl-i hadisten olmasına rağmen İbnü'l-Kâsım'ın mesâile ne denli önem verdiği, İmam Mâlik'in mesâilini yaklaşık 300 ciltte toplamasından anlaşılabilir.[91] Re'y taraftarlarının hadis ehlinin yoğun eleştirisine maruz kaldığı bir dönemde *el-Müdevvene*'nin birçok yerinde "bu benim re'yim" ifadesini kullanması da bunu açıkça ortaya koymaktadır. Fıkhî meselelerde bir müctehid tavrıyla görüş bildirmiş, hocası Mâlik'e çeşitli konularda muhalif kalmıştır.[92]

Endülüs'ten gelerek İbnü'l-Kâsım'ın ders halkasına katılan Şebtûn, Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî, Îsâ b. Dînâr (ö. 212/828), Abdülmelik b. Hasan Zûnân, Muhammed b. Hâlid b. Mürtenil (ö. 224/838),[93] Kâsım b. Hilâl b. Ferkad (ö. 237/851) gibi âlimler onun halkalarından elde ettikleri fıkhî birikimi Endülüs'te naklederek Mâlikiliğin Endülüs'te yayılmasına katkıda bulunmuşlardır. İlerleyen dönemlerde Endülüs'te kadılara İbnü'l-Kâsım'ın görüşü dışına çıkmama şartı getirilmiş ve bu konuda çok titiz davranılmıştır. Endülüs'te İbnü'l-Kâsım'ın reyinin etkisi uzun süre devam etmiştir. Nitekim

---

[88] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, III, 233.

[89] İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 141.

[90] Bilal İbrahimoğlu, *Abdurrahman b. Kâsım ve Mâliki Mezhebindeki Konumu*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2013, s. 64.

[91] İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 141.

[92] Şükrü Özen, "İbnü'l-Kāsım", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-Kâsım (Erişim tarihi: 26.03.2021).

[93] Eşec b. Mürtenil olarak da bilinen Muhammed b. Hâlid b. Mürtenil, Doğu'daki rihlesi sırasında Mâlik b. Enes'in ashabından İbnü'l-Kâsım, Eşheb, İbn Vehb ve Abdullah b. Nâfi' (ö. 206/822) ile mülâki oldu. Endülüs'te kendi döneminde ehl-i reyin önde gelen iismlerindendi. Utbî'nin *el-Müstahrece* adlı eserinde Muhammed'den dinlediği fıkhî görüşleri aldığı ve hadis bilgisi olmadığı söylenir. Abdurrahman b. Hakem zamanında sâhibü'ş-şurta ve sâhibü's-salât görevlerini üstlenmiştir. Oğlu Abdullah (ö.256/869) ve Muhammed b. Vaddâh ondan ders almışlardı. Bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 111-2; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 10; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 117-8.

III. asrın en önemli âlimlerinden Utbî'nin (ö. 255/869) Sahnûn'a ait *Müdevvene*'nin muhtasarı mahiyetindeki *Utbiyye* adlı meşhur eserinde İbnü'l-Kâsım'ın semâ'ı[94] geniş bir yer kaplar.[95]

Mâlik'in Mısırlı talebelerinden biri de Eşheb b. Abdülaziz el-Kaysî (ö. 204/820) idi. Eşheb'in, İbnü'l-Kâsım, Leys b. Sa'd ve Şâfiî gibi Mısırlı hocalarından elde ettiği birikimi ve Medine ekolünden etkilenmesi sebebiyle farklı bir fıkhî istidlal anlayışına sahip olduğu ileri sürülmüştür.[96] Eşheb'in Mâlik'in görüşlerinden çok kendi görüşlerini öne sürmesi yani kendisini Mâlik b. Enes'in görüşleriyle sınırlamaması İbnü'l-Kâsım ile aralarında ihtilafa neden olmuştur.[97] Aralarındaki ihtilafın boyutu hakkında şu anekdot zikredilebilir: İbnü'l-Kâsım'ın vefatından sonra Eşheb, onun mezarına gitmiş ve "Allah sana rahmet eylesin Ebû Abdullah! Biz senin tenkitlerinden korktuğumuz için çok şeyi terk ettik, senden sonra zor duruma düşeceğiz" demiştir.[98]

İbnü'l-Kâsım ile Eşheb'in fıkıh bilgisi, âlimler arasında kıyaslamalara konu olmuştur. İbn Abdülhakem, Eşheb'in fıkhî açıdan daha üstün olduğunu ileri sürmüştür. İbn Lübâbe'ye İbn Abdülhakem'in bu görüşü aktarıldığında hocası Eşheb olduğu için onun taraflı davrandığını düşünmüş, Eşheb'i üstün bulmadığını ifade etmiştir. İbn Abdilber ise hem İbnü'l-Kâsım'ın hem Eşheb'in İbn Abdülhakem'in hocaları olduğunu, her ikisinden uzun süre ders aldığı için kendilerini onun daha iyi tanıdığını ifade ederek Eşheb'i üstün gördüğünü ima etmiştir. [99] Hadis bilgisi yönünden ise Sahnûn, Eşheb'i daha güçlü bulmuş, İbn Vaddâh da bu konuda ona katılmıştır. Fakat Nesâî, hadiste de İbnü'l-Kâsım'ın Eşheb'den üstün olduğunu ve *Muvatta'* rivayetleri arasında onun rivayetlerinin en sağlam olduğunu savunmuştur.[100]

Eşheb'den ders alan Endülüslüler arasında Îsâ b. Dînâr, Yahyâ b. Ma'mer, Hüseyn b. Âsım, Abdülmelik b. Hasan Zûnân, Saîd b. Hassân (ö. 236/857),[101] İbn Habîb es-Sülemî, Muhammed b. Hâlid b. Mürtenil, Hârûn b. Sâlim (ö. 238/852) yer almaktadır. Buradan hareketle Endülüs Mâlikiliğinin şekillenmesinde Eşheb'in de önemli bir katkısı olduğu söylenebilir. Endülüslü Yahyâ b. Ömer el-Kinânî'nin (ö. 289/902), İbnü'l-Kâsım ile Eşheb'in görüş farklılıklarına dair *İhtilâfü İbni'l-Kâsım ve*

---

[94] Ümmehât adı verilen temel başvuru eserlerinin tedvininden önce Mâlik ve ashâbının görüşleri genelde "semâ'" adı verilen kayıtlar sayesinde korunmuştur. İbnü'l-Kâsım, Şebtûn, İbn Vehb ve İbnü'l-Mâcişûn gibi önde gelen Mâlikî fakihler, semâ sahibi isimler arasındadır. Bk. Kaya, Eyyüp Said "Mâlikî Mezhebi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/maliki-mezhebi (Erişim tarihi:14.11.2022).

[95] Fierro, "Proto-Malikis, Malikis and Reformed Malikis", s. 59-60.

[96] İbn Abdilber, *el-İntikâ, s.* 142-3.

[97] Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, s. 46.

[98] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, III, 248.

[99] İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 144.

[100] Şükrü Özen, "İbnü'l-Kāsım", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-Kâsım (Erişim tarihi:15.11.2021).

[101] Saîd b. Hassân, Eşheb'in fıkıh kitabını Endülüs'te rivayet eden isimlerdendir. Bk. İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 143.

Eşheb[102] adlı eseri iki ilim adamının görüşlerinin Endülüs Mâlikiliği açısından taşıdığı önemi gösterir bir veri mesabesindedir.

Endülüslülerden Mısır Mâlikîliğinin etkisinde kalan ilk âlimlerden biri olan Şebtûn, Emir Hişâm b. Abdurrahman (172/788-180/796) devrinde hac için Doğu'ya gitmiş, Mâlik b. Enes'ten *Muvatta'*ı sema etmiştir. Doğu'da bulunduğu süreçte Mâlik dışında Leys b. Sa'd, Abdurrahman b. Ebi'z-Zinâd (ö. 174/790) ve Süfyân b. Uyeyne'den (ö. 198/814) ders almıştır.[103] Şebtûn'un *Muvatta'*ı Endülüs'e getiren ilk kişilerden olduğu yukarıda geçmişti. *Muvatta'*ı ilk kez Şebtûn'un getirip getirmediğine dair ihtilaf olsa da kaynaklardaki veriler, Şebtûn'un Mâlik'in *Muvatta'* dışındaki fıkhî görüş ve fetvalarını Endülüs'e ilk getiren kişilerden olduğuna işaret eder.[104] Şebtûn, İbnü'l-Kâsım'ın halkasına katılmış, ondan elde ettiği fıkhî birikimi Endülüs'te nakletmiştir. Öyle ki Doğu'dakiler onu Endülüs'ün fakihi olarak zikretmişlerdir.[105] Abdülmelik b. Habîb de Şebtûn'u Endülüslü tabiûnden sonra fukahânın üçüncü tabakasında zikretmiştir.[106]

İmam Mâlik'ten ders alamasa bile İbnü'l-Kâsım özelinde Mısır Mâlikîliğinin Endülüs'teki en önemli temsilcilerinden biri Îsâ b. Dînâr el-Vâkıdî et-Tuleytulî'dir (ö. 212/828). Îsâ b. Dînâr, ağabeyi Abdurrahman b. Dînâr'dan[107] ders aldıktan sonra Doğu'ya rihle gerçekleştirmiştir. Rihlesi sırasında İmam Mâlik ile mülâki olamamış,[108] Mısır'da İbnü'l-Kâsım'ın halkasına katılıp onun yanında fıkıh öğrenmiş, onun, hocası Mâlik'ten semâını rivayet etmiştir. Doğu'da Mâlik b. Enes'in talebelerinden Eşheb, İbn Abdülhakem (ö. 214/829) ve İbn Vehb'den de rivayette bulunmuştur.[109] Îsâ b. Dînâr, fıkhî görüşlerini İbnü'l-Kâsım'a ve onun mesâiline dayandırmıştır. Asbağ b. Halîl (ö. 273/886), onun İbnü'l-Kâsım'ın reyini Endülüs'e getiren ilk kişi olduğunu öne sürmüştür.[110] İbn Abdilber ve Kâdî İyâz'a göre Mâlikiliğin Endülüs toplumunda derinleşmesinde ve Evzâîliğin yerini almasında Îsâ'nın katkısı oldukça

---

[102] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 359.

[103] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 95.

[104] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, III, 117; Ali Hakan Çavuşoğlu ise Şebtûn'un katkılarına rağmen Endülüs Mâlikîliğinin kurucu isimlerinden biri olarak tanımlamak güçtür demiştir. "Şebtûn", *DİA*, XXXVIII, 398-400, 2010.

[105] İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb*, I, 323-4 İbnü'l-Kâsım da Ziyâd'ın gıyabında "Endülüslülerin fakihini Mâlik'e soru sorarken işittim" demiştir. Bk. Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 313-4.

[106] İbn Habîb, *Kitâbü't-Târîh,* s. 178; İbn Habîb es-Sülemî, *Tabakâtü'l-fukahâ* s. 134.

[107] Abdurrahman b. Dînâr (ö. 201/816) Medine'de bir süre kalmış, İmam Mâlik'in talebelerinden Muhammed b. Yahyâ es-Sebeî'den (ö. ?) *el-Medeniyye* olarak bilinen eseri dinlemiştir. İbnü'l-Kâsım ile de mülâki olduğu söylenir. Doğu'dan Kurtuba'ya döndükten sonra kardeşi Îsâ'ya hocalık yapmıştır. Vazquez-Paluch, Daniel Andrzej, *The Establishment of the Mâliki School in Muslim Spain*, s. 90.

[108] Tabakat kaynaklarının hiçbiri Îsâ b. Dînâr'ın Mâlik b. Enes'ten sema ettiğini zikretmez. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 108. İbn Hâris el-Huşenî onun 185 yılından itibaren üç sene peş peşe hac yaptığını belirtir. Îsâ b. Dînâr'ın biyografisine yer veren kaynakların neredeyse tamamı, 179/795 yılından sonra Doğu'ya gittiğini kaydeder. Buna göre onun Mâlik'ten ders almadığı konusunda şüphe yoktur. Bk. P. Cano Ávila, "Isa Ibn Dinar", *BA*, III, 70.

[109] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 270.

[110] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 107.

büyüktür.[111] Çünkü Îsâ Endülüs'e döndüğünde insanlara fıkhı öğretmiş, fetvalar onun reyine göre verilmiştir. Zamanında kimse ilmî anlamda onu geçememiştir.[112] Vefatından sonra ancak fıkhî tedrisatın liderliği Yahyâ el-Leysî'ye geçmiştir. Îsâ b. Dînâr, Endülüs'ün fakihi olarak anılmıştır.[113]

*Muvatta'*ın en meşhur rivayetinin sahibi Yahyâ el-Leysî de Mısır Mâlikî ekolünün etkisinde kalan ve Endülüs'te İbnü'l-Kâsım'ın reyinin baskın olmasında rolü bulunan isimlerden biridir. Doğu'ya yaptığı rihlesinde Mâlik b. Enes dışında Mekke'de Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/813), Mısır'da Leys b. Sa'd (ö. 175/791), Abdullah b. Vehb,[114] Eşheb b. Abdülaziz el-Kaysî (ö. 204/819), Medine'de Abdülmelik b. el-Mâcişûn (ö. 212/827) gibi âlimlerden ders almıştır. Yahyâ ilk rihlesinde önce Abdurrahman b. Kâsım'dan ders alıp ondan Mâlik'in mesâilini yazmış,[115] ikinci rihlesinde ise İbnü'l Kâsım ile yeniden görüşmüş ve *el-Esediyye*'yi ondan sema etmiştir.[116] Yahyâ'nın İbnü'l-Kâsım'dan dinlediği mesâili topladığı *Aşaratü Yahyâ b. Yahyâ* olarak bilinen on kitaptan oluşan bir derlemesinin olduğu bilinmektedir.[117] Endülüs'e döndüğünde onun yanında çok sayıda ilim talibi fıkıh öğrenmiştir. Oğulları İshak (ö. 261/874) ve Ubeydullah (ö. 298/910), Muhammed b. Ahmed el-Utbî (ö. 255/869), Abdüla'lâ b. Vehb (ö. 262/875), Asbağ b. Halîl, İbn Vaddâh, Ziyâd b. Muhammed b. Ziyâd Şebtûn (ö. 273/886), İbrahim b. Muhammed b. Bâz (ö. 273-4/886-7), İbrahim b. Kâsım b. Hilâl (ö. 282/895) ve Mutarrif b. Abdurrahman (ö. 282/895) kendisinden ders alan meşhur Endülüslülerden bazılarıdır.[118]

3.3.2. Medine Mâlikî Ekolü

Endülüslülerin Medine'de ders aldıkları isimler arasında İbnü'l-Mâcişûn (ö. 212/827) bulunur. Fıkıh alanında derinleşen ve Mâlikî mezhebinde Medine ekolünün önde gelen temsilcilerinden biri olan İbnü'l-Mâcişûn babası Abdülaziz b. Abdullah el-Mâcişûn (ö. 164/780), Mâlik b. Enes gibi devrin önde gelen âlimlerinden fıkıh öğrenmiştir. İbnü'l-Mâcişûn'dan Ahmed b. Muazzel (ö. 240/854), İbn Habîb

---

[111] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 108.

[112] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 426.

[113] Muhammed b. Ömer b. Lübâbe'nin (ö. 314/926) meşhur sözü şöyledir: "Endülüs'ün âkili Yahyâ b. Yahyâ, fakihi Îsâ b. Dînâr, âlimi ise Abdülmelik b. Habîb'tir". Bu söz her üç âlimin biyografilerinde sıklıkla yer almaktadır. Bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 246, 358; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 426, II, 224.

[114] İbn Vehb'den *Muvatta'*ı ve *Câmi*'ini dinlemiştir. Bk. İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 158.

[115] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 348; İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 158; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 566-7.

[116] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 359. *el-Esediyye*, Esed b. Furât'ın (ö. 213/828) İbnü'l-Kâsım'dan hem Mâlik b. Enes'in reyini naklettiği hem İbnü'l-Kâsım'ın kendi içtihatlarını kaydettiği meşhur kitabıdır. Ayrıntılı bilgi için bk. Cengiz Kallek, "Esed b. Furât", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/esed-b-furat (Erişim tarihi: 09.08.2022).

[117] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 312.

[118] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 567-8.

es-Sülemî, İbnü'l-Mevvâz (ö. 269/883) ve Sahnûn fıkıh tahsil etmişlerdir.[119] Talebesi Sahnûn, onun için rihle yaptığını ve kitaplarını ona arz ettiğini belirtmiştir. İbnü'l-Mâcişûn'un caiz gördüğü meseleleri Sahnûn da caiz görmüş, reddettiklerini Sahnûn da reddetmiştir. İbn Habîb'in de onu fıkhî anlayış bakımından İmam Mâlik'in birçok talebesinden üstün tuttuğu belirtilmiştir.[120]

Abdullah b. Nâfi' es-Sâiğ (ö. 206/822) de İmam Mâlik'in Medineli öğrencileri arasında yer alır. İbn Ebî Zi'b (ö. 159/776) ve İbn Ebi'z-Zinâd'dan (ö. 174/790) ders alan Abdullah, fıkıh bilgisini yaklaşık 40 sene öğrencilik yaptığı Mâlik'e borçludur. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) onun hakkında "sâhibü re'yi Mâlik" ifadesini kullanmış, Medine'de Mâlik'in reyine göre fetva verdiğini eklemiştir. Ancak fıkıhta olduğu kadar hadiste uzman olmadığını, onu zayıf gördüğünü belirtmiştir.[121] İmam Mâlik'in Mısırlı talebesi Eşheb ne zaman Mâlik'ten ders alsa Abdullah b. Nâfi'in de halkada hazır bulunduğunu belirtmiştir. Böylece uzun süre Mâlik'ten birlikte ders alan Abdullah b. Nâfi' ve Eşheb hakkında Endülüslü talebeleri "şeyhân" ifadesini kullanmışlardır. *Utbiyye*'de her ikisinin semâ'ı peş peşe verilmiştir.[122] Saîd b. Hassan ve İbn Habîb Endülüs'ten gelip ondan ders almışlardır.[123]

İmam Mâlik'in Medineli talebelerinin fıkhî görüşlerini Endülüs'e ilk defa taşıyanlar Abdurrahman b. Dînâr (ö. 201/816) ve kardeşi Îsâ b. Dînâr'dır. Abdurrahman, Doğu'ya yaptığı rihlesinde Medine'de bir süre yaşamış, burada elde ettiği *Medeniyye* olarak bilinen Medinelilerin fıkıh kitaplarını Endülüs'e ilk kez taşımıştır. Ancak kardeşi Îsâ b. Dînâr bu kitapları ondan dinlemiş, Doğu'ya seyahati sırasında yanında götürmüştür. Îsâ'nın bu kitapları hocası İbnü'l-Kâsım'a arz ettiği, İbnü'l-Kâsım'ın kitaplardaki birçok mesâili reddettiği nakledilir.[124] Îsâ'nın İbnü'l-Kâsım'ın etkisiyle Medinelilerin fıkhî görüşlerinden etkilenmediği söylenebilir. Îsâ, eğer ağabeyi gibi Medinelilerin kitaplarında yazan fıkhî görüşleri benimsemiş olsaydı, fıkıhtaki üstünlüğü sayesinde Endülüs'te Medine ekolünün önemli bir etkiye sahip olabileceği söylenebilirdi.

Medine fıkhının Endülüs'teki en önemli temsilcisinin Abdülmelik b. Habîb olduğu söylenebilir. Abdülmelik b. Habîb Endülüs'te Şebtûn, Gazî b. Kays ve Sa'saa b. Sellâm'a öğrencilik yapmıştır. Kâdî İyâz, İbn Habîb'in rihleye gidiş tarihi olarak 208 yılını verir.[125] Hocaları Esed b. Mûsa

---

[119] Günay, Hacı Mehmet, "İbnü'l-Mâcişûn", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-macisun (Erişim tarihi: 10.11.2021).

[120] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, III, 138.

[121] İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 152; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, III, 128.

[122] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, III, 129; Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, s. 26. Geç dönemde ortaya çıkan literatürde Eşheb ve İbn Nâfi' "karînân" olarak da adlandırılmıştır. Bk. Eyyüp Said Kaya, "Mâlikî Mezhebi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/maliki-mezhebi (Erişim tarihi: 14.11.2022).

[123] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 245, 317; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 123.

[124] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 239.

[125] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 123.

(ö. 212/827), Eşheb b. Abdülaziz el-Kaysî, Asbağ b. Ferec (ö. 225/840) ve İbn Abdülhakem'den Mısır'da, Mutarrif b. Abdullah el-Yesârî (ö. 220/835), Abdullah b. Nâfi‘ ve İbnü'l Mâcişûn'dan Medine'de ders almıştır.[126] Medine'de ders aldığı hocalarına bakılırsa Mutarrif b. Abdullah'ın Mâlik'in hadis halkasına uzun süre katıldığı ve çok kişinin kendisinden *Muvatta'* dinlediği kayıtlıdır.[127] İbn Habîb de ondan *Muvatta'*ı dinleyenler arasındadır. İbn Nâfi‘ ve İbnü'l-Mâcişûn'un rivayet ve görüşlerini ezbere bilen İbn Habîb, Mâlik b. Enes'in Eşheb gibi Mısırlı öğrencilerinden de ders almasına rağmen onun fıkhî anlayışını çoğunlukla Medineli hocalarından öğrendikleri oluşturmuştur. Nitekim İbn Habîb'in Medine ulemâsına ait fikir ayrılıklarına geniş yer veren *el-Vâzıḥa* adlı eserinde İmam Mâlik'in görüşleri yanında İbnü'l-Mâcişûn'un görüşlerine de önem atfedilmiştir[128]

3.3.3. Irak Mâlikî Ekolü

İlk dönemlerde Endülüslülerin Doğu'daki rihleleri sırasında hac güzergahı üzerinde olmaması sebebiyle Irak bölgesine gidenlerin sayısı sınırlıydı. Dolayısıyla İmam Mâlik'in Basralı ve Bağdatlı meşhur talebelerinden ders alanların sayısının rihle güzergahı olan Mısır ile kıyaslandığında oldukça az olması normal bir durumdur. Endülüslülerin Irak'ta fıkıh öğrendiği iki isim öne çıkmaktadır: Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-14) ve Abdullah b. Mesleme b. Ka‘neb el-Hârisî el-Ka‘nebî (ö. 221/836). Her iki âlimin benzer yönleri vardır. Mâlik'ten *Muvatta'*ın yanı sıra çok sayıda hadis nakletmişlerdir. Ehl-i hadise mensup olan bu âlimler, reyden ziyade hadise ağırlık veren fıkhî anlayışı benimsemişlerdir. Her ikisi de rey ile hüküm vermekten sakındırıp hadise teşvik edici bir tavır takınmışlardır. Basra'da İmam Mâlik'in fakih yönünden ziyade muhaddis kimliğini öne çıkartıp onu ehl-i hadise nispet etmişlerdir.[129] İbn Abdilber'in tebeu't-tâbiîn tabakasında yer alan hadis hafızı Abdurrahman b. Mehdî'yi Mâlik'in ashabı içinde ehl-i fıkıh olanların tercemelerine ayırdığı bölümde zikretmemesi bu sebebe bağlanabilir. İbn Abdilber, Ka‘nebî'nin tercemesine yer vermiştir ancak İbnü'l-Kâsım, Eşheb gibi âlimlerde yaptığı gibi onun da fıkhî yönüne dair bilgi vermemiştir.[130]

Abdurrahman b. Mehdî'den ders alan tek Endülüslü tespit edilebildiği kadarıyla el-A‘şâ diye tanınan Muhammed b. Îsâ b. Abdülvâhid b. Necîh el-Meâfirî'dir (ö. 222/836). Kurtubalı olan el-A‘şâ,

---

[126] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 245; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 359.

[127] Tercemesi için bk. İbn Abdilber, *el-İntikâ,* s. 156-7. Ayrıntılı bilgi için bk. Rıdvan Talha Yücedağ, *2./8. Asır Medine Hadis Halkaları*, Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, İstanbul, 2022, s. 132-4.

[128] Günay, Hacı Mehmet, "İbnü'l-Mâcişûn", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-macisun (Erişim tarihi: 10.11.2021).

[129] Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü,* s. 155-6. Ka‘nebî'nin İmam Malik'e nispet ettiği reyden sakındıran rivayetlerin Endülüs'te rivayet edilmesi hakkında ileride bilgi verilecektir.

[130] İbn Abdilber, *el-İntikâ,* s. 163.

179/795 senesinde Doğu'ya rihle yapmış, akranlarından farklı olarak rihle güzergâhını Hicaz ve Mısır ile sınırlandırmamış, Irak bölgesinin de ilminden istifade etmek istemiştir. Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), İbn Uyeyne (ö. 198/813-4) ve İbn Mehdî, Doğu'da hadis aldığı meşhur hocalarındandır. Ebû Osman el-A'nâkî (ö. 305/917-8) onun sadece Vekî''den naklettiği hadis sayısının 30 bini bulduğunu ileri sürmüştür. el-A'şâ'nın kendi ifadesine göre Mısır'da İbnü'l-Kâsım, İbn Vehb ve Eşheb'ten 40 bin mesâil nakletmiştir.[131] İbn Habîb onu Endülüslü tâbiûndan sonra fukahânın üçüncü tabakasında zikretmiş olsa da[132] Doğu'da ders aldığı hocalarından hareket edildiğinde onun reye ağırlık vermediği anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Hayyân (ö. 469/1076) onun hadis ve reyi birleştiren âlimlerden olduğunu vurgulamıştır.[133]

Ka'nebî'nin Endülüslü talebelerinden biri Yahyâ b. İbrahim b. Müzeyn'dir (ö. 259/872). Aslen Tuleytulalı olan Yahyâ, Kurtuba'ya gelerek Gazî b. Kays, Îsâ b. Dînâr, Muhammed b. Îsâ el-A'şâ ve Yahyâ b. Yahyâ'dan ders almıştır. Abdurrahman b. Hakem devrinde Doğu'ya rihleye gittiği kayıtlıdır. Doğu'daki seyahatine Muhammed b. Yûsuf b. Matrûh (ö. 271/884) ve Abdüla'lâ b. Vehb (ö. 262/875) de eşlik etmiştir. Rihlesi sırasında Irak'ta Ka'nebî'den, Medine'de Mâlik'in ashabından Mutarrif b. Abdullah'tan 214/829 yılında *Muvatta'*ı dinlemiştir.[134] Mısır'da Asbağ b. Ferec'e mülâki olmuştur. Mâlik'in öğrencileriyle görüşme şansını bulan İbn Müzeyn, ilgisini *Muvatta'* üzerinde yoğunlaştırmıştır.[135] *Muvatta'* üzerine şerh ve ricâl eseri telif eden Yahyâ'nın meşhur *Muvatta'* râvisi hocası Ka'nebî'den etkilendiği söylenebilir.[136] İmam Mâlik'in hadis halkalarına uzun süre katıldığı bilinen Mutarrif ve Ka'nebî'den hadis ağırlıklı bir eğitim almasına rağmen Yahyâ'nın Kurtuba ilim çevresindeki hâkim rey anlayışına bağlı kaldığı söylenebilir. Ka'nebî'nin bir diğer Endülüslü talebesi ise Mâlik b. Ali b. Mâlik el-Kureşî'dir (ö. 268/881).[137]

Yeni fethedilen ve diğer İslâm ülkelerinden getirilen sınırlı sayıda Müslümanın iskân edildiği Endülüs'te mezhebî yapının oluşmasında rihlelere büyük önem atfedilebilir. Hicri II. asrın son çeyreğinden itibaren Endülüslüler İmam Mâlik'in talebelerinin yanında fıkıh öğrenmişlerdir. Rihle güzergâhı üzerinde olması açısından Mısır ilk devirlerden beri Endülüslülerin en uğrak yerlerinden biri olmuştur. Endülüslüler Mısır'da İmam Mâlik'in görüşlerini en iyi bilen yakın talebelerinden biri olan İbnü'l-Kâsım'dan ders almışlar ve onun fıkıh anlayışını benimseyip mesâilini Endülüs'e taşımışlardır.

---

[131] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 113-114; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 114

[132] İbn Habîb, *Kitâbü't-Târîh*, s. 178; İbn Habîb, *Tabakâtü'l-fukahâ*, s. 135.

[133] İbn Hayyân, *el-Muktebes*, (nşr. Mekki), s. 81.

[134] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 370.

[135] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 225-6.

[136] Bu eserler hakkında ileride ayrıntılı bilgi verilecektir.

[137] Ayrıntılı bilgi ileride verilecektir.

Îsâ b. Dînâr ve Yahyâ el-Leysî, İbnü'l-Kâsım'ın reyinin yargı alanında üstün hale gelmesinde kilit isimlerdir. Hem onların hem de akranlarının İbnü'l-Kâsım dışında başka âlimlerden istifade etmelerine rağmen bu hocaların önemli bir etkisinden söz etmek mümkün değildir.

İmam Mâlik'in ashabından fıkıh öğrenen nesilden itibaren Endülüslü fakihlerin hüküm verme anlayışı rey ezberine dayanmaya başlamıştır. Endülüslüler hem İmam Mâlik'in hem de onun yakın talebelerinin fıkhî görüş ve fetvalarını ezberlemişler, herhangi bir mesele hakkında kendilerine fetva sorulduğunda ezberledikleri reye göre hüküm vermişlerdir. Ancak yukarıda değindiğimiz mevcut şartlar sebebiyle Endülüslülerin ilk dönemlerde karşılaşılan ve cevap bulunması gereken meselelerde İmam Mâlik ve ashâbının reyiyle hüküm vermekten başka alternatifleri olmadığı söylenebilir. Rey ezberinin esas alındığı bu anlayışı benimseyenler sonraki dönemde yaşayan âlimler tarafından taklid ehli olmakla suçlanmışlardır.[138] İlk dönemlerde Endülüslülerin Doğu İslâm dünyasından uzakta yaşamaları, fetva verecek âlimlerin yetişebileceği ilmî geleneğin henüz bu topraklarda oluşmaması gibi etkenlerden dolayı Doğu'da reyini öğrendiği âlimi taklid etmelerinin makul sayılabileceği söylenebilir.[139] Ancak III. asrın ortalarına gelindiğinde Abdullah b. Hâlid b. Mürtenil (ö. 256/869) ve Asbağ b. Halîl (ö. 273/886) gibi hâlen İbnü'l-Kâsım'ın reyine göre hüküm vermeye devam eden ve başkalarına da bu yönde baskı yapan isimler, İbnü'l-Kâsım'ın reyine taassupla bağlı kalanlar arasında sayılabilir. Bu isimler başta olmak üzere birkaç istisna dışında Endülüs'te İmam Mâlik'in fıkhına ittiba edenlerin taklid ehli olarak sayılmalarının genellemeci bir tutum olduğu ifade edilebilir.

3.4. Mâlikîliğin Endülüs'e Girişi ve Hâkim Mezhep Haline Gelmesi

Endülüs'e gelen ilk hadis âlimlerinden ve Evzâîliğin Endülüs'te henüz azınlık konumunda olan Müslümanlar arasında yaygınlık kazandığından bahsedilmişti. Doğu'dan gelip Endülüs'e yerleşenlerin getirdiği Evzâîlik'ten sonra Endülüs'te doğup burada yetişmiş, hac ve ilim için Doğu'ya rihle yapan Endülüslü ilim talipleri sayesinde Mâlikîlik ile ilk kez temas kurulmuş oldu. Özellikle hac için Doğu'ya giden Endülüslüler Medine'de İmam Mâlik'in ders halkalarına katılma imkanı buldular.[140]

---

[138] Ahmed er-Râzî'nin (ö. 344/955) ifadeleri için bk. İbn Hayyân, *el-Muktebes,* s. 248

[139] Ayrıntılı bilgi için bk. Eyyüp Said Kaya, "Taklid", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/taklid--fikih (Erişim tarihi: 14.11.2022).

[140] İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) coğrafi sebep olarak aktardığı ve yaygın kabul gören görüşüdür. Mâlikîliğin Endülüs'te yayılması hakkında kaynaklardaki bilgilerden hareketle modern çalışmalarda kategoriler halinde konu ayrıntılı olarak işlenmiştir. Araştırmacılar, sebepleri coğrafî, etnik, mezhepsel, sosyo-kültürel, siyasi gibi kategorilere ayırmışlardır. Ancak tezin konusu ile doğrudan ilgili olmayan bu sebepleri metne almayı uygun görmedik. Burada sadece rihle güzergâhı açısından ve ulemanın etkisinden bahsedilecektir. Mâlikîliğin Endülüs'te yayılma sebeplerine ilişkin daha ayrıntılı bilgi için bk. Aguadé, Jorge, "Some Remarks About Sectarian Movements in al-Andalus", *Studia Islamica*, 64 (1986): s. 53-77; M.

Endülüslülerin ondan ders almayı tercih etme sebeplerine ilişkin bazı fikirler yürütülmüştür. Bu sebeplerin başında hac ve umre için Hicaz bölgesine gitmeleri ve orada İmam Mâlik'in halkasına katılmaları gelir.

Endülüslülerin İmam Mâlik'in fıkhî görüşlerini benimsemeleri hakkında siyasi temelli sebepler de ortaya atılmıştır. Zayıf kabul edilen bir görüşe göre Medine'de çıkan Muhammed b. Abdullah el-Mehdî (ö. 145/762) isyanında Mâlik b. Enes, Abbâsî yönetimini karşısına almıştır Çok kan dökülmesi ve şehrin tahrip edilmesi gibi olumsuz sonuçları olan böyle bir isyanda Mâlik'in devlet adamlarına mesafeli olması beklenen bir durumdur. Tüm bunlara rağmen Mâlik açık bir şekilde hilafet konusunda görüş beyan etmediği de bilinmektedir.[141]. Bu sebeple Endülüs Emevî yöneticilerinin Abbâsîlerle arası pek iyi olmayan İmam Mâlik'ten ders almaları için âlimleri teşvik ettiği belirtilir.[142] Fierro, Mâlik'in hayatında kısa bir yer tutan bu olayın Endülüs'te bu kadar önemli olmasını şüphe ile karşılar. Diğer yandan Endülüslü emirlerin Mâlik'e sempati duyması onun ekolünün burada kabulü için yeterli değildir.[143] Endülüslülerin Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) karşı mesafeli olmalarında da benzer tutumun etkili olduğu düşünülür. Bu siyasi temelli görüşün bir uzantısı olarak Abbâsîlerle Ebû Hanîfe'nin yakın olmasının etkisi olduğu varsayılmıştır.[144]

Kaynaklarda sayıları 11'i bulan İmam Mâlik'in Endülüslü öğrencileri[145] Mâlik'in mesâilini, hadislerini, *Muvatta'*ını rivayet ediyorlardı. Endülüs'e döndüklerinde Mâlik'in faziletini, ilminin genişliğini, kıymetini anlattıkları da düşünüldüğünde İmam Mâlik'e rağbet daha da artmıştır.[146] Hem Mâlik'ten ders alan hem de ondan ders alamayıp öğrencilerinden fıkıh öğrenen Endülüslüler İmam Mâlik'in fıkhî görüşlerini Endülüs'e taşıyorlardı. Bu öğrenciler sayesinde ve Endülüslülerin en önemli rihle güzergâhları olan Kuzey Afrika ve Mısır'ın da ağırlıklı olarak Mâlikî olması sebebiyle Endülüs Müslümanlarının Mâlikiliği benimsemesi hızlanmış oldu. Endülüs'e Mâlikîliliğin girmesi ve yayılma

---

el-Kettânî, "el-Mezhebü'l-Mâlikî bi'l-Mağrîb ve'l-Endelüs, Nazârât fi'n-neşʾe ve'l-istikrâr", *Buḥûssü'l-mülteḳa'l-İsbâni'l-Mağribi'ş-ssânî li'l-ʿulûmi't-târîhiyye*, Madrid, 1992, s. 115-142; Hintati, Necmüddin, *el-Mezhebü'l-mâlikî bi'l-garbi'l-islâmî ilâ muntasafi'l-karn 5 h - 11 m*, Tunus, 2004.

[141] Ahmet Özel, "Mâlik b. Enes", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/malik-b-enes (Erişim tarihi: 03.05.2024).

[142] İmam Mâlik'in siyasilerle ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Özel "İmâm Mâlik: Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri", *İmam Mâlik ve Mâlikîlik*, Plural Publications, Köln, 2019, s. 20-29.

[143] Bk. Fierro, *La Heterodoxia*, s. 36.

[144] Fierro, *Müdevvene*'deki Hanefîlik aleyhine ifadelerin Endülüs'te Hanefiliğin yayılmasına engel olduğu kanaatindedir. Bk. *La Heterodoxia*, s. 37. Hanefîliğin Endülüs'te varlığı hakkında bk. Abdullah Acar, *Endülüs'te Hanefîlik*, Konya: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2019. Eser incelendiğinde başlığın Endülüs olmasına rağmen Acar'ın coğrafya olarak çoğunlukla Kuzey Afrika ve Sicilya'ya odaklandığı, çalışmanın Hanefîliğin İber Yarımadasındaki varlığına dair pek bilgi vermediği görülür.

[145] Bk. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 86-88, 178-9.

[146] Makkarî, *Nefhu't-tîb*, III, 230.

imkanı bulmasında Endülüslülerin rihle güzergâhları ve Doğu'da ilim öğrenilen ulemanın etkisinin olduğunu düşünmek eldeki verilerle daha uyumludur. [147]

Mâlikîliğin Endülüs'e ne zaman girdiği ve resmî mezhep haline geldiği hakkında farklı görüşler aktarılmıştır. Endülüslü tarihçi İbnü'l-Kûtiyye (ö. 367/977) ilk Endülüs Emevî emiri Abdurrahman ed-Dâhil zamanında (138-172/756-788) mezhebin bu coğrafyaya girdiğini belirtir.[148] İbnü'l-Kûtiyye'nin *Muvatta'*ın Endülüs'e girmesini mezhebin de girmesi olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Makkarî (ö. 1041/1632) ise Hakem b. Hişâm devrinde (180-206/796-822) girdiğini ve bu dönemde fetvaların Mâlik b. Enes'in reyine göre verilmeye başlandığını belirtir.[149] Kaynaklardaki farklı görüşlerden hareketle Mâlikîliğin Endülüs'e girişinin ve yaygın hale gelerek resmî mezhep kabul edilmesinin uzun bir süreç aldığı ve birden çok emir döneminde gerçekleştiği söylenebilir. Emir Abdurrahman devrinde (206-238/822-852) İmam Mâlik'in *Muvatta'*ı Endülüs'e girmiştir. Onun fıkhî görüş ve fetvaları ise Emir Hişâm devrinde (172-180/788-796) ilk olarak Şebtûn tarafından getirilmiştir. Emir Hişâm'ın rihle yapan Yahyâ, Îsâ b. Dînâr gibi Mâlik ve ashabından ders alan âlimlerin görüşlerine önem verdiği, onlarla istişare ettiği bilinmektedir.[150] Böylece Endülüs'te Mâlik'in görüşlerinin bilinirliği ve kabulü bu dönemde başlamıştır. Emir Hişâm'dan sonra tahta geçen Emir Hakem'in babasının aksine fukahâya itibar etmemesi gibi birçok sebeple aşağıda değinileceği üzere Rabaz (Arrabal) isyanı patlak vermiştir. Ancak bu isyana rağmen Makkarî'nin ifade ettiği gibi Hakem'in devrinde de fetvaların Mâlik'in reyine göre verildiği söylenebilir. Emir II. Abdurrahman devrinde ise Mâlikîliğin yaygın mezhep haline geldiği bilinmektedir. Zira daha tahta çıkmadan fukahâya duyduğu saygı sebebiyle isyana karışanların affedilmesini sağlayan II. Abdurrahman tahta çıktığında özellikle Yahyâ el-Leysî'nin yargı alanında söz sahibi olmasına izin vermiştir.

Mâlikîliğin Endülüs'te yayılması ile ilgili en önemli sebeplerden biri olan âlim faktörü en fazla Yahyâ el-Leysî ile ilişkilendirilmektedir. Şebtûn, Yahyâ el-Leysî ve Îsâ b. Dînâr sayesinde Mâlikî mezhebinin burada yayıldığı bilinmektedir.[151] Bu üç isim arasında fıkıhta en derin bilgiye sahip kişi Îsâ b. Dînâr olmasına rağmen öne çıkan isim "Endülüs'ün âkili"[152] denilen Yahyâ el-Leysî'dir.[153] Yahyâ'nın

---

[147] Aguade, "Some Remarks About Sectarian Movements in al-Andalus", s. 61.

[148] İbnü'l-Kûtiyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs,* s. 92-3.

[149] Makkari, *Nefhu't-tîb,* III, 230.

[150] Birsel Küçüksipahioğlu, "Endülüs Emevileri", *İslam Tarihi ve Medeniyeti: Endülüs,* IV, ed. Mehmet Özdemir, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, s. 77.

[151] Makkarî, *Nefhu't-tîb,* II, 45-6.

[152] İbn Lübâbe'nin meşhur sözü daha önce zikredilmişti. Bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 358.

[153] Îsâ, Yahyâ'nın aksine fetvalarda kendi görüşünü/reyini söylerken daha cesurdur. O, görüşü sorulduğunda bunu ifade etmekten çekinmezdi. Îsâ'nın Yahyâ'dan daha fazla sistematik fıkıh düşüncesine sahip olduğu iddia edilir. Bk. Vazquez, *The Establishment of the Maliki School in Muslim Spain,* s. 107.

hem uzun yıllar yaşaması sayesinde hem de ilmî birikimi sebebiyle çok sayıda talebe onun yanında fıkıh öğrenmiştir.[154] Emir I. Hakem devrinde şûra meclisinde yer alan Yahyâ, I. Hakem'in (180–206/796–822) dindar olmamasından ve eğlenceye düşkün olmasından hoşnut olmayan âlimlerdendir ve 189/804 yılında gerçekleşen Rabaz isyanına onun da katıldığı söylenmektedir. Bu isyan sırasında Kurtuba'yı terk edip isyana katılan diğer kişiler gibi o da Tuleytula'ya gitmişti. I. Hakem'in oğlu II. Abdurrahman'ın araya girmesiyle affedilen Yahyâ, kendisini affettiren II. Abdurrahman (206–238/822–852) tahta geçtiğinde saygınlık ve nüfuz açısından zirveye yerleşmiştir. Onun otoritesi öyle bir noktadaydı ki Yahyâ el-Leysî görevde yer alan bir kadı ile görüşlerinin uyuşmadığı durumlarda o kadının görevinden alınmasını sağlardı ve Yahyâ el-Leysî kimin kadı olmasını isterse o kadı olurdu.[155] Nitekim Emir II. Abdurrahman devrinde sık sık kadı değiştirilerek birçok kadı tayin edilmesinin sebebi buna bağlanmaktadır.[156] İbn Hazm (ö. 456/1064) da Mâlikiliğin yayılmasını Yahyâ'nın kadı atamalarındaki etkisine bağlamıştır ve Yahyâ'yı Hanefî mezhebindeki Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) konumunda görerek şöyle demiştir:

> "İki mezhep ilk zamanlarında yönetim desteği ve gücüyle yayıldı: Bunlardan biri Ebû Hanîfe'nin mezhebidir. Ebû Yûsuf kâdı'l-kudatlığa getirildiğinde Meşrıktan Mağrib'in en ücra yerlerine kadar bölgelerin kadılıklarına sadece kendi çevresinden ve mezhebinin müntesiplerinden şahısları atamıştır. Endülüs'te ise Mâlik b. Enes'in mezhebinde olan Yahyâ b. Yahyâ devlet yöneticileri nezdinde ayrıcalıklı konuma sahipti, kadılar konusunda görüşü kabul gören birisiydi. Endülüs'ün herhangi bir bölgesine kadı tayin edileceği zaman ona danışılır ve onun seçimine sunulurdu. O da bu durumda daima kendi ashabı ya da görüşünden olan kişileri önerirdi. İnsanlar dünya malına ve mevkiye önem verirler, onları amaçlarına ulaştıracak şeylere yönelirler. Yahyâ hiçbir zaman kadılık yapmadı, bu görevi kabul etmedi. Bu durum onların (yöneticilerin) nezdinde itibarını artırmıştır. Aynı zamanda onun görüşünün kabul edilmesini sağlamıştır. Aynı durum Kuzey Afrika'da da geçerliydi. Sahnûn b. Saîd kadılığa getirilince insanlar onun yaydığı görüşe göre yaşadılar."[157]

İbn Hazm'ın bu meşhur kanaatine itirazlar yapılmıştır. Jorge Aguadé, Mâlikî karşıtı olduğu bilinen İbn Hazm'ın, sırf Yahyâ'nın etkisi ile Mâlikiliğin çoğunluk kazandığını ifade ederek bu mezhebin Endülüs'teki başarısını sıradan mahkeme entrikasına bağlamasını mantıksız bulur. Tam

---

[154] Talebeleri daha önce zikredilmişti. Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis,* s. 567-8.

[155] Yahyâ'nın isteği üzerine yapılan kadı değişikliğine örnek için bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 362.

[156] İbn Hayyân, *el-Muktebes*, nşr. Makki, s. 40-1. İbn Hayyân, Yahyâ ve ekibine "silsiletü's-sûi" dendiğini de belirtir. Bk. *el-Muktebes,* s. 67.

[157] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis,* s. 567-8.

tersine Mâliki ekolünün resmî bir destek görmesi Mâlikîlerin etkili olmalarında ve halkın çoğunluğunun takip ettiği mezhep olmasından dolayıydı. Ayrıca İbn Hazm'ın sunduğu argümanın bu ekolün ilerideki yıllarda baskın olmaya neden devam ettiğini açıklamada yetersiz olduğu kanaatindedir.[158] Fierro da İbn Hazm'ın ima ettiği gibi Emir'in tamamen Yahyâ'nın kontrolü altında olduğuna katılmaz. Ona göre her ikisi de birbirinden menfaat sağlıyordu. Emir, Yahyâ'nın fıkhî otoritesinden faydalandı, Yahyâ ise Emir'in bu desteğini kendi itibarını sağlamada kullandı. Bazı kadıların Yahyâ'nın önermesi ile atandığı doğruydu ama emirin çevresinde kadıları tayin edebilecek başka güçlü âlimler de vardı. Örneğin İbn Habîb es-Sülemî, Emir II. Abdurrahman tarafından Kurtuba'ya Yahyâ'ya rakip olsun diye çağırılmıştır.[159]

[158] Aguadé, "Some Remarks", s. 58-9.

[159] Fierro, "Proto-Malikis, Malikis and Reformed Malikis", s. 68-9.

İKİNCİ BÖLÜM

İLMÎ HAYAT

Endülüs'te hadis ilminin mahiyetini çeşitli açılardan incelediğimiz çalışmada öncelikle hadise meyletmiş, bu ilimde derinleşmiş ve eser vermiş âlimler hakkında bilgi verilmesi gerekir. Ancak bu âlimlerin nasıl bir ortamda hadisle meşgul oldukları, hangi şehirlerde yaşadıkları, devlet yönetimiyle aralarının nasıl olduğu ve geçim kaynakları gibi hususlar da bölgede hadisin durumuna dair verisağlaması açısından önemlidir. Öte yandan Endülüs'te hadis ilminin gelişmesini sağlayan en önemli saikin rihleler olduğu söylenebilir. İber yarımadasının fethiyle buraya yerleşen Müslümanların ve sonradan Müslüman olanların özellikle ilk asırlarda ilmi tahammül etmesinin en önemli aracı rihlelerdi. Rihlelerin mahiyeti, rihle güzergâhı, Endülüslü hadis âlimlerinin tercih ettiği ilim merkezleri bilgi verilmesi gerekli konulardır. Ayrıca rihleler yoluyla elde edilen hadislerin Endülüs'te hangi mekanlarda talebelere aktarıldığı ve bu mekanlarda hadis eserlerinin hangi yöntemle tahammül edildiği bu bölümde yer verilecek konular arasındadır.

1. Endülüs İlim Merkezleri

"Endülüs'ün fakihi" diye anılan Îsâ b. Dînâr Doğu'daki tahsilini tamamlayıp Endülüs'e dönerken hocası İbnü'l-Kâsım, ona Endülüs'ün büyük şehirlerine gidip oralarda yaşamasını ve ilmini zayi edecek yerlerde ikamet etmemesini tavsiye etmiştir.[1] İbnü'l-Kâsım'ın bu tavsiyesinin önemi Endülüs'ün başlıca ilim merkezlerinde yaşayan âlimler ile diğer şehirlerde yaşayan âlimlerin biyografileri incelendiğinde daha iyi anlaşılmaktadır. Söz gelimi Endülüs'ten Doğu'ya rihle yapıp önemli âlimlerin yanında ilim öğrenerek dönen bir Endülüslü âlim eğer kendi döneminde ilim merkezi sayılmayan bir şehre yerleşmişse devrinin öne çıkan isimlerinden biri haline gelemiyordu. Bu kabil isimler hakkında kaynaklarda yer alan bilgilerin birkaç satır olması tesadüf değildir. Ön planda olmadıkları için tabakat müelliflerince fazla tanınmıyorlardı.

İlim merkezlerine geçmeden önce Endülüs Emevîleri dönemindeki idari yapıdan bahsedilmesi gerekir. Endülüs'te Kurtuba dışında kalan vilayetlere kûre (çoğulu küver) denmiştir. Hâzıra, şehir merkezi anlamında kullanılmıştır. Suğûr kuzeydeki Hristiyan krallıklarla sınır bölgelerinde kalan bölgelere denir. Bütün Endülüs Es-Sağru'l-a'lâ, es-Sağru'l-evsât ve es-Sağru'l-ednâ olmak üzere üç sınır bölgesi ve Şark, Evsat ve Garb denilen üç bölge olmak üzere altı bölgeden oluşuyordu.[2]

---

[1] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 270.

[2] Mehmet Özdemir, "Endülüs", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* https://islamansiklopedisi.org.tr/endulus#1 (Erişim tarihi: 03.11.2022).

İber yarımadasına Müslümanların hâkim olduğu yaklaşık sekiz asır boyunca şehirlerin ilmî anlamda cazibe merkezi olmaları değişkenlik göstermiştir. Söz gelimi Endülüs Emevîleri devrinde Kurtuba en önemli ilim merkezi iken Muvahhidler devrinde (541/1147-634/1237) Belensiye (Valencia), Gırnata (Granada) ve Meriyye (Almeria) de önemli ilim merkezleri haline gelmişlerdir. Bu çalışmanın zaman aralığı olan III-V. asırlarda ise ulema yoğunluğu esas alınarak Kurtuba, Tuleytula, İlbîre, İşbîliye ve Sarakusta'nın en önemli ilim merkezleri olduğu anlaşılmaktadır.[3] Bu şehirler aynı zamanda tarım ve ticaret gibi etkenler sayesinde nüfus yoğunluğu açısından da öne çıkmaktadır.[4] Aşağıda bu şehirlere dair genel bilgi verilecek ve söz konusu şehirlerin önde gelen ulema aileleri ya da âlimleri kısaca tanıtılacaktır.

Harita 1: Endülüs Emevîleri Döneminde İber Yarımadasındaki Bölgeler[5]

[3] Bu şehirler tespit edilirken hem tabakat kaynaklarında en sık karşılaşılan şehirler olmasına dikkat edilmiş hem de şehirlerde yaşayan âlim sayısı esas alınmıştır. Buna göre Endülüs Emevîleri döneminde Kurtuba'da 776, Tuleytula'da 108, İlbîre'de 96, İşbîliye'de 58, Sarakusta'da ise 53 âlimin yaşadığı tespit edilmiştir. Bk. https://www.eea.csic.es/pua/graficos/mapa_alandalus.php (Erişim tarihi: 29.8.2022.). Mülukü't-Tavâif devrinde ise bu sayı şöyledir: Kurtuba'da 429, Tuleytula'da 144, İlbîre'de 22, İşbîliye'de 130 ve Sarakusta'da 62 âlim yaşamıştır. Bk. https://www.eea.csic.es/pua/graficos/mapa_alandalus.php (Erişim tarihi: 1.12.2023.).

[4] V/XI. asır sonu itibariyle şehirlerin tahmini nüfus verileri hakkında bk. Faruk Bal, "Endülüs Şehirlerinin Fiziki, Sosyal ve Ekonomik Özellikleri Üzerine Bir İnceleme", *Doğu Batı Endülüs*, 24/98 (2021): s. 79-80.

[5] Kaynak:https://es.wikipedia.org/wiki/Cora_(divisi%C3%B3n_territorial)#/media/Archivo:Coras_del_Emirato_de_C%C3%B3rdoba.svg (Erişim tarihi: 12.10.2022).

1.1. Kurtuba

Valiler devrinde, 97-100/716-19 yıllarında başkent, İşbîliye'den (Sevilla) Kurtuba'ya (Cordoba) taşınmıştı. Kurtuba Endülüs Emevîlerinin merkeziydi. I. Abdurrahman Emevîleri kurduğu zaman başkenti değiştirmemiş ve Emevîler yıkılana kadar Kurtuba başkent olmaya devam etmiştir.[6] I. Abdurrahman'ın emirliği döneminde buraya başka şehirlerden göçler artmış, artan nüfustan dolayı şehrin sınırları genişletilmiştir.[7] Kurtuba diğer şehirler gibi Cuma namazlarının kılındığı ulucaminin etrafında kurulmuştur. Kurtuba Ulucamii'nin etrafında çarşılar ve idari yapılar inşa edilmiştir. Şehrin surları dışında kaldığı düşünülen ve Rabaz diye adlandırılan 21 mahalle bulunuyordu. Her bir rabazın sakinlerine yetecek kadar mescidi, çarşısı, hamamları bulunurdu.[8] Rabazlarda aynı dinî ve etnik kökene sahip insanlar ikamet ediyordu. Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin yaşadıkları rabazlar ayrıydı.[9]

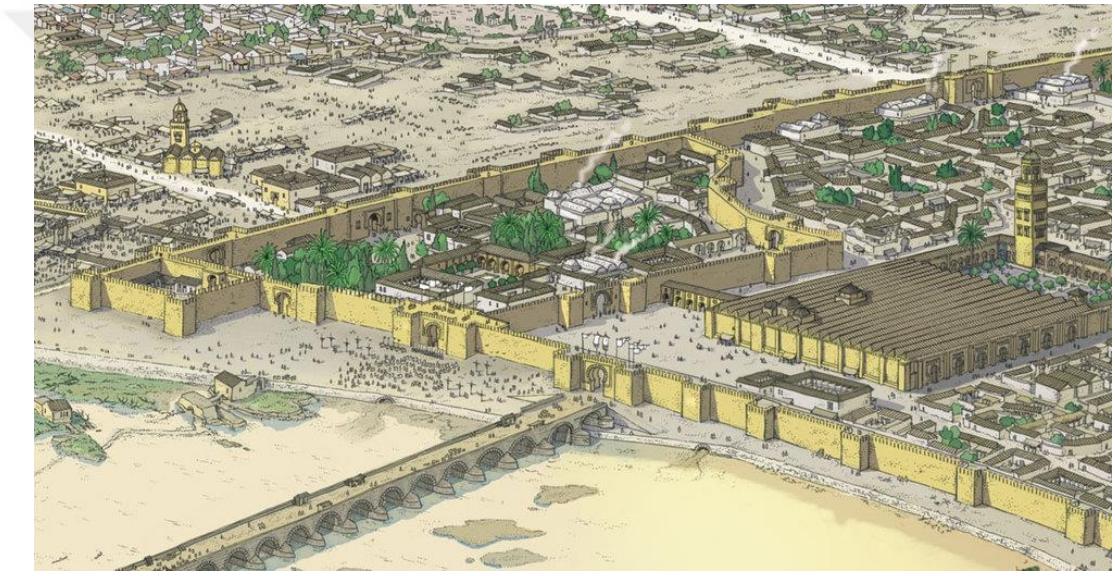

Resim 1: Arrabal isyanı sırasında Kurtuba'yı tasvir eden bir resim[10]

Kurtuba sınır bölgelerinde yer almaması ve merkezî otoritenin de etkisiyle diğer şehirlere oranla siyasi istikrarın ve güven ortamının daha iyi sağlanabildiği bir şehirdi. Bu durum âlimlerin eğitim almak ve yaşamak için Kurtuba'yı tercih etme sebeplerinden biri sayılabilir. Nitekim başka şehirlerde ortaya çıkan isyanlar, savaşlar gibi kargaşalardan etkilenerek Kurtuba'ya yerleşen âlimler olduğu

---

[6] C. F. Seybold ve M. Ocaña Jimenez, "Cordova (al-Kurtuba)", *Historic Cities of the Islamic World,* ed. C. Edmund Bosworth, Leiden: Brill, 2007, s.103.

[7] Birsel Küçüksipahioğlu, "Endülüs Emevileri", *İslam Tarihi ve Medeniyeti: Endülüs,* IV, ed. Mehmet Özdemir, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, s. 69

[8] Müellifi Meçhul, *Zikru bilâdi'l-Endelüs li-müellifin mechûl (Una descripcion anonima de al-Andalus),* thk. Luis Molina, Madrid: CSIC, Instituto de Miguel Asin, 1983, I, 32.

[9] Bal, "Endülüs Şehirleri", s. 73, s. 76-7.

[10] Kaynak: https://cordobaspain.home.blog/2020/09/21/□-la-revuelta-del-arrabal/ (Erişim tarihi: 13.12.2023)

görülmektedir. Öte yandan Emir Hişâm devrinden (172-180/788-796) itibaren Endülüs'ten Doğu'ya ilmî seyahatler (rihleler) yapılmaya başlanmış, bu seyahatlerden dönen âlimler farklı ilim dallarına ait eserleri, fikirleri ve rivayetleri Kurtuba'ya taşımışlardır. Kurtuba zaman geçtikçe ilmin merkezi konumuna yükselmiştir. Kurtuba'nın tam olarak ne zaman bir ilim merkezi haline geldiğini tespit etmek zor olsa da III. asrın ilk yarısında artık bu vasfa sahip olduğu ifade edilir.[11]

Kurtuba dışındaki şehirlerde yaşayan talebeler şehrin artan şöhretinden dolayı doğdukları şehirdeki âlimlerden ders aldıktan sonra Kurtuba'ya gelip buradaki âlimlerden istifade etmeye çalışırdı. Önce Kurtuba'da sonra Doğu'da uzun yıllar boyunca ilim tahsil eden âlimlerin bir kısmı Endülüs'e dönünce yine kendi şehirlerinde yaşamaya devam etmişlerdir. Bu âlimlerin bazıları, emir ya da halifelerin isteği üzerine kendi şehirlerinden Kurtuba'ya davet edilir, burada kendilerine resmî görevler de verilirdi. Böylece diğer şehirlerden Kurtuba'ya gelen âlimler burada pek çok öğrenci yetiştirmiş olurlardı. Bu vasıflarıyla Kurtuba ile diğer şehirler arasındaki ilmî fark gün geçtikçe daha da belirgin hale gelmiştir.

Kurtuba ilmî anlamda gelişmesini aynı zamanda başkent olmasına borçludur. Endülüs Emevîleri ile Kurtuba öyle özdeş görülmüştür ki günümüzde yapılan kimi çalışmalarda Endülüs Emevîleri yerine "Kurtuba Halifeliği" ifadesi kullanılır olmuştur.[12] Bu kabulün Emevîlerin merkezî otoriteyi tesis etmeleriyle yakından ilgisi bulunmaktadır. Endülüs Emevî Devleti'nin siyasi açıdan zirve sayılabilecek devirleri olan Halife III. Abdurrahman (300-350/912-961) ve Hakem el-Mustansır (350-366/961-976) devirlerinde Kurtuba ilmî açıdan Doğu'nun ilim merkezleriyle yarışır duruma gelmiştir.[13] Özellikle bu yıllarda Avrupa'dan da çok sayıda öğrencinin Kurtuba'ya gelerek derslere katıldığı bilinmektedir.[14]

III. Abdurrahman 316/929 yılında hilafetini ilan ettikten sonra yeni bir döneme geçildiğinin belirtisi olarak bir hilafet şehri kurmak istemiş, 325/936 yılında Kurtuba'ya yakın bir konumda yer alan Sierra Morena'nın güney yamacında Medînetü'z-Zehrâ'nın (Medina Azahara) inşasına başlanmıştır. Şehir, inşası tamamlandıktan sonra III. Abdurrahman ve II. Hakem devirlerinde merkez olarak kullanılmasına rağmen, bürokratik görüşmeler için Kurtuba sarayının kullanılmaya devam ettiği söylenir.[15] Medînetü'z-Zehrâ'nın ilmî açıdan da ilerlemesini isteyen III. Abdurrahman şehre ilim adamlarını da davet etmiştir. Örneğin meşhur fıkıh ve hadis âlimi Yûnus b. Abdullah İbnü's-Saffâr (ö.

---

[11] Michael Karl Lenker, *The Importance of the Rihla*, s. 147-8.

[12] Bu ifadelere yer veren çalışmalara örnek verilebilir. Bk. Julio Valdeon Baruque, *Abderraman III y el Califato de Cordoba*, Madrid: Debate, 2001; Maribel Fierro, *'Abd-Rahman III The First Cordoban Caliph*, Oxford: Oneworld, 2005.

[13] Yıldız, *Kurtuba VIII-XIII. Yüzyıllar*, s. 53.

[14] Yıldız, *Kurtuba VIII-XIII. Yüzyıllar*, s. 69.

[15] Cumhur Ersin Adıgüzel, "Endülüs'ün Görkemli Hilâfet Şehri: Medînetüzzehrâ", *History Studies*, 12/3 (2020): s. 809-812.

429/1038) Medînetü'z-Zehrâ Ulucamii'de hatiplik görevinde bulunmuştur.[16] Hilafetin merkezi olmasına ve o dönemde halifelerle arası çok iyi olan âlimlerin bulunmasına rağmen Medînetü'z-Zehrâ'nın Kurtuba'ya yakın konumda olması, büyük bir âlim grubunun Kurtuba'dan ve diğer şehirlerden ayrılıp şehre yerleşmesini engellemiştir. Yine de şehir, kuruluşundan kısa bir süre sonra ilim merkezine dönüşmüştür. Ancak Medînetü'z-Zehrâ, Arap-Berberî çatışmasının getirdiği karışıklıklardan nasibini almış, kuruluşundan bir asır geçmeden IV./X. asrın sonunda tahrip edilmiş ve terk edilmiştir.[17]

Kurtuba ilim merkezi olma vasfını başkent olmanın verdiği avantajla beraber Mülûkü't-tavâif devrine kadar korumuştur. Zira Mülûkü't-tavâif devrinde Kurtuba merkez olmaktan çıkmış, 20 civarı bölgede farklı küçük devletler kurulmuştur. Böylece daha önce Kurtuba'nın ilim hayatında baskın bir rolü varken V. asırla birlikte ilmî faaliyetlerin muhtelif şehirlerde daha dengeli dağılımından söz edilebilir.[18]

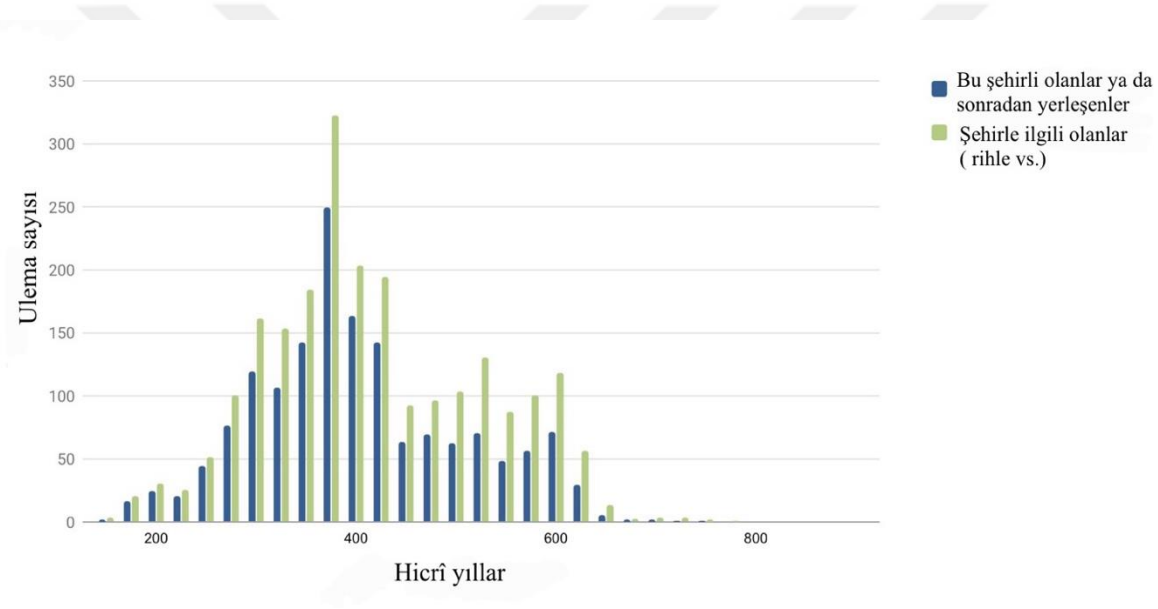

[16] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 333.

[17] Ayrıntılı bilgi için bk. Adıgüzel, "Endülüs'ün Görkemli Hilâfet Şehri: Medînetüzzehrâ", s. 817-8.

[18] İlim merkezlerinde yaşayan âlimlerin asırlara göre dağılımı için bk. https://www.eea.csic.es/pua/graficos/diagrama_comparativo_cronologico_ciudades.php (Erişim tarihi: 16.11.2023)

Grafik 1: Kurtuba'da ilim tahsil eden ulemanın yıllara göre dağılımı19

Kurtuba'da hicri III. ve IV. asırda çok sayıda ulema ailesi yaşamıştır. Bunların en meşhurları olarak Benû Ziyâd,[20] Benû Leysî,[21] Benû Mahled,[22] Benû Meserre,[23] Benû Hilâl,[24] Benû Vaddâh[25] sayılabilir. Benû Ziyâd[26] II. asırdan beri özellikle fıkıhla bağı güçlü olan önemli ailelerden biriydi. Bu aileden Şebtûn lakabıyla bilinen Ziyâd b. Abdurrahman'ın ilk *Muvatta'* râvilerinden olduğundan ve Mâlik b. Enes'in fıkhî görüşlerini Endülüs'e taşıdığından bahsedilmişti. Şebtûn'un oğulları ve torunlarının da ilimle uğraştıkları bilinmektedir. Mesela torunu Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd (ö. 312/924) Emir Muhammed devrinde müşâvere heyetinde yer almış, III. Abdurrahman devrinde ise kâdılcemâalık görevine getirilmiştir.[27]

1.2. Tuleytula

Hicri III.–V. asırlarda Kurtuba'dan sonra en önemli ilim merkezi Tuleytula (Toledo) idi. Müslümanların fethinden önce Vizigotların başşehri olduğu bilinen şehir, İber yarımadasında Emevîlerin León Krallığı ile orta sınır bölgesinde (La Marca Media) bulunmaktaydı. Castilla Aragon Krallığı tarafından 478/1085 yılında Müslümanların elinden alınana kadar birçok isyana ev sahipliği yapmıştır.[28] Bu isyanlar şehirdeki ilmî hayatı olumsuz etkilemiştir. Tabakat kaynakları isyanlar sebebiyle başka şehirlere sığınan Tuleytulalı âlimlerin bilgisini vermektedir. Yahyâ b. İbrahim b. Müzeyn (ö. 259/872) Tuleytula ehlinin isyanı sırasında şehirden kaçıp Kurtuba'ya yerleşmiştir.[29]

---

[19] Kaynak: https://www.eea.csic.es/pua/graficos/diagrama_comparativo_cronologico_ciudades.php (Erişim tarihi: 3.11.2022).

[20] Luis Molina Martínez, "Familias Andalusíes: los Datos del *Ta'rīj ʿUlamā' al-Andalus* de Ibn al-Faraḍī", *EOBA II*, ed. María Luisa Ávila, Granada: CSIC, EEA, 1989, s. 51-55.

[21] Molina, "Familias Andalusíes", s. 77-8.

[22] Molina, "Familias Andalusíes", s. 79.

[23] Molina, "Familias Andalusíes", s. 84.

[24] Molina, "Familias Andalusíes", s. 96-8.

[25] Molina, "Familias Andalusíes", s. 98-99.

[26] Aile hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Maribel Fierro, "Tres Familias Andalusies de Epoca Omeya Apodadas Banû Ziyâd", *EOBA V*, ed. Manuela Marín – Jesus Zanon, Madrid: CSIC, 1992, ss. 85-141.

[27] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, V, 189-190.

[28] Mehmet Özdemir, "Tuleytula", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Https://islamansiklopedisi.Org.Tr/Tuleytula (Erişim tarihi: 25.10.2022).

[29] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 371.

Tuleytulalı ulema ailelerinden biri olan Benû Dînâr[30] şehrin ilim geleneğinde önemli bir yere sahiptir. Özellikle Îsâ b. Dînâr bu ailenin en meşhur simalarındandır. Her ne kadar sonradan Kurtuba'ya yerleşseler de Tuleytula'da kadılık yapan aile fertlerinden söz etmek mümkündür. Söz gelimi Îsâ b. Dinâr'ın oğlu Ebân b. Îsâ (ö. 262/875) Emir Muhammed tarafından Ceyyân (Jaén) kadılığına getirilmiştir. Emir Muhammed kendisini Tuleytula kadısı yapmak istediğinde bu görevi reddetmemiş olsa da Ebân'ın kadılığındaki ilk günün ardından Ceyyân'dan kaçtığı nakledilmiştir.[31] Bu ailenin Kurtuba'da yaşamalarına rağmen Tuleytula ile ilmî bağlarını koparmadığı söylenebilir.[32] Tuleytulalı bir diğer ulema ailesi ise Benû Kutâm'dır. Bu ailenin müvelled olduğu söylenir.[33] Ailenin ilimle meşgul olan ilk üyesi Ebû Yahyâ Zekeriyyâ b. Kutâm (ö. ?) Doğu'ya rihle yapmış, Sahnûn'dan fıkıh öğrenmiş, rihleden dönünce Tuleytula kadılığına getirilmiştir.[34] Onun torunu Yahyâ b. Muhammed b. Zekeriyyâ (ö. 293/905) ise Bakî b. Mahled'den çokça hadis sema etmiştir. Rihle yapmayan Yahyâ, dedesi gibi Tuleytula kadılığı yapmıştır.[35]

1.3. İşbîliye

İşbîliye (Sevilla), İber yarımadasının fethinden sonra 125/742-3 yılında Humus'tan gelen ordunun yerleştiği yerdi. Fetihten önce de önemli bir şehir olacak ki başkent İşbîliye idi. Valiler devrinde başkent buradan Kurtuba'ya taşınmıştır. İşbîliye, verimli toprakları ile zeytin başta olmak üzere çokça ürün yetiştirilen, bu ürünlerin Endülüs'ün diğer bölgelerine gönderildiği hatta Kuzey Afrika'ya ihraç edildiği yerdi.[36] İşbîliye, III. asırda hem harici saldırılara maruz kalmış hem de Arap aileleri arasındaki çekişmelere sahne olmuştur. 230/844 yılında Vikingler (Normanlar) İşbîliye'ye ulaşarak şehirde katliam ve yağma yapmıştır. Vikinglerin mağlup edilmesinden sonra bir süre istikrar sağlanan şehirde Emir Abdullah devrinde (275-300/888-912) iki nüfuz sahibi aile olan Benû Haccâc ve Benû Haldûn arasındaki üstünlük sağlama çabaları sebebiyle çatışmalar yaşanmıştır.[37]

---

[30] Aile üyeleri hakkında bk. Molina "Familias Andalusíes", s. 47-9. Soy ağacı için bk. P. Cano Ávila, "Isa Ibn Dınar", *BA*, III, 71.

[31] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 41.

[32] Manuela Marín, "Cadíes en la Frontera de al-Ándalus durante el Emirato Omeya", *EOBA XVIII,* ed. Rachid el Hour - Rafael Mayor, Madrid: CSIC, 2012, s. 27-8.

[33] Molina "Familias Andalusíes", s. 71.

[34] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 212.

[35] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 230.

[36] J. Bosch-Vilá, "Ishbīliya", *EI²,* IV, 115.

[37] Bosch-Vilá, "Ishbīliya", *EI²,* IV, 115. Ayrıntılı bilgi için bk. Cumhur Ersin Adıgüzel*, İşbîliyye'nin Endülüs'ün Siyasî ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2008, s. 30-50.

İşbîliye'de meşhur bazı ulema aileleri yaşamıştır. Bunlardan Benu'l-Bâcî ailesi, nesiller boyu ilimle irtibatı sürmüş önemli ailelerden biri olmuştur.[38] Ailede ilimle ilgilenen ilk isimlerden olan Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ali İbnü'l-Bâcî el-Lahmî (ö. 378/989) İşbîliye'de ilk eğitimini tamamladıktan sonra Kurtuba'da devrin önde gelen âlimlerden İbn Lübâbe, Eslem b. Abdülaziz gibi hocalardan ders almış, sonrasında İlbîre'ye gitmiş, orada Muhammed b. Futays'tan çokça semada bulunmuştur. İbnü'l-Bâcî Doğu'ya gitmemiş, Kurtuba'daki eğitiminin ardından İşbîliye'ye geri dönmüştür. İbnü'l-Faradî, rivayetlerinde zabt sahibi, sika ve sadûk olarak nitelediği İbnü'l-Bâcî'den ders almak için iki yıl peş peşe İşbîliye'ye gittiğini belirtir.[39] İbnü'l-Bâcî, oğlu Ebû Ömer Ahmed b. Abdullah el-Bâcî (ö. 396/1006) ve diğer üyeler Doğu'dan Endülüs'e gelen ve Endülüs'te telif edilen hadis kitaplarının rivayetinde önemli rol oynamışlardır. İşbîliyeli bir diğer aile ise Kelâî ailesiydi.[40]

1.4. İlbîre

İlbîre (Medina Elvira) şehri de hicri III. ve IV. asırda ilim merkezi olarak öne çıkan yerlerdendir. Günümüzde yerleşim yeri olmayan İlbîre'nin Granada sınırları içinde, şehir merkezinin yaklaşık 10 km batısında yer alan Atarfe civarında kurulduğu düşünülmektedir.[41] Romalılar devrinden itibaren önemli şehirlerden biri olduğu sanılan İlbîre'ye Dımaşk'tan gelen ordu yerleştirilmiş, buranın fetih öncesi idarî yapısı korunmuş, Endülüs'ün genel teşkilâtı içinde Kûretü İlbîre olarak yerini almıştır. İlbîre'nin III. ve IV. asırda imar faaliyetleriyle şehirleşmenin yaşandığı, refah düzeyi yükselen bir şehir olduğu söylenir. Ancak Bübeşter'de (Bobastro) isyan hareketlerini başlatan Ömer b. Hafsûn'un[42] bir dönem İlbîre'yi de zabt etmesiyle şehir sıkıntılı zamanlar yaşamıştır.[43] V. asırda Zîrî Hanedanı'nın Gırnata'da bağımsızlığını ilan etmesiyle (403/1013) İlbîre'de yaşayanlar Gırnata'ya göç etmeye başlamış, İlbîre'nin nüfusu giderek azalmış ve önemini yitirmiştir.[44] Böylece İlbîre'nin ilmî birikimi de

[38] Bk. Vızcaíno, Juan Manuel, "Los al-Bāyī al-Lajmī de Sevilla", *EOBA V*, (Familias Andalusíes), ed. Manuela Marín - Jesús Zanón, Madrid: CSIC, ICMA, 1992, s. 433-466. Çalışmada III. asırdan VII. asra kadar ilimle irtibatı olan aile fertlerinin biyografileri, soy ağacı ve naklettikleri eserler hakkında bilgi verilmiştir.

[39] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 324-5. Çok sayıda hadis kitabının râvisi olan İbnü'l-Bâcî hakkında ileride ayrıntılı bilgi verilecektir.

[40] Molina, "Familias Andalusíes", s. 59-60.

[41] Şehrin sınırlarını ve tarihini tespite yönelik çalışmalar sürmektedir. Yürütülen arkeoloji projesi için bk. http://www.medinaelvira.org/localizacion (Erişim tarihi: 7.11.2022)

[42] Birsel Küçüksipahioğlu, "Ömer b. Hafsûn", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/omer-b-hafsun (Erişim tarihi: 03.11.2022).

[43] Muhammed Abdüh Hatamleh, *Mevsûatü'd-diyârî'l-Endelüsiyye*, Amman, 1999, I, 115.

[44] Mehmet Özdemir, "Gırnata", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/girnata (Erişim tarihi: 26.10.2022).

Gırnata'ya taşınmış, Gırnata'daki ilmî geleneğin tesis edilmesi İlbîre'deki meşhur âlimlerin talebelerinin eliyle olmuştur.[45]

Şehrin ömrünün kısa sürdüğü anlaşılsa da bu iki asır boyunca önemli âlimlerin yaşadığı bir şehir olmuştur. Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî, Muhammed b. Futays el-İlbîrî (ö. 319/931) ve İbn Ebî Zemenîn olarak tanınan Muhammed b. Abdullah b. Îsâ (ö. 399/1008) İlbîreli meşhur âlimler arasındadır. Burada yaşayan âlimlerin biyografilerine dair eser yazanlar da olmuştur. Söz gelimi Mutarrif b. Îsâ b. Lebîb'in (ö. 356/966) *Kitab fi fukahâi İlbîre* adıyla İlbîreli fakihler hakkında eser kaleme aldığı kayıtlıdır.[46] Daha geç dönemde Gırnata'da yaşayan Muhammed b. Abdülvâhid b. Müferric el-Ğafikî'nin (ö. 619/1222) de İlbîreli âlimlerin hayatı ve nesepleri hakkında eser telif ettiği söylenir.[47]

İlbîreli muhaddislerden Muhammed b. Futays, İlbîre'den Kurtuba'ya rihle yapmış, burada Utbî, Ebân b. Îsâ, Yahyâ b. İbrahim b. Müzeyn, Abdullah b. Hâlid, Asbağ b. Halîl, Muhammed b. Yûsuf b. Matrûh, Bakî b. Mahled ve İbn Vaddâh gibi III./IX. Asrın en önemli ilim adamlarından ders almıştır. 257 yılında Doğu'ya rihleye çıkmıştır. Çok sayıda ilim merkezini dolaşan Muhammed'in kendi ifadesiyle 200'e yakın hocası olmuştur. Doğu'daki hocaları arasında Yûnus b. Abdüla'lâ (ö. 264/878) ve Asbağ b. Ferec gibi önemli isimler de yer almaktadır.[48] Muhammed'in Doğu'dan döndükten sonra İlbîre'de yaşadığı anlaşılmaktadır. Talebeler Muhammed'den sırf hadis rivayet etmek için İlbîre'ye gelmişlerdir.[49] Muhammed'in hem Kurtuba'da hem Doğu'da önde gelen âlimlerden ders alıp İlbîre'de yaşamayı tercih etmesi şehrin ilmî hayatına katkı sağlamıştır. İlbîreli meşhur fakihlerden İbn Ebî Zemenîn ise İlbîre'de ilk eğitimini aldıktan sonra Endülüs'ün diğer ilim merkezlerinde ilim tahsil etmiştir. Kurtuba'da İbnü'l-Ahmer, Ahmed b. Mutarrif ve başka hocalardan ders almıştır. Beccâne'de (Pechina) Saîd b. Fehlûn'dan (ö. 346/957) rivayetlerinin çoğunu nakletmiştir. Mesâil ezberi yapan İbn Ebî Zemenîn'in fıkha dair önemli telifatı bulunur. *Müntehabü'l-ahkâm* ve *Kitâbü'l-vesâik* önemli eserlerindendir.[50]

İlbîre'de yaşayan ulema ailelerinden biri Benû Necîh idi.[51] Hafs b. Amr b. Necîh el-Havlânî (ö. 313/925) İlbîre'de Sahnûn'un talebelerinden ders almış, Kurtuba'ya rihle yaparak orada Muhammed b. Yûsuf b. Matrûh (ö. 271/884), Muhammed b. Vaddâh gibi âlimlerden istifade etmiştir. Buradaki

---

[45] Cumhur Ersin Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2016, s. 220.

[46] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 173; Maribel Fierro - Manuela Marín, "La Islamización de las Ciudades Andalusíes a través de sus Ulemas (s. II/VIII - comienzos s. IV/X)", *Genèse de la ville islamique en al-Andalus et au Maghreb occidental*, ed. Patrice Cressier - Mercedes García-Arenal, Madrid: Casa de Velázquez-CSIC, 1998, s. 80

[47] İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, II, 318.

[48] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 56-7.

[49] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 152-4.

[50] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 107-8.

[51] Molina, "Familias Andalusíes", s. 90-1.

eğitimini de tamamladıktan sonra Doğu'ya rihle yapmış, Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem (ö. 268/882) ile mülâki olmuştur.[52] Oğlu Ömer b. Hafs (ö. 348/959) babasından ders almıştır. Kurtuba'ya gidip orada Ubeydullah b. Yahyâ'dan sema etmiş ve hadis nakletmiştir.[53] Bu ailenin sonraki nesillerdeki üyelerinin de ilimle meşgul oldukları bilinmektedir.

1.5. Sarakusta

Sarakusta (Zaragoza) Endülüs'ün yukarı sınır bölgesinde (La Marca Superior) bulunan, nüfusu ve genişliğiyle bu bölgenin hâzırası/merkezi sayılan bir şehirdi. Fethedildiği 95/714 yılından Aragon krallığı tarafından alındığı 512/1118 yılına kadar sağlam surları ve stratejik konumu açısından Endülüs'ün en önemli şehirlerden biri olarak görülmüştür. Ebro nehri sayesinde şehirde tarım gelişmişti. Sarakusta III. ve IV. asırda Endülüs'ün diğer şehirlerinden kültürel anlamda soyutlanmış durumdaydı. Ancak Doğu ve Mağrib bölgesiyle deniz yoluyla doğrudan ilişkisi vardı.[54] Kurtuba'dan uzak olması ve sınırda yer alması sebebiyle şehirde pek çok isyan çıkmıştır.[55]

Sarakusta'da yaşayan ulema ailelerinden en meşhurunun Benû Avfî olduğu söylenebilir. [56] Sâbit b. Hazm el-Avfî es-Sarakustî (ö. 313/925) her ne kadar Avfî nisbesinden dolayı Arap asıllı zannedilse de Berberi olduğu tabakat kaynaklarında özellikle vurgulanmıştır.[57] Oğlu Kâsım b. Sâbit (ö. 302/914-15) ile Kurtuba'ya gidip Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî, İbn Vaddâh, Abdullah b. Meserre (ö. 319/931), Ubeydullah b. Yahyâ, İbn Müzeyn ve Utbî gibi önemli âlimlerden ders almıştır. 288 yılında hac ve ilim talebi için rihleye başladı. Rihlesinde Mekke'de İbnü'l-Cârûd (ö. 307/919-20), Mısır'da Ahmed b. Şuayb en-Nesâî (ö. 303/915) ve Bezzâr (ö. 292/905) gibi meşhur muhaddislerden hadis dinlemiştir.[58] Sâbit b. Hazm ve oğlu Kâsım garîbü'l-hadîs alanında uzmanlaşan isimlerdendir. Torunu Sâbit b. Kâsım (ö. 352/963) babasından ve dedesinden ders almıştır. Onların garîbü'l-hadîse

---

[52] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 175.

[53] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 420.

[54] M. J. Viguera, "Sarakusta", *EI²*, IX, 36-37.

[55] Câsim el-Ubûdî, "Sarakusta", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/sarakusta (Erişim tarihi: 30.10.2022).

[56] Molina, "Familias Andalusíes", s. 69-70.

[57] Ayşe Esra Şahyar, "Sâbit b. Hazm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/sabit-b-hazm (Erişim tarihi: 28.07.2022).

[58] Hocalarının tam listesi için bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 67-8; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 154.

dair eseri olan *ed-Delâil*'i rivayet etmiştir.[59] Avfî ailesi dışında Benû Sahr ailesi de Sarakusta'da ilmî hayatta yer edinmiş ailelerdendir.[60]

Bazı âlimlerin Rabaz isyanı (189/805) çıkınca Kurtuba'dan kaçtığı ya da sürüldüğü bilinmektedir. Bu âlimlerin bir kısmı emir Hakem'in affetmesi ile Kurtuba'ya geri dönerken, bazıları da sığındıkları şehirlere yerleşmişler ve ilmî faaliyetlerine orada devam etmişlerdir. Aslında bu isyanın Kurtuba dışındaki şehirlerin de ilmî olarak gelişmesine dolaylı olarak katkı sağladığı söylenebilir. Örneğin aslen Kurtubalı olan İbrahim b. Nasr el-Cühenî'nin (ö. 287/900) babası Nasr'ın (ö. ?/?) Rabaz isyanı sırasında Kurtuba'dan kaçıp Sarakusta'ya yerleştiği bilinmektedir. Böylece İbrahim de Sarakusta'da yaşamış, bir dönem Doğu'ya gidip orada Hâris b. Miskîn (ö. 250/864), Bündâr (ö. 252/866), Müzenî (ö. 264/878) ve Yûnus b. Abdüla'lâ (ö. 264/878) gibi meşhur âlimlerden ders alıp yine Sarakusta'ya dönmüştür. Onun hadis âlimi ve ilel uzmanı olduğu söylenir. Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî'nin Doğu'ya gitmeden önce Kurtuba'dan Sarakusta'ya gelip ondan ders aldığı bilinmektedir. Sarakusta'da Abdurrahman b. Ebû Zeyd (ö. 325/936) ve Sâbit b. Hazm el-Avfî es-Sarakustî (ö. 313/925) de kendisinden istifade etmiştir.[61]

2. Rihleler

Rihle, kısaca hadis elde etmek için yapılan seyahatler olarak ifade edilebilir. Rihlelerin kapsamına âli isnadları elde etmek, hocalara mülâki olup belirli yöntemlerle hadis toplamak, metin, sened ve râvilere dair bilgi almak amacıyla yapılan yolculuklar girmektedir.[62] Yaygın olarak "er-Rıhle fî talebi'l-hadîs" şeklinde ifade edilen bu faaliyet Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminden beri yapılan en önemli ilmî safhalardan görülmüştür. Sahâbe Hz. Peygamber'i görmek, onu dinlemek ve aklına takılanları sorup öğrenmek için başka şehirlerden onun huzuruna gelerek rihle yapmışlardır.[63] Resûlullah'ın vefatından sonra sahâbe ve tâbiûn döneminde bazen bir tek hadis dinlemek için bile rihle yapıldığı bilinir.[64] Hicri II. ve III. asırlarda birden fazla bölgeye yapılan sistemli rihleler ile bir beldede bilinen bir hadisin başka bölgelerde de bilinirliği artmıştır.[65] Bu asırlarda rihleler tedrisatın önemli bir ayağını oluşturmuş, ilim talipleri yolculuklarında mümkün olduğunca çok hocayla görüşmeye gayret

---

[59] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 155.

[60] Molina, "Familias Andalusíes", s. 60-1.

[61] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 45-6.

[62] Elif Erdem, *Hadis Tarihinde İlim Yolculukları: Rihleler*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2022, s. 43-4.

[63] Konu hakkında örnekler için bk. Yusuf Açıkel, *Hadisler Uğruna İlmî Seyahatler/ Rihle*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 3. bs., 2020, s. 68-72.

[64] Bekir Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017, s. 108-9.

[65] Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, s. 111.

etmişlerdir.[66] Bir tespite göre IV. asır, yapılan rihle sayısı bakımından zirvenin yaşandığı dönemdir.[67] Gelişim seyri açısından Doğu ile benzerlik gösterse de Endülüs'e has coğrafi, siyasi ve toplumsal özellikler sebebiyle rihlenin Endülüslüler için önemi ve dönemsel hedefleri gibi konular farklılık arz edebilir. Bu başlık altında Endülüslülerin rihleleri çeşitli boyutlarıyla incelenecektir.

2.1. Rihleye Sevk Eden Etkenler ve Rihlenin Önemi

Merkez İslâm coğrafyasından oldukça uzakta bulunan İber yarımadasındaki Müslümanların Doğu ile irtibatı koparmamaları için rihle bir zorunluluktu. Bilindiği üzere İber yarımadasına bazı tâbiîler başta olmak üzere farklı İslâm beldelerinden Müslümanlar yerleşmişti. Daha önce de ifade edildiği gibi sonradan buraya yerleşen Müslümanların nüfusu yerli Hristiyan halka göre oldukça düşüktü. II. asrın ortalarında Doğu'dan Endülüs'e yerleşenlerin sayısında düşüş yaşanmıştır. Böyle bir ortamda Müslümanların asimile olmaması ve İber yarımadasının hızlı bir şekilde islâmlaşması elzemdi. Dolayısıyla Endülüslüler hac ibadetlerini eda etmek ve ilim öğrenmek için İber yarımadasının fethinden, buradaki İslâm hakimiyeti son bulana dek farklı gayelerle kesintisiz bir şekilde Doğu'ya gitmişlerdir. Aşağıda Endülüslülerin rihle yapmadaki ilmî, dinî ve ekonomik sebepleri üzerinde durulacak, rihlenin Endülüslü ulema için öneminden bahsedilecektir.[68]

Endülüslü ulemanın büyük bir çoğunluğunun rihle yapmadaki asıl amacı Doğu'nun farklı ilim merkezlerinde yaşayan birçok hocadan istifade edebilmekti. Endülüslüler için özellikle Doğu'ya yapılan ilmî seyahatler sadece hadis âlimleri için değil neredeyse tüm dinî ilimlerle meşgul olan ulema için önemli bir faaliyet idi. Doğulu âlimlerin Endülüs'e rihleye teveccüh göstermediği II./VIII. asrın ortalarında Endülüslülerin Doğu'ya hac ve ilim maksatlı rihlelerinin başladığı söylenebilir.[69] Doğu İslâm dünyasının oldukça uzağında yer alan Endülüs'teki ulema kesintisiz bir şekilde Doğu ile irtibatı canlı tutmak istemişlerdir. Zamanla rihleye Endülüs'te ilmin ilerlemesinde hayati bir misyon yüklenmiştir.

Ricâl eserlerinde Doğu'ya rihle yapmayanlar için "lem yekün lehû rihle" ifadesi yer alır. Bu negatif ifade, rihlenin yani en önemli eğitim aşamasının eksikliğini vurgulamaktadır.[70] Bu ifadenin genelde İbnü'l-Faradî'nin (ö. 403/1013) *Târîh*'inde yer aldığı görülmektedir. Humeydî'nin (ö.

---

[66] Erdem, *Hadis Tarihinde İlim Yolculukları: Rihleler*, s. 115.

[67] Erdem, *Hadis Tarihinde İlim Yolculukları: Rihleler*, s. 124.

[68] Endülüslü âlimlerin bu motivasyonlardan başka Doğu'ya rihle yapmalarındaki sebeplerinden biri de eğer bir hastalıkları varsa Doğu'da tedavi olmaktı. Ayrıntılı bilgi için bk. Fatma Büşra Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri (Hicrî İlk Dört Asır)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2019, s. 60-1.

[69] Lenker, *The Importance of the Rihla*, s. 303.

[70] Lenker, *The Importance of the Rihla*, s. 205. Doğu kaynaklarında aynı minvalde ifadeler için bk. Erdem, *Hadis tarihinde ilim yolculukları: Rihleler*, s. 92-3.

488/1095) *Cezvetü'l-muktebis*'inde ve İbn Beşküvâl'in (ö. 578/1183) *es-Sıla*'sında Doğu'ya rihle yapanların biyografilerinde bu durum belirtilse de rihle yapmayanlar için rihleye gidilmediğinin vurgulanmadığı görülmektedir. Bu durumda V. ve VI. asırlarda III. ve IV. asra göre rihleye verilen önemin azaldığı söylenebilir. Söz gelimi İbn Abdilber'in en çok istifade ettiği hocalarından biri olan Ebû Osmân Saîd b. Nasr (ö. 395/1005) Doğu'ya rihle yapmamıştır. Onun biyografisinde rihle yapmadığını açıkça belirten bir kayıt bulunmaz.[71] Aslen Ceyyânlı olan Abdullah b. Muhammed b. Saîd el-Ümevî (ö. 461/1068), Kurtuba'da Asîlî, Ebû Hafs b. Nâbil (ö. 401/1011) ve Ebû Amr es-Sefâkusî (ö. 440/1048) gibi hocalardan ders almıştır. Sonradan Kurtuba'ya yerleşen Abdullah'ın rihle yapmadığına dair bir ifadeye yer verilmemiştir.[72]

Endülüslülerin rihle yapmadaki öncelikli amaçlarından biri hac vazifesini eda etmekti. Böyle uzun ve meşakkatli bir yolculuğu göze almışken güzergâhları üzerinde bulunan Kayravan ve Mısır gibi yerlerde ilim adamlarından istifade ediyorlar ya da hac için Mekke'ye gelen Doğulu meşhur âlimlerden ders alıyorlardı. Mesela Ebû Osman Saîd b. Hassân (ö. 236/850) ilk eğitimini Kurtuba'da tamamladıktan sonra hac maksadıyla 197/812 yılında rihleye çıkmış, Doğu'da Mâlik'in ashabından Eşheb, Abdullah b. Nâfi', Abdullah b. Abdülhakem'den ders almıştır. Endülüs'e 204/819 yılında döndüğü kayıtlıdır.[73] Ricâl eserlerinde genelde buna benzer bir tablo öne çıksa da yani hem hac hem de ilim tahsil etmek için rihle yapan âlimlerin sayısı oldukça fazla iken bu durumun istisnaları da bulunurdu. Örneğin İbn Vaddâh'ın yakın talebelerinden Ebû Abdullah Muhammed b. Misver (ö. 325/936) Endülüs'te Huşenî, İbrahim b. Kâsım b. Hilâl ve Mutarrif b. Kays gibi devrin önde gelen muhaddis ve fakihlerinden ders alıp 268/881 senesinde hacca gitmiştir. Ancak Doğu'da herhangi bir hocadan ders aldığına dair bilgi mevcut değildir.[74] Yine hac için yola çıktığı halde Doğu'da ilim tahsil etmeyen isimlerden biri Ebû Amr Osman b. Abdurrahman (ö. 325/936) idi. Osman küçük yaşta hacca gitmiş ve Doğu'da hiçbir hocadan ders almamıştır. Endülüs'e döndükten sonra İbn Vaddâh, Huşenî, Saîd b. Humeyr (ö. 301/913), Mutarrif b. Kays, İbn Lübâbe ve Eslem b. Abdülaziz gibi devrin önde gelen hocalarından ders almıştır. Sika ve kitaplarında zabt sahibi olduğu söylenen Osman'ın ilminin şekillenmesinde en etkili olan isim ise hocası ise İbn Vaddâh'tır.[75]

Endülüslülerin rihle yapmalarındaki ekonomik sebeplerin başında ticaret gelmekteydi. İlim tahsilinin yanında geçimini sağlamak için ticaretle uğraşan âlimlerin bir kısmı Endülüs sınırlarının

---

[71] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis,* s. 338-9, İbn Beşküvâl, *es-Sıla,* I, 287.

[72] İbn Beşküvâl, *es-Sıla,* I, 367-8.

[73] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 317.

[74] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs,* II, 61.

[75] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 283; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 396-7.

dışına çıkarak Doğu'da farklı noktalarda ticaret yapmışlar, aynı zamanda o beldelerde bulunan âlimlerden de istifade etmeyi ihmal etmemişlerdir. Söz gelimi aslen Kurtubalı olan Ebû Ömer Ahmed b. Hâlid et-Tâcir el-Cüzâmî (ö. 378/988) ticaret için Irak'a rihle yapmıştır. Orada aynı zamanda İbnü's-Semmâk olarak bilinen Ebû Amr Osman b. Ahmed el-Bağdâdî'den (ö. 344/955) ders almıştır. Mekke'de İbnü'l-A'râbî'den hadis dinleyen Ahmed, Mısır'da da bazı hocalardan ilim tahsil etmiştir. Endülüs'e döndüğünde o zamana kadar Endülüslülerin bilmediği kitapları getirmiştir. Ancak getirdiği eserlerin içeriğine dair derin bilgisi olmadığı söylenir. Yine de onun sadûk ve salih bir kimse olduğunu söyleyen İbnü'l-Faradî, Ahmed'den bu kitapların icazetini aldığını belirtir.[76] İbnü'l-Faradî'nin her âlimin biyografisinde önce Endülüs'te ders aldığı şehirleri ve hocaları kaydetmesine rağmen Ahmed'in biyografisinde bunları zikretmemesi, Ahmed'in Endülüs'te ilim talebi ile fazla meşgul olmadığını düşündürmektedir. Ticaretle uğraşan bir başka isim ise Ebû Abdülmelik Mervân b. Süleyman el-Gâfikî (ö. 418/1027) idi. Mervân doğduğu İşbîliye'de babasından, Ahmed b. Ubâde (ö. 322/933) ve Ebû Muhammed el-Bâcîr gibi hocalardan ders almış, sonra Kurtuba'da bir süre ilim tahsil etmiştir. Ticaret maksadıyla İfrîkıye'ye giden Mervân orada İbn Ebî Zeyd el-Kayravânî'den ders almıştır.[77] Mervân'ın ticaretle uğraşmasından dolayı Kurtuba'da çok vakit geçirmeden Doğu'ya gittiği anlaşılmaktadır.

2.2. Rihle Yönleri

Endülüs Emevîleri ve Mülûkü't-tavâif döneminde Endülüslüler hem Endülüs içinde hem de Doğu'da ilmî seyahatler gerçekleştirmiştir. Doğduğu şehirde ilk tahsilini tamamlayanlar, önce Kurtuba'ya gider, buradaki hocalardan istifade ederlerdi. Doğu'ya rihle ise çoğunlukla Kurtuba'da ilim tahsil ettikten sonra gerçekleşirdi. Endülüslü âlimlerin Doğu'ya yaptıkları rihlelerindeki rotaları ve dönem dönem değişen rihle durakları aşağıda yer verilecek meseleler arasındadır. Doğulu âlimlerin Endülüs'e rihleleri de zikredilmesi gereken hususlardandır.

2.2.1. Endülüs İçindeki Rihleler

Talebeler Endülüs'teki eğitimlerini tamamladıktan sonra Doğu'ya rihle yaparlardı. Endülüs içindeki eğitimleri üç aşamada gerçekleştirdi. Eğitimleri öncelikle doğduğu şehirlerde başlardı. Çocuklar müeddib ya da muallim denilen hocalardan Arapça okuma-yazma ve Kur'ân-i Kerim öğrenirdi. Bu eğitimini tamamlayanlar eğer aile üyeleri de ilimle meşgul oluyorsa baba, amca veya dedelerinden ve o şehirdeki diğer âlimlerden de istifade ederek ihtisaslaşmaya başlardı. İhtisaslaşma

[76] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 103-4.

[77] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 254.

yaşına dair kaynaklar genellikle 15-20 yaş aralığını vermektedir. Ancak daha geç başlayanlar da yok değildir.[78]

Endülüs Emevîleri devrinde doğduğu şehirdeki hocalardan ders alan öğrencilerin ikinci durağı çoğunlukla Kurtuba olurdu. Burada diğer şehirlere oranla âlim sayısında ciddi bir fark göze çarpar. Endülüs'ün kültür merkezi haline gelen Kurtuba pek çok âlimin buluşma merkezi haline gelmiştir. Dolayısıyla diğer şehirlerdeki talebeler Kurtuba'ya hadis başta olma üzere muhtelif ilimleri öğrenmeye gelirlerdi. Kurtuba'ya gelen öğrencilerin yaşları farklılık gösterse de yaklaşık %40'ının 20'li yaşlarının başında olduğu ifade edilmiştir.[79] Öğrenciler Kurtuba'da aylarca hatta yıllarca kalır, hocalardan istifade etmeye çalışırdı. Söz gelimi aslen İlbîreli olan Saîd b. Fehlûn (ö. 346/957) İlbîre'de İbrahim b. Şuayb el-Bâhilî (ö. 265/878), İbrahim b. Hâlid (ö. 268/881) ve Saîd b. en-Nemir (ö. 269/882) gibi isimlerden eğitim aldıktan sonra Kurtuba'ya rihle yapmış ve burada Bakî b. Mahled ve İbn Vaddâh gibi devrin önde gelen âlimlerine talebelik etmiştir. İbn Vaddâh'tan ders alması 274/887 senesi olarak tarihlendirildiğinden onun bu âlimlerden ömürlerinin sonlarına doğru istifade edebildiği anlaşılır. Saîd, Kurtuba'daki eğitimini tamamladıktan sonra Doğu'ya rihle yapmıştır.[80]

Doğu'ya rihle yapmadan önce Endülüs'te Kurtuba dışında diğer ilim merkezlerine rihle yapanlar da vardır. Bu merkezlere önceden belirlenmiş bir hocadan ders almak için rihle yapılırdı. Söz gelimi Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî, Kurtuba'da 221 yılında doğmuştur. Endülüs'te bilindiği kadarıyla sadece Sarakusta'da yaşayan hadis âlimi İbrahim b. Nasr'dan (ö. 287/900) ders almıştır. 240 yılından önce Doğu'ya gitmiştir. Huşenî'nin memleketi Kurtuba'da kimden ders aldığı ise kayıtlı değildir.[81] Yine meşhur muhaddislerden Ebü'l-Mutarrif Abdurrahman b. Muhammed b. Îsâ b. Futays (ö. 402/1012) bir hadis dinlemek için İlbîre'ye rihle yapıp orada Ebû Saîd Osman b. Saîd ed-Derrâc el-Gassânî'den (ö. 372/982) hadisi sema ettikten sonra geri döndüğünü ifade etmiştir.[82] Huşenî ve İbn Futays'ın bu şehirlerde uzun süre kalmadığı anlaşılmaktadır. Ancak Endülüslü âlimler Doğu'ya rihle yapmayı düşünmüyorlarsa ya da imkanları yoksa Doğu'ya yapmadıkları rihlenin açığını kapatmak için ya da başka bir sebeple Kurtuba'da ve diğer şehirlerde daha uzun süre kalmayı tercih ederlerdi.[83] Söz gelimi Abdullah b. Yûnus el-Kabrî'nin (ö. 330/941) Bakî b. Mahled'den uzun süre hadis dinlediği bilinmektedir. Ancak Doğu'ya rihle yaptığı kayıtlı değildir.[84]

---

[78] Lenker, *The Importance of the Rihla*, s. 153.

[79] Lenker, *The Importance of the Rihla*, s. 163.

[80] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 238-9; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 334-5.

[81] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 132.

[82] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 405.

[83] Lenker, *The Importance of the Rihla*, s. 166.

[84] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 226; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 306.

Endülüs Emevîleri döneminde rihle yapılan bölgeler bakımından Kurtuba ve diğer şehirler arasında büyük fark göze çarpmaktadır. Ancak bu durum Mülûkü't-tavâif döneminde değişmiştir. Siyasi bölünmenin yaşandığı bu dönemde Kurtuba'nın karışıklıklarla dolu zor zamanlar yaşaması diğer şehirlerdeki ilmî ilerlemeyi olumlu yönde etkilemiştir. Kurtuba'nın meşhur âlimleri Endülüs'ün farklı yerlerine dağıldığından artık öğrenciler doğdukları şehirde ders aldıktan sonra Kurtuba'ya akın etmiyordu. Kurtuba'nın bu pozisyonundan yararlanan en önemli şehir bu dönemde İşbîliye oldu. İşbîliye Mülûkü't-tavâif devrinde öğrenci çekme açısından Kurtuba ile yarışır duruma gelmiştir.[85] Doğu'ya rihle yapmayan İbn Abdilber'in Endülüs içindeki rihleleri bu dönemin şehirler arasındaki ulema hareketliliğini yansıtması açısından uygun bir örnek niteliğindedir. Fitne döneminde Kurtuba'yı terk eden İbn Abdilber, İşbîliye'ye gitmiştir. Bir süre sonra 433 senesinde bir liman şehri olan Dâniye'ye (Denia) giden İbn Abdilber Endülüs Batı'sına giderek Uşbûne (Lisbon) ve Şenterîn'de (Santaren) kadılık yapmıştır. Bir dönem Belensiye'de yaşamış, 453 senesinde Şatibe'ye yerleşmiştir.[86] İbn Abdilber'in Doğu'ya rihle yapmama sebebi olarak devrindeki siyasi anlaşmazlıklara çözüm araması ve ilmî faaliyetlerini güvenli bir ortamda gerçekleştirme isteği öne sürülmüştür.[87] Ancak kaynaklarda bu görüşü destekleyen bir veriye rastlanmamıştır. Bilakis fitne dönemi gibi Endülüs'te siyasi karışıklıkların olduğu dönemlerde bazı âlimler Doğu'ya yapacakları rihle tarihlerini öne çekerek bu sıkıntılı ortamı terk etmek istemişlerdir. V. asırda siyasi sıkıntılar yüzünden ailece Endülüs'ü terk edip Doğu'ya rihle yapan, siyasi kargaşa bittikten sonra geri dönen âlimlerin olduğu bilinmektedir. Söz gelimi İbnü'd-Delâî olarak bilinen Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. Enes b. Dilhâs el-Uzrî (ö. 478/1085), Endülüs'ün iç karışıklıklarla mücadele ettiği, pek çok âlimin öldürüldüğü bir dönemde doğmuş, bu ortamda yaşamak istemeyip 407/1016 senesinde, 13 yaşında iken babası ve aile üyeleriyle yapmıştır. Mekke, Horasan ve Irak bölgesinde ilim tahsil etmiş, 416/1025 senesinde Endülüs'e dönmek üzere yola çıkmıştır. Endülüs'te rihleye gitmeden önce ilim tahsil edip etmediği bilinmeyen İbnü'd-Delâî, rihleden döndükten sonra hem Doğu'da elde ettiği eserleri okutmaya başlamış, hem de dönemin âlimlerinden ders almıştır.[88]

Talebelerin kendi şehirlerinde ders aldıktan sonra Endülüs'ün diğer şehirlerine gitmeden doğrudan Doğu'ya rihle yapması da V. asırda daha sık rastlanılan bir durumdu. Söz gelimi Şâtıbeli (Jativa) olan Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman (ö. 454/1062) burada İbn Abdilber'den istifade ettikten sonra başka bir Endülüs şehrine gitmeden Doğu'ya hac ve ilim maksatlı rihle yapmıştır.[89] Yine

[85] Lenker, *The Importance of the Rihla*, s. 151-2.

[86] M. Fierro, "Ibn 'Abd al-Barr, Abū 'Umar", *BA*, I, 576.

[87] Rifat Yılıdz, *İbn Abdülber ve Fıkhî Kişiliği*, Doktora tezi, Dicle Üniversitesi SBE, 2015, s. 39.

[88] Tercemesi için bk. İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 110-1; J. Lirola Delgado, "al- 'Udri, Abū l-'Abbâs", *BA*, VII, 559-570.

[89] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 364.

bu dönemde ilim talipleri değişen rihle güzergahı ile Doğu'daki rihlesinden döndükten sonra Kurtuba yerine Tuleytula, Dâniye ve Mürsiye (Murcia) gibi şehirlere yerleşirlerdi.[90]

Öğrenci çekme potansiyeli açısından V. asırda Şâtıbe, Dâniye ve Meriyye dikkat çeken şehirler olmuştur. IV. asırdan önce hiçbir Dâniyeli âlim ricâl eserlerinde kayıtlı değilken, V. asırda Ebû Amr ed-Dânî gibi hocalardan kıraat ve hadis öğrenmek için rihle yapanların olduğu ve Dâniye'nin özellikle kıraat alanında ön plana çıktığı anlaşılmaktadır.[91] Meriyye'de ise İbnü'l-Murâbıt olarak bilinen Ebû Abdullah Muhammed b. Halef (ö. 485/1092)'den hadis öğrenmek için Meriyye'ye çok kişi rihle yapmıştır.[92]

2.2.2. Endülüslülerin Doğu'ya Rihleleri

Endülüs'te çok sayıda öğrenci bölgelerindeki hocalardan istifade ettikten sonra maddi imkanları ve vakitleri gibi şartları el verdiğince Doğu'ya rihle yaparlardı. Bu başlık altında Endülüslülerin rihle sürecinde karşılaştıkları zorluklar, takip ettikleri güzergâh, Doğu'da ilim tahsil edilen merkezlerin dönemsel değişkenliği ve icazetin rihle ile ilişkisine dair iddialar incelenecektir.

[90] Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, s. 214.

[91] Dâniye'nin özellikle kıraat alanında ön plana çıkmasında şehrin idaresini elinde bulunduran Mücâhid el-Âmirî'nin payı büyüktür. Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, s. 216.

[92] Bk. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VIII, 184.

Harita 2: Endülüslülerin Rihlelerindeki Deniz ve Kara Yolu Üzerindeki Güzergahı[93]

Endülüslüler seyahatlerinde belli bir güzergahı takip etmek zorundaydı. Yukarıdaki haritada görüldüğü gibi Endülüslü ulemanın, daha hızlı olmasından dolayı genellikle deniz yolunu tercih ettikleri bilinir. Ancak daha pahalı olan deniz yolu, korsanların saldırısı ya da gemilerin batması gibi riskler barındırıyordu.[94] Kimi âlimler yolculuklarında kitaplarını, kimileri ise canlarını kaybetmiştir.[95] Karadan seyahat etmek ise hem tehlikeliydi hem de aylarca sürebilirdi. Rihle yapanlar eşkıya saldırısına uğrayabilir ya da güzergâh üzerinde bulunan şehirlerdeki yerli halk tarafından tehdit edilirdi.[96] Örneğin Abdurrahman b. Îsâ b. Muhammed b. Midrâc et-Tuleytulî (ö. 363/973) Kurtuba'da devrin önemli isimlerinden ders almış, 340/951 senesinden sonra Doğu'ya rihle yapmıştır. Mekke ve Mısır'da Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyn el-Âcurrî (ö. 360/970) gibi önemli âlimlerden istifade etmiş ancak rihleden dönüşte eşkıyaların saldırısına uğramıştır.[97]

Yıllarını hatta ömürlerinin büyük çoğunluğunu Endülüs'ten uzakta geçirerek ilim tahsil etmeyi arzulayan Endülüslüler maddi-manevi pek çok zorlayıcı yönü olan rihlelerinde birtakım olumsuz durumlarla karşılaşmışlardır. Bu sıkıntılardan biri rihle yapan âlimin geçimini ya da yol masrafını karşılayacak maddi imkana sahip olmamasıdır. Söz gelimi Doğu'da geniş bir coğrafyada uzun süre ilim tahsil eden en önemli isimlerden Bakî b. Mahled, Doğu'da karşılaştığı Dâvûd b. Îsâ el-Kilâbî el-Kurtubî'den (ö. ?) kitap satın almak için yardım ister. Dâvûd da bu teklifi geri çevirmez. İbnü'l-Faradî, Bakî'nin rivayet ve kitaplarının bu kadar çok olmasını Dâvûd'un bu desteğine bağlar.[98] V. asrın meşhur isimlerinden Ebü'l-Velîd Süleyman b. Halef el-Bâcî'nin (ö. 474/1081) fıkıh öğrenmek için gittiği ve üç yıl kaldığı Bağdat'ta geçimini sağlamak için sokaklarda gece bekçiliği yaptığı zikredilir.[99] Rihle sürecinde ailesinden maddi destek gören âlimler ise şanslı sayılır. Abdülmelik b. Habîb'in babası oğlunun ilim elde etmek için rihleye gideceğini öğrenince sadece eğitimi için gerekli harcamalarda

---

[93] (Kaynak: Reyhan Yılmazörnek)

[94] Lenker, *The Importance of the Rihla*, s. 101-2. İbn Havkal'ın (ö. IV/X. Asır) *Sûretü'l-arz* ve İbn Cübeyr'in (ö. 614/1217) *er-Rıhle* eserlerindeki verilerden hareketle diplomatik ilişkiler, hac, ticaret ve ilim talebi için seyahat yapanların Akdeniz'deki tecrübeleri hakkında yapılan bir çalışma için bk. Susana Calvo Capilla, "Viajes por el Mediterráneo entre los siglos VIII y XII: tras los pasos de los viajeros andalusíes, fatimíes y bizantinos," *Caminos de Bizancio*, koord. Miguel Cortés Arrese, Edicicones de Universidad de Castilla- La Mancha, 2007, s. 141-174. Bir başka çalışma için bk. Ayşe Çelik, *Endülüs-Mağrip Müslüman Seyyahlarının Seyahat Tecrübeleri: Sâikler, Mâli Kaynaklar, Zorluklar (H. 7-8/M. 13-14. Asırlar)*, Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, 2020.

[95] Ayrıntılı bilgi ve örnekler için bk. Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, s. 69-71.

[96] Lenker, *The Importance of the Rihla*, s. 101-2.

[97] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 352.

[98] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 204.

[99] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VIII, 121

kullanması şartıyla parası her bittiğinde kendisine para göndermiştir. Böylece İbn Habîb'in istediği kitapları temin edebildiği bilinir.[100]

Endülüs'ten Doğu'ya rihle yapan bazı âlimler arkadaşlarıyla ya da aile üyeleriyle beraber rihle yaparlardı. Örneğin Ebû Ömer Ahmed b. Saîd b. Hazm, Ahmed b. Ubâde b. Alkade er-Ruaynî (ö. 332/944) ve Muhammed b. Abdullah b. Ebî Îsâ 312/924 senesinde beraber yolculuğa çıkmış, Mekke, Mısır ve Kayravan'da bazı hocalardan ders aldıktan sonra Endülüs'e dönmüşlerdir.[101] Daha kalabalık bir grupla rihle yapanlar da bulunmaktadır. İmrân b. Muhammed (ö. 295/907), Ahmed b. Hâlid, Vesîm b. Sa'dûn (ö. ?) ve Kâsım b. Cahdar (ö. 311/923) hep beraber rihle yapmışlar, Ali b. Abdülaziz gibi âlimlerden aynı halkada ders almışlardır.[102] Ebû Ömer el-Bâcî ve oğlu Ebû Abdullah Doğu'ya birlikte rihle yapmış, beraber ilim tahsil etmişlerdir.[103]

Endülüslülerin Doğu'da hangi şehirde kimlerden ders almaları gerektiğini hocalarından ya da akranlarından öğrenmiş olmaları muhtemeldir. Bazı âlimlerin farklı zamanlarda Doğu'ya gitse bile aynı hocadan istifade ettikleri tespit edilmiştir. Söz gelimi Muhammed b. Futays, kendi gibi İlbîreli olan Ahmed b. Amr b. Mansûr'un (ö. 312/924) Mısır'da Yûnus b. Abdüla'lâ'dan (ö. 264/878) kendisinden önce ders aldığını ve Ahmed'in Yûnus için kendisine vesile olduğunu ifade etmiştir.[104] Yine Sâbit b. Hazm (ö. 313/925) 288 senesinde çıktığı rihlesinde Mekke'de İbnü'l-Cârûd (ö. 307/919-20), Ebû Abdullah es-Sâiğ, Mısır'da Ahmed b. Şuayb en-Nesâî (ö. 303/915) ve Bezzâr (ö. 292/905) gibi meşhur muhaddislerden ders almıştır.[105] Hasan b. Seleme (ö. 335/946) de Doğu'da Nesâî ve İbnü'l-Cârûd'dan hadis dinlemiştir.[106] Endülüslüler bazı ilim merkezlerine bir hocayla mülâki olmak amacıyla gitseler de kimi zaman hocanın vefat etmesi sebebiyle bunu gerçekleştirememişlerdir. Söz gelimi Kâsım b. Asbağ (ö. 340/951) ve İbn Eymen (ö. 330/942) Ebû Dâvûd'dan *Sünen*'ini tahammül etmek için Irak'a gitmişler ancak vardıklarında onun vefat etmiş olduğunu öğrenmişlerdir.[107]

Endülüslüler uzun bir maddi yükü ve vakti göze alarak yaptıkları rihlelerde Doğu'da kaldıkları zamanı verimli kullanmaya çalışmışlar, bir şehre gittiklerinde kimi görseler ondan istifade etmeye gayret etmişlerdir. Bu sebeple bazı Endülüslü âlimlerin hoca seçiminde pek seçici davranmadıkları da düşünülebilir. Söz gelimi Kâsım b. Asbağ'ın anlattığına göre Doğu'da hocası İbn Kuteybe (ö. 276/889),

---

[100] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 245.

[101] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 88-9.

[102] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 422.

[103] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 151-2.

[104] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 16.

[105] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 67-8; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 154.

[106] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 166.

[107] Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 48.

Kâsım'a Ebû Ubeyd'in (ö. 224/838) kitaplarının Endülüs'e girip girmediğini sormuş, Kâsım da Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî'nin Ebû Ubeyd'in kitaplarını Endülüs'e getirdiğini söylemiştir. İbn Kuteybe'nin, Huşenî'nin bu kitapları kimden naklettiğini sorması üzerine Kâsım, Huşenî'nin Muhammed b. Vehb el-Mis'arî'den (ö. ?) elde ettiğini söylemiştir. İbn Kuteybe ve meclisindekiler Muhammed b. Vehb'in kim olduğunu bilememiş, sadece içlerinden biri kısmen hatırlayarak Muhammed b. Vehb'in bir hocanın yanında eğitim aldığını söylemiştir. İbn Kuteybe bunun üzerine "Ebû Ubeyd'in o kadar tanınmış talebeleri varken Huşenî neden ondan nakletmiş?" diye şaşkınlığını ortaya koymuştur.[108]

Endülüslülerin hoca seçimindeki saiklerden biri Doğu'da kendi hemşerilerinden istifade etmek istemeleridir. Bazı Endülüslüler Doğu'ya rihle yaptıktan sonra Endülüs'e geri dönmeyerek farklı şehirlere yerleşmişlerdir. Kimileri ise farklı şehirlerin kadılıklarına getirilmiştir. Bunlardan biri Kayravan'a yerleşen Mâlikî fakih Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ömer el-Kinânî'dir (ö. 289/902). Yahyâ b. Ömer Doğu'daki rihlesinden sonra Endülüs'e dönmemiş, Kayravan'a yerleşmiştir. Kayravan'da birçok öğrencisine *Muvatta'* ve *Müdevvene*'yi okutmuştur. Kayravan Camii'de halka kuran Yahyâ'nın meclisleri çok kalabalık olduğundan okuyan kişi sesinin duyulabilmesi için kürsüye çıkardı. Ahmed b. Hâlid ondan Kayravan'da ders alan Endülüslülerdendir.[109] Doğu'da Endülüslülerin teveccüh gösterdiği bir başka isim ise Ebû Muhammed Abdullah b. Velîd el-Ensârî'dir (ö. 448/1056). Aslen Karmûneli (Carmona) olan Abdullah b. el-Velîd, Kurtuba'da ders aldıktan sonra 384 senesinde Maşrık'a rihle yapmıştır. Kayravan'da Kâbisî'den, Mekke'de Ebû Zer el-Herevî'den ders almış, Mısır'a yerleşmiş, Şam'da vefat etmiştir.[110] V. asırda Doğu'ya rihle yapan 12 Endülüslü ondan ders dinlemiştir.[111]

Endülüslüler Doğu'da pek çok farklı şehre rihle yapmışlardır. Hangi ilim merkezlerinin tercih edildiği ve dönem dönem rağbet edilen şehirlerin değişkenlik gösterdiği dikkat çeker. Bu konuda ricâl eserlerindeki verilerden hareketle yapılan çalışmalardan yardım alınacak, ortaya konan istatistiklere dair fikir yürütülecektir.

---

[108] Bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 132.

[109] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 357-8.

[110] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 362-3.

[111] Lenker, *The Importance of the Rihla*, s. 270. Biyografiler için bk. *a.e.*, s. 298, 190. dn.

İlim Merkezleri	H. 250'den önce vefat edenler (49 Âlim)	251-300 arasında vefat edenler (146 Âlim)	301-350 arasında vefat edenler (183 Âlim)	351- 399 arasında vefat edenler (178 Âlim)	Fitne ve Mülûkü't-Tavâif Dönemi (399-479 arası)	Toplam
Mekke	9	37	90	129	175	440
Medine	32	15		9	4	60
Mısır	28	74	79	117	127	425
Kayravan	5	78	49	23	76	231
Irak	2	7	11	11	23	54
Bağdat		13	23	19	24	79
Basra	3	12	10	10	7	42
Kûfe	4	5	2	2	2	15
İskenderiye	1		3	12	7	23
Askalan	1	1		3	1	6
Suriye	3	2	3	10	2	20
İfrikiye		5	2			7
Dımaşk		3	1	4	13	21
Antakya		1				1
Tarsus		2				2
Trablusgarb		1	5	6	4	16
Yemen			3	3	5	11
Amman			1		1	2
Kulzüm			1	6	2	9
Buhara				2	1	3
Gazze		1		3	1	4
Sicilya		1		1	4	6
Suse		5	2	1	1	9
Eyle			1	1	1	3
Hıms		3	1			4
Kudüs		1	1	8	5	15
Filistin				1		1
San'a		1	7	3		11
Kafsa		2	1			3
Tanca		1			2	3
Remle			1	7	1	9
Cidde				5		5

Tablo 1: Endülüslü âlimlerin rihle yaptıkları ilim merkezleri112

Tablodaki verilere göre 250/864 senesinden önce vefat eden 49 Endülüslü, 11 şehre rihle yapmıştır. Bu ilim merkezleri içinde Medine'ye 32 kişinin rihle yaptığı kayıtlıdır. Daha önce de zikredildiği gibi bu dönemde Medine'de İmam Mâlik'in ders halkalarının, Endülüslülerin bu şehre rihle yapmalarında etkili olduğu söylenebilir. Mısır ise yine İmam Mâlik'in İbnü'l-Kâsım başta olmak üzere öğrencilerinin yoğun tedris faaliyetinde bulunduğu bir yerdi. Dolayısıyla mezhep faktörü bu dönemde Endülüslü ulemanın rihle güzergâhını belirlemiş görünmektedir. Mısır'ın Hicaz'a giden güzergahta yer alması da en çok rihle yapılan yerlerden biri olmasında etkilidir.

251-300 arasında vefat eden 146 Endülüslüden 78'inin Kayravan'da ilim elde ettiği anlaşılmaktadır. Kayravan'ın bu dönemde cazibe merkezi olmasında Endülüslülerin rihle rotası üzerinde bulunmasının yanı sıra mezhep birlikteliğinin etkisi öne çıkmaktadır. Sahnûn b. Saîd'in (ö. 240/854) 79 Endülüslü öğrencisinin olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu durum anlaşılmaktadır.[113] Mısır'ın bu dönemde de ikinci sırada yer aldığı görülmektedir ki bu hususta Endülüslülerin Mısır'da İmam Şâfiî'nin talebelerinden ders alma eğiliminden söz edilebilir. Söz gelimi Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem'in 35 Endülüslü öğrencisi olduğu bilinmektedir.[114] Yine Müzenî'nin (ö. 264/877) 13 Endülüslü öğrencisi bulunmaktadır.[115] Bu verilerde dikkat çeken bir başka husus ise rihle yapılan merkezlerin sayısındaki artıştır. Endülüslülerin rihle yaptığı coğrafyanın genişlediği anlaşılmaktadır. Önceki dönemde rihle yapılan merkezlerin sayısı 10 iken bu dönemde 23'e çıkmıştır.

Rihle yapan Endülüslülerden 301-350 yılları arasında vefat eden 183 âlimin 90'ının gittiği şehir Mekke'dir. Mekke hem hac için hem de bu şehirde yaşayan ya da hac eda etmek amacıyla başka yerlerden gelen hocalardan ders almak için Endülüslülerin uğrak yerlerinden biri olmuştur. Ali b. Abdülaziz el-Begavî (ö. 286/899) bu âlimlerdendir. Onun Ahmed b. Hâlid ve Eslem b. Abdülaziz'in de aralarında bulunduğu 40 Endülüslü talebesi bulunmaktadır.[116] Mekke'de Muhammed b. İsmail es-

---

[112] Bu tablo Luis Molina'nın "Lugares de destino de los viajeros andalusíes en el *Ta'rij* de Ibn al-Faradi", *EOBA I*, ed. Manuela Marín, Madrid: CSIC, 1988, s. 585-610 adlı çalışmadaki verilerle hazırlanmıştır. Luis Molina'nın bu çalışması, İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* adlı ricâl eserindeki verilere göre hazırlanmış, *Târîh*'te yer alan 1650 âlimden 558'inin Doğu'ya rihle yaptığı tespit edilmiştir. Francisco Codera ve ekibinin hazırladığı neşirdeki biyografi numaraları zikredilerek hangi âlimlerin hangi şehirlere gittikleri belirlenmiş, bu âlimlerin vefat aralıkları da belirtilerek 25 yıllık zaman aralıklarında ilim merkezlerine yapılan rihleler ortaya konmuştur. Bu çalışmada zaman aralıklarının verilmesi dönem dönem değişen tercihlerin takip edilmesi açısından oldukça kullanışlıdır. Fitne ve Mülûkü't-tavâif devrinin verileri ise PUA veri tabanından aktarılmıştır. Bk. https://www.eea.csic.es/pua/graficos/mapa_rihla.php (Erişim tarihi: 11.01.2024)

[113] Öğrencilerinin listesi için bk. Manuela Marín, "Los Ulemas de al-Andalus y Sus Maestros Orientales (93-350/711-961)", *EOBA III*, ed. María Luisa Ávila, Granada: CSIC, EEA, 1990, s. 299-300.

[114] İbn Abdülhakem'in Endülüslü 35 talebesinin listesi için bk. Lenker, *The Importance of the Rihla*, "Appendix one" s. 309-312.

[115] Onun Endülüslü talebeleri için bk. Lenker, *The Importance of the Rihla,*

[116] Onun Endülüslü talebeleri için bk. Lenker, *The Importance of the Rihla,*

Sâiğ'den (ö. 276/291) de 11 Endülüslü öğrenci istifade etmiştir.[117] Bu dönemde rihle güzergahında olmasına rağmen Mısır'daki ziyaretçi sayısında bir artış gözlemlenmemiştir. Hilafeti ilan eden III. Abdurrahman döneminde Şii Fatımîlerin hakimiyeti altına girmesine rağmen Mısır halkının çoğunluğunun sünnî olması, Mısır'a giden ziyaretçi sayısında düşüşe neden olmamıştır.[118] Bu dönemde Mısır'da yaşayan Nesâî'den de 14 Endülüslü hadis dinlemiş ya da muhtemelen *Sünen*'ini elde etmiştir.[119] III. asrın ikinci yarısı ve IV. asrın başlarında Doğu'ya giden Endülüslülerin rihlelerinde fıkıhtan çok hadis öğrenimine ağırlık verdiği söylenebilir. Bu değişimde Bakî b. Mahled ve İbn Vaddâh'ın etkisi göz ardı edilemez. Her ikisi de iki defa rihle yapıp çok sayıda meşhur muhaddisten ders alarak Endülüs'e dönmüşlerdir. Talebeleri, Bakî ve İbn Vaddâh ile diğer hocaları arasında ilmî anlamdaki farkı müşahede etmişler, hadis öğrenmeye istekli hale gelmişlerdir. İyi bir hadis tedrisinden geçmek için Doğu'ya rihle yapıp muhaddislerden ders almışlardır.

Vefatı 351-399 arasında gerçekleşen Endülüslülerin rihlelerinin yoğunlaştığı şehirlerden ilki hac için gidilen Mekke idi. Mekke'de meşhur muhaddislerden Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed el-Basrî İbnü'l-A'râbî'nin (ö. 340/951) 65 Endülüslü öğrencisi vardı.[120] Bu talebeler ondan Ebû Davûd'un *Sünen*'ini hamletmişlerdir.[121] Mekke'de yine Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyn el-Âcurrî'den (ö. 360/970) 40'ın üzerinde Endülüslü istifade etmiştir.[122] Bu dönemde en çok rihle yapılan yerler arasında Mekke'den sonra ikinci sırada Mısır gelmektedir. Mısır'da Ebû Muhammed Hasan b. Reşîk (ö. 370/980) Endülüslülerin en çok istifade ettikleri muhaddislerden biridir. İbn Reşîk'ten ders alan Endülüslülerin sayısının 50'yi bulduğu zikredilir.[123] Yine Mısır'da Nesâî'nin talebesi Ebü'l-Kâsım Hamza b. Muhammed b. Ali b. el-Abbâs el-Kinânî de (ö. 357/967) Endülüslülerin hadis dinledikleri hocalardandır. 30'dan fazla Endülüslü Mısır'da Hamza'dan istifade etmiştir.[124] Rihle yapan Endülüslülerin sayısında bu zaman diliminde artış gözlemlenmesine rağmen Kayravan'ın ziyaretçi sayısında düşüş görülmektedir. Kayravan'ın gözden düşmesinde belirli bir sebep tespit edilememiştir.

---

[117] Onun Endülüslü talebeleri için bk. Lenker, *The Importance of the Rihla,*

[118] Ayrıca Endülüslülerin Mısır'ı sadece bir geçiş noktası olarak görmedikleri, her iki bölgenin kökleri eskiye dayanan kabilevi yakınlıklarının Mısır'ı Endülüslüler için cazibe merkezi haline getirdiği savunulur. Bk. Sam Isaac Gellens, "The External Perspective: *Talab al-ʿIlm,* the Spanish *ʿUlamāʾ* and Egypt", *Scholars and Travellers: the social history of early Muslim Egypt: 218-487/ 833-1094,* Doktora Tezi, Columbia University, 1992, ss. 40-56, s. 42, 51.

[119] Bu isimler hakkında Üçüncü Bölüm'de bilgi verilecektir.

[120] Onun Endülüslü talebelerinin listesi için bk. Lenker, *The Importance of the Rihla,* "Appendix two" s. 316-322.

[121] Ayrıntılı bilgi Üçüncü Bölüm'de verilecektir.

[122] Lenker, *The Importance of the Rihla*, s. 266. Öğrencilerinin biyografileri için bk. s. 294, 165. dn.

[123] Lenker, *The Importance of the Rihla*, s. 266. Öğrencilerinin biyografileri için bk. s. 293-4, 164. dn.

[124] Lenker, *The Importance of the Rihla*, s. 266. Öğrencilerinin biyografileri için bk. s. 294, 166. dn.

Ancak bu hususta Endülüslülerin fıkıhla özdeşleşen Kayravan yerine muhaddislerden temel hadis kaynaklarını elde edecekleri yerlere rağbet etmiş olmaları akla gelmektedir.

Fitne ve Mülûkü't-tavâif döneminde rihle yapan Endülüslülerin en çok gittiği şehir Mekke idi. Bu dönemde Ebû Zer el-Herevî (ö. 434/1043) Mekke'ye gelen Endülüslülere *Sahîh-i Buhârî* okutmuştur. Ebû Bekr Muhammed b. Ali el-Ğâzî el-Mutavviî (ö. 435/1043'ten sonra) Endülüslülerin Mekke'de istifade ettiği hocalardandır. Mesela Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Mugîs es-Sadefî (ö. 459/1066) rihlesinde Ebû Zer'den icazet almış, Mutavviî'den hadis sema etmiştir.[125] Kayravan da V. asırda Endülüslülerin rağbet ettiği merkezlerden olmuştur. Bunda İbn Ebî Zeyd el-Kayravânî (ö. 386/996) ve Ebü'l-Hasan el-Kâbisî (ö. 403/1012) gibi meşhur hocaların payı büyüktür. İbn Ebî Zeyd 52 Endülüslü talebeye fıkıh öğretmiştir. 33 Endülüslü öğrenci ise Kâbisî'nin halkasında kendisine yer bulmuştur.[126] Ancak her iki ismin vefatından sonra Kayravan Endülüs için önemini kaybetmeye başlamıştır.[127] Bu asırda Kuzey Afrika'da ilmî olarak durağan bir dönem yaşanmıştır. Kayravan'ın 449/1057 senesinde bedevîlerin yoğun tahribine maruz kalması bu durumun sebeplerindendir.[128]

IV. asrın sonuna kadar Irak bölgesinin Endülüslülerin en çok uğradığı üç yerden biri olmadığı açıktır. Bu beldeye hep sınırlı sayıda âlim gitmiştir. Örneğin Bağdat, III. asrın ilk çeyreğine kadar hiçbir Endülüslünün gitmediği bir yer olarak dikkat çeker. 300 senesinden önce vefat eden Endülüslülerden ise sadece 13 kişi burada ilim elde etmiştir. IV. asırda ise 42 Endülüslü âlim buraya rihle yapmıştır. Bakî b. Mahled ve İbn Vaddâh kendi dönemlerine kadar Irak bölgesinde en çok hocadan istifade eden âlimlerdi. Bâkî'nin Basra'da 38, Kûfe'de 58 ve Bağdat'ta 35 hocadan ders aldığı kayıtlıdır.[129] Irak bölgesinin ilk zamanlarda rağbet görmemesinde Hicaz güzergahında yer almamasının yanı sıra Endülüs ile bu bölge arasındaki mesafenin de etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Rihleler Endülüs'te ve Doğu'da IV. asırda zirveye ulaşmış, V. asırla birlikte rihle yapan âlimlerin sayısı azalmıştır.[130] Rihle faaliyetlerinin icazet usulünün yaygınlaşması, mektup yoluyla icazetlerin uzak mesafedeki âlimlere verilmesi ve kitaba olan güvenin artmasından dolayı azaldığı bilinir.[131] Ignaz Goldziher (1850-1921) ise IV. asırdan sonra sema ile eşit görülen icazetin rihlenin yerine

---

[125] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 103.

[126] Lenker, *The Importance of the Rihla*, s. 263.

[127] Lenker, *The Importance of the Rihla*, s. 269.

[128] Nadir Özkuyumcu, "Kayrevan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/kayrevan (Erişim tarihi: 17.02.2024).

[129] Hocaların isimleri için bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 52-4.

[130] Fierro, "Local and Global in Hadīth Literature," s. 81

[131] İbrahim Hatiboğlu, "Rihle", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/rihle--hadis (Erişim tarihi: 10.02.2024).

geçmeye başladığını öne sürer.[132] Lenker, Endülüs söz konusu olduğunda Goldziher'in yorumunun kabul edilemeyeceğini savunur. Ona göre V. asırdan itibaren Doğu'ya rihle yapanların sayısında bir düşüş gözlemlense de VII. asra kadar bir kırılma yaşanmamıştır. Dolayısıyla icazetin rihlenin yerini aldığı Endülüs özelinde düşünülemez.[133] Endülüslüler, rihleyi sadece hadis ve kitapları elde etmek için değil aynı zamanda pek çok hocayla görüşmek, onlarla tanışmak için de yapıyorlar ve bunu tedris faaliyetinin ayrılmaz bir yöntemi olarak görüyorlardı. Doğu'da pek çok hoca ile görüşmek, onların övülmeye değer buldukları bir şeydi.[134] İcazetin rihlenin yerine geçmesinin ise rihleye imkanı olmayan ilim talipleri için geçerli olabileceğini belirtir.[135] V. asırda bu düşüşün sebepleri arasında Endülüs'ün ilmî anlamda önceki asırlardaki gibi Doğu'ya bağımlı olmaması da düşünülebilir. Bir başka deyişle IV. asırdaki yoğun rihle faaliyetleri ile Endülüs'te oluşan ilmî birikim sayesinde V. asır âlimleri rihle yapmaya mecbur kalmamıştır.

2.2.3. Doğuluların Endülüs'e Rihleleri

Endülüs ricâl eserlerinde Doğu'dan Endülüs'e rihle yapan ulemanın biyografilerine gurabâ başlığı altında yer verilmiştir. Alfabetik olarak tasnif edilen eserlerde aynı harfin altında biyografileri zikredilen Endülüslü ulemadan sonra gurabânın biyografilerine ayrı başlıklarda yer verilmiştir. Garîb (çoğulu gurabâ) kelimesi kendi memleketinden farklı bir beldeye giden ya da yerleşen Müslümanlar için kullanılmıştır.[136] Gurabâ kelimesi Hz. Peygamber'in hadislerinde de zikredilir. "Tûbâ li'l-gurabâ" hadisi olarak da meşhur olan "İslâm garîb doğdu ve garîb olacaktır, ne mutlu garîblere"[137] hadisinde gurabâ ile temsil edilen birden çok kesimin olduğu ifade edilir.[138] Endülüslü ricâl eseri müelliflerinin bu hadise göre bu ismi verip vermedikleri bilinmese de gurabâ ile Endülüslü olmayan ve farklı gayelerle Endülüs'e gelen az sayıda Doğulu âlimin kastedildiği söylenebilir.

---

[132] Ignaz Goldziher, *İslam Kültürü Araştırmaları 2*, Çev. Mehmed Said Hatiboğlu, Cihad Tunç, Ankara: Otto Yayınları, 2019, s. 262.

[133] Lenker, *The Importance of the Rihla*, s. 210.

[134] Lenker, *The Importance of the Rihla*, s. 212.

[135] Lenker, *The Importance of the Rihla*, s. 214.

[136] Bk. Franz Rosenthal, "The Stranger in Medieval Islam", *Arabica*, XLIV (1997): s. 41.

[137] Müslim, İman, 386; Tirmizî, İman, 13.

[138] Ayrıntılı bilgi için bk. Youshaa Patel, "'Blessed are the strangers (ghurabāʾ)': An Apocalyptic Hadith on the Virtues of Loneliness, Sadness, and Exile, *Hadith Commentary: Continuity and Change*, ed. Joel Blecher - Stefanie Brinkmann, Edinburgh University Press, 2023, s. 79-111. Gurabâ kelimesine dair Endülüslü ulemanın görüşleri için bk. Maribel Fierro, Spiritual Alienation and Political Activism: The Gurabāʾ in al-Andalus During the Sixth/Twelfth Century, *Arabica*, 47/2 (2000): s. 230-260.

Endülüs'ün uzaklığı ve ilmî olarak cazibe merkezi olmaması sebebiyle IV./X. asrın başına kadar Endülüs'e gelen Doğulu âlimlerin sayısı oldukça azdır.[139] Hadis öğrenmek için gelen isimlerden en erken tespit edileni Zeyd b. Hubâb (ö. 203/818) idi. Onun Muâviye b. Sâlih'ten hadis dinlemek için geldiği bilinmektedir.[140] Zeyd, Muâviye hayatta iken ondan istifade edebilse de onun vefatından sonra Endülüs'e Muâviye'nin hadislerini elde etmek için rihle yapmayı düşünen İbn Ebî Hayseme (ö. 279/892) Muâviye'nin rivayetlerinin kaybolduğunu öğrenince rihle yapmaktan vazgeçmiştir.[141] Doğulu âlimlerin Endülüs'e rihle yapmayı tercih etmemelerinde Endülüs Emevî devletinin kurulmasından sonra Abbâsî yönetimi altındaki topraklardan Endülüs'ün izole olmasıyla Doğu ile Endülüs arasındaki bağların zayıflamasının etkisinin de söz konusu olması muhtemeldir.[142]

IV. asırda Doğulu âlimlerden Endülüs'e rihle yapanların sayısında tedrici bir artış gerçekleşmiştir.[143] Bu âlimlerin geldiği coğrafyaya bakıldığında İbnü'l-Faradî'nin verilerine göre 14'ü Kuzey Afrikalı, 10'u Iraklıdır. İbn Beşküvâl'in verilerine göre V. asırda Doğu'dan Endülüs'e gelenlerin 17'si Mağribli, 14'ü Kuzey Afrikalı ve 9'u Iraklıdır.[144] Bu verilere bakıldığında coğrafi yakınlığı ve güçlü bağları sebebiyle ekseriyetle Mağriblilerin Endülüs'e gelmeyi tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Yukarıdaki verilerle bir önceki başlıkta Endülüslülerden Doğu'ya giden âlimlerin sayısı karşılaştırıldığında Doğu'nun ilmî birikiminin Endülüs'e intikalinde gurabânın katkısının oldukça az olduğu rahatlıkla söylenebilir.

V. asra kadar Endülüs'e gelen gurabânın çoğunluğunun tercih ettikleri yer, en önemli ilim merkezi olan Kurtuba idi. Başka şehirlere gitmeleri halinde buradan hareket ederlerdi.[145] Gurabânın Endülüs'e rihle yapma amacının sadece ilmî değil aynı zamanda ticaret ve cihad için olduğu da zikredilmelidir.[146] Dolayısıyla Endülüs'e gelen Doğulu âlimlerin ilim elde etmek için Kurtuba'yı tercih ederken ticaret için liman şehirlerine, cihad için ise Hristiyanlarla savaşılan sınır bölgelerine gitmeyi tercih ettikleri söylenebilir.

Doğu'dan Endülüs'e gelen âlimlerin hocalık dönemlerinde Endülüs'e geldikleri düşünüldüğünde buraya ilim elde etmek için değil Endülüslülere ilim öğretmek için rihle

---

[139] Lenker, *The Importance of the Rihla*, s. 90, 92.

[140] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 219-222.

[141] Huşenî, *Kudâtü Kurtuba*, s. 51.

[142] Lenker, *The Importance of the Rihla*, s. 91.

[143] Lenker, *The Importance of the Rihla*, s. 90.

[144] Lenker, *The Importance of the Rihla*, s. 93.

[145] Cumhur Ersin Adıgüzel, "Endülüs'te İlim, Alim ve Ulema", *Doğu Batı*, 24/98, (2021), s. 99.

[146] Cihad için Endülüs'e gelen isimlerden biri *Ahbâru'l-fukahâ* müellifi Huşenî'dir. Bk. Lenker, *The Importance of the Rihla*, s. 98-9.

yapmışlardır.[147] Mesela Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî el-Mukrî (ö. 437/1045) aslen Kayravânlıdır. 368 senesinde 13 yaşındayken Doğu'ya rihle yapmış, Mekke ve Mısır'da çok sayıda hocadan istifade etmiştir. Doğu'da yoğun geçen ilmî seyahatlerden sonra 393 senesinde Endülüs'e rihle yapmıştır. Vefatına kadar burada pek çok Endülüslü ilim talibine hadis ve kıraat öğretmiştir.[148]

2.3. Rihlenin Sonuçları

V./XI. asrın meşhur isimlerinden İbn Hazm bir şiirinde tek kusurunun Batı'da doğmak olduğunu ifade etmiştir.[149] Endülüslüler İslâm'ın doğduğu ve İslâmî ilimlerin neşet ettiği merkez İslâm coğrafyasından uzakta olmaları ve ilk dönemlerde Doğulu âlimlerin rihle yapmak için cazip bulmadıkları bir bölgede yer almaları sebebiyle rihlenin Endülüs'te ilmin ilerlemesinde ne kadar kritik bir rolde olduğunun bilincinde idiler. Rihle ilmî ilerlemenin yanı sıra toplumda azınlık durumunda olan Müslüman nüfusun asimile olmasını engellemek adına Doğu ile irtibatı diri tutmayı sağlayan bir amildi.

Rihlenin en önemli rolü ilmî ilerlemede gerçekleşmiştir. Talebeler hayli zorlayıcı bir seyahat sürecini tamamlayıp Endülüs'e döndükten sonra kendisine teveccüh gösterilen kimseler haline gelmişlerdir. Âlimlerin rihlede kalış süresi onları akranları arasında öne çıkarırdı. Başka bir ifadeyle bir âlim rihlede ne kadar uzun süre kalıp o kadar çok hocadan ders alıyorsa onun ilmî anlamda konumu daha da belirginleşiyordu. Yine Doğu'da gittiği ilim merkezlerinin çokluğu ve kat ettiği mesafenin fazlalığı da rihle yapan âlimin ilmî seviyesini belirleyen hususlardı. Bu anlamda ilk akla gelen muhaddislerden biri Bakî b. Mahled'dir. Bakî, Kurtuba'da Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî ve Muhammed b. Îsâ el-A'şâ'dan ders almış, buradaki eğitimini tamamladıktan sonra ilk ilmî yolculuğuna başlamıştır.[150] İlki 10, ikincisi 25 sene süren iki rihle yapan Bakî b. Mahled,[151] Mısır, Hicaz, Dımaşk, Kûfe, Basra ve Bağdat'ta toplam 284 hocadan ilim tahsil etmiştir.[152] Doğu'da ders aldığı hocalarının en meşhurları Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Ebû Bekr b. Ebî Şeybe (ö. 235/849), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Harmele b. Yahyâ (ö. 243/857), Ahmed b. İbrahim ed-Devrakî (ö. 246/860), Hâris b. Miskîn (ö. 250/864), Muhammed b. el-Müsennâ (ö. 252/866) ve Bündâr (ö. 252/866) gibi hadis imamlarıdır.[153]

---

[147] Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, s. 52.

[148] İbn Beşküvâl, *es-Sıla,* II, 273-5. Onun Endülüs'teki hadis kitaplarının okutulmasındaki katkısı hakkında Üçüncü Bölüm'de bilgi verilecektir.

[149] José Miguel Puerta Vílchez ve Rafael Ramón Guerrero, "Ibn Hazm, Abū Muhammad", *BA,* III, 397.

[150] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 55; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 143; Makkarî, *Nefhu't-tîb,* II, 518.

[151] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 49; Documentación, "Ibn Majlad, Baqī", *BA,* IV, 68-72.

[152] Hocalarının tam listesi için bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 50-5; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 143-4. Manuela Marín, "Baqī b. Majlad y la Introduccion del Estudio del Ḥadīṯ en al-Andalus", *al-Qantara,* L (1980): s. 177-187.

[153] Bakî'nin Doğu'daki hocalarının tam listesi içi bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 50-5; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs,* I, 143-4.

Yine Bakî'nin akranı İbn Vaddâh da iki kez rihle yapmış, 218 yılında başladığı ilk rihlesinde ibadet ve zühd ile, 230'dan sonra çıktığı ikinci rihlesinde ise sadece hadis rivayetiyle meşgul olmuştur. Doğu'da toplam 165 hocadan ders almıştır. [154] Bakî ve İbn Vaddâh o zamana kadarki en uzun rihleleri yapmışlar ve pek çok hocaya mülâki olmuşlardı. Onlar rihleden döndükten sonra rihle yapmayan ya da kısa süre rihle yapıp Kayravan ve Mısır'da fıkıh öğrenen Endülüslüler arasındaki ilmî seviye farkı rahatlıkla anlaşılabiliyordu. Bakî ve İbn Vaddâh'ın rihlelerinin bir örnek teşkil etmesiyle onların talebeleri de rihle güzergahını sınırlı tutmayıp birçok ilim merkezinde çok sayıda hocadan ders almaya istekli hale gelmişlerdir. Söz gelimi her ikisinin talebelerinden İbnü'l-Cebbâb olarak da bilinen Ahmed b. Hâlid (ö. 322/933) hadis ve fıkıh alanında önemli âlimlerden ders aldıktan sonra Doğu'ya rihle yapmıştır. Rihlesinde Mekke, San'a, Mısır ve Kayravan gibi önemli ilim merkezlerinde ders alan Ahmed b. Hâlid'in Doğu'daki en meşhur hocaları arasında Ali b. Abdülaziz, Ebû Ya'kûb ed-Deberî ve Yahyâ b. Ömer yer alır. Endülüs'e dönen Ahmed b. Hâlid bol hadis getirmiş, hadise dair eserler telif etmiştir.[155]

Endülüs'ten Doğu'ya yapılan rihleler her ilim dalında derinleşmek için yapılsa da en çok hadis ilminin gelişimine katkı sağladığı söylenebilir. Zira III. asırda Bakî ve İbn Vaddâh gibi birkaç kişi dışında hadis ilminde yetkin âlimleri bulamayan talebeler fıkıh dışında da eğitim almak için Doğu'da daha çok hadis âlimlerine yönelmeye başlamışlardır. Bir başka ifadeyle Endülüs'te fukahâ sınıfının her alanda ağırlığı sebebiyle kendilerini kısıtlı hisseden talebeler Doğu'da hadis öğrenmeyi arzulamışlardır.[156] Sebebi ne olursa olsun Bakî ve İbn Vaddâh'ın neslinden sonra en çok istifade edilen isimler hadis âlimleri olmuştur. Bir sonraki bölümde detaylı bir şekilde inceleneceği üzere temel hadis eserleri başta olmak üzere tabakat ve hadis ilimlerine dair pek çok önemli eser rihleler yoluyla Endülüs'e intikal etmiştir.

Rihle yapan âlimlerin Doğu'da aldıkları eğitim Endülüs'e döndükten sonra onları hem ulema hem de umera nezdinde itibar görmelerine vesile idi. IV. asırda meşhur muhaddislerden Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Mâlik b. Âiz et-Turtuşî (ö. 375/985) rihle sürecine hayatının büyük bir kısmını adamıştır. Memleketi Turtûşe'de Ahmed b. Saîd b. Meysere'den (ö. 322/933) ders almıştır. Daha kuzeye giderek Veşka'da Abdullah b. Hasan İbnü's-Sindî'den (ö. 335/947) istifade ettikten sonra Kurtuba'ya 319/931 senesinde rihle yapmıştır. Burada Ahmed b. Hâlid, Kâsım b. Asbağ ve Muhammed b. Kâsım gibi devrin önde gelen âlimlerinden istifade ettikten sonra 347/958 senesinde Doğu'ya rihle yapmıştır. Yahyâ Doğu'da 22 sene farklı ilim merkezlerini dolaşmış, 369/979 senesinde Endülüs'e dönmüştür. Doğu'dan

[154] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 125-6.

[155] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 17-9; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 72-3;

[156] Lenker, *The Importance of the Rihla*, s. 265.

pek çok hadis getiren Yahyâ'dan devlet adamlarının oğulları, ilim talipleri ve kendi hocaları ders almıştır.[157]

Endülüslülerin Doğu'ya yaptıkları rihlelerinin bir başka sonucu ise Doğu'da mülâki oldukları âlimlere Endülüs'teki ilmî gelişmeleri aktarmalarıdır. Böylece Endülüs ilim muhitinin Doğu'da tanınırlığı artmıştır. Endülüslü talebeler Doğu'da ders aldıkları halkalarda hocalarının Endülüs ile ilgili sorularına muhatap oluyorlardı. İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) Kâsım b. Asbağ'a Ebû Ubeyd'in (ö. 224/838) kitaplarının Endülüs'e girip girmediğini sorması bu duruma örnek olarak verilebilir.[158] Rihleler sayesinde Endülüslü ve Doğulu ulemanın etkileşimi ile Endülüslü ulema da Doğu'da istifade edilen kimseler haline gelmişlerdir. İbn Ehî Rebî' olarak bilinen Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Huneyn (ö. 318/930), Endülüs'te Eslem b. Abdülaziz, İbn Eymen, İbn Lübabe ve Ahmed b. Hâlid gibi birçok meşhur hocadan istifade etmiştir. Ömrünün sonuna doğru hacca gitmiş, orada Mısırlı ehl-i hadisle mülâki olmuş onlardan hadis yazmış, Mısırlılar da ondan hadis yazmışlardır.[159] Doğu'da kendisinden istifade edilen Endülüslülerden kadılık gibi görevlere getirilen kimseler de bulunmaktaydı. Söz gelimi Ebû Mervân Abdülmelik b. el-Âsî (ö. 330/941) Doğu'ya rihle yapmadan önce çok sayıda hocadan ders almış, bol bol ezber yapmış ve münazaralara katılmıştır. 313 yılında hem hac hem ilim için Doğu'ya gitmiştir. 318 senesinde girdiği Bağdat'ta 3 yıl kalmış, âlimlerle münazara yapmış, fakihlerin meclislerinde bulunarak Mâlikî mezhebine göre münazarada uzman hale gelmiştir. Rihle güzergahı Kayravan, Mısır, Mekke, Amman, Basra, Bağdat, Dımaşk şeklinde olan İbnü'l-Âsî'nin yaklaşık 100 hocadan istifade ettiği kayıtlıdır. Fıkıhta derinleşen İbnü'l-Âsî'nin Humus ve Kudüs kadılıklarına getirildiği bilinir.[160]

3. Ulema-Umera İlişkileri

İslâm tarihi boyunca âlimlerle yönetici sınıfı arasında farklı ilişkiler olmuştur. Kimi âlimler çeşitli sebeplerle yöneticilerle arasını iyi tutmaya gayret ederken kimileri de mesafeyi korumak istemiştir. Endülüs Emevîleri devrinde başa geçen her emir ve halifenin yakın olduğu, himaye ettiği ya da çekindiği âlimler olmuştur. Emir ve halifelerin çoğunluğu özellikle fukahâ sınıfının desteğine ihtiyaç duymuştur. Endülüs Emevîleri devrinde ulema sınıfının idareci kesim nezdindeki saygınlığını genel olarak koruduğu söylenebilir.

---

[157] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 241-2.

[158] Bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 132.

[159] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 228; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 303; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, V, 211-2.

[160] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 254; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VI, 144.

Endülüs tarihinde âlimlerle devlet yönetimi arasında geçen ve iki tarafı karşı karşıya getiren en önemli olaylardan biri Rabaz isyanıdır. Endülüs Emevîlerinin üçüncü emiri olan Hakem b. Hişâm (180–206/796–822) devrinde gerçekleşen isyanın amacı, ibadetlerini yerine getirmemesi ve eğlence hayatına düşkün olması sebebiyle halkın ve fakihlerin tepkisini çeken Hakem'i devirmekti. 189/805 yılında gerçekleşen bu isyan başarısız olmuş, emir Hakem aralarında İmam Mâlik'in talebesi Yahyâ b. Mudar'ın (ö. 189/805) da bulunduğu 72 kişiyi idam ettirmiştir.[161] İsyanın başarısız olmasının ardından Îsâ b. Dînâr, Yahyâ el-Leysî ve birçok âlim Kurtuba dışına kaçmışlardır.[162] Bu isyandan sonra Hakem'in oğlu ve veliaht olan Abdurrahman'ın araya girmesiyle Yahyâ'ya eman verilmiş ve Kurtuba'ya geri dönmüştür. Abdurrahman'ın tahta çıkmasıyla da Yahyâ'nın otoritesi daha da artmıştır.

Âlimlerle devlet yöneticileri arasındaki ilişkiler her emir döneminde değişmiştir. Emir Muhammed âlimlere verdiği değer açısından öne çıkan yöneticilerdendir. Söz gelimi Emir Muhammed devrinde ayaklanmaların eksik olmadığı Tuleytula'da yaşayan Yahyâ b. İbrahim b. Müzeyn (ö. 259/872), burada isyanın çıkmasının ardından ailesi ile Kurtuba'ya gitmiştir. Yahyâ'nın zor durumda kaldığını öğrenen Emir Muhammed ona ev ve arazi vermiştir. Bir müddet sonra Yahyâ Emir Muhammed'in yanında 240/854 senesinde Vadi Salit (Guazalete) gazvesine çıkmış ve bu savaş zaferle sonuçlanmıştır. Kurtuba'da huzur ve refah ortamına kavuşan Yahyâ önemli eserler telif etmiştir.[163] Yahyâ'nın emirle yakın olması ona itibar kazandırmıştır.[164]

Emirlerle âlimler arasındaki dinamikler IV./X. asırda değiştiği söylenebilir. Emirlere kitap atfetmek veya onların isteği üzerine kitap telif etmek III. asırda pek göze çarpmazken IV. asırda bazı âlimlerin hadis ve fıkıhla ilgili eserleri emirlere ya da henüz tahta geçmeyen veliahtlara ithaf ettikleri örnekler mevcuttur. Söz gelimi ilk Endülüs tabakatından sayılan *Kitâb fî ricâli'l-Endelüs* müellifi Hâlid b. Sa'd (ö. 352/963), 350 yılında tahta çıkan II. Hakem el-Mustansır'a henüz veliaht olduğu dönemde bu eserini ithaf etmiştir.[165] Bazı âlimlerin emirlerle arası oldukça iyi olacak ki Emevîlerin faziletleri hakkında eser yazanlar olmuştur. Mesela meşhur muhaddis Kâsım b. Asbağ'ın (ö. 340/951) *Kitâb fî fedâili Benî Ümeyye* adıyla bir eser telif ettiği söylenir. Kâsım'ın günümüzde kayıp olan bu eseriyle önemli bir şöhrete kavuştuğu da düşünülür.[166]

---

[161] Mehmet Özdemir, "Hakem I", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/hakem-i (Erişim tarihi: 21.08.2022).

[162] Ayrıntılı bilgi için bk. Fierro, "El Alfaquí Beréber Yaḥyā b. Yaḥyā al-Laysī", s. 289-293.

[163] Eserleri hakkında ayrıntılı bilgi ileride verilecektir.

[164] Aguirre, "Ibn Muzayn, Yahyā", *BA*, IV, 316.

[165] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 191; M. L. Ávila, "Jālid Ibn Sa'd", *BA*, V, 50.

[166] Mercedes Aragón Huerta, "Ibn Asbag al-Bayyanī, Qasım", *BA*, II, s. 363.

İlim adamları ile tahta çıkmadan önce de bu kadar yakın ilişkiler kuran II. Hakem, hilafeti döneminde ilme verdiği değerin yansıması olarak Doğu'da yazılan birçok eserin Endülüs kütüphanelerine kazandırılmasına gayret etmiştir. Verrâk denilen kitap temin etmekle görevli kimseleri Doğu'ya göndermiş, hem nadir eserleri hem yeni yazılan eserleri getirmeleri için yüklü miktarda ücret ödemiştir. Ayrıca Bağdat, Şam gibi ilim merkezlerinde Hakem için kitap istinsah eden müstensih kimselerin varlığından bahsedilir.[167] Hakem'in aynı zamanda sayısız eserin yer aldığı bir kütüphanesinin bulunduğu bilinir.[168] Hakem'in ilmin gelişmesine yönelik yaptığı icraatlardan biri de Kurtuba'da 27 civarında mektep açmasıdır. Kur'an okumanın ve Arapça dil bilgisinin öğretildiği bu mekânların eğitimi ve kadrosuyla bizzat ilgilendiği ifade edilir.[169]

Âlimlerle devlet yöneticileri arasındaki ilişkilerin yolunda gitmediği zamanlar da yaşanmış, bazı âlimler siyasi olaylara karışmaları sebebiyle zor süreçten geçmişlerdir. Ahmed b. Abdilber bunlardan biridir. III. Abdurrahman'ın oğullarından biri olan Abdullah dinî ilimlere ilgi duyan birisiydi, Kâsım b. Asbağ ve Mesleme b. Kâsım'dan ders almış, kitaplar telif etmişti.[170] Ahmed b. Abdilber, Abdullah'a sadakat duyuyordu. Hatta fakihler ve kadıların tercemelerine yer verdiği tabakat eserini ona ithaf etmişti. Abdullah babası Halife III. Abdurrahman ve ondan sonra tahta çıkacak olan II. Hakem'e karşı komplo kurmakla suçlanmıştır. Bu sebeple hapse atılmış ve 338 yılında idam edilmiştir. Ona destek verdiği düşünülen Ahmed b. Abdilber de aynı şekilde hapse atılmış, 338 senesinde hapiste vefat etmiştir. III. Abdurrahman onun cenazesine katılmış ve işin aslını bilmeyip onu hapse attırdığı için pişmanlık duymuştur.[171]

4. Âlimlerin Resmî Görevleri ve Diğer Uğraşıları

Endülüs Emevî emirleri ve halifeleri yargı ve diğer alanlarda âlimlerin ilmine, görüşlerine, otoritesine ihtiyaç duyarlardı ve onları sadece belli vasıflara sahip âlimlerin görev almalarının uygun olacağı kadrolara atamak zorundalardı. Bir görev için çoğunlukla ilmine güvenilen, Doğu'ya rihle yapmış, çeşitli ilim dallarında uzmanlığıyla bilinen ve saygın âlimleri görevlendirmek isterlerdi. Endülüs'te âlimlerin tedris faaliyetlerini yürütürken aynı zamanda devlet kademelerinde görev aldıkları kadılık, şûra üyeliği, sâhibü's-salât ve sâhibü's-sûk gibi bazı kadroların mahiyetinin açıklanması yerinde

---

[167] Şevket Yıldız, *Kurtuba VIII-XIII. Yüzyıllar*, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa, 2008, s. 159.

[168] Ayrıntılı bilgi için bk. David Wasserstein, "The Library of al-Hakam II al-Mustansir and the Culture of Islamic Spain", *Manuscripts of the Middle East V*, ed. François Déroche, Adem Gacek ve Jan Just Witkam, Leiden, 1990-1991, s. 99-105.

[169] Şevket Yıldız, *Kurtuba VIII-XIII. Yüzyıllar*, s. 166.

[170] Fierro, *La Heterodoxia*, s. 127.

[171] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VI, 122.

olacaktır. Resmî görev alan ya da almayan âlimlerin geçimlerini sağladıkları meslekleri ve zanaatları bulunurdu. Bunlar hakkında da birkaç örnek zikredilecektir.

Endülüs'te ulemanın atandığı üst düzey görevlerden biri kadılıktır. Kadı, insanlar arasındaki anlaşmazlıkları ve davaları şer'i hükümlere göre çözüp sonuçlandırmak için görevlendirilen kimseye denir.[172] Kendilerine fetva verme yetkisi verilen kadılar, belli vasıflara sahip olan kişilerden seçilmek zorundaydı. Erkek olması, Müslüman olması, özgür olması (köle olmaması), olgun yaşta olması, derin hukuk bilgisine sahip olması ve görme, işitme, konuşma açısından sağlıklı olması gibi vasıflar bir kadıda aranırdı.[173] Kurtuba'nın ilk kadısının Mehdî b. Müslim (ö. ?/?) olduğu ve Valiler döneminde bu görevi yerine getirdiği bilinmektedir.[174]

Emirlerin Kurtuba ve diğer şehirlere kadı olarak atamak istediği âlimlerin bir kısmı bu görevi memnuniyetle kabul ederken bir kısmı emirlerle arasının bozulması pahasına bu görevi reddederdi. Kadılık görevini reddeden âlimlerin bazıları bu görevin manevî sorumluluğundan çekinirken bazılarının ise kırsal bölgelerdeki şehirlere gitmek istemediği anlaşılmaktadır. Huşenî *Kudâtü Kurtuba* adlı kitabının başında, muhtemelen sayılarının azımsanmayacak olmasından dolayı kadılık görevini reddedenlerin âlimleri zikredip haklarında bilgi vermiştir.[175] Ziyâd b. Abdurrahman, Yahyâ el-Leysî, Bakî b. Mahled gibi meşhur isimler bu göreve gelmeyi istememişlerdir. Bu görevi istemeyen kimi âlimler ise başkalarının kadılığa getirilmesine vesile olmuştur. Söz gelimi Emir Münzir (273–275/886–888) Bakî b. Mahled'e kadı olması için ısrar etmiş, ancak Bakî bu teklifi uygun görmemiş ve kadı olarak Âmir b. Muâviye'yi (ö. 277/890) emire tavsiye etmiştir. Âmir, Münzir'den sonra tahta geçen Emir Abdullah (275–300/888–912) devrine kadar bu görevde kalmıştır.[176]

Kadıları tayin ve azletme yetkisi, kâdılcemâaya aitti. Endülüs'teki kâdılcemâa ile Doğu'daki kâdılkudâtın görevleri benzer olsa da Endülüs'te kâdılcemâa konum itibariyle Doğu'daki gibi kadılık hiyerarşisinin en üst noktasında görülmemiştir. Özellikle III. ve IV. asırda kâdılcemâalar, hakkında şikâyet gelen bazı kadıları denetlemekle sorumlulardı.[177] Kâdılcemâalık görevinin Endülüs'te ilk başlarda olmadığı, sonradan tesis edildiği söylenir.[178] Ayrıca başkent Kurtuba'nın kadılığına getirilen

---

[172] Atar, Fahrettin "Kadı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/kadi#1 (30.10.2022).

[173] Juan Martos Quesada, "La Diversidad de Jueces en al-Andalus", https://www.alandalusylahistoria.com/?p=1675 (erişim tarihi: 28.10.2021)

[174] Huşenî, *Kudâtü Kurtuba,* s. 38-43.

[175] Bk. Huşenî, *Kudâtü Kurtuba,* s. 27-37.

[176] Bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 279; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 287.

[177] Quesada, "La Diversidad de Jueces en al-Andalus", https://www.alandalusylahistoria.com/?p=1675 (Erişim tarihi: 28.10.2021)

[178] Huşenî, *Kudâtü Kurtuba,* s. 47.

kişiler hakkında da kâdılcemâa unvanı kullanıldığı bilinir.[179] Eslem b. Abdülaziz (ö. 319/931) ve Ahmed b. Bakî (ö. 324/936) III. Abdurrahman devrinde (300-350/912-961) kâdılcemâa olarak görevlendirilen meşhur kimselerdendir.[180]

Endülüs'te âlimlerinin atandığı görevlerden biri de kadı müşavirliğidir. Kadı müşavirlerinden oluşan müşâvere heyetinin (şûrâ meclisi) toplanmasını emirler ya da kadılar talep eder ve bazı meseleleri müşavirlere danışırlardı. Bu meclisin ilk defa Emir II. Abdurrahman devrinde kurulduğu söylenir.[181] Bu devirde müşâvere heyetinde görev alan âlimlere örnek olarak aynı anda görev alan Abdülmelik b. Hasan Zûnân (ö. 232/846), Yahyâ el-Leysî ve Saîd b. Hassân (ö. 236/850) isimleri verilebilir.[182] Sonraki süreçte idarecilerle arası iyi olan İbn Habîb es-Sülemî 218 yılında emir tarafından Kurtuba'ya davet edilip şûrâda yer alması istenmiştir.[183] İbn Habîb'in fetvalarda diğer şûra üyeleriyle çokça ihtilaf etmesinden dolayı bir keresinde bir mesele hakkında toplanıldığında Saîd b. Hassân, Abdüla'lâ b. Vehb'i (ö. 262/875) meclise çağırmış, bu olaydan sonra Abdüla'lâ b. Vehb daimi müşavirlerden biri haline gelmiştir. Emir Muhammed devrine gelindiğinde ise uzun yıllar Endülüs'te ilmin başı kabul edilen Asbağ b. Halîl'in (ö. 273/886) şûrada yer aldığı görülmektedir. Abdüla'lâ b. Vehb ve Muhammed b. Yûsuf b. Matrûh (ö. 271/884) Asbağ'la birlikte görev alan kimselerdendir.[184]

Bir fakihin müşâvere heyetine girmesi ancak devlet otoritesi tarafından atanması ile gerçekleşirdi, isteyen her fakih bu heyete dâhil edilemezdi.[185] Yukarıdaki isimlerden de anlaşıldığı gibi müşâvere heyetine seçilen âlimler hem Endülüs'te önemli hocaların yanında fıkıh öğrenen hem de Doğu'ya rihle yapıp orada uzmanlaşarak dönen kimselerden seçilirdi. Bu kimselerin Doğu'dan döndükten sonra kurdukları ders halkalarıyla ve talebelerin kendilerine teveccüh etmesiyle zaten öne çıkan isimler olduğu söylenebilir.

Endülüs'te ikincil hâkimlik niteliğinde ve belirli davalarda hüküm verme yetkisi olan birtakım görevler vardır. Âlimlerin en çok üstlendiği görevlerden sâhibü's-sûk (Zabazoque) ve sâhibü'ş-şurta

---

[179] Müller, Christian, "Judging with God´s Law on Earth: Judicial Powers of the Qadi al-jamaa of Cordoba in the Fifth/Eleventh Century", *Islamic Law and Society*, 7/2 (2000): s. 162.

[180] III. Abdurrahman devrinde kadılığa getirilen isimler hakkında bk. Marín, Maneuela, "Altos Funcionarios para el Califa: Jueces y Otros cargos de la Administración de `Abd al-Rahmān III", *Cuadernos de Madīnat al-Zahrā'*, 5 (2004): s. 91-106; Fierro, Maribel. "Los Cadíes de Córdoba de `Abd al-Rahman- III (r. 300/912-350/961)", *EOBA XVIII*, ed. Rachid el Hour y Rafael Mayor, Madrid: CSIC, 2012, s. 69-98.

[181] Marín, Manuela "İslâm'da Şûrâ ve Endülüs Uygulaması", çev. Mustafa Can, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20/2 (2009): s. 111. Ancak daha öncesinde de müşavere meclisinin varlığına işaret eden veriler de bulunmaktadır. Bk. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, III, 332.

[182] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 244.

[183] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 360.

[184] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 16-7; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 248-250

[185] Melek Şahin, *Endülüs Emevi Devletinde Müşavirler Meclisinin Ortaya Çıkışı ve Meclis Üyelerinin Hayatı ve Görüşleri*, Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, İstanbul, 2010, s. 51.

(zabalzorta) bunlardandır. Sâhibü's-sûk, pazar ve çarşıdan sorumlu bir görevdi, işverenler ve çalışanlar arasındaki anlaşmazlıklarda veya bir tarafın haklarının ihlal edildiği davalarda hakemlik yapabilirdi.[186] Doğu'da İbnü'l-Kâsım ve İbn Vehb'in de aralarında bulunduğu İmam Mâlik'in talebelerinden ders alan Hüseyn b. Âsım (ö. 208/823), bir dönem sâhibü's-sûk olarak görev yapmış âlimlerdendir. Ancak görevi sırasında çarşıdaki esnafa kötü davrandığı ve şiddet uyguladığı nakledilmektedir. Bu durum hoş karşılanmamış ve ilim talipleri ondan ders almaya pek rağbet etmemiştir.[187] Bir diğer sâhibü's-sûk görevi yapan âlim ise Ebû Sâlih Eyyûb b. Süleyman (ö. 302/914) idi. Emir Abdullah devrinde bu göreve getirilen Eyyûb b. Süleyman, esnafın şikâyeti üzerine azledilmiştir.[188] Sâhibü'ş-şurta ise adaletten ve polisten sorumluydu. Kadıların ceza verme konusunda yetersiz olduğunu beyan ettiği davalarda yasal yetkilerini kullanırdı.[189] Sâhibü'ş-şurta olarak görev yapan âlimlere örnek olarak Muhammed b. Hâlid b. Mürtenil (ö. 224/838) verilebilir.

Endülüs'te fıkıh ilminde derinleşen âlimlerin yaptığı mesleklerden biri şurût akitçiliğidir. Şürût, hukukî muamelelerin yazıya geçirilip düzenlenme esaslarını başka bir deyişle belgelerin nasıl yazılacağı ile ilgili kuralları tespit eden ilmin adıdır. Aynı zamanda bu alanda yazılan eserleri ifade etmek için de kullanılmıştır.[190] Endülüs'te "ilmü'l-vesâik" terimi de aynı anlamda kullanılmaktadır.[191] Günümüzde noterin işlevini yerine getiren her iki ilmin ortak noktaları vardır. Endülüs'te vesika yazarlığı en erken hicri IV./X. yüzyılda resmî devlet görevi olarak görülmüş ve itibarlı mesleklerden sayılmıştır.[192] Endülüs'te bu alanda uzman olanları ifade etmek için "âkidün li'ş-şurût", "âkidü'l-vesâik" tabirleri kullanılırdı. Meşhur vesâik uzmanlarından bazıları Muhammed b. Saîd b. Mülevven el-Müvessik (ö. 275/888), Muhammed b. Ömer b. Lübâbe (ö. 314/926), Ahmed b. Bakî b. Mahled (ö. 324/936), İbnü'l-Attâr (ö. 345/956) gibi isimlerdir.[193] Şurût âlimlerine örnek olarak Ömer b. Ebî Temmâm (ö. 317/929), Ahmed b. Biyatayr (ö. 303/915) ve Sâbit b. Zeyd (ö. 318/930) zikredilebilir.[194]

---

[186] Quesada, "La Diversidad de Jueces en al-Andalus", https://www.alandalusylahistoria.com/?p=1675 (Erişim tarihi: 28.10.2021)

[187] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 169.

[188] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 137.

[189] Quesada, "La Diversidad de Jueces en al-Andalus", https://www.alandalusylahistoria.com/?p=1675 (Erişim tarihi: 28.10.2021)

[190] Fahrettin Atar, "Şürût ve Sicillât", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/surut-ve-sicillat (Erişim tarihi: 27.10.2022).

[191] Kontbay, Hacer, *Endülüs'te Şurût (Belgeleme) İlmi*, Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, İstanbul, 2009, s. 26.

[192] Kontbay, *Endülüs'te Şurût (Belgeleme) İlmi*, s. 73.

[193] Sırasıyla bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 21; Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 145, 20-1; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VI, 147.

[194] Sırasıyla bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 416-7, 67-8, 155.

Âlimlerin yargı alanı dışında yaptığı resmî görevler de bulunmaktaydı. Sâhibü's-salât bu görevlerden biridir. Büyük yerleşim yerlerindeki Cuma mescidlerinde namaz kıldırmakla görevli kimseler bu isimle anılırdı ve bu kurum da genelde kadılığa bağlı olurdu.[195] Endülüs'ün Kurtuba, İsticce (Ecija), İşbîliye gibi önemli şehirlerinde bu göreve getirilen çok âlim bulunmaktadır. Îsâ b. Dînâr'ın oğlu Ebân b. Îsâ'nın (ö. 258/871) Emir Muhammed tarafından Kurtuba Ulucamii'de bu göreve getirildiği bilinmektedir.[196]

Her âlimin resmî görev alma şansı yoktu ya da kendisi tercih etmeyebilirdi. Âlimlerin resmî görevleri dışında geçimlerini sağlayabilmek için edindikleri pek çok meslek dalı bulunmaktaydı. Bu mesleklerden biri müeddiblik ve muallimliktir. Endülüs'te aileler ilim talebine başlayan çocuklarının Kur'an'ın yüzünden okuması, ezberlemesi, Arapça okuma-yazma ve gramer öğrenmesi safhasında müeddib veya muallim denilen hocaları tutarlardı.[197] Bu hocalar küttâb denilen cami ya da mescidlere bitişik ya da müstakil yapılarda eğitim verirlerdi.[198] Söz gelimi Hişâm el-Müeddib olarak bilinen Hişâm b. Velîd el-Ğâfikî (ö. 317/929) müeddib olarak geçimini sağlıyordu. Emirlerin çocuklarının eğitimini verdiği için bu lakapla anıldığı söylenir.[199]

Âlimlerin geçimini sağladığı uğraşılardan biri de ticarettir. Hem ilimle hem ticaretle uğraşan âlimler ticaret için Doğu'ya seyahat etmişlerdir. Örneğin Yahyâ el-Leysî'nin oğlu Ubeydullah b. Yahyâ'nın (ö. 298/910) ticaret ve hac için Doğu'ya seyahat ettiği bilinir. Babası Yahyâ'nın oğlu Ubeydullah'ı ilimden uzak tutmaya çalıştığı, onu ticaretle uğraşmaya teşvik ettiği söylenir. Bu sebeple eleştirilen Yahyâ "Ben ilim talebi için kendi mevkiimi yok etmeye niyet ettim, aynı şeyi oğlum için mi isteyeyim?" diyerek kendini savunmuştur. Ancak Ubeydullah babasının vefatından sonra ilimle de ilgilenmiştir.[200]

Âlimlerin ticaretini yaptığı alanlardan biri koku ya da baharat satışıydı (attarlık). Bu âlimlerden biri el-Attâr lakabıyla anılan Ebû Zeyd Abdurrahman b. Yahyâ b. Muhammed'dir (ö. 396/1005). Hem Endülüs'te hem Doğu'da birçok âlimden ders alan Ebû Zeyd, İbn Abdilber'in hocaları arasındadır.[201] Ebû Zeyd'in resmî görev aldığına dair bir bilgi bulunmasa bile koku satarak geçimini sağladığı düşünülmektedir. Kumaş sattıkları için "bezzâz" lakabıyla anılan âlimler de bulunurdu.

---

[195] García Sanjuán, Alejandro, *Till God Inherits the Earth*, Leiden: Brill, 2007, s. xviii.

[196] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 41.

[197] Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 151 ve 155.

[198] Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, s. 53.

[199] Bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 340-1; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 217-8.

[200] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 229-230; Manuela Marín, "Biographical dictionaries and social history of al-Andalus: trade and scholarship", s. 248.

[201] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis,* s. 403.

Örneğin Osman b. Sa‘d el-Bezzâz (ö. 379/989) hadis nakleden Kurtubalı âlimlerden biriydi. Doğu'ya rihle yapmış, Mekke'de Ebû Bekr el-Âcurrî'den (ö. 360/970) semâda bulunmuştur.[202]

5. Endülüs'te İlim Mekânları

Camiler, mescidler ve evler Hz. Peygamber döneminden itibaren ilim meclislerinin düzenlendiği, hadislerin öğrenildiği mekanlar olarak bilinir. Özellikle camiler medreselerin kurulmasından sonra bile eğitim-öğretim faaliyetlerindeki ayrıcalıklı konumunu kaybetmemiştir.[203] Ricâl eserleri incelendiğinde Endülüs'te camiler, mahalle mescidleri ve âlimlerin evlerinde hadis okutulduğu, hadis şerhlerinin yapıldığı ve imla meclislerinin düzenlendiği tespit edilmiştir. Kaynaklardaki bilgilerden hareketle V. asrın ilk yarısına kadarki dönemde hadis meclislerinin düzenlendiği bu mekanlar hakkında aşağıda bilgi verilecektir.

5.1. Cami ve Mescidler

İber yarımadasının fethiyle beraber buraya iskân ettirilen Müslümanların barınma ihtiyacının karşılanmasının gerekli olduğu gibi ibadet edecekleri cami ve mescidlerin yapılması da elzemdi. Bu sebeple fetihten hemen sonra burada çeşitli şehirlerde cami ve mescidlerin inşa edildiği bilinmektedir. İslâm dünyasında fetih gerçekleştiren isimler fethettikleri şehirlerde mescid yaptırmışlardır. Mûsa b. Nusayr da fetihten hemen sonra bu geleneğe uymuş, ilk fethedilen şehir olan el-Cezîretü'l-Hadrâ'da (Algeciras) Mescidü'r-Râyât adında bir mescid inşa ettirmiştir.[204] İber yarımadasına geldiği bilinen tâbiîlerin de mescid yaptırdıkları rivayet edilir. Söz gelimi Haneş b. Abdullah es-San‘ânî'nin Sarakusta'da cami yaptırdığı ve bu şehirde vefat ettiği kayıtlıdır.[205] Haneş'in İlbîre'de de bir mescid yaptırdığı söylenir.[206] Uzun bir zaman geçmeden Müslümanların hakimiyeti altındaki şehirlerde çok sayıda cami ve mescidin inşa edildiği bilinir. V. asırda sadece Kurtuba'daki mescidlerin sayısının 4 bine yaklaştığı iddia edilir.[207]

---

[202] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 401.

[203] Ahmet Önkal ve Nebi Bozkurt, "Cami", TDV İslâm Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/cami#1-dini-ve-sosyokulturel-tarihi (Erişim tarihi: 30.01.2024).

[204] Ayrıntılı bilgi için bk. Susano Calvo Capilla, "Las Primeras Mezquitas de al-Andalus a través de las Fuentes Árabes (92/711-170/785)", *Al-Qantara,* XXVIII/1, (2007): s. 148-153.

[205] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 186.

[206] Bk. Fierro - Marín, "La Islamización de las Ciudades Andalusíes", s. 79.

[207] Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 85.

Cuma namazının kılındığı ve hutbe okunması için minberi bulunan ibadet mekanları cami olarak anılmıştır.[208] Endülüs'te fethedilen şehirlere bugün ulucami olarak ifade edilen mescid-i câmiler inşa edilmiştir. Bunlar içinde şüphesiz en meşhuru Kurtuba Ulucamii idi (La Mezquita Catedral). Kurtuba Ulucamii I. Abdurrahman döneminin sonlarına doğru yapımı büyük ölçüde tamamlanmış, IV. asırda genişletilmiş, Hâcib Mansur (ö. 392/1002) döneminde ise son şeklini almıştır.[209] Kurtuba Ulucamii, mimaride ihtişamın zirvesini temsil etmesinin yanı sıra Endülüs'teki ilmî faaliyetlerin merkezi olarak görülebilir. Pek çok âlim bu caminin inşasından Kurtuba'nın Müslümanların elinden alınmasına kadar tedris faaliyetlerini burada gerçekleştirmiştir. Söz gelimi İbnü's-Saffâr diye bilinen Ebü'l-Velîd Yûnus b. Mugîs'in Kurtuba Ulucamii'de Nesâî'nin *Sünen*'ini İbnü't-Tallâ ve Ebû Mervân Abdülmelik b. Sirâc'ın da (ö. 489/1096) aralarında bulunduğu talebelerine okuttuğu kayıtlıdır.[210] Yine Ebû Muhammed Abdullah b. Saîd eş-Şentecâlî el-Ümevî'nin (ö. 436/1045) 433/1001 senesinde *Sahîh-i Müslim*'i Kurtuba Ulucamii'de her gün sabahın ilk vaktinde ve akşam saatlerinde uzun oturumlarda hızlı bir şekilde kıraatle öğrencilerine aktardığı söylenir.[211]

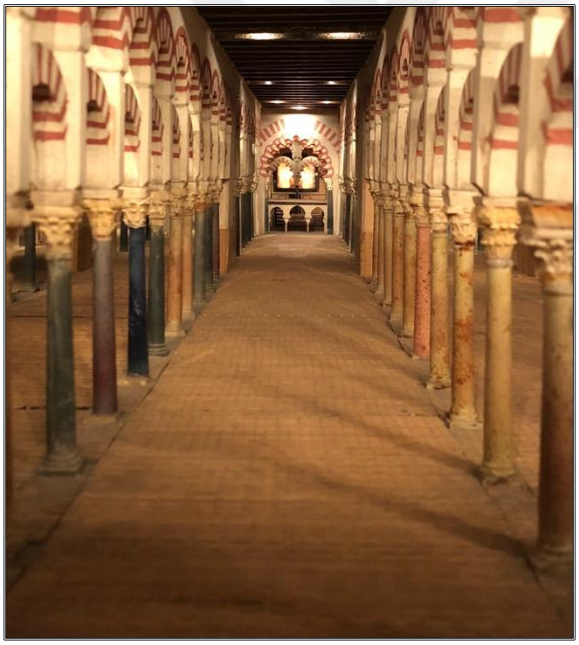

Resim 2: Kurtuba Ulucamii'nin miladi 787-1523 yılları arasındaki görünümünü tasvir eden 1/140 ölçeğindeki maketten bir bölüm[212]

[208] Ahmet Önkal, Nebi Bozkurt, "Cami", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/cami#1-dini-ve-sosyokulturel-tarihi (Erişim tarihi: 30.01.2024).

[209] Camiinin inşası ve mimari özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 301-7.

[210] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 148.

[211] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 359.

[212] Yer: Torre de la Calahorra. (Fotoğraf: Yazar)

Ulucamilerde ders veren âlimlerin ders günü ve saatinin belirli olduğu söylenebilir.[213] Söz gelimi Turtûşe ehlinden Yahyâ b. Mâlik b. Âiz'in (ö. 375/985) her Cuma Kurtuba Ulucamii'de imla meclisleri düzenlediği belirtilmiştir.[214] İbnü'l-Faradî katılımcının çokluğu açısından Yahyâ'nın meclisini, katıldığı en kalabalık meclislerden saymış ve diğer âlimlerin meclislerinin kalabalık olmasını tasvir ederken Yahyâ'nın meclisi ile kıyaslama ihtiyacı duymuştur.[215] Bu meclislerin kalabalık olmasında Yahyâ'nın ilmî kişiliğinin yanı sıra imlâ meclisinin Cuma günü yapılmasının etkisi olduğu söylenebilir. Böylece namaz için Kurtuba'nın civarından gelenler mecliste yer almışlardır.

Mescidler vakit namazlarının kılındığı, Cuma namazı kılınmayan ve minberi olmayan mekanlardı.[216] Endülüs'te şehirlerde her mahallede mescidlere rastlamak mümkündü. Mescidlerin yakınlarında hamam ve mezarlıkların bulunduğu bilinmektedir.[217] Mescidlere, yaptıran kimseye nispetle ya da başka bir gerekçeyle şahısların adı verilmiştir.[218] Söz gelimi Hâtim b. Süleyman ez-Zührî'ye (ö. ?) Kurtuba'daki Bilâtu Mugîs mezarlığının yakınında bir mescid nispet edildiği söylenir.[219] Kaynaklarda "falanın mescidi" şeklinde ifadeler de bulunur. Söz gelimi "Mescidü Bakî"[220] ve "Mescidü İbn Vaddâh" ifadeleri böyledir. Örneğin İbn Havbîl et-Tücîbî'nin (ö. 409/1018) İbn Vaddâh mescidinde namaz kıldırdığı zikredilir.[221] IV. asırda İbn Vaddâh'ın adının verildiği bir mescidin bulunmasından hareketle bir âlimin sürekli ders verdiği bir mescidi olduğu ve vefatından sonra uzun zaman geçse dahi mescidin onun adıyla anıldığı söylenebilir. Bir şehirde önde gelen ailelerin evlerinin yakınında kendi mescidleri olduğu da zikredilen bilgiler arasındadır. Örneğin Ebü'l-Mutarrif Abdurrahman b. Muhammed b. Futays (ö. 402/1011) vefat edince aile mescidinin yakınındaki aile mezarlığına defnedildiği kayıtlıdır.[222]

Bazı âlimler birden fazla mescidde eğitim vermişlerdir. Bu dersleri eş zamanlı mı yürüttükleri ya da farklı zamanlarda mı verdiklerine dair net bir bilgi mevcut değildir. Söz gelimi aslen Kayravanlı olan Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) 393 senesinde Endülüs'e rihle yapmıştır. Kurtuba Ulucamii'de Kur'an kıraati için halka kurmuş birçok kimseye kıraat öğretmiştir. Endülüs'te böylece tanınmıştır. Mekkî'nin Kurtuba Ulucamii dışında Nuheyle Mescidi ve Medînetü'z-Zâhire Camii'de halka kurduğu

---

[213] Cumhur Ersin Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, s. 54.

[214] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 241-2.

[215] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 240.

[216] Ahmet Önkal, Nebi Bozkurt, "Cami", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/cami#1-dini-ve-sosyokulturel-tarihi (Erişim tarihi: 30.01.2024).

[217] González Gutiérrez, C., "Secondary Mosques in Madīnat Qurṭuba: Islamization and Suburban Development through Minor Religious Spaces", *Papers from the Institute of Archaeology*, 25/2 (2015): s. 1-18, s. 7.

[218] Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 85.

[219] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 163.

[220] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 57.

[221] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 409.

[222] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 404-5.

bilinir. Mekkî, Kurtuba Ulucamii'de sâhibü's-salât olarak görev almış ve hutbe irad etmiştir.[223] Mekkî'nin bu mescidlerde Kur'an kıraati dışında Doğu'da elde ettiği hadis eserlerini okuttuğu da bilinmektedir.[224] Âlimler sadece kendi şehirlerinde değil gittikleri başka şehirlerde de mescidlerde halka oluşturuyorlardı. Böylece pek çok kimse kendilerinden istifade etme fırsatı yakalıyordu. Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ'nın (ö. 467/1074) anlattığına göre İşbîliyeli Ebû Ömer el-Bâcî Kurtuba'ya gelince İbn Tavrîl mescidinde halka oluşturmuş, burada İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'ini okutmuştur.[225]

İbnü'l-Kayşatyâllî diye tanınan Ebû Amr Osmân b. Ahmed el-Meâfirî (ö. 431/1039) İşbîliye'deki İbnü'r-Rûb mescidinde *Muvatta'*ı okutmuştur. İbnü'l-Kayşatyâllî'nin bu mescidde *Muvatta'* okuttuğu kimseler arasında aynı zamanda muallimliğini yaptığı Emir II. Hişâm (366-399/976-1009) da bulunmaktaydı.[226] Emir ve halifelerin çocuklarının hocalarından hadis başta olmak üzere dinî ilimleri tahsil ettiği bilinmektedir. Bu örneğe bakıldığında İbnü'l-Kayşatyâllî veliaht olan Hişâm'a sarayda ders vermemiş, bilakis Hişâm *Muvatta'*ı İşbîliye'de bir mescidde dinlemiştir.

5.2. Evler

Cami ve mescidler dışında hocaların evlerinin[227] her ne kadar ricâl eserlerinde örneklerine az rastlanılsa bile hadis eğitim-öğretim mekanları olarak kullanıldığı bilinmektedir. Evlerdeki ilim meclislerine katılan talebe sayısının cami ve mescidlerdeki büyük halkalara göre oldukça az olması beklenen bir durumdur.[228] Bu durumda evlerde yapılan derslerin camilerde işlenen derslere göre usul bakımından daha spesifik olmasının etkisi de söz konusu olabilir.[229] Evlerde aynı anda ders alan talebelerin sayısına dair kayıtlı bilgiye göre Tuleytula'daki Ebû Ömer Ahmed b. Saîd'in (ö. 403/1013) evinde 40 küsur talebenin üç ay boyunca eğitim aldığı zikredilir.[230] O dönemki evlerin planı ya da genişliği göz önünde bulundurulduğunda bu sayının yüksek bir sayı olduğu söylenebilir.

Âlimlerin kendi evlerinde ders vermeyi tercih etmesi ile ilgili tespit edilen sebepler arasında hastalıkları ya da resmî ortamlarda yer almak istememeleri zikredilebilir. Söz gelimi Yûsuf b. Amrûs el-Münyî (ö. ?) rahatsızlığı sebebiyle ömrünün son birkaç senesi Kurtuba'daki Münyetü Aceb

---

[223] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 273-5.

[224] Ayrıntılı bilgi Üçüncü Bölüm'de verilecektir.

[225] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 173.

[226] İbn Hayr, *Fehrese*, s 113.

[227] Endülüs'te evlerin fizikî yapısı hakkında bilgi için bk. Faruk Bal, "Endülüs Şehirleri", s. 74-6.

[228] Ahmed b. Ali el-Karnî, *Medresetü'l-hadîs fi Kurtuba mine'l-feth ilâ sükûti'l-hilâfe (93-422 H.)*, Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhac, 1434, s. 67.

[229] Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, s. 56.

[230] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 74; Ali el-Karnî, *Medresetü'l-hadîs*, s. 67.

mahallesindeki evinden çıkmamış, talebeleri ondan ders dinlemek için evine gelmiştir.[231] Bakî b. Mahled ve İbn Vaddâh'ın talebesi Hasan b. Sa'd b. İdrîs (ö. 332/943) büyük bir hadis külliyatını Doğu rihlesinde elde etmiş, Endülüs'e dönünce çok kişi kendisine rağbet etmiştir. Emir Abdullah devrinde (275-300/888-912) müşâvere heyetinde kendine yer bulmuştur.[232] Ancak Şâfiîliğe meyli olduğu bilinen Hasan şûrâda fetvaların Mâlikîliğe göre verildiğini görünce heyetten ayrılmış, evinden çok çıkmamayı tercih etmiş ve talebelerine evinde ders vermeye başlamıştır.[233] İbn Abdilber de bir dönem evinde ders vermeyi tercih eden isimlerdendir. Ebû Ali el-Gassânî İbn Abdilber'in Şâtibe'deki evinde 453/1061 senesinde Ebû Davûd'un *Sünen*'ini ve *Muvatta'*ın Yahyâ rivayetini kıraat ile elde etmiştir.[234]

Ricâl eserlerinde evlerinde ders veren âlimlerin bilgisine pek yer verilmemesi meclislerin evlerde nadir yapıldığı anlamına gelmeyebilir. Söz gelimi Bakî b. Mahled ileride ayrıntılı yer verileceği üzere ders vermesinin yasaklandığı süreçten geçmiştir. Böyle bir durumda Bakî'nin tıpkı mihne sürecinde Ahmed b. Hanbel'in evinde gizlice hadis dinlemesi gibi[235] Kurtuba'daki evinde talebelerine ders verdiği söylenebilir. Nitekim Kâsım b. Asbağ kapı komşusu olan Bakî'den ders alması engellendiği için üzüntüsünü ifade etmiştir.[236] Bu durumda Kâsım'ın yanı başında meclislerin yapıldığını ima etmiş olması muhtemeldir.

6. Hadis Tahammül Yolları

Hadis tahammül yolları talebenin hocadan hadisleri usulüne uygun olarak öğrendiği yöntemlerdir.[237] Bu yöntemler arasında hadislerin aslına uygun olarak naklinde semâ ve kıraat en önemli yöntemler iken, icazet ise muteber ve yaygın metotlardan kabul edilmiştir. Aşağıda Endülüs'te yaygın olarak kullanılan tahammül yollarının tanımı ve kullanılan sigalar zikredilecek, kaynaklardaki örneklerle incelenecektir.

---

[231] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 251; Ali el-Karnî, *Medresetü'l-hadîs*, s. 68.

[232] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 72.

[233] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 166.

[234] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 116, s. 140.

[235] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 49-50.

[236] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 130.

[237] Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü*, İstanbul: İFAV Yayınları, 15. Bs., 2014, s. 73.

6.1. Semâ ve Kıraat

Semâ, hocanın ezberinden ya da kitabından okuduğu hadisleri talebenin işiterek alması anlamına gelir.[238] Kıraat ise talebenin hadisleri ezberinden ya da nüshasından hocaya okumasıdır. Hocanın okunan hadisleri ezbere bilmesi ya da kendi nüshasından takip etmesi farksızdır. Hadisleri okuyan kişi ya da başka talebenin okuduğu hadisleri dinleyen talebe kıraat yöntemiyle hadisleri elde etmiş olur.[239] Bu yönteme arz veya arzu'l-kıraat da denmiştir.[240] Yaygın kabule göre hadis tahammül yolları içinde en muteber yolun semâ olduğu bilinse de İmam Mâlik'e göre sema ile kıraat arasında fark yoktur.[241] Bu sebeple kıraat ve sema için rivayet sigası olarak haddesenâ ve ahberenâ kullanımına dair Endülüslüler İmam Mâlik'in görüşünü benimsemişlerdir. Söz gelimi İbn Abdilber, haddesenâ ve ahberenâ arasında fark olmadığını belirtir.[242] Bu konuda Huşenî'nin eserine aldığı anekdot da zikredilebilir. Ebû Ubeyde Müslim b. Ahmed el-Leysî'nin (ö. 295/907) er-Rebî' b. Süleyman'dan aktardığı bilgiye göre Şâfiî ezberlediği *Muvatta'*ı semâ etmek için Mâlik'e gitmiştir. Mâlik'in izni üzerine eseri Mâlik'e okuyan Şâfiî rivayet sigası olarak "ahberenâ Mâlik" demiştir. Şâfiî er-Rebî'e "eğer hoca sana okursa haddesenâ de, eğer sen hocaya okursan ahberenâ de" demiştir. Haberi nakleden Endülüslü Ebû Ubeyde, Şâfiî'nin hata ettiğini haddesenâ ve ahberenâ lafızlarının aynı olduğunu eklemiştir. Bu konuda dönemin meşhur muhaddislerinden Hâlid b. Sa'd'ın aktardığı bilgiye göre Ahmed b. Hâlid hocası İbn Vaddâh'tan naklen Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın (ö. 198/813) "haddesenâ ve ahberenâ aynıdır" dediğini nakleder.[243] Bu bilgiden hareketle rivayet sigalarının kullanımı konusunda Endülüs'te Mâlik'in görüşünün benimsenip Şâfiî'ye muhalefet edildiği anlaşılmaktadır. Mâlik'ten kıraatin semâ'a üstünlüğüne dair nakiller de bulunur. Ka'nebî'den aktarılan bir habere göre Mâlik b. Enes "senin bana okuman benim sana okumamdan daha sağlamdır" demiştir.[244]

Ricâl eserlerinde ve fehreselerde hadisleri ve hadis kitaplarını sema ve kıraat ile talebelerine aktaran birçok hocadan bahsedilir. İsmail b. İshâk el-Kaysî el-Kurtubî (ö. 384/994) İbnü'l-Faradî ve akranlarının bol hadis sema ettiği isimlerden biriydi. Onun sema halkalarının devamlılığı olduğu ve pek

---

[238] Kâdî İyâz, *el-İlmâ' fî zabti'r-rivâye ve takyîdi's-semâ*', nşr. Ebî Hemmam Muhammed b. Ali es-Savma'i el-Beydânî, Riyad: en-Naşirü'l-Mütemeyyiz, 2017/1438, s. 148.

[239] Kâdî İyâz, *el-İlmâ', s. 150.*

[240] Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, İstanbul: İFAV Yayınları, 6. Bs., 2012, s. 26-7.

[241] Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, s. 148-9.

[242] İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fazlihi ve ma yenbagî fî rivayetihi ve hamlihi*, I-II, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 2. bs. 1968/1388, II, 216.

[243] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 194.

[244] Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, s. 149.

çok ilim talibine yorulmadan hadis okuduğu için İsticce gibi kûredeki ilim talipleri ondan istifade etmiştir.[245]

Hoca talebelerine hadisleri okurken aynı zamanda yazdırıyorsa imla ettirmiş olmaktadır. Endülüs'te birçok âlim imla meclisleri düzenleyip talebelerine hadis yazdırmıştır. Söz gelimi İbn Vaddâh'ın imla meclisleri düzenlediği bilinir. Onun imla meclisinde bulunan Zinba' b. el-Hâris el-Kurtubî'nin başka bir şeyle meşgul olduğunu ve yanındaki arkadaşlarına hadis naklettiğini gören İbn Vaddâh ona "sen hadisleri yazmayı bırakıp konuşmakla mı meşgul oluyorsun?" diye çıkışmıştır. Zinba' "Senin imla ettirdiklerinle meşgul olmayı bırakmadım, onları ezberledim, kitabına bak, imla ettirdiklerini benden dinle" demiştir. İbn Vaddâh'ın o ana kadar imla ettirdiği 12 hadisi Zinba'ın ezberlediği ve İbn Vaddâh'ın yazdırdığı gibi yazdığı anlaşılmış, bu durum İbn Vaddâh'ın hoşuna gitmiştir.[246] Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ *Fehrese*'sinde zikrettiğine göre tüm ömrü boyunca hadis yazan Ebü'l-Mutarrif İbn Futays meclislerde talebelerine ezberinden hadis yazdırmıştır. Bu isimler arasında İbnü'l-Hazzâ da bulunuyordu.[247] Ebû Mervân et-Tubnî olarak bilen Abdülmelik b. Ziyâdetillah et-Temîmî'nin (ö. 457/1065) de hac vazifesini yerine getirip Endülüs'e döndüğünde Kurtuba'da hadis yazdırmaya başladığı ve imla meclislerinin oldukça kalabalık olduğu bilinir.[248]

Hadislerin kıraat edildiği meclislerde eseri topluluğa arz etmesi için seçilen kimselerden biri Muhammed b. Ahmed b. Bedr es-Sadefî et-Tuleytulî (ö. 447/1055) idi. Anlaşılır okuyuşu ve gür sesi sayesinde meclislerde hocalara kitapları kıraat emek için tercih edilirdi. Onun, hocası Münzir b. Münzir b. Ali el-Hicârî'ye (ö. 423/1031) *Muvatta*'ı bir günde okuduğu zikredilir.[249]

6.2. İcazet ve Diğerleri

İcazet, bir hocanın rivayet hakkına sahip olduğu hadisleri ya da eserleri talebesinin rivayet etmesine izin vermesidir. Hoca, icazeti verdiğini şifahen söyleyebildiği gibi yanında olan ya da uzaktaki talebesine yazılı olarak da verebilir.[250] İcazet sadece belirli bir usulde verilmemiş, bazı farklılıklarıyla beraber âlimlerin ittifak ettiği ya da ihtilaf ettiği muhtelif icazet türlerinden bahsedilmiştir. Kâdî İyâz'ın *el-İlmâ'* adlı usûl eserinde detaylıca aktardığı icazet türlerinden bazıları şöyledir: İcazetin en makbul sayılanı ve geçerliliği hakkında ihtilaf olmayanı muayyen icazet de denilen belirli kitaplar ya da

[245] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 119.

[246] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 101; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 222-3.

[247] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 405.

[248] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 458.

[249] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 163.

[250] Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, s. 167.

hadislerin rivayet hakkının belli kimselere verildiği icazettir.[251] İkinci tür ise icazet veren hocanın belli bir kimseye icazet vereceği hadisleri ya da kitapları belirlemeden ve sınırlamadan "tüm rivayetlerimin icazetini sana verdim" gibi ifadeler kullanarak icazet vermesidir. Bu türde icazetin geçerliliğine yönelik ihtilaf söz konusu olsa da Mâlikîlerin tamamı ve muhaddislerin geneli caiz görmüştür.[252] Umumî icazet denilen bir başka icazet türü ise icazet verilen kimselerin belirtilmeden genele icazet verilmesidir. Bu icazet türünde hoca tüm talebelerine, bir beldedeki herkese ya da bir kabileye icazet verdiğini belirterek icazet verdiği kimseleri nisbeten sınırlandırabildiği gibi, tüm Müslümanlara icazet verdiğini de söyleyebilir. Bu tür icazette eğer icazet verilenlere kayıt konuluyorsa geçerli sayılmıştır.[253] Bir başka icazet türü ise icazete konu olan kitabın ya da icazet verilen kimsenin belirsiz olduğu icazettir. Böyle bir icazet mübhemliğin giderilme yolu olmadığı için geçerli görülmemiştir.[254]

Her ne kadar bu tanım ve şartlar IV. asırdan sonra netleşmişse de icazete olan güven hep aynı değildi. Özellikle II. ve III. asırda genellikle icazete mesafeli yaklaşılmıştır. Söz gelimi Mâlik b. Enes icazetin geçerli olması için bazı şartları arar. Öncelikle talebenin, nüshasını (fer) hocanın nüshası (asl) ile karşılaştırması ve ikisinin aynı olduğunu bilmesi gerekir. İcazet veren hoca (mücîz) icazet verdiği hadisleri iyi bilmeli, dininde ve hadis rivayetinde sika olmalıdır. İcazet isteyen talebenin (mücâz) ilim ehlinden olması gerekir.[255] İbn Abdilber de benzer şartları öne sürmüş, icazet verilen hadisler ya da eserlerin belirli olması ve icazet alan kimsenin bu yollarla alındığını bilmesi gerektiğini de eklemiştir.[256]

İcazetle alınan rivayet sigaları hakkında Endülüslülerin kabul ettiği görüşün haddesenâ ya da ahberenâ lafızlarından herhangi birinin kullanılması yönünde olduğu düşünülebilir. Ricâl eserlerinde verilen bir anekdotta Saîd b. Osman el-A'nâkî'nin anlattığına göre Mısır'da hocası Yûnus b. Abdüla'lâ İbn Vehb'in *Muvatta'* rivayetini ve *Câmi* adlı eserini Saîd ve arkadaşlarına vermiş, onlar kendi nüshalarıyla karşılaştırmışlardır. Yûnus'a hangi rivayet sigasını kullanmaları gerektiğini sorduklarında Yûnus "isterseniz haddesenâ, isterseniz ahberenâ diyebilirsiniz" diye karşılık vermiştir.[257] Yûnus'un bu sözünden onun Saîd ve arkadaşlarına icazet verdiği anlaşılmaktadır. Her iki sigayı icazet için kullanabileceklerini söylemiştir. Buna benzer bir anekdot ise İbn Vehb'ten aktarılmıştır. Mâlik b. Enes'in meclisine gelen birisi yanındaki *Muvatta'*ı gösterip onu yazdığını ve asıl nüshayla karşılaştırdığını söylemiş, Mâlik'ten icazet istemiştir. Mâlik'in icazeti vermesi üzerine haddesenâ ve

[251] Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, s. 167-8.

[252] Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, s. 172-3.

[253] Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, s. 178-180.

[254] Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, s. 181.

[255] Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, s. 176.

[256] İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, II, 219-220.

[257] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 248; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 361.

ahberenâ lafızlarından hangisini kullanacağını sormuştur. Mâlik "dilediğini söyle" demiştir.[258] V. asrın meşhur hocalarından Ebû Mervân et-Tubnî de hocanın icazete konu olan kitap ya da hadislerin belirli olması durumunda sahih kabul ettiğini, bu durumda haddesenî lafzının kullanılması gerektiğini belirtir.[259]

Endülüslüler Doğu'da kaldıkları süreçte mülâki oldukları her âlimden tüm eserlerini ya da rivayet hakkına sahip oldukları tüm hadisleri sema ve kıraatle almaya vakit bulamadıkları zaman icazete başvurmuşlardır. Böylece icazet yöntemi onlara sınırlı zamanda bu rivayetleri elde etme imkanı tanımıştır. Doğu'da çok sayıda eserin icazetini alan isimlerden biri İbn Habîb es-Sülemî (ö. 238/852) idi. Kaynaklarda İbn Vaddâh'ın Doğu'da, hocası İbn Habîb hakkında duyduğu muhtelif haberler yer alır. Bu haberlerden birine göre İbn Vaddâh, Doğu'da İbrahim b. Münzir el-Hizâmî (ö. 236/850) ile karşılaşmış, İbrahim, İbn Vaddâh'tan önce tanıştığı Endülüslü âlim olduğu için İbn Habîb'ten bahsetmeye başlamış, onu içi kitap dolu bir çuvalla gördüğünü söylemiştir. İbn Habîb, İbrahim'e "bunlar senin bildiğin, okuduğun kitaplar, bana bunların icazetini verir misin?" diye sormuştur. İbrahim de icazet vermiştir. Ancak İbrahim kitaplardan ne İbn Habîb'e okumuş ne de İbn Habîb ona okumuştur.[260] İcazetin geçerli olabilmesi için icazet veren kişinin hangi kitaplara ya da hadislere icazet verdiğini bilmesi gerekir. Bu anekdotta İbrahim'in icazet hakkını verdiği çuvaldaki kitapları incelemediği anlaşılsa da İbn Habîb'in "bunlar senin bildiğin, okuduğun kitaplar" demesinden dolayı icazete konu olan kitapların belirsizliğinin ortadan kalktığı söylenebilir. İbrahim böylece o çuvalda hangi kitapların olduğunu anlamıştır. İcazet veren ve alan kişinin icazete konu olan kitapları bildiği için bu icazetin geçerli olduğu anlaşılmaktadır.

Yine İbn Vaddâh'ın talebelerine aktardığı İbn Habîb ile ilgili benzer bir durum daha zikredilmiştir. Mısır'da İbn Ebî Meryem (ö. ?) İbn Habîb'e elindeki kitabı ve ne zaman okuduğunu sormuş, İbn Habîb de kitabı okumadığını Esed b. Mûsa'nın (ö. 212/827) kendisine icazet verdiğini söylemiştir. Bunun üzerine İbn Ebî Meryem onun yanından ayrılıp Esed'e gitmiş ve ona "bizim kıraatle almamıza izin vermediğin kitabının icazetini başkasına mı veriyorsun?" diyerek sitem etmiştir. Esed ise "ben kıraati uygun bulmuyorum ki, nasıl icazet verebilirim?" demiştir. İbn Habîb'in kitaplarını kendisinden alıp hadislerini yazdığını, ona okumadığını söylemiştir.[261] İbn Habîb'in icazet olarak

[258] Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, s. 170-1.

[259] Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, s. 170.

[260] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 360.

[261] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 248; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 360-1.

zikrettiği olaya Kâdî İyâz *el-İlmâ'*da i'lâm[262] bahsinde yer verir. Kâdî İyâz, Esed b. Musa'nın sözünü "İbn Habîb benden kitaplarımı istinsah etmek için istedi, ne yaptığını ben bilmiyorum" olarak kaydeder.[263] Hâlid b. Sa'd, Esed'in kitaplarını İbn Habîb'e istinsah etmesi için vermesini icazet olarak kabul eder.[264] Huşenî ve Kâdî İyâz'ın zikrettikleri anekdotta Esed'in ifadelerinden onun İbn Habîb'e icazet vermek amacıyla nüshasını vermediği anlaşılmaktadır. Burada nüshayı vermesi münaveleyi düşündürse de Kâdî İyâz'ın usûl eserinde zikrettiği gibi İbn Habîb kitabı i'lâm ile tahammül etmiştir. Kâdî İyâz bir grup muhaddis ve usûlcünün bu yöntemi caiz görmediğini zikretmiş, ancak Ebû Muhammed b. Hallâd er-Râmhürmüzî'nin (ö. 360/971) dediği gibi bu yöntemi kabul etmiştir. Ona göre hoca "bu benim rivayetim, bunu benden rivayet etme" dese bile bu onun rivayet hakkına zarar vermez.[265]

Her iki haberi aktaran İbn Vaddâh'a yakın talebesi Vehb b. Meserre (ö. 346/957) İbn Habîb hakkındaki kanaatini sormuş, ancak İbn Vaddâh olumlu ya da olumsuz bir şey demeksizin "Esed'den dinlemedi" demekle yetinmiştir.[266] Bu haberler göz önünde bulundurulduğunda İbn Vaddâh'ın icazet konusunda titiz davrandığı ve icazet için sema şartını aradığı söylenebilir. Esasında icazetin muteberliği hakkında III. asır ile V. asır arasında oldukça farklı yaklaşımların olduğu da açıktır. III. asrın ortalarında icazetlerin verilmesi yeni ve sınırlı bir uygulama idi. Nasıl ki II. asırda ve III. asrın başlarında Doğu'da icazetin hadis tahammülünde muteber olmadığı ya da insanları kolaycılığa yönelttiği düşünülüyorsa, Endülüs'te de İbn Vaddâh'ın benzer kanaatte olduğu görülmektedir.

İbnü'l-Faradî, İbn Habîb'in mütesahil olması ve rivayetlerinin çoğunu icazet ile elde etmesinden dolayı tenkit edildiğini zikreder.[267] Devamında yukarıdaki iki anekdotu peş peşe verir. Ancak eleştirilere rağmen III. asrın başlarında Endülüs'teki hadis birikimi göz önünde bulundurulduğunda İbn Habîb'in az zamanda mümkün olduğunca çok rivayete ulaşma arzusu içinde olması makul görülmelidir. Zaten bu azmi sayesinde pek çok hadisi Doğu'daki rihlesinde elde eden İbn Habîb, Dördüncü Bölüm'de de zikredileceği üzere o günün Endülüs'ünde telif edilmemiş çeşitli konularda hadis derlemeleri yazmıştır.

Doğu'da birçok hadisi sema ve icazetle elde eden Bakî b. Mahled'in icazet konusunda görüşlerine dair farklı rivayetler bulunur. Torunu Abdurrahman b. Ahmed b. Bakî'nin (ö. 363/973)

---

[262] Hadis tahammül yollarından biri olan i'lâm, hocanın, hadislerini ya da hadis bulunan nüshasını "bu benim falandan rivayetimdir" şeklinde talebeye bildirmesidir. İ'lâmda hadislerin rivayetine izin verildiğine dair işaret yoktur. Bk. Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü,* Ankara: TDV Yayınları, 1992, s. 151-2.

[263] Kâdî İyâz, *el-İlmâ',* s. 187-8.

[264] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 248.

[265] Kâdî İyâz, *el-İlmâ',* s. 188-9.

[266] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs,* I, 360-1.

[267] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 360; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb,* II, 8.

"icazet bana, babama ve dedeme göre sema gibidir" dediği zikredilir.[268] Bu bilgiye göre Bakî b. Mahled'in sağlamlık açısından semâ ve icazet arasında ayrım gözetmediği anlaşılır.[269] İbn Hayr da *Fehrese*'nin mukaddimesinde icazetin geçerliliği hakkında bu söze yer vermiştir.[270] Bir diğer haber ise Bakî b. Mahled'in yakın talebelerinden Abdülvehhâb b. Hazm'ın (ö. ?) verdiği bilgidir. Buna göre Hişâm b. Velîd el-Gâfikî el-Müeddib (ö. 317/929) Bakî'nin yanına gelmiş ve ondan İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inin icazetini Ebû Salih Eyyûb b. Süleyman'a (ö. 302/914) vermesini istemiştir. Ancak Bakî bunu reddetmiştir. Bu sebeple Eyyûb, *Musannef*'i Bakî'den sema eden Hişâm'dan rivayet etmek zorunda kalmıştır.[271] Eğer torunundan menkul haber doğru ise Bakî'nin Ebû Salih Eyyûb b. Süleyman'a hocalık yapmaması ve Eyyûb'un hadise dair bilgisini yeterli bulmaması sebebiyle icazet vermeye uygun görmediği söylenebilir.[272] Nitekim kaynaklarda Eyyûb'un fıkhî yönüne ve şûra üyeliğine vurgu yapılsa da hadis bilgisine yönelik bir bilgi zikredilmemiştir.[273] Dolayısıyla Bakî'nin Eyyûb'a icazet vermemesi, icazeti geçerli bulmamasından değil Eyyûb'u ehil bulmaması nedeniyledir.

Hocanın rivayet hakkına sahip olduğu merviyyatı sınırlamadan verdiği icazetin Endülüs'te yaygın olarak verildiği anlaşılmaktadır. Bu usulle icazet alan isimlerden biri *Târîh* adlı eseri sayesinde icazet aldığı hocalarını tespit edebildiğimiz İbnü'l-Faradî'dir. O, *Târîh*'inde icazet aldığı âlimleri, biyografilerini zikrettiği yerde belirtmiştir. Bu hocalar Kurtuba'da veya İbnü'l-Faradî'nin gittiği şehirlerde yaşayan âlimlerdir. Bu isimlerden biri Kâsım b. Asbağ'ın yakın talebelerinden olan Ebû Ömer Ahmed b. Abdullah el-Cüzâmî'dir (ö. 388/998). İbnü'l-Faradî'nin kendisinden çokça hadis yazdığı Ahmed, İbnü'l-Faradî ve oğlu Mus'ab'a rivayet hakkına sahip olduğu tüm hadislerin icazetini vermiştir.[274] İbnü'z-Zeyyât olarak bilinen Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Abdülmü'min et-Tücîbî (ö. 390/1000) de İbnü'l-Faradî ve oğlu Mus'ab'a elde ettiği tüm merviyatın icazetini yazarak vermiştir. İbnü'z-Zeyyât'ın rivayet hakkına sahip olduğu tüm hadisleri tespit etmemiz mümkün olmamasına rağmen Doğu'da Hamza el-Kinânî, Hasan b. Reşîk, İbnü's-Seken gibi isimlerden Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i başta olmak üzere birçok hadis eserini elde ettiği düşünülürse İbnü'l-Faradî'nin ondan çok sayıda hadisin icazetini elde etmiş olduğu anlaşılmaktadır.[275] İbnü'l-Faradî'ye en çok istifade

---

[268] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 353.

[269] Karnî, *Medresetü'l-hadîs*, s. 95.

[270] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 40.

[271] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 340-1.

[272] Bakî b. Mahled'in yakın talebelerinden olan Ebû Süleyman Eyyûb b. Süleyman (ö. 326/938) ve burada zikredilen Eyyûb b. Süleyman farklı kimselerdir.

[273] Eyyûb b. Süleyman'ın tercemesi için bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 137; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, V, 149-153.

[274] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 105.

[275] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 333.

ettiği hocalarından biri olan İbn Müferric olarak tanınan Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Füntevrî (ö. 380/990) de icazet vermiştir. 369 senesinden itibaren İbn Müferric'in vefatına sebep olan hastalığa yakalana kadar sürekli hadis sema etmek için ona gittiğini belirten İbnü'l-Faradî, İbn Müferric'in tüm merviyatının icazetini kendisine birkaç kez verdiğini, kendisi ve kardeşi için icazeti elle yazdığını belirtir.[276] İbnü'l-Faradî'nin aynı yöntemle icazet aldığı hocaları arasında Abdullah b. İsmail b. Harb (ö. 380/990)[277] ve İbn Bertâl olarak bilinen Muhammed b. Yahyâ b. Zekeriyyâ et-Temîmî (ö. 394/1003)[278] de bulunur. Bu örneklerde dikkat çeken bir husus kendilerinden icazet istenen bazı hocaların yazısının kötü olmasına vurgu yapılmasıdır.

İcazet türlerinden biri olan umumî icazetin Endülüs'teki örneklerine rastlanılmaktadır. Hocalar arasında kendilerinden ders alan öğrencilerine ya da bir beldedeki tüm ilim taliplerine icazet vermişlerdir. Söz gelimi V. asrın meşhur fakihlerinden Kadı Îsâ b. Sehl hocası Muhammed b. Attâb'tan (ö. 462/1069) Şentecâlî'den elde ettiği *Sahîh-i Müslim*'i kıraatle almak istemiştir. İbn Attâb ise "Şentecâlî, *Sahîh*'in icazetini Kurtuba'ya giren tüm ilim taliplerine verdi, bu hususta aramızda bir fark yok (icazetimiz var)" demiştir. Kâdî İyâz, Îsâ b. Sehl'in sözü edilen icazetinde Endülüs'teki tüm ilim taliplerine icazet verildiğini söylemiştir. Kâdî İyâz devamında böyle bir icazetin Mâlikîlerce makbul görüldüğünü, bu icazetin bir bölge ve zamanla sınırlandırıldığı için (icazeti caiz görenler açısından) geçerli olduğunda ihtilaf edilmesinin mümkün olmayacağını belirtir.[279]

İcazetin yaygınlaşmasıyla birlikte Endülüslüler rihle yapmadan da Doğu'daki âlimlerden icazet almaya başlamışlardır. Bu isimlerden ilk akla geleni Doğu'ya rihle yapmayan İbn Abdilber'dir. Doğu'daki âlimlerden mektup yoluyla eserlerinin rivayet hakkını almıştır. Abdülganî el-Ezdî mektupla ona icazet veren isimler arasındadır. O, *Meclis min evhâmi Ebî Abdullah el-Buhârî fi Târîhihi'l-kebîr* adlı eserinin icazetini Mısır'dan kendi el yazısıyla yazdığı mektupla yani kitabetle göndermiştir.[280] Yine Bağdatlı meşhur hadis hafızı Ebû Bekr el-Âcurrî (ö. 360/970) Ahmed b. Muhammed b. Hişâm el-Kurtubî'ye (ö. 430/1038) 358 senesinde Mekke'den mektup ile icazet göndermiştir.[281] İbnü's-Saffâr olarak bilinen Ebü'l-Velîd Yûnus b. Abdullah b. Mugîs de Doğu'ya rihle yapmamış, Dârekutnî (ö. 385/995) ve İbn Ebî Zeyd el-Kayravânî'nin de aralarında bulunduğu bazı âlimlerden mektup yoluyla eserlerinin rivayet hakkını almıştır.[282] Bu gibi örnekler icazet vasıtası olarak mektupların kullanıldığını

---

[276] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 124.

[277] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 327.

[278] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 141.

[279] Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, s. 180-181.

[280] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 278-9.

[281] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 88.

[282] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 333-5; Mayte Penelas, "Ibn al-Saffār, Abū l-Walīd Yūnus", *BA*, V, 73-77.

göstermektedir. Doğu'ya rihle yapan Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Mugîs es-Sadefî ise rihlesinde Ebû Zer el-Herevî'den icazet almış, Mutavvi'î'den (ö. 435/1043'ten sonra) hadis sema etmiştir. Endülüs'e hadis kitapları getirmiş, Ebû Muhammed b. Attâb'a (ö. 520/1126) mektupla icazet göndermiştir.[283]

Endülüslü âlimlerin ünü İber yarımadasının sınırlarını aştığı dönemlerde Doğulu âlimler de Endülüslülerden icazet almıştır. Söz gelimi Maşrık'tan bazı âlimler hadislerin zabtında, rivayetinde ve toplanmasında ihtimam gösterdiği bilinen Ebû Muhammed Abdullah b. İsmail İbn Hazrec el-Lahmî el-İşbîlî'ye (ö. 478/1085) mektup yazarak icazet istemişlerdir.[284] Ebü'l-Mutarrif İbn Futays hadislerin illetlerini iyi bilirdi. Onun şöhreti Doğu'da da duyulmuş, Doğu'daki âlimler kendisine mektup yazıp icazet almıştır. Dârekutnî ve İbn Ebî Zeyd el-Kayravânî bu âlimlerdendir.[285]

Endülüslüler icazeti hadis tahammülünün sağlam olabilmesi için sema ve kıraat kadar önemli görmüşlerdir. Nitekim IV. asırda icazetin muteberliği, faydaları ve hükümlerine dair ilk çalışma bir Endülüslü tarafından kaleme alınmıştır.[286] Gamrî'nin (ö. 392/1002) *Kitabü'l-Vicâze fî sıhhati'l-kavl bi'l-icâze* adlı eseri IV. asırda icazetin geçerliliğine yönelik tartışmaların yansıması sayılabilir. V. asırda ise İbn Hazm ve Bâcî arasında icazetin geçerli bir hadis tahammül olmasına dair tartışmalar da cereyan etmişti. Tüm bunlar bu başlıkta kaynak olarak kabul ettiğimiz Kâdî İyâz'ın *el-İlmâ'* adlı usûl eserinin telif gerekçelerindendir.[287] Pek çok hadis kitabını rivayet eden isimlerden biri olan Muhammed b. Attâb'ın bu konudaki ifadeleri ise icazetin V. asır Endülüs'ündeki değeri açısından dikkat çekicidir. "Bir hadis talibinin icazete ihtiyaç duymaması söz konusu değildir. Sema ve kıraat metotlarında okuyan kişi hata yapabilir ya da dinleyen dikkatsiz davranıp hadisleri kaçırabilir. İcazet sayesinde kaçırdığı hadisleri düzeltmiş olur".[288] İbn Attâb da tıpkı İbn Abdilber gibi Doğu'ya rihle yapmayan isimlerdendir. Ebû Zer el-Herevî'den icazet almıştır.[289]

Endülüslüler, rihlelerinde sınırlı vakitlerinde mümkün olduğunca çok hadisi elde etmek için icazete başvurdukları gibi, Doğu'daki âlimlerden kitabet yoluyla eserlerin icazetini almışlardır. IV. asırda Doğu'ya rihle yapan âlimlerin sayısındaki artış ile beraber Endülüs'e intikal eden hadis

---

[283] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 103.

[284] Bk. İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 372-3.

[285] Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 402-5.

[286] Ebü'l-Abbâs el-Velîd b. Bekr b. Mahled el-Umerî el-Gamrî'nin (ö. 392/1002) *Kitabü'l-Vicâze fî sıhhati'l-kavl bi'l-icâze* adında eseri hakkında bilgi Dördüncü Bölüm'de verilecektir.

[287] Bk. Ali Yücel, *Mağribli Muhaddis Kâdî 'Iyâz ve Hadis Usûlü Eseri*, İstanbul: Beka Yayıncılık, 2018, s. 99-100.

[288] Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, s. 173; a. mlf., *Tertîbü'l-medârik*, VIII, 133.

[289] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VIII, 131.

kitaplarının sayısında da artış gözlemlenmektedir.[290] Dolayısıyla ilmî anlamda Doğu'nun oldukça gerisinde olduğu bilinen Endülüs'teki ilim talipleri, aradaki farkı kapatmak için tedris sürecini icazetle hızlandırmak istemiş olabilirler. Böylece daha kısa sürede daha çok hadis kitabına erişme şansını yakalamışlardır. Rihle yapmaya imkanı olmayan âlimler de mektup yoluyla eserlerin rivayet hakkını elde etmişlerdir. IV. asırdan itibaren icazet ile elde edilen eserlerin çoğalması, âlimlerin bunları kayıt altına alma ihtiyacı hissetmelerini sağlamış, neticesinde önemli bir fehrese literatürü teşekkül etmiştir.[291] Dolayısıyla rihle yapan âlimlerin çoğalması, icazetlerle elde edilen eserlerin artması ve fehreselerin telif edilmesinin paralel olarak geliştiği ve aralarında yakın bir irtibat olduğu söylenebilir.

[290] Üçüncü Bölüm'de ayrıntılı olarak bilgi verilecektir.

[291] Dördüncü Bölüm'de ayrıntılı olarak bilgi verilecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ENDÜLÜS'TE KİTAP RİVAYETİ

Endülüs'te hadis ilminin gelişmesi ve hadis halkalarının artmasında Doğu'dan getirilen kitapların payı büyüktür. Rihleler sayesinde Doğu'da telif edilen hadis eserleri Endülüs'te nakledilmeye başlamıştır. Hadis kitaplarıyla dönen âlimlere Endülüslü ilim talipleri bu eserleri elde etmek için rağbet etmiştir. Bu sebeple hadis ilminin Endülüs'te gelişim aşamalarının daha sağlıklı takip edilebilmesi için gerekli meselelerden biri de Doğu'nun önemli hadis kitaplarının Endülüs'te rivayet sürecidir.

Aşağıdaki başlıklarda bazı soruların cevabı aranacaktır: Öncelikle bu eserlerin kimlerin eliyle Endülüs'e girdiği tespit edilmeye çalışılacaktır. Şu var ki kaynaklarda İmam Mâlik'ten *Muvatta'*ı dinleyen Endülüslüler hakkında "ilk defa getirdi, rivayet etti" gibi ifadeler yer alırken diğer hadis kaynaklarını Endülüs'te nakledenler hakkında aynı ifadeler nadiren kullanılmıştır. Dolayısıyla Doğu'da hadis kitaplarını elde eden Endülüslü âlimlerin rihleden dönüş tarihi, bu eserlerin Endülüs'e intikal etme tarihi için en önemli verilerden biridir. Ancak çoğu âlimin rihleden dönüş tarihinin kayıtlı olmaması, o âlimlerin vefat tarihini esas alarak kitabın Endülüs'e intikaline dair tahminlerde bulunmamızı zorunlu hale getirmiştir. Bu tespitlerden sonra fehreselerde verilen farklı rivayet tarikleri sayesinde bu eserlerin nesilden nesile kimlere ve hangi tahammül yoluyla aktarıldığı (nasıl) zikredilecektir. Eğer eserlerin nerede ve ne zaman okutulduğu zikrediliyorsa bu bilgiler senedlerde belirtilecektir. Yine bu senedlerde zikredilen âlimlerin hangi şehirlerde yaşadığı, belirli görevler için hangi şehirlere gittiklerine dair mevcut verilerden hareketle hadis kitaplarının dağıldığı muhtemel coğrafya hakkında çıkarımlarda bulunulacaktır. Bu bölümde zikredilecek birçok kişi meşhur âlim olmadığından, burada onlarla ilgili tanıtıcı bilgi verilmesi gerekmektedir. Ancak konu akışını ve anlaşılırlığını engellememek için senedlerde zikredilen Endülüslü âlimlerin biyografileri Ekler kısmında sunulacaktır (Bk. EK- 8).

Fehrese müellifleri, rivayet hakkını aldıkları eserlerin isimlerini senedleriyle birlikte zikretmişlerdir. Bu sebeple fehreseler Endülüs'te kitap nakil sürecine dair hazır malzeme sundukları için tercih edilmiştir. Ancak kitap rivayeti için kaynak olarak seçilen fehreseler elbette her devirde o eseri okuyan tüm âlimlerin bilgisini elde etmemizi sağlayamaz. Başka bir deyişle fehreselerde zikredilmeyen diğer Endülüslülerin bu kitabı okumadıkları, rivayetinde rol oynamadıkları söylenemez. Fehreseler bize ancak yaklaşık bir veri sunabilir. Fehreselerin yanı sıra tabakat kaynakları da fehreselerdeki senedlerde yer almayan isimlerin tespiti konusunda yardımcı olmuştur. Özellikle Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*'inde kendisine ulaşan kitap rivayet tariklerini zikretmiştir. İbn Beşküvâl'in *es-Sıla*'sı ve İbnü'l-Ebbâr'ın *et-Tekmile* adlı eseri de fehreselerde zikredilmeyen âlimlerin hangi hadis kitaplarını okuduğuna dair veri sunması açısından önemlidir.

Aşağıda II. /VIII. asır bitmeden Endülüs'e intikal eden *Muvatta'* başta olmak üzere V./XI. asrın ortalarına kadar Endülüs'e giren müsned, sünen, musannef ve câmi türü hadis kitaplarının yanı sıra garîbü'l-hadîs gibi hadis ilimlerine ve ricâle dair eserlerin rivayeti incelenecektir. Dönem dönem hangi eserlere rağbet edildiğinin tespiti ve Endülüslü ulemanın hadis ilmine vukûfunun takip edilmesi için de kitapların Endülüs'e intikali esas alınarak kronolojik sıralama daha uygun görülmüştür. Bu sebeple aşağıda *Muvatta'*dan başlayarak hadis kitaplarının Endülüs'teki rivayeti ayrıntılı olarak incelenecektir.

1. Muvatta'

*Muvatta'*ın İmam Mâlik'ten sema edilerek Endülüs'te rivayet edilmesi birinci bölümde incelenmişti. Her ne kadar *Muvatta'*ın II./VIII. asırda ve III./IX. asrın ortalarına kadar yeni oluşan İslâm toplumunda fıkhın tesis edilmesinde önemli rol oynadığını ve Endülüslüler nezdinde hadis kitabından çok bir fıkıh kitabı olarak görüldüğünü ifade etsek de sonraki dönemlerde telif edilen *el-Müdevvene*, *el-Utbiyye*, e*l-Vâdıhâ* gibi eserlerin bu işlevi yerine getirmesiyle özellikle IV./X. asırda hadisle meşgul olan Endülüslü âlimlerin *Muvatta'*a artık bir hadis kitabı gözüyle baktığını düşünebiliriz. Nitekim Doğu'dan gelen diğer hadis kitaplarına ilgi duyan ve sonraki nesillere aktarılmasında önemli rolü olan âlimlerin *Muvatta'* rivayetine de aynı önemi göstermeleri onların bu eseri hadis kitabı olarak gördüklerini düşündürmektedir. Öte yandan İbn Hayr, İbn Atıyye ve Kâdî İyâz gibi nisbeten geç dönem âlimlerinin günümüze ulaşan fehreselerine bakıldığında *Muvatta'*ın özellikle Yahyâ el-Leysî (ö. 234/849) rivayetinin Endülüs'te yoğun olarak okunduğu rahatlıkla söylenebilir.

Doğu'da İmam Mâlik'in hadis ve fıkıh halkalarına yıllar boyunca iştirak eden önemli talebeleri *Muvatta'*ı Mâlik'ten farklı zaman aralıklarında semâ etmişlerdir. Böylece bu talebelerinin adıyla anılacak farklı *Muvatta'* rivayetleri ortaya çıkmıştır. Doğu'da İmam Mâlik'in meşhur öğrencilerinden ders alan Endülüslüler de bu rivayetleri sahiplerinden sema etmişler ve Endülüs'e taşımışlardır. Fehreselere bakıldığında Yahyâ rivayeti dışında beş rivayetin daha Endülüs'te sınırlı bir çevrede de olsa asırlar boyunca okutulduğu tespit edilmiştir. Bunlar Abdurrahman b. Kâsım (ö. 191/806), Abdullah b. Vehb (ö. 197/813), Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî (ö. 221/836), Yahyâ b. Abdullah b. Bükeyr (ö. 231/845) ve Ebû Mus'ab Ahmed b. Ebî Bekr ez-Zührî'nin (ö. 242/857) rivayetleridir. Aşağıda Yahyâ rivayeti başta olmak üzere Endülüs'te rivayet sürecini takip etme imkanı bulduğumuz Doğulu beş nüshanın da nakil süreci hakkında bilgi verilecektir.

1.1. Yahyâ el-Leysî Rivayeti

Şebtûn (ö. 193/808-809) ve Gazî b. Kays'tan (ö. 199/814) sonra *Muvatta'*ı Endülüs'e getiren Yahyâ b. Yahyâ, *Muvatta'*ı Medine'de İmam Mâlik'ten dinlemeden önce Endülüs'te Şebtûn'dan dinlemiştir.[1] Yahyâ, Doğu'ya yaptığı ilk rihlesinde Mâlik'in vefat ettiği sene ona mülâki olup *Muvatta'*ı sema etmiştir. Yahyâ'nın özellikle II. Abdurrahman devrindeki (206-238/822-852) ilmî otoritesi ve siyasilerle ilişkileri sayesinde *Muvatta'* rivayetinin Endülüs'te yaygınlık kazandığı söylenebilir. Pek çok talebesi kendisinden *Muvatta'* rivayetini dinlemiştir. Bu isimler arasında en yakın talebelerinden oğlu Ubeydullah b. Yahyâ (ö. 298/910), hadis rivayetine önem veren Muhammed b. Vaddâh (ö. 287/900) ve fıkıh yönü ağır basan İbrahim b. Muhammed b. Bâz (ö. 273/886) bulunmaktaydı. Daha başka talebeleri de Yahyâ'dan *Muvatta'*ı dinlemesine rağmen bu üç isim üzerine durulmasının sebebi, onların kanalıyla gelen Yahyâ rivayetinin sonraki asırlarda yaygın bir şekilde okunmaya devam edilmesidir. Bu isimler özellikle fehrese literatüründe zikredilen çok sayıda isnadda ortak olan âlimlerdir (bk. EK-1 ve EK-2).[2] Bu başlık altında Yahyâ rivayetinin nasıl ve kimler tarafından aktarıldığı üzerinde durulacaktır.

1.1.1. Ubeydullah b. Yahyâ rivayeti

Yahyâ rivayetinin en önemli râvilerinden biri oğlu Ebû Mervân Ubeydullah b. Yahyâ idi. Ubeydullah, Endülüs'te sadece babası Yahyâ el-Leysî'den ders alıp Doğu'ya rihleye gitmiştir. Rihlesi hac ve aynı zamanda geçim kaynağı olan ticaret maksatlıydı. Rihlesi sırasında sadece Bağdat'ta Ebû Hâşim er-Rifâî (ö. 248/862) ve Mısır'da Muhammed b. Abdullah el-Berkî'den (ö. 249/863) ders aldığı kayıtlıdır.[3] Akranlarından farklı olarak az sayıda hocaya mülâki olduğu söylenebilir. Her ne kadar Yahyâ'nın oğlunun ilimle meşgul olmasını istemediği bilinse de Ubeydullah kâdı müşavirliğinin yanı sıra babasının *Muvatta'* rivayetini geniş kitlelere okutmuştur.[4] Esas geçim kaynağı ticaret olmasına rağmen, Ubeydullah'ın babasının *Muvatta'* rivayetini birçok talebeye okutması, onun aile mirasını

---

[1] Yahyâ kendi rivayetinde İtikâf kitabının üç babında şüpheye düşmüş ve bu kısmı Şebtûn'un nüshasından tamamlamıştır. Bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 348.

[2] İbn Atıyye'nin *Fihris*'indeki *Muvatta'* rivayetleri hakkında bir çalışma için bk. Fórneas Besteiro, José María, "Para un Estudio del Kitāb al-Muwatta' en al-Andalus: Las Riwāyāt de 'Abd al-Haqq Ibn 'Atiyya", *Actas del II Coloquio Hispano-Marroquí de Ciencias Históricas. "Historia, Ciencia y Sociedad",* Madrid: ICMA, 1992, s. l97-216. İbn Hayr'ın *Fehrese*'sindeki *Muvatta'* rivayetlerinin şeması için bk. Vizcaino, *EOBA: La Fahrasa de Ibn Jayr (m. 575/1180),* CD, (109.a), (109.b), (109.c).

[3] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 336-7.

[4] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 229-232. Ubeydullah'ın 80'e yakın talebesinin listesi için bk. Manuela Marín, "Una Familia de Ulemas Cordobeses: Los Banū Abī 'Īsá", *el-Qantara,* VI (1985): s. 317-320. Bu listede zikredilen âlimlerin çoğunun ondan *Muvatta'* dinlediği söylenebilir.

emanet almada kendini sorumlu hissetmesiyle ilgili olabilir.[5] Böylece Yahyâ'nın diğer oğulları da hadis ve fıkıhla ilgilenmesine rağmen temayüz eden isim Ubeydullah olmuştur.[6]

Ubeydullah'ın en meşhur râvilerinden birisi aynı zamanda yeğeninin oğlu olan Ebû Îsâ Yahyâ b. Abdullah b. Ebî Îsâ (ö. 367/977) idi. Ebû Îsâ, Ubeydullah'tan başka Ahmed b. Hâlid, İbn Lübâbe ve Eslem b. Abdülaziz gibi dönemin önemli âlimlerinden ders almıştır. Geç yaşta vefat etmesi sebebiyle Ebû Îsâ pek çok talebenin kendisinden *Muvatta'*ı dinlediği biri haline gelmiştir. Öyle ki aynı anda 5 bin öğrencinin kendisinden *Muvatta'*ı dinlediği de kayıtlıdır. İbnü'l-Faradî, 366/976 senesinde onun meclisine gidip geldiğini ve Kurtuba'da ondan daha kalabalık meclise katılmadığını belirtir.[7] Ebû Îsâ Beccâne, İlbîre, Ceyyân (Jaén) ve Tuleytula gibi farklı şehirlerde kâdılık yapması sayesinde kendisinden Yahyâ rivayetini elde edenlerin sayısı artmıştır. Endülüs dışında Doğu'da da onun Yahyâ rivayeti meşhur olmuştur. Söz gelimi Dârekutnî'nin *Muvatta'*ı sırf ondan dinlemek için Endülüs'e rihle yapmayı düşündüğü söylenir.[8] Ebû Îsâ'dan nakledilen *Muvatta'* rivayetinin tarikleri şöyledir:

1. Muhammed b. Ferec el-Kurtubî İbnü't-Tallâ' (ö. 497/1104) →[9] Ebü'l-Velîd Yûnus b. Abdullah b. Mugîs İbnü's-Saffâr (ö. 429/1038) → Ebû Îsâ Yahyâ b. Abdullah (ö. 367/977) → Ubeydullah (ö. 298/910) → Yahyâ (ö. 234/849) → Mâlik (ö. 179/795).[10]
2. Abdülhak b. Atıyye (ö. 541/1147) → Ebü'l-Mutarrif Abdurrahman b. Kâsım eş-Şa'bî (ö. 497/1104) → İbnü's-Saffâr → Ebû Îsâ → Ubeydullah.[11]
3. İbn Atıyye → Ebû Bekr Süfyân b. el-Âsî (ö. 520/1126) → *k* → Ebü'l-Velîd Hişâm b. Ahmed (ö. 469/1076) → Ahmed b. Muhammed et-Talemenkî (ö. 429/1038) → Ebû Îsâ → Ubeydullah.[12]

---

[5] Marín, "Los Banū Abī 'Īsá", s. 300.

[6] Yahyâ'nın diğer oğulları İsmail (ö. 234/848'den önce), İshâk (ö. 261/874) ve Muhammed b. Yahyâ (ö. ?) hakkında bilgi için bk. Marín, "Los Banū Abī 'Īsá", s. 294-296.

[7] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 239-240.

[8] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VI, 108.

[9] Kitapların rivayet tariklerinde râviler arasında ok işareti (→) konulması benimsenmiştir. Kitapların hangi tahammül yolları ile elde edilmesi ile ilgili şöyle bir yöntem benimsenmiştir: Sadece ok işareti varsa kitabın semâ ile tahammül edildiği, iki ok işareti arasında "*k*" harfi yer alıyorsa kıraat ile nakledildiği, "*i*" harfi yer alıyorsa icazet ile, "*m*" harfi geçiyorsa münavele ile rivayet hakkının alındığı kastedilmektedir. Eğer kaynaklarda kitabın nerede ve ne zaman elde edildiğine dair sened içinde bilgi verilmişse bu ifadeler de buraya aktarılmıştır.

[10] Fierro, "La Fahrasa de Ibn al-Ṭallāʿ", s. 284-5. İbn Atıyye'nin İbnü't-Tallâ'dan icazetle elde ettiği rivayet tariki için bk. İbn Atıyye, *Fihris*, s. 91. Kâdî İyâz'ın İbnü't-Tallâ'dan okuyan hocası Muhammed b. Îsâ et-Temîmî'den (ö. 505/1111) elde ettiği rivayet tariki için bk. Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 29. İbn Hayr, İbnü't-Tallâ'dan *Muvatta*'ı dinleyen hocaları Ebü'l-Asbağ Îsâ b. Muhammed b. Ebi'l-Bahr ez-Zührî (ö. 530/1135-6), Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Muhammed b. Bakî (ö. 532/1138), Ebü'l-Hasan Yûnus b. Muhammed b. Mugîs (ö. 532/1137) ve Ebû Abdullah Muhammed b. Asbağ b. Muhammed b. Muhammed b. Asbağ el-Ezdî'den (ö. 556/1142) sema etmiştir. Bk. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 115-6.

[11] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 97.

[12] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 109.

4. Muhammed b. Attâb (ö. 462/1069), "Ebû Osmân Saîd b. Seleme (ö. 413/1022) ve Ebû Bekr Yahyâ b. Vâfid (ö. 404/1013) → Ebû Îsâ → Ubeydullah" tarikiyle kitabı aldığını söylemiştir.[13]
5. Ebû Bekr Muhammed b. Hayr el-İşbîlî (ö. 575/1179) → Ebü'l-Hasan Şureyh b. Muhammed er-Ruaynî (ö. 539/1144) → babası Muhammed b. Şureyh er-Ruaynî (ö. 476/1084) → Ebû Amr Osmân b. Ahmed el-Lahmî İbnü'l-Kayşatyâllî (ö. 431/1039)[14] → Ebû Îsâ → Ubeydullah.[15]
6. İbn Hayr → Şureyh b. Muhammed → Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed el-Havlânî (ö. 508/1115) → *i* → İbnü'l-Kayşatyâllî → Ebû Îsâ → Ubeydullah.[16]
7. İbn Hayr → Şureyh b. Muhammed → Ebû Muhammed Abdullah b. İsmail İbn Hazrec (ö. 478/1085) → Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Zeyn el-Kurtubî (ö. 434/1043)[17] ve İbnü'l-Kayşatyâllî → Ebû Îsâ → Ubeydullah.[18]
8. İbn Atıyye → Ebû Ali el-Gassânî (ö. 498/1105)[19] → Hâtim b. Muhammed et-Temîmî et-Trablusî (ö. 469/1076) → Ebü'l-Mutarrif Abdurrahman b. Muhammed b. Îsâ b. Futays (ö. 402/1011), Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. el-Fehhâr (ö. 419/1028) ve Talemenkî → Ebû Îsâ → Ubeydullah.[20]
9. İbn Atıyye → Babası Ebû Bekr Gâlib b. Abdurrahman (ö. 518/1124) → Ebû Osmân Saîd b. Halef b. Ca'd el-Kilâbî (ö. ?)[21] → Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. en-Nâşiî et-Tücîbî (ö. 460/1067) → Ebû Îsâ → Ubeydullah.[22]

Yukarıdaki senedlerde görüldüğü gibi Ebû Îsâ'dan *Muvatta'*ı nakleden isimler İbnü's-Saffâr, Ebû Ömer et-Talemenkî, İbn Futays, İbnü'l-Kayşatyâllî, Ebû Abdullah el-Fehhâr ve Ebû Abdullah et-

[13] İbn Atıyye, *Fihris,* s. 79. Kâdî İyâz, *el-Gunye,* s. 29-30. İbn Hayr, *Fehrese,* s. 117-8.

[14] el-Kastellî (al-Kaysīṭallī) coğrafî nisbesinin okunuşunda ihtilaf vardır. Beşşâr Avvâd Ma'rûf ve ekibinin yayınladığı İbn Hayr'ın *Fehrese*'sinde Kaycetîlî diye okumuşken, yine aynı ekibin neşrettiği İbn Beşküvâl'ın *es-Sıla* adlı eserinde Kayşatyâllî şeklinde okunmuştur. Bk. İbn Beşküvâl, *es-Sıla,* II, 18. PUA veri tabanı ise nisbeyi el-Kastellî ya da el-Kaysitellî olarak kabul etmiştir. Bk. https://www.eea.csic.es/pua/nisba/consulta_nisba.php?idn=554 (Erişim tarihi: 2.3.2023)

[15] İbn Hayr, *Fehrese,* s. 113.

[16] İbn Hayr, *Fehrese,* s. 113. Kâdî İyâz'ın Havlânî'den elde ettiği rivayetin senedi için bk. Kâdî İyâz, *el-Gunye,* s. 32.

[17] Beşşâr Avvâd Ma'ruf'un neşrettiği İbn Hayr'ın *el-Fehrese*'sinde Muhammed b. Abdullah b. Zeyn olarak geçse de doğrusunun Razîn ya da Müzeyn olması muhtemeldir. PUA veri tabanında ismi Müzeyn olarak verilmiştir. Bk. https://www.eea.csic.es/pua/personaje/consulta_personaje.php?id=9707 (Erişim tarihi: 3.3.23).

[18] İbn Hayr, *Fehrese,* s. 113.

[19] Ebû Ali el-Gassânî hakkında ayrıntılı bir çalışma için bk. Ali Yücel, *Ebû Ali el-Gassânî ve Takyîdü'l-mühmel İsimli Eseri*, Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, İstanbul, 2009.

[20] İbn Atıyye, *Fihris,* s. 79-80; İbn Hayr, *Fehrese,* s. 118. Trablusî'nin İbn Futays'ın sema'ına dair tereddüt ettiği belirtilmiştir. Bk. Kâdî İyâz, *el-Gunye,* s. 30.

[21] İlbîreli fakihlerden olan Saîd b. Halef hakkında ayrıntılı bilgi mevcut değildir. Bk. İbn Beşküvâl, *es-Sıla,* I, 303.

[22] İbn Atıyye, *Fihris,* s. 63.

Tücîbî'dir. Senedlerde en sık karşılaşılan isimler İbnü's-Saffâr, Ebû Ömer et-Talemenkî ve İbn Futays hakkında ve *Muvatta'*ı onlardan elde eden talebelerine dair aşağıda bilgi verilecektir:

Ebü'l-Velîd İbnü's-Saffâr 338/950 yılında doğduğu Kurtuba'da Ebû Bekr es-Selîm (ö. 367/978), Muhammed b. Yebkâ İbn Zerb (ö. 381/991), İbn Ebî Zemenîn (ö. 399/1008) ve İbn Ebî Düleym gibi devrin önemli muhaddis ve fakihlerinden ders almıştır. V./XI. asrın önemli âlimlerinden olan Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045), İbn Abdilber, İbnü'l-Hazzâ (ö. 467/1074), İbnü't-Tallâ' ve Ebü'l-Velîd'den istifade eden, ondan hadis kitaplarını sema eden isimler arasındadır. Ebü'l-Velîd kendi devrinde ilimde temayüz etmiş, sâhibü's-salât, şûra üyeliği ve Batalyevs (Badajoz) kâdılığı gibi görevlere getirilmiştir.[23]

Ebû Îsâ'dan *Muvatta'*ı semâ eden IV./X. asrın meşhur simalarından biri Ebû Ömer et-Talemenkî'dir. Onun Endülüslü hocaları Ebû Ca'fer Ahmed b. Avnullah (ö. 378/988), Kadı İbn Müferric (ö. 380/990) ve Muhammed b. Yebkâ b. Zerb gibi çoğunlukla hadis ve fıkıh ilminde öne çıkan âlimlerdi. 375-381 yılları arasında Doğu'da kalan Talemenkî, hadis, fıkıh, kıraat alanlarında yetişerek Endülüs'e dönmüştür. Endülüs'te Meriyye, Mürsiye, Sarakusta şehirlerine gitmiş, buralarda öğrenci yetiştirmiştir.[24] Mürsiyeli olan Hişâm b. Ahmed de büyük ihtimalle Talemenkî'nin Mürsiye'de kaldığı dönemde *Muvatta'*ı ondan sema etmiştir (Bk. 3.sened). Ebû Îsâ'dan *Muvatta'*ı semâ eden Ebü'l-Mutarrif İbn Futays'ın zabtı kuvvetli idi ve hadislerin illetlerini iyi bilirdi. İmla meclisleri düzenleyen ve hadis ilminin farklı dallarında eser veren isimlerdendi.[25] *Muvatta'*ı İbn Futays'tan semâ eden et-Trablusî idi. Ailesinin kökeni Tarablusşam'dan[26] olduğu için İbnü't-Trablusî olarak meşhurdu. 378/988 senesinde Kurtuba'da doğan Trablusî 402/1011-2'de Doğu'ya hac ve ilim maksatlı seyahate çıkmıştır. Endülüs'e döndüğünde Doğu'da edindiği ilmî birikimi nakletmiş ve kaydetmiştir. Tuleytula ve Beccâne'de yaşamıştır. 91 yaşında vefat eden Trablusî resmî görev olarak kadı müşavirliği yapmış, Kurtuba kadılığı görevini reddetmiştir.[27]

*Muvatta'*ın Yahyâ rivayetini, Ubeydullah'tan Ebû Îsâ dışında Ahmed b. Mutarrif b. Abdurrahman el-Ezdî el-Ümevî et-Tücîbî (ö. 352/963) de dinleyerek sonraki nesillere aktarmıştır. Ahmed b. Mutarrif, İbnü'l-Meşşât olarak bilinirdi. Sika olarak vasıflandırılan İbnü'l-Meşşât, âsâra önem

[23] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 333-5.

[24] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 84-6; ayrıntılı bilgi için bk. Maribel Fierro "al-Talamankī, Abū 'Umar", *BA*, VII, 413-431.

[25] Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 402-5.

[26] Cengiz Tomar, "Trablusşam", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/trablussam#1 (Erişim tarihi: 31.03.2023).

[27] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 222-5; Fórneas Besteiro, J. M. - Rodríguez Figueroa, A., "Ibn al-Tarabulusī, Hatim", *BA*, V, 483-484.

veren, hadis ve rivayetin ağır bastığı bir ilim anlayışına sahiptir. Aynı zamanda mesâil ve rey ezberi de yapardı.[28] Ahmed b. Mutarrif rivayetinin isnadları şunlardır:

1. İbn Atıyye → Gâlib → Ebü'r-Rebî' Süleyman b. Rebî' el-Kaysî (ö. ?) → Ebü'l-Mutarrif Abdurrahman b. Ahmed el-Lahmî (ö. 450/1058)[29] → Muhammed b. Abdullah b. Ebî Zemenîn (ö. 399/1008) → Ahmed b. Mutarrif → Ubeydullah.[30]
2. Îsâ b. Sehl (ö.486/1093), "Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Muhammed el-Kuley'î (ö. 442/1050) → İbn Ebî Zemenîn → Ahmed b. Mutarrif" kanalıyla eseri aldığını belirtmiştir.[31]
3. Kâdî İyâz → Kurtuba'da kıraat → "Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Hamdîn (ö. 508/1114) → dedesi Küley'î → İbn Ebî Zemenîn → Ahmed b. Mutarrif → Ubeydullah.[32]
4. Ebû Abdullah b. Ebî Îsâ (ö. 505/1111) "İbnü'l-Muâbıt Ebû Abdullah Muhammed b. Halef (ö. 485/1092) → Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah b. Mîkel (ö. 436/1045) ve Ebü'l-Kâsım Mühelleb b. Ebî Süfre (ö. 435/1044) → Ebû Muhammed el-Asîlî (ö. 392/1002) → Ahmed b. Mutarrif → Ubeydullah" kanalıyla aldığını söylemiştir.[33] Asîlî, *Muvatta'*ı İbnü'l-Meşşât'tan 346 ve 348 yıllarında dinlediğini söylemiştir. İbnü'l-Meşşât da hocası Ubeydullah'tan 297'de dinlemiştir.[34]

Görüldüğü üzere *Muvatta'*ın Yahyâ rivayetini Ahmed b. Mutarrif'ten nakleden başlıca kişi meşhur fakih İbn Ebî Zemenîn'dir. Aslen İlbîreli olan İbn Ebî Zemenîn'den de yine İlbîreli olan ve onun yakın talebelerinden biri el-Küley'î'nin ve Gırnata'da kadı müşâvirliği yapmış Ebü'l-Mutarrif el-Lahmî'nin dinlemiş olması İbn Ebî Zemenîn'in *Muvatta'*ı memleketi İlbîre'de okuttuğunu düşündürmektedir.

Yahyâ rivayetini Ubeydullah'tan nakleden diğer isimler İbnü'l-Meşşât ve Ahmed b. Saîd'dir. Onlardan gelen isnadları ise şöyle zikredebiliriz:

1. İbn Atıyye → Ebû Ali el-Gassânî → İbn Abdilber → Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Ümevî İbnü'l-Cesûr (ö. 401/1010) → İbnü'l-Meşşât ve Ahmed b. Saîd b. Hazm (ö. 350/961) → Ubeydullah.[35]

---

[28] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 89-90; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VI, 134-5.

[29] Gırnata'da kâdı müşâvirliği yapmıştır. Hakkında ayrıntılı bilgi mevcut değildir. Bk. İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 430.

[30] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 63-4.

[31] Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 32.

[32] Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 32.

[33] Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 31.

[34] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 118.

[35] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 78. Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 31. İbn Hayr, *Fehrese*, s 116-7. Humeydî'nin İbn Abdilber'den dinlediği *Muvatta'*ın aynı senedi için bk. Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 568;

2. İbn Atıyye → Ebû Ali el-Gassânî → *k* → Muhammed b. Attâb (ö. 462/1069) ve Trablusî → Ebû Bekr Abdurrahman b. Ahmed et-Tücîbî İbn Havbîl (ö. 409/1018) → İbnü'l-Meşşât, Ahmed b. Saîd ve Ebû Îsâ → Ubeydullah.[36]
3. İbn Atıyye → *k* → Ebû Muhammed b. Attâb (ö. 520/1126) → babası İbn Attâb ve Trablusî → İbn Havbîl.[37]
4. Kâdî İyâz → Ebû İshâk İbrahim b. Ca'fer el-Levâtî (ö. 513/1119) → Ebü'l-Asbağ Îsâ b. Sehl → İbn Attâb ve Trablusî → İbn Havbîl.[38]
5. Kâdî İyâz eseri Kurtuba'da kıraatle "Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Hamdîn (ö. 508/1114) → Ebû Abdullah İbn Attâb (ö. 520/1126) → Muhammed b. Attâb → İbn Havbîl" kanalıyla elde etmiştir.[39]
6. İbn Atıyye ve babası Gâlib → Ebû Ali el-Gassânî → Muhammed b. Attâb → Ebü'l-Kâsım Halef b. Yahyâ b. Gays el-Fihrî (ö. 405/1014) → İbnü'l-Meşşât, Ahmed b. Saîd ve Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Kâsım b. Hilâl el-Kaysî (ö. 352/963) → Ubeydullah.[40]
7. İbn Hayr → Şureyh b. Muhammed → Ebû Muhammed Abdullah b. İsmail el-Lahmî (ö. 478/1086) → İbnü'l-Gannâm el-Ensârî el-Faradî (ö. 418/1027-8) → Ebû Ömer Ahmed b. Nâbit el-Tağlibî (ö. 360/970) → Ubeydullah.[41]

Mezkûr isnadlarda Ubeydullah'tan Muvatta'ı nakleden bu isimlerden kısaca şöyle bahsedebiliriz:

Ubeydullah'tan *Muvatta'*ı dinleyenlerden biri de Ebû Ömer Ahmed b. Saîd b. Hazm idi. Doğu'da Mekke, Mısır ve Kayravan'da ilim elde ettikten sonra Endülüs'e dönmüş, zamanının büyük kısmını hadis nakline ayırmıştır. Hadisleri cem etmeye ve âsara önem verdiği de söylenir.[42] Ahmed b. Saîd ve Ahmed b. Mutarrif'ten *Muvatta'*ı sema eden İbnü'l-Cesûr Kurtubalı âlimlerdendir. Kâsım b. Asbağ, Muhammed b. Muâviye el-Kureşî, Vehb b. Meserre, İbn Ebî Düleym gibi devrin önemli

---

[36] İbn Atıyye, *Fihris,* s. 79.

[37] İbn Atıyye, s. 107. Kâdî İyâz da *Muvatta*'ın tamamını bu kanaldan elde ettiğini belirtmiştir. Bk. Kâdî İyâz, *el-Gunye,* s. 31. Aynı şekilde İbn Hayr, Ebû Muhammed b. Attâb'tan aynı senedle kıraatle almıştır. Bk. İbn Hayr, s. 117. İbn Attâb "Ebû Bekr Abdurrahman b. Havbîl → İbnü'l-Meşşât, Ahmed b. Saîd ve Ebû Îsâ → Ubeydullah" kanalıyla da eseri alırken, Trablusî "Abdurrahman b. Havbîl → İbnü'l-Meşşât → Ubeydullah" kanalıyla aldığını söylemiştir. Bk. Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 30.

[38] Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 31.

[39] Kâdî İyâz, *el-Gunye,* s. 32.

[40] İbn Atıyye, *Fihris,* S. 79; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 117.Kâdî İyâz'ın Ebû Ali el-Gassânî'den okuyan hocası Muhammed b. Îsâ et-Temîmî'den elde ettiği rivayet tariki için bk. Kâdî İyâz, *el-Gunye,* s. 29.

[41] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 113. İbn Hazrec, Ahmed b. Nâbit ile Ebû Îsâ rivayetinin aynı olduğunu belirtmiştir. Ahmed kendi kitabını Ubeydullah'ın aslından istinsah etmiştir. Ebû Îsâ ise sema etmiştir. Bk. İbn Hayr, *Fehrese,* s. 113-4.

[42] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 88-9.

âlimlerine talebelik eden İbnü'l-Cesûr, hadis ve rey hafızıdır. Vesâik akitçiliği yapardı. İbn Hazm ilk hocasının İbnü'l-Cesûr olduğunu söylemiştir. İbn Abdilber ve Ebû Abdullah el-Havlânî de onun meşhur talebelerindendir.[43]

Ahmed b. Mutarrif, Ahmed b. Saîd b. Hazm ve Ebû Îsâ'dan *Muvatta'*ı dinleyen İbn Havbîl et-Tücîbî memleketi Kurtuba'da İbnü'l-Ahmer, Muhammed b. Hâris el-Huşenî (ö. 361/971) ve Ebû Bekr es-Selîm gibi isimlerden ders almıştır. Kadı Ebû Bekr b. Zerb'in yakın talebelerinden olan İbn Havbîl, onun yanında fıkıh öğrenmiş ve mesâilini cem etmiştir. İbn Havbîl'in talebesi Muhammed b. Attâb, onun Kurtuba'nın önde gelen hocalarından olduğunu, birçok kimseden rivayeti bulunduğunu belirtir.[44] İbn Havbîl Yahyâ rivayetini farklı hocalardan dinleyip İbn Abdilber, Muhammed b. Attâb ve Trablusî gibi meşhur talebelerine aktarmıştır. İbn Havbîl'in IV./X. asırda *Muvatta'* tedrisine önem veren isimlerden biri olduğu anlaşılmaktadır.

Muhammed b. Attâb'ın İbn Havbîl dışında Saîd b. Seleme (ö. 413/1022), Ebû Bekr Yahyâ b. Vâfid (ö. 404/1013) ve Ebü'l-Kâsım el-Fihrî'den (ö. 405/1014) de *Muvatta'* sema ettiği anlaşılmaktadır. İbn Attâb'tan ise oğlu Ebû Muhammed b. Attâb başta olmak üzere Ebû Ali el-Gassânî ve meşhur fakih Îsâ b. Sehl *Muvatta'*ı sema etmişlerdir. Muhammed'in bu verilerden hareketle *Muvatta'*ın V. asırdaki rivayeti için önemli isimlerden biri olduğu söylenebilir.

Yahyâ el-Leysî nüshasının Ubeydullah kanalıyla rivayetinde öne çıkan hususlardan biri senedlerde zikredilen isimlerin çoğunluğunun rey yönünden güçlü isimler olmalarıdır. Rey ezberi yaptıkları ve mesâili cem ettikleri kayıtlı olan bu isimler aynı zamanda farklı şehirlerde kadılık ve kadı müşavirliği tecrübesine sahiptir. Böylece gittikleri yerlerde de *Muvatta'*ı okutmuşlardır.

1.1.2. Muhammed b. Vaddâh ve İbrahim b. Muhammed b. Bâz Rivayetleri

Ubeydullah dışında Yahyâ'nın talebeleri arasında eseri sonraki nesillere aktarmada önemli rol oynamış diğer isimler İbn Vaddâh ve İbrahim b. Muhammed b. Bâz idi. İbnü'l-Kazzâz olarak meşhur olan İbrahim, Doğu'daki rihlesinde Sahnûn ve Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Bükeyr'e (ö. 231/845) talebelik etmiştir. Kendisine fetva sorulan İbrahim, fıkıhta derin bilgisinin yanı sıra hadis ilmine vukûfu ile bilinirdi. Zabtının kuvvetli olduğu ifade edilmiştir.[45]

İbn Vaddâh ve İbrahim'in *Muvatta'* özelinde düşünüldüğünde ortak noktalarından biri pek çok kez okuttukları bu rivayette bazı hatalar tespit etmeleridir. İbrahim b. Muhammed, Yahyâ'nın

[43] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 58-9.

[44] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 408-9.

[45] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 42-3.

nüshasında yaklaşık 300 yerde hata bulmuş ve Ahmed b. Hâlid'e bunları göstermiştir. Ancak Ahmed b. Hâlid, İbrahim'in tespit ettiği hatalardan 30 civarını isabetli bulmuştur. İbn Vaddâh da İbrahim'in bulduğu hataları incelemiş, onun sadece 36 yerde isabet ettiğine kanaat getirmiştir.[46]

İbn Vaddâh'ın Yahyâ el-Leysî'nin *Muvatta'* rivayetini pek çok talebeye okutması ve başta İbn Abdilber olmak üzere pek çok önemli âlimin kitap rivayet isnadında medar bir isim haline gelmesi sebebiyle Norman Calder (ö. 1998) *Muvatta'*ın Yahyâ rivayetini tarihlendirmede ona işaret etmiştir. Başka bir deyişle Calder, *Muvatta'*a son şekli verenin İbn Vaddâh olduğunu öne sürmüştür. Yahyâ'nın oğlu Ubeydullah yerine İbn Vaddâh'a bu misyonu yüklemesinin sebebi, İbn Vaddâh'ın Bakî b. Mahled ile Endülüs'te hadisin ilminin gelişiminde etkili olmasıdır.[47] Sadece *Muvatta'* değil musannef ve câmi türü eserleri de müelliflerinin vefatından sonra organik bir süreçte oluştuğunu öne süren Calder'ın *Muvatta'*ı İbn Vaddâh'ın yazdığını iddia ederek *Muvatta'* ve diğer hadis eserlerini 250/864 yılı civarına tarihlendirmeye çalıştığı söylenebilir.[48]

Aşağıda fehreselerde yer alan Yahyâ rivayetinin İbn Vaddâh tarikleri verilmiştir:

1. İbn Atıyye → Ebû Ali el-Gassânî → İbn Abdilber→ Ebü'l-Fazl Ahmed b. Kâsım et-Tâhertî el-Bezzâz (ö. 395/1004) → Vehb b. Meserre el-Hicârî (ö. 346/957) ve İbn Ebî Düleym (ö. 338/950) → Muhammed b. Vaddâh → Yahyâ → Mâlik.[49]
2. Muhammed b. Fütûh el-Humeydî (ö. 488/1095) → İbn Abdilber→ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman b. Esed (ö. 395/1005) → Vehb b. Meserre ve İbn Ebî Düleym → İbn Vaddâh.[50]
3. Humeydî → İbn Abdilber → İbnü'l-Cesûr → Vehb b. Meserre → İbn Vaddâh.[51]
4. Ebû Ali el-Gassânî → Ebû Şâkir Abdülvâhid b. Muhammed b. Mevheb et-Tücîbî el-Kabrî (ö. 456/1064) → Ebû Muhammed Abdullah b. İbrahim el-Asîlî → *(Vâdilhicâre'de 344'te sema)* → Vehb b. Meserre → İbn Vaddâh.[52]

---

[46] Huşenî, İbn Vaddâh'ın tespit ettiği hatalı hadisleri eserine almıştır. Bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 349-357.

[47] Norman Calder, *Studies in Early Muslim Jurisprudence*, Oxford: The Clarendon Press, 1993, s. 37-8. Calder'ın bu iddiasını İmam Malik'ten *Muvatta'*ı okuyan Doğulu ve Endülüslü talebelerinin biyografik verilerinden hareketle tenkit eden bir çalışma için bk. Ayşe Nur Duman, "*Muvatta'*ın Erken Döneme Tarihlendirilmesinde Biyografik Delillerin Rolü", *İmam Mâlik: Muvatta'ı, Talebeleri ve Erken Döneme Tesiri Hakkında Tetkikler*, ed. Rahile Kızılkaya Yılmaz, İstanbul: İLEM Yayınları, 2022, s. 29-58.

[48] Calder'in *Muvatta'*ı geç bir döneme tarihlendirmesi hakkında ayrıntılı bilgi ve tenkidi için bk. Yılmaz, Rahile, "Norman Calder'in *Studies In Early Muslim Jurisprudence* Adlı Eseri Çerçevesinde Şarkiyat Literatüründe *Muvatta'*ın Tarihlendirilmesi" *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 24 (2014): s. 393-407.

[49] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 78; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 116. Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 30.

[50] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 568.

[51] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 568; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 117.

[52] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 118.

5. İbn Hayr → Ebû Muhammed İbn Hazrec (ö. 478/1085) → babası İsmail b. Muhammed b. Hazrec (ö. 421/1030) → Ebû Osman Saîd b. Ahmed el-Kallâs (ö. 365/975)[53] → Vehb b. Meserre → İbn Vaddâh.[54]
6. İbn Atıyye → Ebû Ali el-Gassânî → Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Hazzâ et-Temîmî → Ebü'l-Kâsım Abdülvâris b. Süfyân (ö. 395/1005) → Kâsım b. Asbağ (ö. 340/951) ve Vehb b. Meserre→ İbn Vaddâh.[55]
7. İbn Hayr → Ebû Muhammed b. Attâb (ö. 520/1126) (icazetle) ve Ebü'l-Hasan Yûnus b. Muhammed b. Mugîs (ö. 532/1138) → İbnü'l-Hazzâ → Abdülvâris b. Süfyân → Kâsım b. Asbağ ve Vehb b. Meserre → İbn Vaddâh.[56]
8. İbn Atıyye → *k* → Ebû Ali el-Gassânî → *k* → İbn Abdilber → Ebû Osmân Saîd b. Nasr (ö. 395/1005) → Kâsım b. Asbağ→ İbn Vaddâh.[57]
9. İbn Atıyye → Süfyân b. el-Âsî → 456'da sema → İbn Abdilber → Saîd b. Nasr → Kâsım b. Asbağ→ İbn Vaddâh.[58]
10. İbn Hayr → Ebû Muhammed b. Attâb ve Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Mevheb (ö. 532/1138) *(icazetle)* → İbn Abdilber → *k* → Saîd b. Nasr → Kâsım b. Asbağ → İbn Vaddâh.[59]
11. İbn Atıyye → Süfyân b. el-Âsî → Hişâm b. Ahmed (ö. 469/1076) → İbn Abdilber → Ebû Ca'fer Ahmed b. Avnullah el-Bezzâz (ö. 378/978) → Kâsım b. Asbağ → İbn Vaddâh.[60]
12. İbn Hayr → Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Tâhir el-Kaysî (ö. 542/1147) → k → Ebû Ali el-Gassânî → *(İbn Abdilber'in Şâtıbe'deki evinde 453 yılında kıraat)* → İbn Abdilber.[61]
13. Trablusî → Talemenkî → Ahmed b. Avnullah → Kâsım b. Asbağ → İbn Vaddâh.[62]
14. İbn Hayr → Ebû Muhammed b. Hazrec → İbnü'l-Ahdeb Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Yezîd el-Lahmî (ö. 437/1046) → Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Bâcî (ö. 378/989) → İbn Lübâbe → İbn Vaddâh.[63]

---

[53] İbn Hayr, Ebû Osman'ı *Muvatta'*ın rivayet tariklerinde Saîd b. Ahmed olarak verirken, Nesâî'nin *Sünen*'inin senedlerinde Saîd b. Muhammed olarak vermiştir. Doğrusunun İbnü'l-Ahmer'in talebesi olan Saîd b. Muhammed olması daha isabetlidir. Tabakat kaynaklarında el-Kallâs lakabına rastlayamadık. Hakkında bilgi için bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 240.

[54] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 114.

[55] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 78-9.

[56] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 116.

[57] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 78. Kâdî İyâz'ın Gassânî'den aktardığı aynı isnad için bk. Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s, 30. Humeydî'nin İbn Abdilber'den sema ettiği kitabın aynı rivayet tariki için bk. Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 568.

[58] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 109. Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 32.

[59] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 116.

[60] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 109.

[61] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 116.

[62] Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 30.

[63] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 114.

15. İbn Hayr → Şureyh b. Muhammed → Ebû Muhammed Abdullah b. Ali el-Bâcî (ö. 478/1086) → dedesi Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Abdullah el-Bâcî (ö. 433/1041) → dedesi Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Bâcî → İbn Lübâbe → İbn Vaddâh.[64]

Yukarıdaki senedlerde görüldüğü üzere İbn Vaddâh'tan eseri dinleyen Vehb b. Meserre b. Müferric et-Temîmî el-Hicârî, Kâsım b. Asbağ, İbn Ebî Düleym ve İbn Lübâbe gibi yakın talebelerinden isnadlarda sıklıkla göze çarpanlar şunlardır:

Vehb b. Meserre doğduğu Vâdilhicâre'de (Guadalajara) ilk eğitimini tamamladıktan sonra Kurtuba'ya gitmiş, Kâsım b. Asbağ, İbn Eymen ve İbn Lübâbe gibi devrin önde gelen pek çok âliminden ders almıştır. Hadiste sika olarak nitelendirilirken fıkıh hafızı olduğu da belirtilmiştir. Vehb'ten ders almak için Vâdilhicâre'ye rihle yapanlar olmuştur.[65] Ondan *Muvatta'*ı dinleyen talebelerinden Ebü'l-Fazl et-Tâhertî[66] et-Temîmî 317/929 senesinde 9 yaşında iken babasıyla beraber Tâhert'ten Endülüs'e rihle yapmıştır. Endülüs'te İbn Ebî Düleym, Kâsım b. Asbağ ve İbnü'l-Ahmer gibi devrin önde gelen âlimlerinden ders almıştır. İbn Abdilber onu sika olarak ta'dil etmiştir. Kadı Münzir b. Saîd'in (ö. 355/966) yakın talebelerinden biri olan Tâhertî, ondan tüm telifatını sema etmiştir.[67]

Vehb dışında Kâsım b. Asbağ da İbn Vaddâh'tan aldığı Yahyâ rivayetini talebelerine aktarmıştır. Kâsım ve Vehb b. Meserre'den *Muvatta'*ı dinleyen Abdülvâris b. Süfyân b. Cebrûn ilim hayatına Kâsım b. Asbağ'ın yanında 16 yaşında başlamış ve ondan rivayetlerinin çoğunu dinlemiş, onun yakın talebelerinden biri haline gelmiştir. Kâsım dışında Vehb b. Meserre, İbn Ebî Düleym ve İbnü'l-Ahmer gibi devrin diğer meşhur âlimlerinden ders almıştır. Talebeleri arasında Asîlî, İbn Abdilber, Ebû İmrân el-Fâsî (ö. 430/1039) ve Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ gibi meşhur isimler yer alır.[68]

Kâsım'dan *Muvatta'* dinleyen bir başka isim de Ebû Osmân Saîd b. Nasr idi. Doğu'ya rihle yaptığına dair bir kayıt bulunmayan Saîd rivayet, ictihad ve dirayet ehlinden kabul edilmiş, hadis kitaplarının zabtında ve tashih edilmesinde övülmüş, kitapların arzı için başvurulan bir isim olmuştur. İbnü'l-Hazzâ ve İbn Abdilber'in övdüğü hocalarındandır.[69] Kâsım b. Asbağ'dan *Muvatta'*ı dinleyen talebelerinden biri de Ahmed b. Avnullah idi. Kurtuba ehlinden olan Ahmed, burada İbn Ebî Düleym ve başkalarından ders alıp Doğu'ya rihle yapmıştır. Mekke, Dımaşk, Mısır, Trablusşâm'da pek çok

---

[64] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 114.

[65] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 207.

[66] Tâhert şehrinin tarihi hakkında bk. Nadir Özkuyumcu, "Tâhert", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/tahert (Erişim tarihi: 23.03.2023).

[67] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 201-2; İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 135.

[68] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 428-9; İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 482-3.

[69] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 338-9; İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 287.

hocadan istifade etmiştir. Ahmed b. Avnullah saduk bir hoca sayılmış, sünneti müdafaa eden, ehl-i bidate karşı sert tavır takınan birisi olduğu söylenmiştir. İlim ehli kimseler ondan hadis yazmıştır.[70]

Vehb b. Meserre'den *Muvatta'*ı dinleyen kişilerden biri de Asîlî'dir. Asîlî Vehb b. Meserre'den *Muvatta'*ı Vâdilhicâre'de sema etmiş ve yedi ay orada kalmıştır. Böylelikle onun hem Ubeydullah kanalıyla hem de İbn Vaddâh kanalıyla *Muvatta'*ın Yahyâ rivayetini elde ettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla 344 senesinde İbn Vaddâh'tan doğrudan *Muvatta'*ı elde eden diğer talebelerinin vefat etmesi sebebiyle Vehb'in rivayetine rağbet edildiği söylenebilir.

Aşağıda hem İbn Bâz hem İbn Vaddâh'tan nakledilen *Muvatta'*ın farklı rivayet tarikleri verilmiştir:

1. İbn Atıyye → Ebû Ali el-Gassânî → İbn İfrânik olarak bilinen Ebü'l-Âsî Hakem b. Muhammed b. Hakem el-Cüzâmî (ö. 447/1055) → Ebû Bekr Abbâs b. Asbağ (ö. 386/996) → Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen (ö. 330/942) → İbn Vaddâh ve İbrâhîm.[71]

Bu isnadda yer alan Abbâs b. Asbağ'dan kısaca söz edelim:

İbn Vaddâh ve İbrahim'in talebesi İbn Eymen'den *Muvatta'*ı dinleyenler arasında Abbâs b. Asbağ el-Hemedânî el-Hicârî yer alır. Abbâs, İbn Eymen dışında Kâsım b. Asbağ, Abdullah b. Yûnus, Hasan b. Sa'd b. İdrîs (ö. 332/944) ve dönemin diğer hocalarından ders almıştır. Doğu'ya rihle yaptığına dair kayıt yoktur. Bir süre İşbîliye'de de ders almıştır. Yazdıklarında zabt sahibi olduğu söylenir. İbnü'l-Faradî, ondan tüm rivayetlerinin icazetini almıştır. Naklettiği hadislerde bazen vehmettiği de ifade edilmiştir.[72] Onun *Muvatta'*ı okuttuğu âlimlerden birisi İbn İfrânik idi. 352/963 yılında Kurtuba'da doğan İbn İfrânik burada İbnü'd-Debbâğ olarak bilinen Halef b. Kâsım b. Sehl el-Ezdî (ö. 393/1003) ve İbn Esed olarak tanınan Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman b. Esed (ö. 395/1005) gibi devrin önemli hocalarından ders almıştır. 381/991 senesinde hac ve ilim maksatlı rihleye gitmiştir. Mekke, Mısır ve Kayravan'da ilim tahsil etmiştir. Ebû Ali el-Gassânî ve Ebû Mervân Ahmed b. Ziyâdetullah et-Tubnî (ö. 457/1065) onun meşhur talebelerindendir. Hadis naklinde sika ve müsnid olarak değerlendirilmiştir. Uzun bir ömür yaşadığı için rivayetleri âlî olmuştur. Sünneti müdafaa eden, bidat ehline karşı sert bir tavır takınırdı.[73]

1. İbn Hayr → *(semâ ve 520 yılının Ramazan ayında kıraatle)* → Ebû Mervân Abdülmelik b. Abdülaziz el-Lahmî el-Bâcî (ö. 532/1138) → babası Abdülaziz b. Abdülmelik (ö. ?), iki amcası

[70] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 102.

[71] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 79; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 118.

[72] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 389-390.

[73] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 210-1.

Ebû Ömer Ahmed b. Abdülmelik (ö. ?), Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülmelik (ö. ?) ve amcasının oğlu Ebû Muhammed el-Bâcî (ö. 478/1086-7) → Ebû Abdullah el-Bâcî (ö. 433/1041) → dedesi Ebû Muhammed el-Bâcî (ö. 378/989) → Ahmed b. Hâlid (ö. 322/933) *(kıraat)* ve İbn Eymen *(sema)* → İbn Vaddâh ve İbrâhîm.[74]

2. İbn Hayr → Ebü'l-Hakem Amr b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Haccâc el-Lahmî (ö. 564/1169) → amcası Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Lahmî el-Bâcî (ö. 487'den sonra/1094-5) → babası Ebû Muhammed el-Bâcî (ö. 478/1086) → dedesi Ebû Abdullah (ö. 433/1041) → *k* → dedesi Ebû Muhammed el-Bâcî → İbn Lübâbe, İbn Eymen ve Ahmed b. Hâlid → İbn Vaddâh ve İbn Bâz.[75]
3. İbn Hayr → Ebû Muhammed b. Hazrec → İbnü'l-Ahdeb → Ebû Muhammed el-Bâcî → Ahmed b. Hâlid ve İbn Eymen → İbn Vaddâh ve İbn Bâz.[76]

İbn Vaddâh ve İbn Bâz'dan *Muvatta'*ı sema eden isimler arasında dönemin meşhur âlimlerinden İbnü'l-Cebbâb olarak tanınan Ahmed b. Hâlid yer alır. Ahmed b. Hâlid bir geçiş dönemi âlimi olarak nitelendirilebilir. III./IX. asrın meşhur âlimlerinden ders almış, IV./X. asrın önemli âlimlerini yetiştirmiştir. Endülüs'te Asbağ b. Halîl, Bakî b. Mahled, İbn Vaddâh, Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî ve Muhammed b. Yûsuf b. Matrûh gibi hadis ve fıkıh alanında önemli âlimlerden ders almış, buradaki eğitimini tamamladıktan sonra Doğu'ya rihle yapmıştır.[77] Hem Endülüs'te hem Doğu'da hadis ve fıkıh ağırlıklı eğitim alan Ahmed b. Hâlid, Halife III. Abdurrahman gibi yöneticilerin yanı sıra pek çok kişiden teveccüh görmüştür.[78]

Yukarıdaki senedler İşbîliyeli Bâcî ailesinin hangi üyelerinin *Muvatta'*ı sonraki nesillere aktardıklarını göstermektedir. Ailenin hadis rivayetiyle meşgul olan ilk üyesi İbnü'l-Bâcî olarak Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Bâcî el-Lahmî sayılabilir. İlk olarak İşbîliye'de ilim tahsil ettikten sonra Kurtuba ve İlbîre'de ilim elde etmiştir. İbnü'l-Faradî, Endülüslü hocaları arasında ondan daha zabt sahibi biriyle karşılaşmadığını belirtmiştir. İbnü'l-Bâcî yaklaşık 50 sene hadis nakletmiş, ondan Asîlî'nin de aralarında bulunduğu pek çok kimse hadis dinlemiştir.[79] İbnü'l-Bâcî'den *Muvatta'*ı dinleyen torunu Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Abdullah el-Bâcî dedesinden ders aldıktan

[74] İbn Hayr, *Fehrese,* s. 112.

[75] İbn Hayr, *Fehrese,* s. 114-5.

[76] İbn Hayr, *Fehrese,* s. 114.

[77] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 17.

[78] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 17-8; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs,* I, 72-3.

[79] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 324-5.

sonra babası Ebû Ömer (ö. 396/1005) ile Doğu'ya rihle yapmıştır. Hadis ve rey bilgisinde uzmanlaşmıştır.[80]

Özetle ifade edilecek olursa, Yahyâ rivayetini İbn Vaddâh ve İbnü'l-Kazzâz'dan Kâsım b. Asbağ, Vehb b. Meserre ve Ahmed b. Hâlid gibi önemli talebeleri nakletmişlerdir. Bu meşhur isimler pek çok talebesine bu rivayeti ulaştırarak Yahyâ rivayetinin yaygınlık kazanmasını sağlamışlardır. İsnadlarda zikredilen isimler kendi dönemlerinde hadiste temayüz ettikleri bilinen kimselerdir. Ubeydullah, İbn Vaddâh ve İbnü'l-Kazzâz'ın Yahyâ rivayetinin Endülüs'teki nakil sürecinde en önemli isimler olduğu anlaşılmaktadır. Bu üç isimden nakledilen *Muvatta'* kitap rivayet nakillerinin asırlar boyunca Endülüs'teki tedris faaliyetine hakimiyeti tartışmasızdır.

1.2. İbn Vehb ve İbnü'l-Kâsım Rivayetleri

Mâlik b. Enes'in Mısırlı talebelerinden olan Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Kureşî'den (ö. 197/813) Endülüslüler fıkhî açıdan istifade etmişlerdir. Hüseyn b. Asım (ö. 208/823), Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî, Muhammed b. Hâlid b. Mürtenil ve Abdülmelik b. Hasan Zûnân (ö. 232/846) bu isimlerdendir. Ancak rey yönü ağır basan bu isimlerden sadece Yahyâ el-Leysî'nin İbn Vehb'den *Muvatta'*ı ve *Câmi*'ini dinlediği kayıtlıdır.[81] Şu var ki, Yahyâ'nın İbn Vehb nüshasını Endülüs'te okuttuğuna dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. İbn Atıyye'nin *Fihris*'inde zikredilen rivayet zinciri şöyledir:[82]

- İbn Atıyye → Ebû Bekr Abdülbâkî b. Muhammed b. Saîd b. Büryâl el-Hicârî (ö. 502/1109) → Ebü'l-Hakem Münzir b. Münzir b. Ali el-Hicârî (ö. 423/1031) → Ebû Hafs Ömer b. Yûsuf el-Mekfûf (ö. 370/980 civarı) → Muhammed b. Futays el-Gâfikî el-İlbîrî (ö. 319/931) → Yûnus b. Abdüla'lâ (ö. 264/878) ve İbn Vehb'in yeğeni Ahmed b. Abdurrahman (ö. 368/978)[83] → İbn Vehb → Mâlik.[84]

Mısır'da eğitim veren İbn Vehb'ten Endülüslüler ders alsa da günümüze gelen fehrese türü eserlere giren yani V. asır ve sonrasına intikal eden rivayet zincirinden Muhammed b. Futays'ın bu nüshayı Mısır'da Yûnus b. Abdüla'la ve İbn Vehb'in yeğeni Ahmed b. Abdurrahman'dan dinleyerek

---

[80] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 151-2.

[81] Bk. İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 158.

[82] Son dönemde yapılan bir çalışmada İbn Habîb es-Sülemî'nin (ö. 238/852) de İbn Vehb rivayetini Yûnus b. Abdüla'lâ'dan elde ettiği bilgisi göze çarpsa da atıf yapılan kaynağa gidildiğinde bu bilginin yanlış aktarıldığı anlaşılmıştır. Bk. Şeymanur Keçeli Göktay, İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs* Adlı Eserinden Hareketle *Muvatta'* Râvileri Hakkında Bazı Değerlendirmeler, *İmam Mâlik: Muvatta'ı, Talebeleri ve Erken Döneme Tesiri Hakkında Tetkikler*, ed. Rahile Kızılkaya Yılmaz, İstanbul: İLEM Yayınları, 2022, s. 16, krş. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 361.

[83] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 187-8.

[84] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 129.

Endülüs'e getirdiği anlaşılmaktadır. Muhammed b. Futays'ın İlbîre'den Kurtuba'ya rihle yaparak Utbî, Bakî b. Mahled ve İbn Vaddâh gibi meşhur âlimlerin yanında ders aldığı bilgisi, 250 yılı civarında İbn Vehb'in *Muvatta'* nüshasının Endülüs'te okutulmadığını düşündürmektedir. İbn Futays Endülüs'te okutulmayan bu nüshayı 257 senesinde başladığı rihlesinde Mısır'da dinleyerek Endülüs'e taşımıştır.[85] Saîd b. Osman el-A'nâkî, (ö. 305/917-8) İbn Vehb'in yeğeni Ahmed'den ücret karşılığı amcasının *Muvatta'* rivayetini ve *Câmi* adlı eserini dinlediklerini belirtmiştir.[86] Ahmed'i Saîd b. Osman, Muhammed b. Futays ve Sa'd b. Muaz b. Osman es-Şa'bânî'nin (ö. 308/920) övdükleri ve onu sika kabul ettikleri zikredilir.[87] Bu durumda Saîd b. Osman'ın ifadesinden bu üç ismin Ahmed'den *Muvatta'*ı dinledikleri söylenebilir.

Yahyâ'nın talebelerinden Utbî ve İbn Vaddâh'a mülâki olan Muhammed b. Futays ve diğer isimlerin bu nüshaya Kurtuba'da sahip olamaması Yahyâ el-Leysî'nin sadece kendi nüshasını talebelerine aktardığını düşündürebilir. Yine bu dönemde Endülüs'te Yahyâ rivayetine rağbet edilmesinin diğer *Muvatta'* nüshalarını unutturduğu söylenebilir. Muhammed b. Futays'tan İbn Vehb rivayetini dinleyen Ömer b. Yûsuf aslen Beccâneli (Pechina) idi. Beccâne'de Saîd b. Fehlûn'dan ders aldıktan sonra İlbîre'ye rihle yapmış, burada Muhammed b. Futays'tan hadis işitmiştir. İbnü'l-Faradî, Ömer'in Muhammed b. Futays'tan naklettiği İbn Vehb nüshasını görmüş, bu nüshanın Sahnûn rivayeti olduğunu belirtmiştir.[88] Endülüs ricâl ve fehreselerinde zikredilmeyen ancak Zehebî'nin kaydettiği bir tarik ise şöyledir: "İbn Abdilber → *k* → Abdülvâris b. Süfyân → Kâsım b. Asbağ → İbn Vaddâh → Sahnûn → İbn Vehb".[89] Dolayısıyla İbn Vehb rivayetini Sahnûn'dan rivayet eden kişinin İbn Futays'ın hocası İbn Vaddâh olması muhtemeldir.

Endülüslülerin fıkhî açıdan en çok etkilendikleri isim olan İbnü'l-Kâsım'ın *Muvatta'* rivayeti için Endülüs'teki nakil sürecine dair İbn Vehb rivayetiyle benzer şeyler söylenebilir. İbn Abdilber onun *Muvatta'*ını en sağlam rivayet olarak görür.[90] Ondan Şebtûn, Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî, Îsâ b. Dînâr, Abdülmelik b. Hasan Zûnân, Muhammed b. Hâlid b. Mürtenil (ö. 224/838) ve Kâsım b. Hilâl b. Ferkad (ö. 237/851) gibi Endülüs'ün meşhur isimleri istifade etmesine rağmen bu isimlerin onun *Muvatta'*

[85] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 56-7.

[86] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 127; Karnî, *Medresetü'l-hadîs fi Kurtuba*, s. 76.

[87] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 127.

[88] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 421.

[89] Zehebî, *Siyer*, XVIII, 154-5.

[90] İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 141; İbnü'l-Kâsım rivayeti hakkında bilgi için bk. Rahile Kızılkaya Yılmaz, *Çağdaş Hadis Tartışmaları ve Muvatta'*, s. 44-6; Kenan Oral, *Muvatta' Oluşum Süreci, Tasnifi ve Nüsha Farklılıklarının Sebepleri*, Ankara: TDV Yayınları, 2022, s. 129-131.

nüshasını Endülüs'e taşıdıklarına dair bir bilgi mevcut değildir. İbnü'l-Kâsım'ın Muvatta rivayetinin isnadı şöyle olmuştur:

- İbn Atıyye → Muhammed b. Süleyman b. Halîfe el-Mâlekî (ö. 500/1106) → Muhammed b. Sa'dûn el-Karavî (ö. 485/1092) → Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed b. en-Nâzûr (ö. ?) → Ali b. Mesrûr ed-Debbâğ (ö. 359/969) → Ahmed b. Ebû Süleyman (ö. ?) → Sahnûn → İbnü'l-Kâsım → Mâlik.[91]

Bu sened V. asır bitmeden İbnü'l-Kâsım rivayetinin Endülüs'e girdiğini göstermektedir. Bu durumda Endülüslülerin İbnü'l-Kâsım hayatta iken onun reyine önem vermelerine rağmen V. asra kadarki zaman diliminde Muvatta' rivayetine aynı rağbeti göstermedikleri söylenebilir.

1.3. İbn Bükeyr Rivayeti

*Muvatta'*ın meşhur rivayetlerinden biri İbn Bükeyr rivayetidir. Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Abdullah b. Bükeyr el-Kureşî el-Mahzûmî (ö. 231/845), Mâlik dışında Abdullah b. Lehîa (ö. 174/790), Leys b. Sa'd, İbn Vehb ve Abdülaziz b. Mâcişûn gibi devrin önemli âlimlerinin yanında fıkıh ve hadis öğrenmiştir. Buhârî *el-Câmi'u's-sahîh*'inde İbn Bükeyr'den rivayet ettiği hadislere yer verir. Bakî b. Mahled'in ifade ettiğine göre İbn Bükeyr, Mâlik'ten *Muvatta'*ı bazen sema bazen kıraat yöntemiyle eseri tahammül etmiş, 10 küsur kez rivayet etmiştir.[92] İbn Bükeyr'in rivayeti İslâm dünyasında en çok okunan *Muvatta'* rivayetleri arasında yer almıştır.[93] İbn Bükeyr'in *Muvatta'* rivayeti Endülüs'e III. asırda girmiş ve rivayet edilmiştir. İbn Bükeyr nüshasının fehreselerde zikredilen senedleri şöyledir:

1. Ebû Ali el-Gassânî → Hakem b. Muhammed İbn İfrânik (ö. 447/1055) → Abbâs b. Asbağ el-Hicârî (ö. 386/996) → İbn Eymen → İbrahim b. Muhammed b. Bâz (ö. 273/886) → İbn Bükeyr.[94]
2. Muhammed b. Attâb → *(398'de kıraat)* → Ebü'l-Kâsım Halef b. Yahyâ → Abdurrahman b. Îsâ b. Midrâc (ö. 363/974) → Ahmed b. Hâlid → İbrahim b. Muhammed b. Bâz ve Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ömer (ö. 289/902) → İbn Bükeyr.[95]

[91] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 134.

[92] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, III, 370.

[93] İbn Bükeyr'in *Muvatta'* nüshası hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Oral, *Muvatta'*, s. 147-150.

[94] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 119-20.

[95] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 119.

3. İbn Atıyye → İbnü'n-Nehhâs (ö. 511/1107) → Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Saîd b. Âbid el-Meâfirî (ö. 439/1047) → Asîlî (ö. 392/1002) → Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Ahmed el-İbyânî (ö. 352/963)[96] → Yahyâ b. Ömer → İbn Bükeyr.[97]
4. İbn Hayr → *k* → Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kaysî → *k* → Ebû Ali el-Gassânî → *(445'te ve 458'de kıraat)* → Trablusî → Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Halef el-Kâbisî (ö. 403/1012) → İbyânî → Yahyâ b. Ömer → İbn Bükeyr.[98]
5. Kâdî İyâz → Ebû Muhammed b. Attâb (ö. 520/1126) → Trablusî → Kâbisî → İbyânî → Yahyâ b. Ömer → İbn Bükeyr.[99]
6. İbn Atıyye → Ebû Abdullah Muhammed b. Süleyman b. Halife b. Abdülvâhid el-Ensârî el-Mâlekî (ö. 500/1106) → Ebû Abdullah b. Ni'me el-Âbid → Ebû Ali Hasan b. Hammûd → İbyânî → [Yahyâ b. Ömer][100] → İbn Bükeyr.[101]
7. İbn Atıyye → Ebû Bekr Abdülbâkî b. Muhammed b. Saîd İbn Büryâl el-Hicârî, (ö. 502/1108) → Münzir b. Münzir → Ebû Muhammed Hasan b. Reşîk (ö. 370/980) → Ahmed b. Muhammed el-Müeddib (ö. ?)[102] → İbn Bükeyr.[103]
8. İbn Hayr → *i* → Ebû Muhammed b. Attâb → babası Muhammed b. Attâb → Ebü'l-Mutarrif Abdurrahman b. Mervân el-Kanâziî (ö. 413/1022) → İbn Reşîk → Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Abdülaziz b. Rabâh → İbn Bükeyr.[104]

Senedlerde zikredilen İbn Bükeyr'in talebelerinin vefat tarihine bakıldığında ilk defa İbrahim b. Muhammed b. Bâz'ın Endülüs'e getirdiği söylenebilir. İbn Bâz'dan İbn Eymen ve Ahmed b. Hâlid'in İbn Bükeyr rivayetini sema ettikleri anlaşılmaktadır. Her iki isim aynı zamanda Yahyâ el-Leysî rivayetini de ondan okumuş ve pek çok öğrenciye aktarmışlardır. Ancak bu rivayete Ahmed ve İbn Eymen'in talebelerinin Yahyâ rivayeti kadar rağbet etmedikleri anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki senedlerde III. asırda İbn Bükeyr'den *Muvatta'* rivayetini dinleyen Endülüslülerden biri Yahyâ b. Ömer idi. Aslen Ceyyânlı olan Yahyâ, ilk eğitimini Endülüs'te Abdülmelik b. Habîb'in yanında tamamlamış, ilk rihle noktası olan İfrîkıye'de Sahnûn'dan ders almış,

---

[96] Tunuslu âlim İbyânî hakkında bilgi için Bk. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VI, 10-18; Ahmet Özel, "İbyânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/ibyani (Erişim tarihi: 07.12.2023).

[97] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 119-120.

[98] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 119.

[99] Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 162.

[100] İbn Atıyye'nin verdiği bu senedde Yahyâ b. Ömer yoktur. İbn Atıyye, bu senedi verdikten sonra isnadda hata olduğunu, İbyânî ile İbn Bükeyr arasında Yahyâ b. Ömer'in düştüğünü belirtir. İbn Atıyye, *Fihris*, s. 134-5.

[101] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 134.

[102] Bu senedde yer alan Ahmed b. Muhammed el-Müeddib ile 8. seneddeki Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Abdülaziz b. Rabâh aynı kişidir.

[103] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 129.

[104] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 119.

sonrasında Mısır'a gidip İbn Bükeyr ve Ebû Mus'ab ez-Zührî'nin de aralarında bulunduğu İbn Vehb ve İbnü'l-Kâsım'ın talebelerine öğrencilik yapmıştır. Yahyâ b. Ömer Doğu'daki rihlesinden sonra Endülüs'e dönmemiş, Kayravan'a yerleşmiştir. Orada pek çok kimseye *Muvatta'* ve *Müdevvene*'yi okuttuğu söylenir. Ahmed b. Hâlid ondan Kayravan'da ders alan Endülüslülerdendir.[105] Ahmed dışında İbnü's-Sindî olarak bilinen Abdullah b. Hasan el-Veşkî (ö. 335/946) de Kurtuba'da ders aldıktan sonra İfrîkıye'ye rihle yapmış, Yahyâ b. Ömer'den İbn Bükeyr rivayetini nakletmiştir.[106] Yahyâ b. Ömer'den İbn Bükeyr rivayetini elde edemeyen Endülüslüler, Yahyâ'nın İbyânî gibi İfrîkıyeli talebelerinden de nakletmişlerdir. Söz gelimi Asîlî, İbyânî'den doğrudan dinlerken, Trablusî, rihlesinde Kâbisî'den dinleyerek nüshayı Endülüs'e V. asırda taşımıştır.

Endülüslülerin İbn Bükeyr rivayetini Doğu'da dinledikleri bir diğer isim Hasan b. Reşîk idi. Endülüslülerin Mısır'da en çok istifade ettikleri muhaddislerden biridir. İbn Reşîk'ten ders alan Endülüslülerin sayısının 50'yi bulduğu zikredilir.[107] Ondan İbn Bükeyr rivayetini elde edenler ise bu senedlere bakıldığında Kanâziî ve Münzir b. Münzir'dir. Kanâziî dönemin en meşhur âlimlerinden ders aldıktan sonra 367 senesinde Doğu'ya rihle yapmış, Mısır'da İbn Reşîk'ten çok sayıda hadis nakletmiş ve icazet almıştır. 371 senesinde Kurtuba'ya dönmüş, Doğu'da edindiği birikimi Endülüs'te aktarmıştır.[108] Münzir 340/951 senesinde Medinetü'l-Ferec'de (Guadalajara) dünyaya gelmiş, buradaki hocalardan ders aldıktan sonra hac için rihle yapmıştır. Rihlesi sırasında Mısır'da İbn Reşîk ve Abdülganî b. Saîd el-Ezdî'den Kayravan'da İbn Ebî Zeyd ve Ebü'l-Hasan el-Kâbisî'den ders almıştır. Münzir çok sayıda eserin râvisi konumundadır. Rivayetinde güvenilir sayılmıştır. Ancak çokça hata yaptığı da söylenmiştir.[109]

Tabakat kaynaklarında İbrahim b. Muhammed b. Bâz dışında onunla aynı dönemlerde rihle yapan Dâvûd b. Abdullah el-Kaysî (ö. 273/886) ve Bakî b. Mahled'in İbn Bükeyr'den *Muvatta'*ı dinlediği kayıtlıdır. Aslen İşbîliyeli olan Dâvûd Kurtuba'da bir dönem kâdıl cemaâlık da yaptıktan sonra rihle yapmış, İbn Bükeyr'den *Muvatta'* dışında Mâlik ve Leys b. Sa'd'ın fıkhını da öğrenmiştir.[110] Bakî b. Mahled'in *Müsned*'i telif ederken hocası Yahyâ b. Yahyâ'nın *Muvatta'* rivayeti yerine Doğu'da okuduğu İbn Bükeyr ve Ebû Mus'ab rivayetini tercih ettiği zikredilir. Bu sebeple Yahyâ el-Leysî'nin oğulları İshak (ö. 261/874) ve Ubeydullah tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Ayrıca Bakî b. Mahled'in hocası Yahyâ el-Leysî'den *Muvatta'*ı okumasına rağmen Doğu'da kendisinden dinlediği Ebû Mus'ab'ın

[105] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik,* IV, 357-8.

[106] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 308.

[107] Lenker, *The Importance of the Rihle*, s. 266. Öğrencilerinin biyografileri için bk. s. 293-4, 164. dn.

[108] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 414.

[109] İbn Beşküvâl, *es-Sıla,* II, 265.

[110] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 203-4.

nüshasını ilim halkalarında okutması Yahyâ'nın oğlu Ubeydullah'ın kendisine tavır takınmasına neden olmuştur. Bu hususu bizzat Bakî şöyle anlatmaktadır:

> "*Müsned*'imi yazdığımda Ubeydullah ve kardeşi İshak bana gelerek "Biz senin bir kitap yazdığını öğrendik, [*Müsned*'de] Ebû Mus'ab ve İbn Bükeyr'in [rivayetlerini] öncelemiş, babamızın rivayetlerini geri plana atmışsın" dediler. Ben de onlara "Ebû Mus'ab'ı öne geçirmem Allah Resulü'nün "Kureyş'i önceleyin, başkasını önüne geçirmeyin"[111] hadisinden dolayıdır. İbn Bükeyr'e gelince, yaşından dolayı ona öncelik verdim. Hz. Peygamber "Yaşı büyük olanı yüceltin"[112] buyurmuştur. Ayrıca İbn Bükeyr Mâlik'ten *Muvatta'*ı on yedi defa dinledi ve sizin babanız ise sadece bir kez dinledi" dedim. Bunun üzerine yanımdan ayrıldılar ve bana düşman oldular".[113]

Bakî b. Mahled'in Yahyâ'nın oğullarının tenkitlerine karşı sunduğu gerekçelerin ikna ediciliğini ifade etmek zordur. Zira bu hususta dayandığı hadis bir halifenin Kureyş kabilesinden olması ile ilgilidir ve her konuda Kureyş'in takdim edilmesine delalet etmez. Oysa Bakî'nin bu tercihi, Yahyâ'nın *Muvatta'*ı Mâlik'ten bir kez, diğerlerinin ise çok defa dinlemiş olması ile bağlantılıydı. Bakî'nin İbn Bükeyr'in Mâlik'ten 10 defa dinlediğini vurgulaması, İbn Bükeyr rivayetini hocası Yahyâ'nın rivayetinden daha sağlam kabul ettiği anlamına gelebilir. Bakî b. Mahled her iki nüshayı Yahyâ rivayetinden muteber kabul etmesine rağmen bunu doğrudan söylemekten çekinmiş, sözlerine hadisle başlamıştır. Bakî b. Mahled'in böyle bir tepkiyle karşılaşması, İbn Bükeyr ve Ebû Mus'ab rivayetlerini Endülüslü öğrencilerinin Bakî'den dinlemedeki isteksizlikleri ile ilgili olabilir. Bu dönemde Yahyâ el-Leysî rivayetini Ubeydullah ve İbn Vaddâh tarikinden okuyan pek çok kimse olmasına rağmen diğer rivayetlere rağbet edilmediği görülür. Endülüslülerin Yahyâ el-Leysî'nin rivayetinden başkasını tercih etmekte isteksiz olmalarının o dönemde Endülüs'te genel bir tutum olduğu diğer Doğulu *Muvatta'* nüshalarına bakıldığında rahatlıkla söylenebilir.

Öyle anlaşılıyor ki, İbn Bükeyr rivayeti ilk kez III. asırda Endülüs'e girmiş ve III. ve IV. asırda önemli âlimler bu nüshaya sahip olmuşlardır. Ancak bu rivayet Yahyâ el-Leysî rivayeti gibi girdiği dönemden itibaren nesilden nesile yaygın bir şekilde nakledilmemiş, belirli bir çevrede kalmıştır. Nitekim V. asırda bile Trablusî bu rivayeti Endülüs'te okumamış, Doğu'daki rihlesi sırasında elde etmiştir. İbn Bükeyr rivayetinin tedris faaliyetinde yer alması Endülüs'e girdiği dönemden itibaren süreklilik kazanamamıştır.

---

[111] Beyhakî, *Ma'rifetu's-sünen ve'l-âsâr*, II, 398; Bezzâr, *Müsned*, II, 112; I, 154.

[112] Buhârî, "Cizye", 12; Müslim, "el-Kasâme ve'l-muhâribîn ve'l-kısâs ve'd-diyât", 2.

[113] Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 98-9; Makki, *Ensayo*, s. 197; Marín, "Baqī b. Majlad", s. 169.

1.4. Ebû Mus‘ab Rivayeti

Aslen Medineli olan Ebû Mus‘ab Ahmed b. Ebî Bekir b. Kâsım b. Hâris ez-Zührî el-Medenî el-Kureşî (ö. 242/857) Mâlik b. Enes’ten fıkıh öğrenmiş, *Muvatta’*ı ondan son dinleyenlerden olmuştur. Ebû Mus‘ab’ın meşhur *Muvatta’* nüshalarının râvileri arasında en son vefat eden olması ve Mâlik’ten *Muvatta’*ı son dinleyenlerden olması sebebiyle Yahyâ el-Leysî rivayetine en çok benzeyen nüsha olduğu bilinir. Bugün mevcut olan Ebû Mus’ab’ın *Muvatta’* nüshasında diğer meşhur rivayetlerde olmayan 100’e yakın rivayetin yer aldığı bilinir.[114] III. Asırdan itibaren Endülüs’e girdiği bilinen nüshanın fehreselerde zikredilen rivayet tarikleri şöyledir:

1. İbn Atıyye → İbnü’n-Nehhâs (ö. 511/1107) → İbn Abdilber → Halef b. Kâsım b. Sehl el-Ezdî İbnü’d-Debbâğ (ö. 393/1003) → Hasan b. Reşîk → Muhammed b. Ruzayk b. Câmi (ö. ?) → Ebû Mus‘ab.[115]
2. İbn Atıyye → İbn Büryâl (ö. 502/1109) → Münzir b. Münzir → İbn Reşîk → Muhammed b. Ruzayk → Ebû Mus‘ab.[116]

Senedlere bakıldığında Münzir’in hem İbn Bükeyr hem de Ebû Mus‘ab nüshalarını Mısırlı hocası İbn Reşîk’ten hamlettiği görülmektedir. İbn Reşîk’ten bu rivayeti aynı zamanda İbnü’d-Debbâğ da nakletmiştir. Ondan da İbn Abdilber bu rivayeti elde etmiştir. Münzir’in İbn Reşîk’in vefatına yakın Doğu’ya gittiği bilindiğine göre Ebû Mus‘ab rivayetinin oldukça geç girdiği söylenebilir. Tabakat kaynaklarında zikredilen bir başka isim Münzir ve İbnü’d-Debbâğ’dan önce bu nühsayı Endülüs’e getirmiştir Aslen Tutîleli (Tudela) olan Zekeriyyâ b. Hattâb el-Kelbî (ö. 337/948), 293 senesinde yaptığı rihlesinde Ebû Mus‘ab rivayetini İbrahim b. Saîd el-Haddâd’dan (ö. ?) rivayet etmiştir. Sika olduğu bilinen Zekeriyyâ’dan hadis dinlemek için Tutîle’ye rihle yapanların olduğu bilinir. Halife II. Hakem de ondan ders almıştır.[117] Ebû Mus‘ab rivayetini elde eden bir başka isim ise Muhammed b. Yezîd b. Ebî Hâlid (ö. 317/929) idi. Muhammed İlbîre’nin yedi fakihinden[118] biri olan Ahmed b. Süleyman b. Ebi’r-Rebî’den (ö. 287/900) dinlemiştir. Ancak İbn Ebi’r-Rebî’in Ebû Mus’ab rivayetini kimden aldığı kayıtlı değildir.[119] Doğu’da Sahnûn’dan ders alan İbn Ebi’r-Rebî’in bu nüshayı Sahnûn’dan dinlemesi ihtimal

[114] *Muvatta’* nüshası hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Oral, *Muvatta’*, s. 170-173.

[115] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 119.

[116] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 129.

[117] İbnü’l-Faradî, *Târîhu ulemâi’l-Endelüs*, I, 211.

[118] İlbîreli yedi fakih Kuzey Afrika’da Sahnûn’dan aynı anda fıkıh öğrenen âlimlerdir.

[119] İbnü’l-Faradî, *Târîhu ulemâi’l-Endelüs*, II, 52.

dahilindedir. Yine Muhammed b. Abdullah b. Ayşûn et-Tuleytulî (ö. 341/952) Doğu'daki rihlesi sırasında Ebû Mus'ab rivayetini talebesi Ebû Yezîd el-Veddânî'den (ö. ?) dinlemiştir.[120]

Her ne kadar bu senedlerde yer almasa da Bakî b. Mahled'in Doğu'ya yaptığı rihlesinde Ebû Mus'ab'tan nüshayı elde ettiği bilinir.[121] Bakî'nin çok sayıda Endülüslü talebesi olmasına rağmen ricâl eserlerinde ve fehreselerde Bakî'den bu rivayeti dinleyenlerin bilgisine ulaşılamamıştır. İbn Bükeyr başlığı altında zikredildiği gibi Ebû Mus'ab rivayetinin de Endülüs'te benzer bir kaderi yaşadığı söylenebilir. Nitekim III. asrın ilk yarısında Ebû Mus'ab rivayetinin Bakî eliyle Endülüs'e girmesine rağmen IV. asırda Doğu'ya giden Endülüslüler bu rivayeti Doğu'daki hocalarından dinleme ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu durumda Bakî'nin rivayetinin IV. asra ulaşmadığı söylenebilir. Bu durumun iki açıklaması olabilir. Bakî b. Mahled'in tepkiye uğraması sebebiyle öğrencilerinin çekimser davranması ya da bir Endülüslü olan Yahyâ rivayetinin *Muvatta'* tedrisinde üstün gelmesidir. Her iki sebebin de göz önünde bulundurulması gerektiği kanaatindeyiz.

1.5. Ka'nebî Rivayeti

Bugün elde mevcut *Muvatta'* nüshalarından biri de Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî'ye (ö. 221/836) aittir. Ka'nebî, İmam Mâlik'e yirmi yıl mülazemet etmiştir.[122] Ka'nebî'nin *Muvatta'*ın ilk yarısını semâ, kalanını ise kıraatle elde ettiği bilinir.[123] İmam Mâlik'in ashâbından olan Ka'nebî'ye Endülüslüler rihleleri sırasında mülâki olmuş ve *Muvatta'*ı ondan dinlemişlerdir. Tespit edilebildiği kadarıyla Yahyâ b. İbrahim b. Müzeyn (ö. 259/872) ve Mâlik b. Ali b. Mâlik el-Kureşî (ö. 268/881) Irak'ta Ka'nebî'den *Muvatta'*ı dinlemişlerdir.[124] Ancak fehreselerde daha genç dönemde Endülüs'e giren Ka'nebî rivayetinin senedleri zikredilmiş ve bu iki isim senedlerde yer almamıştır. Aşağıda Ka'nebî rivayetinin farklı tarikleri verilmiştir:

1. İbn Hayr → *k* → Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kaysî → *k* → Ebû Ali el-Gassânî → 453 senesinde Belensiye'de kıraat → İbn Abdilber → İbn Esed el-Cühenî (ö. 395/1005) → Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Ebi'l-Mevt el-Mekkî (ö. 287/900'den sonra) → Ali b. Abdülaziz (ö. 286/899) → Ka'nebî → *k* → Mâlik.[125]

---

[120] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 83; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VI, 172.

[121] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 143; Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 98-9;

[122] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 121.

[123] Salahattin Polat, "Ka'nebî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/kanebi (Erişim tarihi: 25.01.2024).

[124] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 370; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 5-6.

[125] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 120. İbn Hayr bu rivayette el-Kırâd, el-Mükâteb, el-Müddebber ve el-Itk kitaplarının eksik olduğunu, büyük ihtimalle Ali b. Abdülaziz'in Ka'nebî'den bunları işitmediğini belirtir.

2. Ebû Ali el-Gassânî → *k* → İbn İfrânik → İbn Esed → Ebû Bekr el-Mekkî → Ali b. Abdülaziz → Ka'nebî.[126]
3. Ebû Ali el-Gassânî → *m* → Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ (ö. 467/1074) → İbn Esed → Ebû Bekr el-Mekkî → Ali b. Abdülaziz → Ka'nebî.[127]
4. İbn Hayr → *i* → Ebû Muhammed b. Attâb → babası Muhammed b. Attâb → Ebü'l-Kâsım Halef b. Yahyâ (ö. 405/1014) → Abdurrahman b. Îsâ b. Midrâc (ö. 363/973) → Ahmed b. Hâlid → Ali b. Abdülaziz → Ka'nebî.[128]
5. İbn Hayr → *k* → Ebû Bekr el-Kaysî → *k* → Ebû Ali el-Gassânî → *(453 senesinde Belensiye'de kıraat)* → İbn Abdilber → İbn Esed → Bekr b. el-Alâ → Ahmed b. Mûsa → Ka'nebî.[129]
6. İbn Hayr → *i* → Ebû Muhammed b. Attâb → İbn Abdilber ve İbnü'l-Hazzâ → İbn Esed → Bekr b. el-Alâ → Ahmed b. Mûsa → Ka'nebî.[130]

Bu senedlere bakıldığında İbn Esed'in Ka'nebî rivayetini Doğu'da iki farklı kanaldan elde ettiği görülmektedir. Ondan İbn Abdilber, İbnü'l-Hazzâ ve İbn İfrânik bu rivayeti elde etmişlerdir. Her üç ismin Yahyâ el-Leysî dışındaki diğer *Muvatta'* rivayetleri arasında Ka'nebî rivayetine ilgi göstermeleri bu nüshayı sağlam görmeleri ya da Ka'nebî'nin muhaddis yönüyle ile ilgili olabilir. İbn Esed'den uzun bir zaman önce Ahmed b. Hâlid'in de bu nüshayı Doğu'da Ali b. Abdülaziz'den dinleyerek getirdiği anlaşılmaktadır. Fehreseler dışında ricâl eserleri de Ka'nebî'nin *Muvatta'* rivayetini elde edenlerin bilgisini verir. Örneğin aslen Mevrûrlu[131] olan Abdüsselam b. es-Semh b. Nâbil el-Hevvârî (ö. 387/997) rihlesi sırasında Cidde'de Hüseyn b. Humeyd en-Neciramî'den (ö. ?) Ka'nebî'nin *Muvatta'*ını dinlemiştir. Cidde dışında Yemen, Mekke ve Mısır'da ders almıştır, Mısır'da Şâfiî fıkhında derinleşen Abdüsselâm'ın Endülüs'e dönünce Medînetü'z-Zehrâ'ya yerleştiği bilinir. İbnü'l-Faradî onun hadis nakletmekten imtina ettiğini belirtir ve ondan herhangi birinin hadis naklettiğini bilmediğini ekler.[132]

Yahyâ el-Leysî dışında burada zikredilen beş *Muvatta'* râvisinin nüshaları Endülüs'teki rivayeti açısından benzer yönlere sahiptir. Bu isimlerin rivayetlerini kendilerinden bizzat dinleyen Endülüslüler olmasına rağmen III. asrın ilk yarısında Endülüs'e giren rivayetler süreklilik kazanamamıştır. Bu sebeple IV. ve V. asırda bu rivayetleri Endülüs'te okumayan âlimler Doğu'daki

[126] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 120.

[127] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 120.

[128] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 121.

[129] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 120.

[130] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 121.

[131] Mevrûr (Morón de la Frontera), bugün Sevilla ile Ronda'nın tam ortasında yer alan, Sevilla'ya bağlı bir yerleşim yeridir.

[132] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 378-9.

rihleleri sırasında elde etmişlerdir. Söz gelimi Yahyâ el-Leysî İbn Vehb'ten *Muvatta'*ı dinlemesine rağmen Yahyâ'dan İbn Vehb rivayetini elde eden bir Endülüslünün tespit edilememesi, hâliyle Yahyâ'nın kendi rivayetini okutmaya önem verdiğini düşündürmektedir. Bir başka örnek olarak Ka'nebî rivayetini elde eden İbn Müzeyn verilebilir. İbn Müzeyn hocası Ka'nebî gibi *Muvatta'* üzerine eserler kaleme almış, *Muvatta'* hadislerine önem vermiştir. Ancak *Muvatta'* tedrisi yaptığına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu rivayetlerin nesilden nesile naklinin süreklilik kazanamamasında bir Endülüslü olan ve ulema sınıfının önde gelen isimlerinden biri olan Yahyâ el-Leysî'nin rivayetinin tedris faaliyetine hâkim olmasının etkisi de söz konusudur. Diğer nüshalara olan ilginin azalması Endülüslülerin hocaları Yahyâ'nın nüshasını en muteber nüsha olarak görmeleri ya da hem Yahyâ hem de onun vefatından sonra oğlu Ubeydullah'ın tepkisinden çekinmeleriyle ilgili olsa gerektir. Nitekim Bakî b. Mahled'in aktardığı anekdot bu konuda önemli bilgiler vermektedir.

2. Musannefler

Musannefler, hadislerin konularına göre tasnif edildiği eserlerdir.[133] Musannefler ale'l-ebvâb tasnifine göre telif edilen câmi, sünen gibi eserlerin genel adı olsa da bu başlıkta Endülüs'e giren belli başlı musanneflerin rivayetleri incelenecektir. Tabakat ve fehreselerde Endülüslülerin elde ettiği İbn Ebî Şeybe başta olmak üzere Vekî' b. Cerrâh, Abdürrezzâk b. Hemmâm, Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814),[134] Hammâd b. Seleme (ö. 167/784)[135] ve Saîd b. Mansûr'un (ö. 227/842)[136] *Musannef*'inin kitap rivayet tarikleri zikredilmiştir. Aşağıda Endülüs'te en yaygın şekilde okutulan İbn Ebî Şeybe, Vekî b. Cerrâh ve Abdürrezzâk'ın *Musannef*'lerinin rivayetleri hakkında bilgi verilecektir.

2.1. İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i

Endülüs'e ilk giren musannefin İbn Ebî Şeybe'ye (ö. 235/849) ait olduğu söylenebilir. Doğu'daki uzun rihlesinde İbn Ebî Şeybe'den *Musannef*'ini dinleyen Bakî b. Mahled bu eseri

---

[133] İbrahim Hatiboğlu, "Musannef", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/musannef (Erişim tarihi: 25.03.2024).

[134] Süfyân b. Uyeyne'nin *Musannef*'ini Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî Doğu'daki rihlesinde İbn Uyeyne'nin talebesi Muhammed b. Yahyâ b. Ömer el-Adenî'den (ö. 243/857) eseri hamledip Endülüs'e getirmiştir. İbn Hayr'a ulaşan kitap rivayet senedi için bk. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 174-5. Huşenî'nin eseri Adenî'den elde ettiğini İbnü'l-Faradî de ifade eder. Bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 24.

[135] Hammâd b. Seleme'nin *Musannef*'inin Endülüs'teki rivayet tarikleri için bk. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 173-4. Bu senedlerden hareketle Ahmed b. Hâlid'in rihlesi sırasında en çok istifade ettiği hocalarından Ali b. Abdülaziz el-Begavî'den elde ederek Endülüs'e taşıdığı anlaşılmaktadır.

[136] Saîd b. Mansûr'un *Musannef*'inin kitap rivayet tarikleri için bk. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 175-6.

Endülüs'te nakletmiştir.[137] İbn Ebî Şeybe'nin talebeleri arasında Bakî'nin nüshası kadar dikkatli, açık ve eksiksiz olan başka nüsha olmadığı iddia edilir.[138] *Musannef*'in rivayet tariklerini şöyle zikredebiliriz:

1. İbn Hayr → *i* → Ebû Muhammed b. Attâb → babası İbn Attâb, İbn Abdilber[139] ve İbnü'l-Hazzâ[140] → Ebû Osmân Saîd b. Reşîk (ö. 410/1019) → Ebû Muhammed el-Bâcî → Ebû Muhammed Abdullah b. Yûnus (ö. 330/941) → Bakî b. Mahled → İbn Ebî Şeybe.[141]
2. İbn Hayr → *i* → Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Abdülaziz ve Ebû Bekr el-Kaysî → Ebû Ali el-Gassânî → *i* → İbn İfrânik (ö. 447/1055) → Abbâs b. Asbağ (ö. 386/996) → Abdullah b. Yûnus → Bakî.[142]
3. Ebû Ali el-Gassânî → İbn Abdilber ve İbnü'l-Hazzâ → Ebû Ömer Ahmed b. Abdullah el-Bâcî (ö. 396/1005) → Ebû Muhammed el-Bâcî → Abdullah b. Yûnus → Bakî.[143]
4. İbn Hayr → Ebû Mervân b. Abdülaziz el-Lahmî el-Bâcî dedesinin dedesi Ebû Muhammed'in asıl nüshasından münâvele ile almış ve şöyle dedmiştir: babası ve iki amcası Ebû Ömer Ahmed, Ebû Abdullah Muhammed ve amcasının oğlu Ebû Muhammed Abdullah b. Ali b. Muhammed → Ebû Abdullah el-Bâcî (ö. 433/1041) → dedesi İbnü'l-Bâcî (ö. 378/989) → Abdullah b. Yûnus → Bakî.[144]

İbn Hayr'a kadar ulaşan rivayetler, her ne kadar Bakî'den sadece Abdullah b. Yûnus'un rivayet ettiği izlenimini verse de çok sayıda talebesi olan Bakî'nin eseri başka talebelerine de okuttuğu bilinmektedir. Bakî'nin talebeleri arasında *Musannef*'i en çok sema edenin Muhammed b. Abdullah b. Kâsım el-Kurtubî (ö. 312/924) olduğu zikredilir.[145]

Ebû Ömer el-Bâcî'nin kitap rivayetleri genelde Bâcî ailesi içinde zikredilirken İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inin rivayetini İbn Abdilber ve İbnü'l-Hazzâ'nın naklettiğini görmekteyiz. İşbîliye'de ikamet eden aileden olan Ebû Ömer'in bir süre Kurtuba'ya geldiği ve Batı Rabaz'daki İbn

---

[137] Bakî b. Mahled'in *el-Musannef*'i Endülüs'e taşımasından dolayı yaşananlar hakkında Beşinci Bölüm'de detaylı bilgi verilmiştir.

[138] İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, I-XXVI, thk. Muhammed Avvame, Cidde: Dârü'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 2006/1427, "Muhakikikn Girişi", s. 15.

[139] İbn Abdilber, eseri baştan sona kadar Ebû Ömer Ahmed b. Abdullah el-Bâcî'ye okuduğunu, onun da babası Ebû Muhammed el-Bâcî den sema ettiğini söylemiştir. Bk. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 171-2

[140] İbnü'l-Hazzâ, Ebû Ömer Ahmed b. Abdullah el-Bâcî'den eserin üçte birini sema etmiştir. Ebû Ömer de babası Ebû Muhammed el-Bâcî'den sema etmiştir. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 172.

[141] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 171-2.

[142] Ancak Eşribe kitapları bu tarikle gelmemiştir. Abbâs b. Asbağ bu iki kitabı "Muhammed b. Kâsım → Muhammed b. Osmân → amcası İbn Ebî Şeybe" tarikiyle almıştır. Bk. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 172.

[143] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 172.

[144] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 171.

[145] Hakkında bilgi için bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 161; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 47.

Tavrîl mescidinde halka oluşturduğu bilinir. İbn Abdilber eseri baştan sona Ebû Ömer'e okumuştur. İbnü'l-Hazzâ ise İbn Tavrîl mescidinde kitabın üçte birini sema etmiştir.[146]

Musannef'i doğrudan İbn Ebî Şeybe'den işiten Bakî b. Mahled'den sonra İbn Ebî Şeybe'nin vefatından sonra Doğu'ya giden başka Endülüslüler *Musannef*'i onun talebelerinden sema etmişlerdir. Muhammed b. Kâsım (ö. 327/938) bu isimlerden biridir. Muhammed, İbn Ebî Şeybe'nin yeğeni Muhammed b. Osmân b. Ebî Şeybe'den (ö. 297/909) eseri elde etmiştir.[147] Kanâziî (ö. 413/1022) ise Mısır'da Hasan b. Reşîk'ten sema etmiştir.[148]

2.2. Vekî' b. Cerrâh'ın *Musannef*'i

Etbâu't-tâbiîn tabakasının meşhur isimlerinden Vekî' b. Cerrâh'a (ö. 197/812) ait *el-Musannef*[149] günümüzde mevcut olup olmadığı bilinmese de Endülüs'te III./IX. asırdan itibaren okunan eserler arasındadır. Doğu'da Vekî' b. Cerrâh'a mülâki olduğu tespit edilen tek Endülüslü Muhammed b. Îsâ el-A'şâ'dır (ö. 222/836). A'şâ'nın Vekî'den naklettiği hadis sayısının 30 bine yaklaştığı söylenir.[150] Ancak A'şâ'nın Vekî'in *Musannef*'ini elde ettiğine ya da Endülüs'te naklettiğine dair bir ifade kaynaklarda yer almaz. Talebelerinden Muhammed b. Vaddâh ise Doğu'daki hocalarından Mûsa b. Muâviye es-Sumâdihî aracılığıyla Vekî' b. Cerrâh'ın *Musannef*'ini dinlemiştir. Doğu'ya iki defa rihle yapan İbn Vaddâh'ın 230'dan sonra gerçekleştirdiği ikinci rihlesini hadis rivayetine hasrettiği bilinir.[151] Eğer rihleye gidiş tarihi doğru ise ikinci rihlesinde, 225 senesinde vefat eden Mûsa b. Muâviye'den *Musannef*'i elde etmesi mümkün görünmemektedir. Bu durumda sadece ibadet ve zühd için gittiği ilk rihlesinde İbn Vaddâh'ın aynı zamanda hadis dinlediği de düşünülebilir. İbn Vaddâh'ın Endülüs'e ne zaman döndüğü ise kayıtlı değildir. Vekî'in *Musannef*'inin Endülüs'te yayıldığı senedler şöyledir:

1. İbn Hayr → *i* → Ebû Muhammed b. Attâb → babası Muhammed b. Attâb (ö. 462/1069) → *k* → Ebû Bekr Abdurrahman b. Ahmed et-Tücîbî (ö. 409/1018) → İsmail b. Bedr (ö. 351/962) → İbn Vaddâh → Mûsa b. Muâviye (ö. 225/839) → Vekî' b. Cerrâh.[152]
2. İbn Atıyye → Ebû Ali el-Gassânî → Muhammed b. Attâb → Abdurrahman b. Ahmed et-Tücîbî → İsmail b. Bedr → İbn Vaddâh.[153]

---

[146] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 172-3.

[147] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 172.

[148] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 172.

[149] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 166.

[150] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 113-114.

[151] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 122; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 125-6.

[152] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 166.

[153] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 87.

3. Ebû Muhammed b. Attâb → İbn Abdilber ve İbnü'l-Hazzâ → Abdülvâris b. Süfyân (ö. 395/1004) → Kâsım b. Asbağ → İbn Vaddâh. İbn Vaddâh eserin bir kısmını Muhammed b. Süleyman el-Enbârî ve Ebû Mûsa Harun b. Abbâd'dan almıştır.[154]
4. İbn Hayr → Ebû Mervân Abdülmelik b. Abdülaziz el-Lahmî el-Bâcî → babası ve iki amcası Ebû Ömer Ahmed, Ebû Abdullah Muhammed ve amcasının oğlu Ebû Muhammed Abdullah b. Ali b. Muhammed → Ebû Abdullah el-Bâcî (ö. 433/1041) → dedesi Ebû Muhammed el-Bâcî (ö. 378/989) → Kâsım b. Asbağ ve İbn Eymen → İbn Vaddâh.[155]

İbn Vaddâh'tan *Musannef*'i dinleyen isimler Kâsım b. Asbağ, İbn Eymen ve İsmail b. Bedr'dir. Ebû Bekr İsmail b. Bedr b. İsmail, İbn Vaddâh dışında Bakî b. Mahled, Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî ve Abdullah b. Meserre'den (ö. 286/899) ders almıştır. Her ne kadar III./IX. asrın meşhur muhaddislerinden ders almış olsa da İsmail, şiir yazımıyla daha çok meşgul olmuştur.[156] *Musannef*'i İsmail'den İbn Havbîl olarak tanınan Ebû Bekr Abdurrahman b. Ahmed et-Tücîbî'nin naklettiği görülmektedir.

2.3. Abdürrezzâk'ın *Musannef*'i

Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî (ö. 211/826-27) Yemen'in meşhur hadis âlimlerindendir. Onun kaleme aldığı *el-Musannef* III./IX. asırda Endülüs'e girmiştir. Endülüslüler, Abdürrezzâk'ın talebesi Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrahim ed-Deberî'den (ö. 285/898) ya da Deberî'nin talebelerinden eseri elde ederek Endülüs'e taşımışlardır. İbn Hayr'ın *Fehrese*'sinde *Musannef*'e ait pek çok senede rastlanır. Burada Deberî ya da Abdürrezzâk'ın diğer talebelerinden eseri elde eden Endülüslülerin rivayet tariklerine birer örnek zikredilecektir:

1. İbn Hayr → *i* → Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed ve Ebû Bekr el-Kaysî → Ebû Ali el-Gassânî → *k* → Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ → babası İbnü'l-Hazzâ (ö. 416/1025) ve Abdülvâris b. Süfyân → Ahmed b. Saîd b. Hazm (ö. 350/961) → Ahmed b. Hâlid → Deberî → Abdürrezzâk.[157]
2. Ebû Ali el-Gassânî → İbn İfrânik (ö. 447/1055) → Abbâs b. Asbağ (ö. 386/996) → Hasan b. Sa'd b. İdrîs (ö. 332/943) → Deberî.[158]

---

[154] İbn Hayr, *Fehrese,* s 166. İbn Abdilber ve İbnü'l-Hazzâ'nın Ebû Ali el-Gassânî'ye aktardıkları eserin aynı senedi için bk. İbn Atıyye, *Fihris*, s. 87.

[155] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 166.

[156] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 117.

[157] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 169. Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ'ya ulaşan aynı tarik için bk. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 168.

[158] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 169. İbn İfrânik *Musannef*'teki Kitâbü'l-Megâzî'yi 385 yılının Ramazan ayında Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Sa'dûn el-Meâfirî'den (ö. 386/996) kıraat yoluyla elde etmiştir. Ebû Abdullah ise eseri "İbnü'l-A'râbî → Deberî → Abdürrezzâk" kanalıyla elde etmiştir. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 169.

3. Ebû Muhammed b. Attâb → *i* → Meâfirî (ö. 439/1047) → İbn Müferric → İbnü'l-A'râbî (ö. 340/951) → Deberî.[159]
4. Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ → İbnü'l-Hazzâ → İbn Müferric → İbnü'l-A'râbî → Deberî.[160]

Abdürrezzâk'ın *Musannef*'ini Deberî'den Ahmed b. Hâlid ve Hasan b. Sa'd b. İdrîs eseri elde etmişler, İbn Müferric ise Deberî'nin talebelerinden İbnü'l-A'râbî'den nakletmiştir. İbn Müferric'in İbnü'l-A'râbî'den naklettiği nüshada Kitâbü'l-Vesâyâ'nın olmadığı söylenir. İbn Müferric bu eksik kısmı Deberî'nin talebesi ve aynı zamanda San'a kâdısı Abdüla'lâ b. Muhammed el-Bûsî'den naklederek tamamlamıştır.[161] Ayrıca İbn Müferric'in *Islâhu hurûfi elletî kâne İshâk b. İbrâhim ed-Deberî yusahhifuha fî Musannefi Abdirrezzâk* adında Deberî'nin *Musannef*'i naklederken nokta ve harekelerde yaptığı tashifleri konu edinen çalışması olduğu zikredilir.[162]

3. Kütüb-i Hamse (Endülüs'e Giriş Sırasıyla)

Bu başlık altında Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i, Nesâî'nin *Sünen*'i, Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'i, Müslim'in *Sahîh*'i ve Tirmizî'nin *Câmi*'inin Endülüs'teki rivayeti Endülüs'e giriş sırasıyla incelenecektir. Başlığın *Kütüb-i Sitte* yerine Kütüb-i Hamse olarak konulmasının sebebi, çalışmanın zaman bakımından kapsamında kalan III./IX. asırdan V./XI. asrın ortalarına kadar geçen dönemde bu hadis kaynaklarının henüz *Kütüb-i Sitte* olarak otorite kazanmamasıdır. Bir başka sebep ise *Kütüb-i Sitte* denilen altı kitaptan İbn Mâce'nin *Sünen*'inin Endülüs'e VI./XII. asırda girmesidir.[163] Çalışmanın kapsamı dışında kaldığı için İbn Mâce'nin *Sünen*'inin rivayetine burada yer verilmeyecektir.

3.1. Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i

Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/899) *es-Sünen* adlı eseriyle ahkâmla ilgili hadislerin tasnif edildiği sünen türünün en güzel örneklerinden birini vermiştir. Ebû Dâvûd, bu eserini kendi devrinde pek çok ilim merkezindeki fakihlerin esas aldıkları rivayetleri bir araya getirme

[159] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 168.

[160] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 168.

[161] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 168.

[162] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 171.

[163] Nitekim V./XI. asırda yaşamış İbn Hazm (ö. 456/1064) İbn Mâce'nin kendisinden ve eserinden haberdar olmadığı için onu mechûl saymıştır. Bu mesele hakkında bir çalışma için bk. Selman Başaran, "Tirmizi ve İbn Mace'yi İbn Hazm'ın Mechul Olarak Vasıflandırması", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/2 (1987): s. 19-25.

gayesiyle tasnif etmiştir.[164] Böylece hem Doğu'da hem Endülüs'te oldukça rağbet edilen temel hadis kaynakları arasında yer almıştır.

III./IX. asırda Doğu'ya rihle yapan Endülüslüler Ebû Dâvûd'dan hadis dinlemek ve daha o hayatta iken meşhur olan *Sünen*'ini Endülüs'e taşımak istemişlerdir. Kimi bu arzusunu gerçekleştirebilirken kimi ise ancak Ebû Dâvûd'un vefatından sonra Basra'ya gidebilmiş, onunla görüşme şansını yakalayamamıştır. *Sünen*'i Ebû Dâvûd'dan dinleyen Endülüslülerden biri Kâsım b. Necbe (ö. ?) idi. Kâsım, Endülüs'te Bakî b. Mahled ve İbn Vaddâh'a talebelik etmiştir. Ancak Kâsım Bağdat'ta vefat etmiş, rihleden dönemediği için *Sünen*'i Endülüs'e taşıyamamıştır.[165] *Sünen*'i müellifi Ebû Dâvûd'dan okuduğu kayıtlı olan diğer âlim Velîd b. Ömer el-Kurtubî (ö. ?), Endülüs'te Bakî b. Mahled'den ders aldıktan sonra Doğu'daki rihlesi sırasında Bağdat ve Basra'ya gitmiştir. Basra'da Ebû Dâvûd'dan *Musannef*'ini sema etmiş ayrıca aynı yıl vefat eden Gulâmu Halîl'den (ö. 275/888) de ders almıştır. Endülüs'e döndükten sonra Muhammed b. Kâsım b. Muhammed (ö. 327/938) ve Abdullah b. Yûnus (ö. 330/941), Velîd'den ders almıştır.[166] Her ne kadar bu iki önemli isim kendisine talebelik etse de Velîd, devrinin tanınmış âlimlerinden değildi. *Sünen*'in onun vasıtasıyla ilk defa Endülüs'e girdiği kabul edilse bile onun nüshasının sonraki nesillere intikali hakkında yeterli bilgi mevcut değildir. Ancak Velîd b. Ömer sayesinde Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inin diğer sünen ve câmi türü eserlerden önce Endülüs'e girdiği söylenebilir. Nitekim Ebû Ali el-Gassânî'nin talebesi Ebû Muhammed b. Yerbû'un (ö. 522/1128) da Ebû Davûd'un *Sünen*'inin *Kütüb-i Sitte* içinde Endülüs'e intikal eden ilk eser olduğunu ifade etmiştir.[167]

Ebû Dâvûd'dan *Sünen*'i dinlemek isteyen ancak bunu gerçekleştiremeyen Endülüslüler de olmuştur. 274/887 yılında Doğu'ya birlikte rihle yapan Kâsım b. Asbağ ve Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen 276 senesinde Ebû Dâvûd'dan *Sünen*'i dinlemek için Basra'ya gittiklerinde onun vefat ettiğini öğrenmişlerdi. Bunun üzerine *Sünen*'deki babları esas alarak bir musannef yazmışlardır.[168] Kâsım ve İbn Eymen'in Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ini Doğu'da görmüş olsalar bile Endülüs'e getirdiklerine ve orada rivayet ettiklerine dair bilgi yoktur. Onlar dışında Ebû Dâvûd'un kendisinden *Sünen*'i dinleyemeyen Endülüslüler Doğu'ya rihle yaptıklarında onun meşhur öğrencilerinden eseri tahammül etmişlerdir. Böylece İbn Dâse, İbnü'l-A'râbî, Remlî ve Lü'lüî rivayetleri Endülüs'te yayılmış, asırlar boyunca

---

[164] Halit Özkan, "Ebû Dâvud'un *es-Sünen*'i Üzerine Yazılmış Şerhler", *Hadis Şerh Literatürü II*, ed. Mustafa Macit Karagözoğlu, İstanbul, 2022, s. 19.

[165] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 461.

[166] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 343; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 202-3.

[167] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 145; Yücel, *Ebû Ali el-Gassânî ve Takyîdü'l-mühmel İsimli Eseri*, s. 18.

[168] Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 48

okutulmuştur. Endülüslü âlimlerin fehreselerinde ve tabakatındaki verilerden hareketle *Sünen*'in Endülüs'teki rivayeti aşağıdaki gibidir.[169]

3.1.1. İbn Dâse Rivayeti

Ebû Bekr Muhammed b. Bekr b. Dâse el-Basrî (ö. 346/957) Ebû Dâvûd'dan *Sünen*'i en son ve eksiksiz bir şekilde nakleden râvilerden biridir.[170] Sika olarak ta'dil edilen İbn Dâse'den Ebû Nuaym el-İsfahânî ve Ebû Süleyman el-Hattâbî rivayette bulunmuştur.[171] Endülüslülerden ise aşağıda görüleceği üzere Ebû Hafs Ömer b. Abdülmelik el-Havlânî (ö. 356/966) ve İbnü'z-Zeyyât (ö. 390/1000) İbn Dâse'den *Sünen*'i semâ edip Endülüs'e taşıyan isimler olmuştur:

1. İbn Atıyye → Ebû Ali el-Gassânî → Muhammed b. Attâb → Ebû Muhammed b. Bennûş et-Temîmî (ö. 415/1024) → Ömer b. Abdülmelik el-Havlânî → Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed el-Basrî İbnü'l-A'râbî' (ö. 340/951) ve İbn Dâse (ö. 346/957) → Ebû Dâvûd.[172]
2. İbn Atıyye → Ebû Ali el-Gassânî → Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ (ö. 467/1074) → babası Ebû Abdullah İbnü'l-Hazzâ (ö. 416/1025) → Ömer b. Abdülmelik → İbnü'l-A'râbî' ve İbn Dâse.[173]
3. İbnü't-Tallâ (ö. 497/1104) → Ebû Muhammed Abdullah b. el-Velîd el-Kurtubî (ö. 448/1056) → Ebû Mûsa el-Karavî (ö. ?) → İbn Dâse.[174]
4. İbn Atıyye → Ebü'l-Kâsım Hasan b. Ömer el-Hevzenî (ö. 512/1118) → *i* → Abdullah b. el-Velîd → Ebû Mûsa el-Karavî → İbn Dâse.[175]
5. İbn Hayr → *i* → Ebû Muhammed b. Attâb (ö. 520/1126) → İbn Abdilber → *k* → İbnü'z-Zeyyât → *340/951 senesinde Basra'da semâ* → İbn Dâse.[176]
6. İbn Hayr → Ebû Bekr el-Kaysî (ö. 542/1147) → Ebû Ali el-Gassânî → *(İbn Abdilber'in Şâtibe'deki evinde 453 senesinde kıraat)* → İbn Abdilber → İbnü'z-Zeyyât → İbn Dâse.[177]

---

[169] Ebû Dâvûd'un Sünen'inin Endülüs'teki rivayet şeması için bk. EK. 3

[170] Mehmet Dinçoğlu, *Ebû Dâvud'un Sünen'i (Kaynaklar ve Tasnif Metodu)*, s. 102.

[171] Zehebî, *Siyer*, XV, 38-9.

[172] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 81-82.

[173] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 82.

[174] Fierro, "La Fahrasa de Ibn al-Ṭallā'", s. 286.

[175] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 122.

[176] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 140.

[177] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 140. İbn Hayr, Muhammed b. Ahmed dışında eseri Yûnus b. Muhammed b. Mugîs'ten de münâvele ile almıştır. Bk. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 141. İbn Atıyye ise doğrudan hocası Ebû Ali el-Gassânî'den İbn Dâse rivayetini elde etmiştir. İsnadın tamamı şöyledir: İbn Atıyye → Ebû Ali el-Gassânî → İbn Abdilber → İbnü'z-Zeyyât → İbn Dâse → Ebû Dâvûd. Bk. İbn Atıyye, *Fihris*, s. 80.

7. Kâdî İyâz rivayetin çoğunu Ebû Abdullah et-Temîmî'den, tamamını ise Ebü'l-Velîd Hişâm b. Ahmed'den (ö. 509/1115) dinlediğini belirtmiştir. Ebü'l-Velîd, "Ebû Ali el-Gassânî → İbn Abdilber → İbnü'z-Zeyyât → İbn Dâse" tarikiyle rivayeti nakletmiştir.[178]

İbn Dâse rivayetini en erken Ömer b. Abdülmelik'in naklettiği söylenebilir. Ömer, Kurtuba'da İbn Eymen ve Kâsım b. Asbağ'dan ders aldıktan sonra Doğu'ya rihleye gitmiş, Ebû Dâvûd'un iki talebesi olan İbn Dâse'den Basra'da, İbnü'l-A'râbî'den ise Mekke'de *Sünen*'i semâ etmiştir. Endülüs'e dönüş tarihi kayıtlı değildir, ancak burada çok sayıda hadis meclisinde hadis okutmuştur.[179] Ondan *Sünen*'i dinleyenlerden birisi İbn Bennûş idi. 330/941 yılında doğan İbn Bennûş, 381 senesinde Maşrık'a rihle yapmış, Mekke, Mısır ve Kayravan'da ilim tahsil etmiştir. Doğu'da ilim yolculuğunu tamamlayıp Endülüs'e dönen İbn Bennûş, Mâleka (Malaga), Şezûne (Sidonia) ve Cezîretü'l-Hadrâ (Algeciras) kâdılıklarına getirilmiştir. Hadis rivayetine önem veren İbn Bennûş, sika, sebt olarak nitelenmiş ve çok sayıda rivayete sahip olduğu söylenmiştir. Ondan hadis nakleden talebeleri arasında İbn Hazm, Muhammed b. Attâb, Ebû Mervân et-Tubnî gibi 5. asrın önemli simaları yer alır.[180] İbn Bennûş'un *Sünen*'i kadılık yaptığı şehirlerde okuttuğu düşünülebilir.

Yukarıdaki senedlerde İbn Dâse'den *Sünen*'i dinlediği zikredilen Kurtubalı İbnü'z-Zeyyât Maşrık'a iki defa rihle yapmış, Bağdat, Basra, İskenderiye ve Kayravan'da pek çok âlimden ders almıştır. İbn Dâse'den *Sünen*'i de Basra'da bulunduğu süreçte semâ yoluyla elde etmiştir (bk. 5. Sened). İbnü'l-Faradî onun çok sayıda hadisi bulunduğunu, rivayetinde sadûk olduğunu, ancak zabtının iyi olmadığını belirtmiştir. İbnü'l-Faradî, ondan tüm rivayetlerinin icazetini almıştır.[181] Talebesi İbn Abdilber, ondan İbn Dâse rivayetini kıraatle almıştır.

Sünen'i İbn Dâse'den doğrudan dinlemeyen Endülüslülerin olduğu da bilinmektedir. Söz gelimi Abdullah b. Velîd b. Sa'd el-Ensârî, İbn Dâse'nin talebesi Ebû Mûsa el-Karavî'den dinlemiştir. Karmûneli olan Abdullah, Kurtuba'da ders aldıktan sonra 384'te Maşrık'a rihle yapmıştır. Kayravan'da Kâbisî'den, Mekke'de Ebû Zer el-Herevî'den ders almış, Mısır'a yerleşmiştir. Mâliki mezhebini benimseyen Abdullah, hadis rivayetinde sika kabul edilmiştir. Endülüs'e dönmeyen Abdullah, Şam'da vefat etmiştir.[182] Abdullah Endülüs'e dönmediğine göre ve İbnü't-Tallâ' da Doğu'ya rihle yapmadığına

[178] Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 37-8. Kâdî İyâz, aynı zamanda Ebû Ali el-Gassânî'nin kendisine icazet verdiğini, kendi kitabını Gassânî'nin nüshasıyla karşılaştırdığını belirtmiştir.

[179] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 420-1.

[180] Bk. İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 345-7.

[181] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 332-3.

[182] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 362-3.

göre icazet yoluyla eseri tahammül ettiği düşünülmüştür.[183] Nitekim 4 numaralı senedde de Ebü'l-Kâsım Hasan b. Ömer el-Hevzenî, Abdullah'tan icazet ile bu rivayete sahip olmuştur.

3.1.2. İbnü'l-A'râbî rivayeti

Ebû Dâvûd'un talebelerinden ve nüsha sahibi Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed el-Basrî İbnü'l-A'râbî (ö. 340/951) çok sayıda Endülüslünün Doğu'daki rihleleri sırasında istifade ettiği isimlerden biridir.[184] Ondan hadis dinleyenlerin yanı sıra *Sünen*'i nakledip Endülüs'e getirenler de olmuştur. İbn Dâse rivayeti gibi bu rivayetin de yoğun bir şekilde Endülüs'te okunduğu söylenebilir. Ancak İbn Hayr, İbnü'l-A'râbî'nin Ebû Dâvûd'dan rivayetinde çokça eksiklik olduğunu belirtir. Fiten, Melâhim, Hurûb, Hatem kitaplarının tamamı, Libâs kitabının ise yarısı bu nüshadan düşmüştür.[185] Eksik kısımlarına rağmen İbnü'l-A'râbî rivayetinin Endülüs'teki tarikleri şöyledir:

1. İbn Hayr → Ebû Bekr el-Kaysî → *k* → Ebû Ali el-Gassânî → İbn Abdilber → *(391/1000'de kıraat)* → İbnü'l-Attâr diye bilinen Ebû Zeyd Abdurrahman b. Yahyâ (ö. 396/1005) → (349/960'ta semâ) → Ebû Ömer Ahmed b. Saîd b. Hazm (ö. 350/961) → (*313/925 yılı Ramazan ayında Mescid-i Haram'da kıraat)* → İbnü'l-A'râbî.[186]
2. İbn Hayr → Ebû Muhammed b. Attâb → *k* → babası (İbn Attâb) (ö. 462/1069) → *k* → Kanâziî (ö. 413/1022) → Ahmed b. Avnullah (ö. 372/988) → İbnü'l-A'râbî.[187]
3. İbn Atıyye → Ebû Ali el-Gassânî → Ebü'l-Âsî Hakem b. Muhammed el-Cüzâmî İbn İfrânik → Ebû İshâk İbrahim b. Ali b. Muhammed b. Gâlib b. Temmâr (ö. ?)[188]→ İbnü'l-A'râbî.[189]
4. İbn Hayr → Ebû Muhammed b. Attâb (ö. 520/1126) → *i* → Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) → Ebû Bekr Ahmed b. İbrahim el-Mervezî (ö. 341/952) → İbnü'l-A'râbî.[190]
5. İbn Atıyye → Ebû Ali el-Gassânî → Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ (ö. 467/1074) → babası İbnü'l-Hazzâ (ö. 416/1025) → Ömer b. Abdülmelik → İbnü'l-A'râbî' ve İbn Dâse.[191]

---

[183] Fierro, "La Fahrasa de Ibn al-Ṭallā'", s. 286. 76. dn.

[184] Doğu'da Endülüslülerin en çok istifade ettikleri isimlerin başında İbnü'l-A'râbî gelir. Onun Endülüslü 65 talebesinin listesi için bk. Lenker, *The Importance of the Rihla,* "Appendix two" s. 316-322.

[185] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 143.

[186] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 141. Kâdî İyâz ve İbn Atıyye, İbnü'l-A'râbî rivayetini aynı kanalla almıştır. Bk. Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 38; İbn Atıyye, *Fihris*, s. 81.

[187] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 142.

[188] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 141.

[189] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 81. İbn Hayr da aynı senedi Ebû Bekr el-Kaysî'den elde etmiştir. Bk. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 141.

[190] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 142.

[191] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 82.

6. İbn Atıyye → Ebû Ali el-Gassânî → Muhammed b. Attâb → İbn Bennûş → Ömer b. Abdülmelik → İbnü'l-A'râbî' ve İbn Dâse.[192]

Yukarıdaki senedlerde İbnü'l-A'râbî rivayetini ilk defa getirenin Ahmed b. Saîd b. Hazm olduğu söylenebilir. Ahmed, 312 senesinde Doğu'ya rihle yapmış, 313 senesinde İbnü'l-Arabî'den *Sünen*'i elde etmiştir. Rihlede uzun süre kalmayan Ahmed'in *Sünen*'i 313 senesinden sonra çok geçmeden Endülüs'e getirmesi muhtemeldir. Ebû Ali el-Gassânî, İbnü'l-Arabî'den *Sünen*'i (Musannef) yazanlardan zabtı en kuvvetli olanın Ahmed b. Saîd b. Hazm olduğunu düşünür. Onun hattıyla yazdığı nüshasıyla kendi nüshasını karşılaştırmış ve Ahmed'den sonra onun kadar zabt sahibi birisi olmadığına kanaat getirmiştir.[193] İbnü'l-A'râbî'ye mülâki olup ondan semâ eden isimler arasında Ahmed b. Avnullah da bulunuyordu. 300 senesinde doğan Ahmed b. Avnullah, Kâsım b. Asbağ'dan ve İbn Ebî Düleym'den ders aldıktan sonra Doğu'ya rihle yapmıştır.[194] Doğum tarihi itibariyle Ahmed'in Ahmed b. Saîd b. Hazm'dan daha geç Doğu'ya gittiği ve rivayeti daha sonra getirdiği söylenebilir.

İbn Dâse ve İbnü'l-A'râbî rivayetini Endülüs'e getiren Ömer b. Abdülmelik el-Havlânî'den *Sünen*'i dinleyen önemli isimlerden biri Ebû Abdullah İbnü'l-Hazzâ idi. Tam adı Muhammed b. Yahyâ b. Ahmed et-Temîmî el-Kurtubî'dir. 347/958 senesinde Kurtuba'da doğan İbnü'l-Hazzâ, Ahmed b. Nâbit et-Tağlibî, Ebû Îsâ el-Leysî, tarihçi Ebû Bekr İbnü'l-Kûtiyye (ö. 367/977), Ebû Muhammed el-Bâcî ve İbn Müferric gibi devrin önemli âlimlerinden ders almıştır. Buradaki eğitimini tamamladıktan sonra Maşrık'a rihle yapmış, Mekke, Medine, Mısır ve Kayravan'da ilim tahsil etmiştir. Aralarında Abdülganî el-Ezdî (ö.409/1018) ve İbn Ebî Zeyd el-Kayravânî'nin de aralarında bulunduğu yaklaşık 60 hocadan ders ya da icazet alıp Endülüs'e dönmüştür. Ebû Abdullah İbnü'l-Hazzâ pek çok ilim dalında uzmanlaşmış biriydi ve en çok mesaiyi hadise harcamıştı. Hadislerin senedlerine, illetlerine hâkimdi ve hadis rivayetine önem verirdi. Rey, ahkâm ve vesaik akdinde uzmandı. 14 yaşından beri hocası Kadı İbn Zerb'in yanında fıkıhta derinleşen İbnü'l-Hazzâ, hadiste ise Ebû Muhammed el-Asîlî'nin halkasında uzmanlaşmış, ona mülazemet etmiştir. Beccâne ve İşbîliye'de kadılık görevine getirilmiştir.[195]

İbnü'l-A'râbî'nin Doğulu talebesi Ebû Bekr el-Mervezî'den rivayeti işiten Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kayravânî, Doğu'da yoğun geçen ilmî seyahatlerden sonra 393 senesinde Endülüs'e rihle yapmıştır. Mekkî'nin Kurtuba Ulucamii, Mescid-i Nuheyle ve Medînetü'z-Zâhire Camii'de halka kurduğu bilinir. Mekkî, Kurtuba Ulucamii'de sâhibü's-salât görevinde bulunmuş ve hutbe irad etmiştir.[196] Endülüs'te

---

[192] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 81-82.

[193] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 141.

[194] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 102.

[195] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VIII, 6-7; İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 132-4; Jorge Lirola Delgado "Ibn al-Hadda Abū Abd Allah", *BA*, III, 230-2.

[196] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 273-5.

vefat eden Mekkî, yaklaşık 44 sene Endülüs'te yaşamıştır. Doğu'da uzun yıllar ilim tahsil eden Mekkî'nin Endülüs'te yaşamayı tercih etmesi, Endülüs'te kıraatin gelişmesini ve hadis eserlerinin yaygınlaşmasını sağlamıştır.

3.1.3. Remlî Rivayeti

Ebû Dâvûd'un verrâklığını yapan Ebû Îsâ İshak b. Mûsa b. Saîd er-Remlî'nin (ö. 320/932) nüshası da asırlar boyunca Endülüs'te okutulan rivayetlerden birisi olmuştur. Bu çalışmanın sınırlarındaki dönemde Endülüs'te okutulan nüshanın tariki şöyledir:

- İbn Hayr → Ebû Bekr b. Tâhir → Ebû Ali Gassânî→ İbn Abdilber → Ebû Osman Saîd b. Osman İbnü'l-Kazzâz (ö. 400/1009) → Ahmed b. Duhaym b. Halîl (ö. 338/949) → *(317'de Bağdat'ta semâ)* → er-Remlî (ö. 320/932) → Ebû Dâvûd. [197]

Remlî'nin Endülüslü talebesi Ahmed b. Duhaym hem hadise hem reye önem veren âlimlerden biriydi. Endülüs'te Ubeydullah b. Yahyâ, Saîd b. Osmân el-A'nâkî, Saîd b. Humeyr, Tâhir b. Abdülaziz ve başkalarından ders almıştır. 315/927 yılında hac ve ilim maksatlı çıktığı rihlesinde Mısır, Hicaz, Hıms, Harran ve diğer bölgelerde bulunan Ahmed, Irak'ta ise kaldığı bir yılda Bağdatlı hocalardan *Sünen* gibi hadis kitabının yanı sıra Kadı İsmail'in kitaplarını hamlederek hem hadis hem fıkıh alanında ilim tahsil etmiştir.[198] Genç yaşta tâûn sebebiyle vefat eden Ahmed b. Duhaym'ın Ebû Dâvûd'un eserinin okunmasındaki katkısının sınırlı olduğu söylenebilir. Ahmed b. Duhaym'dan *Sünen*'i semâ eden İbnü'l-Kazzâz, Kâsım b. Asbağ, İbn Ebî Düleym, Ahmed b. Abdilber (ö. 338/950) ve Vehb b. Meserre gibi dönemin öne çıkan hadis ve fıkıh âlimlerinden hadis dinlemiş, tüm rivayetlerinin icazetini almıştır. en-Nahvî nisbesinden de anlaşıldığı gibi Arap dilinde derinleşmiş bir âlim olmasının yanında hadis rivayetine de önem vermiştir.[199]

Yukarıdaki senedde yer almayan Veşka (Huesca) ehlinden Humeyd b. Sevâbe el-Veşkî (ö. ?) Doğu'daki rihlesi sırasında Bağdat'ta Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd (ö. 316/929) ve Ebû Îsâ er-Remlî'den *Sünen*'i dinlemiştir.[200] Ahmed b. Saîd b. Hazm'ın Endülüs'te *Sünen*'i önce ondan dinleyip

---

[197] İbn Hayr, isnadı verdikten sonra Ebû Muhammed b. Attâb'ın (ö. 520/1126) kendisine icazet verdiğini belirtir. Ebû Muhammed, İbn Abdilber'den sema ile eseri almıştır. Bk. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 142. Bu isnadı İbn Atıyye de *Fihris*'inde zikretmiştir. İbn Atıyye hocası Ebû Ali Gassânî'den semâ ederek bu nüshaya sahip olmuştur. Bk. İbn Atıyye, *Fihris,* s. 80. Kâdî İyâz da "İbn Abdilber → Ebû Osman el-Nahvî İbnü'l-Kazzâz → Ebû Ömer Ahmed b. Duhaym → Ebû Îsâ er-Remlî → Ebû Dâvûd" isnadını zikretmiştir. Bk. Kâdî İyâz, *el-Gunye,* s. 38.

[198] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 78-9; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VI, 120-1.

[199] İbn Beşküvâl, *es-Sıla,* I, 285-7.

[200] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 182-3.

sonra Doğu'ya gittiği söylenir. Hakkında ayrıntılı bilgi olmayan Humeyd'in Endülüs'te her iki rivayetin yayılmasındaki katkısı hakkında bir fikir yürütülememektedir.

3.1.4. Lü'lüî Rivayeti

Ebû Ali Muhammed b. Ahmed b. Amr el-Lü'lüî el-Basrî'nin (ö. 333/944) rivayeti de Endülüs'te okunan rivayetler arasındaydı. İbn Hayr, Lü'lüî rivayetinden kendisine ulaşan isnadlara geniş bir şekilde yer vermiştir. Lü'lüî rivayetinin isnadları incelendiğinde Endülüs'e en geç giren rivayet olduğu anlaşılmaktadır. V. ve VI. asırlarda Endülüs'e giren rivayetin çalışmanın kapsamında kalan döneme ait sadece iki isnadı verilmiştir:

1. İbn Hayr → Ebû Bekr b. Tâhir → Ebû Ali el-Gassânî → Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. Enes b. Dilhâs İbnü'd-Delâî el-Uzrî ve Ebü'l-Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081) → Ebû Zer Abd b. Ahmed b. Muhammed el-Herevî el-Mâlikî (ö. 434/1043) → Ebû Abdullah Hüseyn b. Bekr b. Muhammed el-Vezzân el-Basrî (ö. ?)[201] →Lü'lüî.[202]
2. İbn Hayr → Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Mevheb (ö. 532/1138) → *i* → İbnü'd-Delâî ve Ebü'l-Velîd el-Bâcî → Ebû Zer el-Herevî → Ebû Abdullah el-Basrî → Lü'lüî.[203]

Lü'lüî rivayetinin en erken V. asrın ilk yarısında Endülüs'e girdiği görülmektedir. İbnü'd-Delâî ve Ebü'l-Velîd el-Bâcî Doğu'da Ebû Zer el-Herevî'den bu rivayeti elde edip Endülüs'e getiren iki isimdir. 407/1016 senesinde, 13 yaşında iken babası ile rihle yapan İbnü'd-Delâî, 408 senesinden itibaren 8 sene Mekke'de yaşamıştır. Ebû Zer'den Buhârî'nin *Sahîh*'ini elde ettiği tarih olarak 409 kayıtlıdır. Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ini de bu tarihlerde Ebû Zer'den dinlediği söylenebilir. Bu süreçte Ebû Zer'den kendi telif ettiği eserleri de dinlemiştir. Mekke dışında Horasan ve Irak bölgesinde de ilim talep etmiş, 416/1025 senesinde Endülüs'e döndükten sonra hem Doğu'da elde ettiği eserleri okutmaya başlamış, hem de dönemin âlimlerinden ders almıştır.[204] Dolayısıyla İbnü'd-Delâî'nin *Sünen*'i 416 senesi civarı okutmaya başladığı söylenebilir.

Ebû Zer'den Lü'lüî nüshasını okuyan bir diğer Endülüslü Ebü'l-Velîd el-Bâcî idi. 426 senesinde Doğu'ya gitmiştir. Ebû Zer el-Herevî'den Mekke'de üç yıl ders almıştır. Sonrasında Bağdat,

[201] el-Verrâk el-Basrî şeklinde olması muhtemeldir.

[202] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 142.

[203] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 142.

[204] Tercemesi için bk. İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 110-1; Lirola, "al- 'Udri, Abū l-'Abbâs", *BA*, VII, 559-570.

Musul gibi şehirlerde Hanefi ve Şâfiî meşhur hocalara mülâki olmuştur. Doğu'da yaklaşık 13 sene kalmıştır.[205] Bâcî, Endülüs'e döndükten sonra Doğu'daki ilmî birikimini pek çok âlime aktarmıştır.

3.2. Nesâî'nin *Sünen*'i

Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî'nin (ö. 303/915) *Sünen*'i daha o hayattayken Endülüs'e girmiştir. Nesâî'nin Endülüslülerin rihle güzergâhı üzerinde olan Mısır'da yaşamasından dolayı Endülüslüler ondan ders almışlar ve *Sünen* adlı eserini semâ etmişlerdir. Endülüslülerin bir kısmı doğrudan Nesâî'den *Sünen*'i dinleme fırsatı yakalamışken bir kısmı ise onun vefatından sonra Doğu'ya gitmiş ve Nesâî'nin Hamza el-Kinânî (ö. 357/967) gibi meşhur talebelerinden bu eseri dinleyerek Endülüs'te nakletmiştir.[206]

Nesâî'nin *Müctebâ* adıyla bilinen *es-Sünen*'i ve *es-Sünenü'l-kübrâ* adlı iki ayrı eseri bulunur. Endülüs tabakat kaynaklarına bakıldığında âlimlerin hangisini okuduğuna dair net bilgi verilmez. Hatta çoğu yerde *Sünen* yerine *Musannef* ibaresinin geçtiği görülür.[207] *Müctebâ* ise nadiren geçer.[208] Nesâî'den semâda bulunduğu söylenen bir âlim, fehreselerdeki tariklerde zikredildiği takdirde onun *Sünen*'i kesin olarak dinlediği söylenebilir. Bunlar İbnü'l-Ahmer olarak tanınan Muhammed b. Muâviye el-Ümevî (ö. 358/969), Muhammed b. Kâsım b. Muhammed (ö. 327/938) ve Mes'ud b. Ali'dir (ö. ?).

Nesâî'den Doğu'da semâda bulunduğu belirtilen ancak ondan *Sünen*'i okuduğuna dair net ifade bulunmayan âlimler vardır. Bunların *Sünen* tarikleri fehreselerde tespit edilememiş ya da kaynaklarda bu âlimlerden *Sünen*'i dinlediği söylenilen talebelerine rastlanılmamıştır. Gâlib b. Ömer (ö. 314/926), Dâvûd b. Hüzeyl (ö. 315/927) ve Kâsım b. Mes'ade (ö. 317/929), Kâsım b. Sâbit es-Sarakustî (ö. 302/914) ve babası Sâbit b. Hazm el-Avfî (ö. 313/925), Osmân b. Cerîr b. Humeyd el-Kilâbî (ö. 323/934), Hasan b. Sa'd b. İdrîs (ö. 332/943) ve Saîd b. Fehlûn (ö. 346/957) bu âlimlerdendir. Aslen İlbîreli olan Saîd, İlbîre'de eğitim aldıktan sonra Kurtuba'ya rihle yapmış ve burada Bakî b. Mahled ve İbn Vaddâh gibi devrin önde gelen âlimlerinden ders almıştır. İbn Vaddâh'tan 274/887 yılında ders

---

[205] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 276-8.

[206] Nesâî'nin talebelerinden Ebü'l-Hasan Muhammed b. Zekeriyyâ b. Hayyûye en-Nîsâbûrî (ö. 306/918) rivayeti Endülüs'e giren rivayetler arasındadır. Ancak bu rivayetin Endülüs'te ilk defa 475/1082 senesinde okutulduğu bilinmektedir. Çalışmanın kapsamı dışında kaldığı için bu rivayete yer verilmeyecektir. İbn Hayyûye nüshasının Endülüs'teki rivayeti için bk. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 154.

[207] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 362, 417.

[208] İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, IV, 101.

aldığı kayıtlı olduğundan bu âlimlerden ömürlerinin sonlarına doğru istifade edebildiği söylenebilir. Kurtuba'daki eğitimini tamamladıktan sonra da Doğu'ya rihleye gitmiş ve Nesâî'den hadis işitmiştir.[209]

Nesâî'den İşbîliyeli Kelâî ailesinden iki kardeş de semâda bulunmuştur. Ebû İshâk Sa'd b. Câbir el-Kelâî (ö. 324/935) ve Ebû Osmân Saîd b. Câbir el-Kelâî (ö. 325/936) Endülüs'te ilk eğitimlerini tamamladıktan sonra beraber rihle yapmışlar, Nesâî'nin musannefâtının çoğunu kendisinden semâ etmişlerdir. Sa'd Mısır'da Kur'ân kıraatine önem vermiş, Endülüs'e dönünce İşbîliye'ye yerleşmiştir. Her sene Ramazan ayında Kurtuba'ya namaz kıldırması için çağrılmıştır.[210] Kardeşi Saîd hakkında ise birbiriyle çelişik ifadeler yer alır. Endülüs ricâline dair eseriyle tanınan Hâlid b. Sa'd (ö. 352/963), Saîd b. Câbir'in Endülüs'te kezzâb olduğunu tespit ettiği iki kişiden biri olduğunu belirtmiştir. Ancak Nesâî'den *Sünen*'i dinleyen Muhammed b. Kâsım, Saîd'in aynı halkada arkadaşı olduğunu ve Nesâî'nin onu sıdk ile vasıflandırdığını söylemiştir. İbnü'l-Faradî, Hâlid b. Sa'd'ın kanaatine katılmadığını, Saîd'in okuttuğu hadislerin olduğu nüshayı gördüğünü belirtmiş, onun rivayetlerini araştırdığını, kimden sema edeceğine dikkat ettiğini ve sıdk sahibi kimseleri seçtiğini söylemiştir.[211]

Nesâî'nin vefatından sonra Doğu'ya gidip onun talebelerinden biri olan oğlu Abdülkerim b. Ahmed en-Nesâî'den (ö. 344/955) *Müctebâ*'yı dinleyenler de bulunmaktadır. Bunlardan biri İbn Bertâl olarak bilinen Muhammed b. Yahyâ b. Zekeriyyâ et-Temîmî'dir (ö. 394/1003). Kurtuba'da İbn Eymen, İbn Lübâbe, Ahmed b. Hâlid, Muhammed b. Kâsım ve Kâsım b. Asbağ gibi devrin meşhur âlimlerinden ders almıştır. 341/952 yılında çıktığı rihlesinde Kulzum'da (Kızıldeniz) Abdülkerim'den *Müctebâ*'yı yazmıştır.[212] Abdülkerim'den *Sünen*'i dinleyen başkaları da bulunur. Selmân b. Feth b. Müferric el-Ensârî (ö. 372'den sonra/892), Ebû Bekr b. es-Sümeyl (ö. ?)[213] ve Muhammed b. Kâsım b. Mes'ade'nin (ö. ?)[214] 339/950 senesinde Mekke'de Abdülkerim'den babasının *el-Müctebâ* adlı eserini dinlemişlerdir. Bu isimlerden Selmân, Endülüs'e dönünce memleketi Vâdilhicâre'ye yerleşmiş ve burada hadis rivayet etmiştir. Münzir b. Münzir ve Ebû Muhammed el-Eslemî el-Hicârî (ö. ?) ondan hadis nakleden talebelerindendir.[215] Ebû Süleyman Eyyûb b. Hüseyn b. Muhammed el-Hicârî (ö. 382/992) de Doğu'ya 340/951 yılında rihle yapmış ve Abdülkerim'den *Sünen*'i dinlemiştir.[216] İbn Hayr ise Abdülkerim'den

---

[209] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 238-9; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 334-5. Hocalarının tam listesi için bk. https://www.eea.csic.es/pua/personaje/consulta_personaje.php?id=3596 (Erişim tarihi. 12.12.2019).

[210] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 250.

[211] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 234-5.

[212] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 140.

[213] Kim olduğu tespit edilemedi.

[214] Vâdilhicâreli olan Muhammed b. Kâsım b. Mes'ade yukarıda değindiğimiz erken vefat eden babası Kâsım'dan ders alamamıştır. Kurtuba'da Hasan b. Sa'd'dan ders almıştır. Bk. İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, II, 26.

[215] İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, IV, 101.

[216] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 139-140. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 155.

Eyyûb b. Hüseyn'in (ö. 382/992) *el-Müctebâ*'yı dinlediğini belirtir.[217] İbnü'l-Faradî de onun Doğu'ya 340 senesinde gittiğini ve Abdülkerim'den hadis dinlediğini zikretmiştir.[218]

Endülüs'te Nesâî'nin *Sünen*'i asırlar boyunca okutulan en önemli hadis kitaplarından biridir. Endülüslü Muhammed b. Kâsım, İbnü'l-Ahmer ve Mes'ûd b. Ali Nesâî'den *Sünen*'i elde ederek Endülüs'te nakletmişlerdir. Hamza el-Kinânî ve İbnü'l-Mühendis ise Endülüslülerin *Sünen*'i rivayet ettikleri Doğulu meşhur râvilerdendir. Hicri V. asrın ortalarına kadar Endülüs'e giren bu rivayetler aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacaktır.[219]

3.2.1. Muhammed b. Kâsım Rivayeti

Muhammed b. Kâsım b. Muhammed, babası Kâsım b. Muhammed'den, Bakî b. Mahled, İbn Vaddâh, İbrahim b. Hilâl ve Huşenî gibi III./IX. asrın önemli âlimlerinden istifade etmiştir. 294 senesinde Doğu'ya gitmiş, orada 4 yıl 4 ay kalmıştır. Bu sürede Mısır, Mekke, Kûfe, Basra, Bağdat, Dimyat, Trablus, Kayravan'da çok sayıda hocadan genelde hadis ağırlıklı bir eğitim almıştır.[220] Yaklaşık 163 hocadan ders aldığı belirtilen Muhammed'in Doğu'daki en tanınmış hocaları, Mekke'de İbnü'l-Cârûd (ö. 307/919-20), Mısır'da Nesâî, Ebû Yahyâ Zekeriyyâ b. Yahyâ es-Sâcî (ö. 307/920) gibi isimlerdir.[221] Doğu'da çok sayıda hadis elde eden Muhammed Endülüs'e döndüğünde bunları çok kişiye aktarmış, büyük bir teveccüh görmüş, rivayet ve ilimde meşhur olmuştur. Hem Endülüs'te hem Doğu'da hadise tam bir ihtimam gösteren âlimlerdendi.[222] Yaklaşık 5 bin hadisi ezberinden talebelerine imla ettirdiği söylenir.[223] Huşenî onun ağırlıklı olarak hadisle meşgul olduğunu söyler. Vesâik ve şurût yazmaya da önem vermiş, Müşavere heyetine dâhil edilmiştir.[224]

Muhammed b. Kâsım'ın Doğu'dan getirdiği eserler arasında Nesâî'nin *Sünen*'inin de olduğu anlaşılmaktadır. İbnü'l-Ahmer'den sonra en yaygın rivayet ağının onun rivayeti olduğu söylenebilir. Aşağıda Muhammed'den menkul *Sünen*'in fehreselerde kaydedilen farklı rivayet tarikleri zikredilmiştir:

---

[217] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 155; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb Nesâî, *Kitabü'l-müctebâ el-ma'rûf bi's-Sünenü's-sugrâ*, I-IX, Beyrut: Darü't-Te'sil, 2012/1433, "Mukaddime", s. 85.

[218] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 139-140.

[219] Nesâî'nin *Sünen*'inin Rivayet şeması için bk. EK-4.

[220] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 63-4.

[221] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 63-4. Muhammed'in Endülüs'te ve Maşrık'ta ders aldığı hocalarının tam listesi için bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 171-4; https://www.eea.csic.es/pua/personaje/consulta_personaje.php?id=10284 (Erişim tarihi: 11.9.2022).

[222] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 175.

[223] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, V, 179.

[224] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 174.

1. İbn Atıyye → *k* → Gâlib → *k* → Ebû Ali el-Gassânî → İbn İfrânik (ö. 447/1055) → Abbâs b. Asbağ (ö. 386/996) → Muhammed b. Kâsım → Nesâî.[225]
2. İbn Hayr → Ebû Bekr el-Kaysî → Ebû Ali el-Gassânî → İbn İfrânik → Abbâs b. Asbağ → Muhammed.[226]
3. İbn Hayr → *i* → Ebû Muhammed b. Attâb → babası (İbn Attâb) → Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd b. Nebât (ö. 429/1037) → Abbâs b. Asbağ → Muhammed b. Kâsım.[227]
4. İbn Hayr → Ebü'l-Hasan Şureyh b. Muhammed → Ebû Muhammed Abdullah b. İsmail b. Muhammed b. Hazrec → İbnü'l-Ahdeb el-İşbîlî (ö. 437/1045) → Ebû Muhammed el-Bâcî (ö. 378/988) → Muhammed.[228]
5. İbn Hayr → Ebû Mervân Abdülmelik b. Abdülaziz el-Lahmî el-Bâcî → babası Abdülaziz el-Bâcî ve amcaları Ebû Ömer Ahmed ve Ebû Abdullah Muhammed ve amcasının oğlu Ebû Muhammed Abdullah b. Ali → Ebû Abdullah el-Bâcî (ö. 433/1041) → dedesi Ebû Muhammed el-Bâcî → Muhammed.[229]

298 senesinde Endülüs'e dönen Muhammed b. Kâsım'dan *Sünen*'i Abbâs b. Asbağ ve İbnü'l-Bâcî'nin dinlediği görülmektedir. Vefat tarihlerine bakıldığında her iki ismin Muhammed'den ömrünün sonuna doğru eseri elde ettikleri söylenebilir. Abbâs b. Asbağ'dan eseri İbn İfrânik ve İbn Nebât işitirken, Bâcî'den ise torunu Ebû Abdullah ve İbnü'l-Ahdeb semâ etmiştir. Bu âlimlerin bulundukları şehirlerden hareketle Muhammed'in rivayetinin Kurtuba ve İşbîliye'de ağırlıklı olarak okutulduğu söylenebilir.

3.2.2. İbnü'l-Ahmer Rivayeti

İbnü'l-Ahmer diye bilinen Ebû Bekr Muhammed b. Muâviye b. Abdurrahman el-Ümevî el-Mervânî el-Kurtubî (ö. 358/969) Endülüs'te Ubeydullah b. Yahyâ, Saîd b. Humeyr, İbn Lübâbe gibi devrin önemli âlimlerinden ders aldıktan sonra 295 senesinde Doğu'ya farklı amaçlarla rihle yapmıştır.[230] Doğu'da uzun süre kalmış, Bağdat'ta Şâfiî fakihlerinden Muhammed b. Yahyâ el-Mervezî (ö. 294/906), muhaddis Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî (ö. 301/913) Ebü'l-Kâsım Abdullah b. binti Meni' el-Begavî (ö. 317/929) ve İbnü'l-Enbârî Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım'dan (ö. 328/940),

---

[225] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 69.

[226] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 149-150.

[227] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 150.

[228] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 149.

[229] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 149.

[230] İbnü'l-Ahmer'in Doğu'ya yaptığı rihlesi sadece ilim için değil aynı zamanda tedavi olabilmek içindir. İstisnai bir örnek sayılabilecek İbnü'l-Ahmer'in burnunda veya başka bir uzvunda çıkan yaranın tedavisi için Doğu'ya gittiği de söylenir. Ayrıntılı bilgi için bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 91-2; Çoban, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri*, s. 60-1.

Basra'da Zekeriyyâ b. Yahyâ es-Sâcî'den (ö. 307/920) ders almıştır. İbnü'l-Faradî'nin Mısırlı tarihçi İbn Yûnus'tan (ö. 347/958) aktardığına göre İbnü'l-Ahmer 300 yılı civarında Mısır'a gelmiş ve buradaki hadis âlimlerinden ders almıştır. Nesâî dışında Ebû Bişr ed-Dülâbî (ö. 310/923) de İbnü'l-Ahmer'in Mısır'da istifade ettiği âlimlerdendi.[231] İbnü'l-Ahmer'den nakledilen *Sünen*'in farklı tarikleri aşağıda verilmiştir:

1. İbn Hayr (ö. 575/1179) → *i* → Ebû Muhammed b. Attâb → babası Ebû Abdullah Muhammed b. Attâb (ö. 462/1069) → *k* → Ebû Muhammed Abdullah b. Rebî' b. Bennûş (ö. 415/1024) → *(350'de kıraat yoluyla)* → İbnü'l-Ahmer → *(297'de Fustat'ta semâ yoluyla)* → Nesâî.[232]
2. İbn Atıyye (ö. 541/1147) → Ebû Abdullah Muhammed b. Ferec İbnü't-Tallâ → Ebü'l-Velîd Yûnus b. Abdullah b. Mugîs (ö. 429/1037) → İbnü'l-Ahmer.[233]
3. İbn Atıyye → Ebü'l-Mutarrif Abdurrahman b. Kâsım eş-Şa'bî (ö. 497/1104) → İbnü's-Saffâr → İbnü'l-Ahmer.[234]
4. İbn Hayr → Ebü'l-Hasan Yûnus b. Muhammed b. Mugîs (ö. 532/1138) → dedesi Mugîs b. Muhammed b. Yûnus (ö. 469/1076) ve İbnü't-Tallâ (ikisi kıraatle), Ebû Mervân Abdülmelik b. Sirâc (ö. 489/1096) ve Ebû Abdullah Ziyâd b. Abdullah b. Muhammed b. Ziyâd el-Ensârî (ö. 478/1085)[235] → *(Kurtuba Cami'inde semâ yoluyla)* → İbnü's-Saffâr → İbnü'l-Ahmer.[236]
5. Humeydî (ö. 488/1095) → İbn Abdilber → Abdülaziz b. Abdurrahman b. Buht İbn Cehver (ö. 403/1013) → İbnü'l-Ahmer.[237]
6. İbn Hayr → Şureyh b. Muhammed (ö. 539/1144) → Ebû Muhammed Abdullah b. İsmail İbn Hazrec (ö. 478/1085) →İsmail b. Muhammed b. Hazrec (ö. 421/1030) → Ebû Osman Saîd b. Muhammed el-Kallâs (ö. 365/975) → İbnü'l-Ahmer.[238]

---

[231] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 92.

[232] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 149. Kâdî İyâz'ın *el-Gunye*'sinde verdiği tek isnad budur. Bk. Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 163.

[233] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 91.

[234] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 97.

[235] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 263-4. James Robson Nesâî'nin *Sünen*'inin rivayetini incelediği çalışmasında 4 numaralı senedde yer alan İbn Hayr'ın hocası Ebü'l-Hasan Yûnus ile vefat tarihi 430/1038 olan Ebû Abdullah Ziyâd b. Abdullah el-Ensârî'nin mülâki olamayacaklarını savunarak İbn Hayr'ın *Fehrese*'sinde ya da bu âlimler hakkında bilgi bulabildiği İbn Beşküvâl'in *es-Sıla* adlı ricâl eserinde yanlış kaydedildiğini ileri sürer. Bk. Robson, James, "Sünen-i Nesâî [Nüshalarının] Rivayeti", s. 214. Ziyâd b. Abdullah el-Ensârî hakkında bilgi veren *es-Sıla* adlı eser incelendiğinde iki farklı Ziyâd b. Abdullah olduğu anlaşılmıştır. Bunlardan ilki, vefatı 430 olan Şebtûn'un soyundan gelen Ebû Abdullah Ziyâd b. Abdullah b. Muhammed b. Ziyâd ile diğeri vefatı 478 olan Ebû Abdullah Ziyâd b. Abdullah b. Muhammed b. Ziyâd el-Ensârî'dir. İbn Hayr'ın isnadında verdiği Ziyâd'ın nisbesi Ensârî olduğu için 478 senesinde vefat eden Ziyâd'ın zikredildiği açıktır. Bu durumda isnadda inkıta tespit eden Robson'un Ziyâd'ları karıştırdığı anlaşılmaktadır. Kurtuba Ulucamii hatibi Ziyâd b. Abdullah b. Muhammed b. Ziyâd'ın tercemesi için bk. İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 262.

[236] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 148.

[237] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 417.

[238] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 148.

7. Ebû Muhammed b. Hazrec, "Ebû Bekr Muhammed b. Mervân b. Zühr el-İyâdî (ö. 422/1030-1) → İbnü'l-Ahmer" kanalıyla da eseri elde ettiğini belirtir.[239]

Tabakat eseri müellifi Humeydî, Nesâî'nin *Sünen*'ini Endülüs'e ilk defa İbnü'l Ahmer'in getirdiğini belirtmiştir.[240] Ancak İbnü'l-Faradî, İbnü'l-Ahmer'in Endülüs'e dönüş tarihi olarak 325/936 yılını zikretmiş, ilim taliplerinin ondan ders almaya 336/947 yılında başladıklarını ifade etmiştir. Hadis rivayetinde sika ve saduk kabul edilen İbnü'l-Ahmer'in uzun bir ömür yaşamasından dolayı çok sayıda kişi kendisinden istifade etmiştir.[241] İbnü'l-Faradî'nin İbnü'l-Ahmer'in Endülüs'te tedris faaliyetine başladığı 336 yılı gibi geç bir tarihi vermesi, Humeydî'nin kanaatini desteklememektedir. Muhammed b. Kâsım'ın 298 senesinde Endülüs'e dönmesinden dolayı Muhammed'in Nesâî'nin *Sünen*'ini ilk getirenlerden biri olduğu düşünülebilir. Ancak yukarıdaki senedlerden de anlaşıldığına göre eserin yaygınlık kazanmasında İbnü'l-Ahmer'in katkısı büyüktür.

İbn Hayr, Nesâî'nin *Sünen*'inin İbnü'l-Ahmer ve Muhammed'den kendine ulaşan isnadlarını zikrettikten sonra bu iki nüshadaki farklılıklara işaret etmiştir. Buna göre Muhammed b. Kâsım ve İbnü'l-Ahmer Doğu'da Nesâî'den *Sünen*'i beraber dinlemelerine rağmen nüshalarda bazı farklılıklar vardır. Muhammed'in nüshasında "Kitâbü Fedâili Ali bin Ebî Tâlib ve hasâisuhu" ve "Kitâbü'l-İstiâze" bulunurken İbnü'l-Ahmer'in nüshasında bu iki kitap yoktur.[242] Konu ile ilgili görüş belirten Maribel Fierro bu durumu İbnü'l-Ahmer'in yaşadığı dönemdeki siyasi ve mezhebî duruma bağlar. Ona göre bu iki kitabın İbnü'l-Ahmer'in nüshasından düşmesi kasıtlı bir sansürdür. Fierro, bu sansürün Mâlikî mezhebini benimseyen Endülüs topraklarında Doğu'da Mısır ve Kuzey Afrika'yı hâkimiyeti altına alan Şiî Fâtimîlerin ideolojisinin yayılmasını engellemeye yönelik bir adım olduğu kanaatindedir.[243] Robson ise "Kitâbü Fedâili Ali b. Ebî Tâlib ve hasâisuhu" başlığının *Sünen*'in bölümü olmadığını düşünür.[244]

3.2.3. Mes'ûd b. Ali Rivayeti

Nesâî'den *Sünen*'i semâ eden Endülüslülerden biri Mes'ûd b. Ali b. Mervân el-Beccânî (Pechina) el-İlbîrî (ö. ?) idi. Hakkında fazla bilgi bulunmayan Mes'ûd'un Endülüs'te Muhammed b. Vaddâh ve Meğâmî'den ders aldığı ve Doğu'ya hac ve ticaret için gittiği kayıtlıdır. Döndükten sonra Beccâne Mescid-i Câmiî'de halka kurduğu söylenir. İbnü'l-Faradî, onun Mısır'da Nesâî'den hadis

[239] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 148-9.

[240] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 134.

[241] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 92.

[242] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 150.

[243] Fierro, "Hadisin Endülüs'e Girişi", s. 228.

[244] Robson, "Sünen-i Nesâî [Nüshalarının] Rivayeti", s. 199.

dinlediğini zikretse de *Sünen*'i dinlediğini belirtmez.[245] İbn Atıyye'nin *Fihris*'inde geçen aşağıdaki isnad sayesinde onun rivayeti hakkında bilgi sahibiyiz.

- İbn Atıyye → Ebû Ali el-Gassânî → İbn Abdilber → Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed el-Ezdî İbnü'l-Faradî (ö. 403/1013) → Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Hafs el-İlbîrî (ö. 384/994) → Mes'ûd b. Ali → Nesâî.[246]

Mes'ûd'un talebesi olan Ali b. Hafs Beccâne'de Ebû Osmân Saîd b. Fehlûn el-Ümevî'den (ö. 346/957) de ders almıştır. Mesâil ezberiyle ilgilen ve şurût akdi yapan Ali b. Hafs'tan İbnü'l-Faradî İlbîre'ye giderek yaklaşık bir haftada bir tefsir kitabı okumuştur.[247] Nesâî rivayetleri içinde Endülüslü nüsha sahibi âlimler içinde en az yayılma imkanı bulanın Mes'ûd b. Ali rivayeti olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar bu rivayete İbnü'l-Faradî, İbn Abdilber ve Ebû Ali el-Gassânî gibi meşhur muhaddisler teveccüh gösterse de sanıldığının aksine geniş bir coğrafyaya yayıldığı eldeki verilere göre söylenemez.[248]

3.2.4. Hamza el-Kinânî Rivayeti

Nesâî'nin vefatından sonra Mısır'a rihle yapan Endülüslüler onun yakın talebelerinden *Sünen*'i dinlemeyi tercih etmişlerdir. Onun en yakın talebelerinden Ebü'l-Kâsım Hamza b. Muhammed b. Ali b. Al-Abbâs el-Kinânî de (ö. 357/967) Endülüslülerin *Sünen*'i dinlediği ve onun nüshasını taşıdıkları isimdir.[249] Aşağıda Hamza rivayetinin farklı tarikleri verilmiştir:

1. İbn Hayr → *i* → Ebû Muhammed İbn Attâb → babası Muhammed b. Attâb → Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd b. Nebât ve Ebû Osman Saîd b. Seleme (ö. 413/1022) → Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Yahyâ b. Müferric (ö. 380/990) → Hamza el-Kinânî → Nesâî.[250]
2. Humeydî → İbn Abdilber → İbn Esed (ö. 395/1005) → Hamza.[251]
3. İbn Atıyye → Ebû Ali el-Gassânî → İbnü'l-Hazzâ ve İbn Abdilber → İbn Esed.[252]
4. İbn Hayr → Ebû Muhammed b. Attâb → *i* → İbn Abdilber ve İbnü'l-Hazzâ → İbn Esed.[253]

---

[245] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 166.

[246] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 69.

[247] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 410.

[248] Bk. Ahmet Eşer, *Hadis İlminde Fehrese Literatürü*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2021, s. 238. Yazarın Mesûdî diye zikrettiği âlim Mes'ûd b. Ali ise Mes'ûd böyle bir nisbeye sahip değildir.

[249] Hamza, Endülüslülerin rihlelerinde ilgi gösterdiği muhaddisler arasındadır. Ona talebelik yapan Endülüslülerin sayısının 30'dan fazla olduğu belirtilir. Bk. Lenker, *The Importance of the Rihla*, s. 266. Öğrenciler için bk. S. 294, 166. dn.

[250] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 150.

[251] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 362.

[252] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 85.

[253] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 150.

5. Ebû Ali el-Gassânî → Ebû Şâkir Abdülvâhid b. Muhammed el-Kabrî (ö. 456/1063) → Ebû Muhammed el-Asîlî (ö. 392/1002) → Hamza.[254]
6. İbn Hayr → Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Lahmî ve Ebû Bekr el-Kaysî → Ebû Ali el-Gassânî → Trablusî → Ebü'l-Hasan el-Kâbisî (ö. 403/1012) → Hamza.[255]

Hamza rivayetini Endülüs'te nakledenlerin İbn Müferric, İbn Esed, Asîlî ve Trablusî olduğu anlaşılmaktadır. Kadı İbn Müferric 337 yılında gittiği rihlesinde Mekke, Yemen, Mısır ve Şam'da toplam 201 hocadan ders almış ve 345 yılında Endülüs'e dönmüştür. İsticce ve Reyye'de (Rayya)[256] kadılık yapmıştır. Hadis rivayetinde hafız, ricâlde uzman ve hadis naklinde güvenilir olduğu söylenir.[257] Hem Endülüs'te hem Doğu'da önemli hocalardan ders alarak ilmî müktesebatını geliştiren İbn Müferric, devrin meşhur âlimleri arasına girmiştir. Farklı şehirlerde kadılık yapan İbn Müferric'in çok sayıda talebenin yetişmesinde emeği olduğu ve Doğu'dan getirdiği *Sünen* gibi hadis eserlerini onlara aktardığı söylenebilir.

Fehreselerde zikredilmeyen ve Hamzâ'dan *Sünen*'i işiten bir diğer Endülüslü ise Muhammed b. İsmail b. Muhammed el-Ensârî (ö. 394/1003) idi. Reyye ehlinden olan Muhammed, 343 senesinde rihle yapmış ve 3 yıl Doğu'da kalmıştır. Mısır'da Hamza dışında pek çok muhaddisten hadis dinlemiştir. 346/957 yılı civarında Endülüs'e dönen Muhammed'in uzun süre Kurtuba'da sâhibü's-salât olarak görev aldığı, hadis naklettiği bilinir. İbnü'l-Faradî, tüm rivayetlerinin icazetini kendisinden almıştır.[258]

Nesâî'nin *Sünen*'inin bazı kitaplarının müstakil olarak Hamza el-Kinânî'den nakledildiği görülmektedir. İbn Hayr bu kitapların "Kitâbü'l-İmân"[259] ve "Kitâbü's-Sulh" olduğunu belirtmiş, onlar hakkında bilgi vermiş ve kendisine gelen tarikleri zikretmiştir. Ebû Ali el-Gassânî her iki kitabın *el-Mücteba*'nın kitapları olduğunu ifade etmiştir. Hamza'dan Kitâbü'l-İmân'ı nakledenler arasında Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Feth (ö. 403/1012) bulunur.[260]

3.2.5. İbnü'l-Mühendis Rivayeti

Endülüslülerin Doğu'da Nesâî'nin *Sünen*'ini dinlediği isimlerden biri de Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İsmail el-Mühendis (ö. 385/995) idi. Robson, İbnü'l-Mühendis'in geç vefat etmesinden

[254] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 151.

[255] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 150-1; İbn Atıyye, *Fihris*, s. 85.

[256] Reyye, Emevî hilafeti ortadan kalkmadan önce Malaga ve civarını içine alan sınırları geniş bir kûreydi.

[257] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 122-124.

[258] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 142.

[259] Kitâbü'l-Eymân olduğunu ifade edenler de vardır. Vizcaino, *EOBA: La Fahrasa de Ibn Jayr*, CD, 135.2. şema

[260] Bu kitapların rivayeti için bk. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 155; James Robson, "Sünen-i Nesâî [Nüshalarının] Rivayeti", s. 203-4.

dolayı onun Nesâî'den *Sünen*'i doğrudan elde etme ihtimali düşük bulmaktadır.[261] Benzer bir şekilde Zehebî de bunun hata olduğunu savunur. Sika olarak kabul edilen İbnü'l-Mühendis'ten Abdülganî el-Ezdî ve pek çok muhaddis rivayette bulunmuştur.[262] İbn Hayr elde ettiği *Sünen* rivayetleri arasında âlî senedin İbnü'l-Mühendis'e ait olduğunu belirtir.[263] Ancak İbn Hayr, senedin âli olduğunu zikretmesine rağmen muttasıl oluğunu iddia etmez. İbn Hayr, kendisine ulaşan senedi zikrederken Nesâi ve İbnü'l-Mühendis arasında sadece "an" lafzını vermiş herhangi bir rivayet sigası ya da sema ve kıraate delalet edecek bir ifade kullanmamış, bir başka deyişle İbnü'l-Mühendis ile Nesâî arasında doğrudan bir iletişim olduğunu ifade etmemiştir. İbn Hayr'ın ve Zehebî'nin bilgileri birbirini destekliyor gibi görünse de doğum tarihi bilinmeyen İbnü'l-Mühendis'in Nesâî'den eseri okuması da mümkün görünmektedir. İbn Hayr'ın elde ettiği İbnü'l-Mühendis rivayeti şöyledir:

- İbn Hayr → *i* → Ebû Muhammed b. Attâb (ö. 520/1126) → *Meâfirî'nin kendi el yazısıyla yazdığı nüshadan (münavele ile)* → Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Saîd b. Âbid el-Meâfirî (ö. 439/1047) → (İbnü'l) Mühendis.[264]

İbnü'l-Mühendis'ten *Sünen*'i nakleden Ebû Abdullah el-Meâfirî el-Kurtubî, Endülüs'te Asîlî, İbn Müferric, Abbâs b. Asbağ, Halef b. Kâsım ve İbnü'z-Zeyyât gibi devrin önemli âlimlerinden ders aldıktan sonra 381 senesinde rihle yapmıştır. Hac yaptıktan sonra Mısır'a gitmiş, İbnü'l-Mühendis'ten *Sünen*'i dinlemiş, icazet almıştır. Meâfirî'nin rihlede çok kalmadığı en fazla iki sene sonra Endülüs'e döndüğü söylenebilir. Hadis rivayetine önem veren Meâfirî, sika sayılmıştır.[265] İbnü'l-Mühendis'ten Doğu'da ders alan ve hadis yazdığı bilinen bir diğer isim İbn Bennûş'tır. 381 senesinde Doğu'ya giden İbn Bennûş'un rivayeti fehreselerde geçmediği ya da tabakat eserlerinde *Sünen* kayıtlı olmadığı için İbnü'l-Mühendis'ten Nesâî'nin *Sünen*'ini yazıp yazmadığını bilmiyoruz.[266]

3.3. Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'i

Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Cu'fî el-Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmiu'l-müsnedü's-sahîh el-muhtasar min umûri Resûlillah ve sünenihi ve eyyâmihi*[267] adlı eseri *Kur'an-ı Kerîm*'den sonra en güvenilir kitap olarak görülmüş, yazıldığı dönemden itibaren geniş coğrafyalarda

[261] Robson, "Sünen-i Nesâî [Nüshalarının] Rivayeti", s. 207.

[262] Zehebî, *Siyer*, XII, 33.

[263] İbn Hayr, *Fehrese*, s.154.

[264] İbn Hayr, *Fehrese*, s.154.

[265] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 158-9.

[266] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 346.

[267] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 131.

büyük topluluklara okutulmuştur. Endülüs'e ise müellifinin vefatından yaklaşık bir asır sonra bu önemli eserle tanışmış, eser bu topraklara intikal ettikten sonra büyük rağbet görmüştür.

Buhârî'den *Sahîh*'ini dinleyen pek çok talebesi olmasına rağmen belli başlı kimselerin rivayetleri meşhur olmuş ve yaygınlık kazanmıştır. Endülüs'e ise tespit edilebildiği kadarıyla IV./X. asırda bu rivayetlerden sadece Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf b. Matar el-Firebrî (ö. 320/932) ve İbrahim b. Ma'kıl en-Nesefî'nin (ö. 295/908) nüshaları intikal etmiştir. Endülüslüler, Firebrî'nin ancak talebelerinden veya talebelerinin talebelerinden eseri hamletmişler, Endülüs'e getirdikleri rivayetleri burada okutmaya başlamışlardır. Her ne kadar Endülüs'te Firebrî ve Nesefî nüshaları rivayet edilmiş olsa da bazı Endülüslü âlimlerin hangi nüshayı Doğu'da elde ettiği kayıtlı değildir. Bu âlimlerden biri Endülüs'e 326/937 yılında gelen Zekeriyyâ b. Bekr b. Ahmed et-Tâhertî el-Gassânî (ö. 393/1002) idi. Endülüs'te İbn Eymen, Kâsım b. Asbağ gibi dönemin meşhur âlimlerinden ders alan Tâhertî'nin Buhârî'nin *Sahîh*'ini Kurtuba'da pek çok kimseye okuttuğu bilinir.[268] Ancak Tâhertî'nin hangi nüshayı elde ettiğine dair bir bilgi kayıtlı değildir. Doğu'da *Sahîh*'i kimden elde ettiği belli olmayan isimlerden biri de Ahmed b. İshak b. Mervân el-Gâfikî (ö. 372/982) idi. Endülüs'te İbn Eymen ve Kâsım b. Asbağ'dan ders aldıktan sonra hac için Doğu'ya gitmiş, *Sahîh-i Buhârî*'yi yazmıştır.[269] Aşağıda *Sahîh-i Buhârî*'nin Endülüs'e intikal eden ve yaygınlaşan Firebrî ve Nesefî nüshasını isnadlarıyla şöyle tetkik edebiliriz:[270]

3.3.1. Firebrî Rivayeti

En meşhur ve en tam nüshanın sahibi olan Firebrî'den (ö. 320/932) *Sahîh-i Buhârî*'yi nakleden meşhur altı talebesinin rivayetleri IV. asrın ikinci yarısı ile V. asrın ilk yarısı arasında Endülüs'e girmiştir. Bu öğrencileri Ebû Ali Saîd b. Osman b. es-Seken (ö. 353/964), Ebû Zeyd Muhammed b. Ahmed el-Mervezî (ö. 359/969), Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Mekkî el-Cürcânî (ö. 373/983), Ebû İshak İbrahim b. Ahmed b. İbrahim el-Müstemlî (ö. 376/986), Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Hammûyeh es-Serahsî (ö. 381/992) ve Ebü'l-Heysem Muhammed b. el-Mekkî b. Muhammed b. Zira' el-Küşmîhenî'dir (ö. 389/999). Eser, bu âlimler ya da onların talebeleri vasıtasıyla

[268] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 214-5.

[269] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 98.

[270] *el-Câmi'u's-sahîh*'in rivayet şeması için bk. EK-5.

Endülüs'e taşınmıştır.[271] Aşağıda Firebrî'nin bu meşhur talebelerinin nüshalarının Endülüs'te nesilden nesile aktarımı hakkında bilgi verilecektir.

a. Ebû Zer el-Herevî Rivayeti

Firebrî'nin üç meşhur talebesi Serahsî, Müstemlî ve Küşmîhenî'den *el-Câmi'u's-sahîh*'i okuyan Ebû Zer Abd b. Ahmed b. Muhammed b. Abdullah el-Herevî'nin (ö. 434/1043) nüshası büyük bir şöhrete sahiptir.[272] *Sahîh*'i Bağdat, Horasan ve Mekke'de okuttuğu bilinen Ebû Zer'in, Mekke'ye yerleşmesi ve hac mevsiminde farklı coğrafyalardan gelen talebelere yıllar boyunca eseri okutması sayesinde nüshası geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.[273] Endülüslü ilim tâlipleri de Mekke'de ondan eseri dinleyenler arasındaydı. Aşağıda Ebû Zer nüshasının fehreselerde zikredilen farklı tariklerine ve tabakat kaynaklarında Doğu'daki rihleleri sırasında Ebû Zer'e mülâki olup ondan *el-Câmi'u's-sahîh*'i elde eden isimlere yer verilecektir:

1. İbn Hayr hocası el-Hatîb Ebü'l-Hasan Şureyh b. Muhammed b. Şureyh el-Mukriî'den (ö. 539/1144) hem sema hem kıraat ile defalarca *Sahîh*'i aldığını belirtmiştir. Şureyh ise babasından (Muhammed b. Şureyh) ve Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Îsâ b. Manzûr el-Kaysî'den (ö. 469/1077) sema etmiştir. Babası Muhammed b. Şureyh (ö. 476/1084) Ebû Zer'den Mescid-i Haram'ın Nedve kapısında 403 (433)[274] yılında sema ettiğini belirtirken Ebû Abdullah ise 431 yılında Ebû Zer'den sema ettiğini söylemiştir. Ebû Zer el-Herevî, Serahsî'den (ö. 381/992) 373 yılında; el-Müstemlî'den (ö. 376/986) 374/984 yılında ve Küşmîhenî'den (ö. 389/999) de 387 yılında sema etmiştir. Serahsî, Müstemlî ve

[271] Firebrî'nin yukarıda zikredilen 6 talebesi dışında Endülüslülerin istifade ettiği bir başka isim de İsmail b. Muhammed b. Hâcib'tir (ö. 391/1000). *Sahîh-i Buhârî*'yi İsmail'den Endülüslü Atıyye b. Saîd (ö. 403/1012) sema etmiştir. Ancak Atıyye, Mekke'de vefat etmiş, Endülüs'e bu rivayeti getirememiştir. Bk. Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis,* s. 468-472. Atıyye'nin hamlettiği bu rivayeti Mekke'de talebelerine aktardığı ve bu derslerde râvilere dair zikrettiği geniş bilgiler sebebiyle derin bilgisine hayranlık duyulduğu ifade edilir. Bk. M. Yaşar Kandemir, "Atıyye b. Saîd", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* https://islamansiklopedisi.org.tr/atiyye-b-said (Erişim tarihi: 7.04.2024). Firebrî'nin bir başka râvisi Ebû Ali Muhammed b. Ömer b. Şebbûye el-Mervezî'den (ö. 376/986) İbnü'l-Harrâz olarak bilinen Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Hâlid el-Vehrânî (ö. 411/1020) Merv'de *Sahîh-i Buhârî*'yi dinlemiştir. Bk. İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 411.

[272] M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* https://islamansiklopedisi.org.tr/el-camius-sahih--buhari (Erişim tarihi: 12.02.2023).

[273] M. Yaşar Kandemir, "Ebû Zer el-Herevî", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-zer-el-herevi (Erişim tarihi: 21.05.2023).

[274] İbn Hayr'ın *Fehrese*'sinde sema ettiği tarih 403 olarak yazılsa da doğru tarihin 433 olması gerekir. Çünkü Muhammed b. Şureyh Doğu'ya 433 senesinde gitmiştir. Bk. İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 184-5.

Küşmîhenî,[275] Firebrî'den sema ile eseri almışlardır. Firebrî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Buhârî el-Cu'fî'den semâ etmiştir.[276]

2. İbn Atıyye → Ebü'l-Kâsım Hasan b. Ömer el-Hevzenî (ö. 512/1118) → Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kaysî (ö. 469/1077) → Ebû Zer el-Herevî.[277]
3. Kâdî İyâz → Ebû Ali el-Gassânî → İbnü'd-Delâî el-Uzrî[278] → Ebû Zer el-Herevî.[279]
4. Kâdî İyâz → Ebû Ali Hüseyn b. Muhammed es-Sadefî (ö. 514/1120)[280] → Ebü'l-Velîd Süleyman b. Halef el-Bâcî (ö. 474/1081-2) → Ebû Zer el-Herevî.[281]
5. İbn Atıyye → Ebû Bekr Yahyâ b. Muhammed b. Düreyd el-Esedî (ö. ?) → Ebü'l-Velîd el-Bâcî → Ebû Zer el-Herevî.[282]

Fehreselerde geçen yukarıdaki isnadlar dışında tabakat kaynaklarında Buhârî'nin *Sahih*'ini Ebû Zer'den okuyan isimler tespit edilmiştir. Bu isimlerden Sarakustalı İsmail b. Halef b. Saîd'in (ö. 455/1063) ve Ahmed b. Yahyâ b. Âiz et-Turtûşî'nin (ö. 419/1028 sonra), Ebû Zer el-Herevî'den 419 senesinde Hatice bint Huveylid'in (r.a.) evinde Buhârî'nin *Sahîh*'ini dinledikleri kayıtlıdır.[283] Ebû Zer el-Herevî'den sema eden bir başka isim ise Ebü'l-Hasan Ali b. Abâdil el-İşbîlî (ö. ?) idi. Mekke'de 414/1023 senesinde ondan eseri sema etmiştir. Ali'nin Endülüs'e döndükten sonra 452/1060 yılında İşbîliye'de *Sahîh*'i okuttuğu söylenir.[284] Yine kaynaklarda zikredilen bir başka isim ise Ebû Muhammed el-Kâsım b. Muhammed el-Muallim (ö. ?) idi. Ancak hakkında ayrıntılı bilgi mevcut değildir.[285] Tuleytulalı Ahmed b. Muhammed es-Sadefî (ö. 459/1066) Ebû Zer'den hadis rivayet etmiş ve ondan icazetini almıştır. Ahmed'in *Sahîh-i Buhârî*'yi ezberlediği, râvilerini iyi bildiği söylenir.[286] İbnü's-

---

[275] Küşmihenî'den eseri elde eden Kerîme bnt. Ahmed el-Merveziyye (ö. 463/1070) isnadı 471 senesinde Endülüs'e girdiği için çalışmaya alınmamıştır. Onun rivayeti için bk. İbn Atıyye, *Fihris*, s. 64.

[276] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 131.

[277] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 122.

[278] Belensiyeli Vâcib b. Ömer el-Kaysî (ö. ?) oğlu Kâdî Ebü'l-Hasan Muhammed ile Uzrî'den *Sahih-i Buhârî*'yi sema etmişlerdir. Bk. İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, VI, 133.

[279] Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 33.

[280] İbn Sükkere olarak bilinen Ebû Ali es-Sadefî'nin tercemesi için bk. İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 205-7; İbn Sükkere'nin Endülüs'te naklettiği tüm kitapların listesi için bk. Cristina de la Peunte, "Obras transmitidas en al-Andalus por Abū `Alī al-Ṣadafī", *Al-Qantara*, 20 (1999): s. 195-200. Ebü'l-Velîd el-Bâcî'den eseri sema eden Ebû Ali Sadefî'nin naklettiği bir nüshanın Fas'ta Nâsıriyye zaviyesinde bulunduğu belirtilmiştir. Müstensih Belensiyeli Ebû İmrân Mûsa b. Saâde (ö. 522/1128) damadı Sadefî'den eseri nakletmiştir. Nüshaya 493 tarihi kaydedilmiştir. Günümüzde eksiklerine rağmen varlığını koruyabilmiş nadir nüshalardan olması açısından önemlidir. Nüsha hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Provençal, É. Lévi, "Sahihi Buhari'nin Mağrib Nüshasının İncelenmesi", OMÜİFD, 1 (1986): s. 59-76. Bu nüsha tıpkıbasım olarak neşredilmiştir (İstanbul : Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı ve İSAM: 2018).

[281] Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 34.

[282] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 136-7.

[283] İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, I, 78, 303.

[284] İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, III, 324.

[285] İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, IV, 30.

[286] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 103.

Sekkât olarak bilinen Muhammed b. Halef b. Mes'ud (ö. 485/1092) rihlesinde 415 senesine *Sahîh-i Buhârî*'yi Ebû Zer'den sema etmiş ve icazetini almıştır. Doğu'da iken *Sahîh-i Buhârî*'yi imla ettiği kayıtlıdır.[287] Muhammed b. Ali el-Verrâk (ö. ?) Ebû Zer'den ders almış, Mekke'de uzun süre kalmıştır. Onun başkalarının nüshasında olmayan *Sahîh-i Buhârî* hadisleri yazdığı belirtilir. Ebü'l-Velîd el-Bâcî ondan hadis rivayet etmiştir.[288]

Yukarıdaki senedlerde Ebû Zer'den eseri sema edenler Muhammed b. Şureyh, Muhammed b. Ahmed el-Kaysî, İbnü'd-Delâî ve Ebü'l-Velîd el-Bâcî'dir. Muhammed b. Şureyh Ebû Zer'den rihleye çıktığı 433 senesinde *Sahîh-i Buhârî*'yi dinlediği yukarıda zikredilmişti. Ancak Muhammed'in ne zaman Endülüs'e döndüğü ve burada okutmaya başladığına dair kaynaklarda bilgi yoktur. Yine Muhammed b. Ahmed el-Kaysî'nin de ne zaman Endülüs'e döndüğü belli olmadığı için Ebû Zer nüshasını da Endülüs'te ne zaman okutmaya başladıklarına dair fikir yürütülememektedir. *Sahîh-i Buhârî*'yi Ebû Zer'den dinleyen İbnü'd-Delâî ise 407 senesinde Doğu'ya rihle yapmış ve Mekke'de Ebû Zer'den 409 senesinde eseri elde etmiştir.[289] Böylece İbnü'd-Delâî'nin Doğu'da elde ettiği en önemli eserlerden olan *Sahîh*'i Endülüs'e döndükten çok geçmeden 416 yılı civarında okutmaya başladığı söylenebilir.

Ebû Zer'den nüshasını dinleyen V. asrın en önemli isimlerden biri olan Ebü'l-Velîd el-Bâcî ise 426 senesinde Doğu'ya gitmiştir. Ebû Zer el-Herevî'den Mekke'de üç yıl ders almıştır. Sonrasında Bağdat, Musul gibi şehirlerde Hanefi ve Şâfiî meşhur hocalara mülâki olmuştur. Doğu'da yaklaşık 13 sene kalmıştır.[290] Bâcî, Endülüs'e döndükten sonra Doğu'daki ilmî birikimini pek çok âlime aktarmıştır. Mülûkü't-tavâif devrinde Sarakusta, Belensiye, Mursiye ve Dâniye'de kadılık gibi görevlere getirilen Bâcî bu şehirlerde *Sahîh-i Buhârî*'yi de pek çok kimseye okutmuştur. Mesela Sarakusta ehlinden İsmail b. Yûsuf b. Hadîdî (ö. 463/1070'ten sonra), Abdurrahman b. Ebü'l-Âs el-Ensâri el-Hazrecî (ö. 463/1070'ten sonra) ve Abdülaziz b. Muhammed b. Hebennûn'un (ö. 463/1070'ten sonra) Bâcî'den eseri 463 yılında semâ ettiği kayıtlıdır.[291] 468 senesinde ise Belensiyeli Ebü'l-Kâsım Halef b. Ahmed b. Dâvûd es-Sadefî (ö. 486/1093) ve yine Belensiyeli Ebû Mervân b. es-Semmâd el-Mukrî (ö.

[287] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 191.

[288] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 163.

[289] Tercemesi için bk. İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 110-1; Lirola, "al-'Udrī, Abū l-'Abbâs", *BA*, VII, 559-570.

[290] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 276-8.

[291] İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, I, 304; III, 142; III, 227.

468/1075'den sonra) Bâcî'den eseri dinlemişlerdir.[292] Yine Bâcî, Dâniye'de halka açık *Sahîh-i Buhârî* dersleri yapmış, bu derslerde aynı zamanda hadislerin şerhlerini de vermiştir.[293]

Ebû Zer'in Mekke'de yaşaması ve hac mevsiminde gelenlere *Sahîh-i Buhârî*'yi okutması sayesinde Endülüslüler arasında ondan sema edenlerin sayısının diğer Doğulu nüsha sahiplerine göre fazla olduğu söylenebilir. Endülüslülerin onun nüshasına teveccüh göstermesinde Ebû Zer'in Mâlikî olmasının da etkisi yadsınamaz. Öte yandan Uzrî ve Bâcî gibi dönemin meşhur âlimlerinin bu nüshayı rivayet etmesi de nüshanın yayılmasında etkili olmuştur.

b. İbnü's-Seken Rivayeti

Ebû Ali Saîd b. Osman b. es-Seken el-Bağdâdî (ö. 352/964) Horasan'da Firebrî'den Buhârî'nin *Sahîh*'ini rivayet eden önemli öğrencilerinden biridir. Mısır'a sonradan yerleşmiş, pek çok kimseye eseri burada okutmuştur.[294] *Sahîh-i Buhârî*'yi ondan dinleyenler arasında bazı Endülüslüler de bulunmaktaydı. Endülüslülerin en önemli rihle noktalarından biri haline gelen Mısır'da yaşaması sebebiyle İbnü's-Seken'in rivayeti Endülüs'te tanınmıştır. İbn Bertâl, Ahmed b. Avnullah, İbn Esed ve İbn Müferric ondan eseri dinlediği tespit edilen meşhur isimlerdir.[295]

İbn Bertâl diye tanınan Muhammed b. Yahyâ b. Zekeriyyâ et-Temîmî (ö. 394/1003) hac ve ilim tahsil etmek için 341/952 yılında çıktığı rihlesinde Mekke, Mısır, Şam, Remle bölgelerinde pek çok meşhur âlimden ders almıştır. *Sahîh-i Buhârî*'yi İbnü's-Seken'den dinlemiş, Halife III. Abdurrahman dönemi (300-350/912-961) bitmeden Endülüs'e döndüğünde genç yaşlı pek çok kimseye bu eseri okutmuştur. İbnü'l-Faradî de kitabı kıraat yoluyla ondan aldığını belirtmiş, İbn Bertâl'ın *Sahîh*'i okuttuğu meclisin katıldığı en kalabalık meclislerden biri olduğunu söylemiştir.[296] Halife III. Abdurrahman dönemi bitmeden yani 350/912 senesinden önce Endülüs'e dönen İbn Bertâl'ın İbnü's-Seken rivayetini Endülüs'e ilk defa taşıyan kimse olduğu söylenebilir. İbn Bertâl dışında Muhammed b. İsmail b. Muhammed el-Ensârî'nin (ö. 394/1003) de Doğu'daki rihlesi sırasında İbnü's-Seken'den

---

[292] İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, I, 451-2; II, 420.

[293] Bâcî'nin bu dersler sırasında Hudeybiye hadisinde Hz. Peygamber'in yazmayı bildiğine dair yorumu belli çevrelerce eleştirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Joel Blecher, *Said the Prophet of God Hadith Commentary across a Millennium*, University of California Press, Oakland, California, 2018, s. 24-29, krş, Maribel Fierro, "al-Bayi, Abū l-Walid", *BA*, I, 234. Bâcî'nin bu konu özelinde yazdığı eseri bugün mevcuttur. Bk. *Tahkîkü'l-mezheb fî enne'n-nebiyye kad keteb* thk. Ebû Abdurrahman b. Akıl ez-Zâhirî. Riyad: Âlemü'l-Kütüb, 1983/1403.

[294] Salahattin Polat, "İbnü's-Seken", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnus-seken (Erişim tarihi: 23.03.2023).

[295] İbnü's-Seken'den bu isimler dışında Belensiyeli Sa'd b. Saîd b. Sa'd (ö. 378/988) de 345/956 yılında Mısır'da *Sahîh*'i sema etmiştir. Bk. İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, IV, 70. Muhammed b. İsmail b. Muhammed el-Ensârî (ö. 394/1003) de İbnü's-Seken'den dinlemiştir. Bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 142.

[296] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 139-141.

Sahih-i Buhârî'yi[297] dinlediği kayıtlıdır. Reyye ehlinden olan Muhammed, 343/954 senesinde rihle yapmış ve 3 yıl Doğu'da kalmıştır. 346 yılı civarında Endülüs'e dönen Muhammed'in uzun süre Kurtuba'da sâhibü's-salât olarak görev aldığı, hadis naklettiği bilinir.[298] İbnü's-Seken'den eseri elde eden bu iki isim dışında fehreselerde zikredilen İbnü's-Seken rivayetinin farklı tarikleri şöyledir:

1. İbn Hayr → *k* → Ebü'l-Hasan Yûnus b. Muhammed (ö. 532/1138) → Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ → *(394'te kıraat)* → İbn Esed (ö. 395/1005) → *(343 yılında Mısır'da sema)* → İbnü's-Seken.[299]
2. İbn Atıyye → Gâlib → Meriyye'de 469 kıraat → Ebû Muhammed Abdülcebbâr b. Ali b. Süleyman b. Seyyid b. Ebî Kuhâfe (ö. ?) → İbn Abdilber → İbn Esed → İbnü's-Seken.[300]
3. Kâdî İyâz → Ceyyânî → İbnü'l-Hazzâ ve İbn Abdilber → İbn Esed → İbnü's-Seken.[301]
4. Kâdî İyâz → Ebû Muhammed b. Attâb (ö. 520/1126) → babası İbn Attâb → Ebû Abdullah İbn Nebât (ö. 429/1037) → Ebû Ca'fer Ahmed b. Avnullah (ö. 372/988) ve İbn Müferric el-Füntevrî (ö. 380/990) → İbnü's-Seken.[302]

Yukarıdaki senedlerden anlaşıldığına göre 342 senesinde Doğu'ya rihleye çıkan İbn Esed, İbnü's-Seken'den Mısır'da 343/954 senesinde *Sahîh-i Buhârî*'yi sema etmiştir. İbn Esed'in Endülüs'e dönüş tarihine dair kaynaklarda bilgi verilmemiştir. Daha önce Nesâî'nin *Sünen*'ini de Hamza el-Kinânî'den dinleyerek Endülüs'e getiren İbn Esed, Buhârî'nin *Sahîh*'ini de getirmiş ve İbn Abdilber ve İbnü'l-Hazzâ gibi talebelerine aktarmıştır. İbn Abdilber eseri sema ile alırken, İbnü'l-Hazzâ, İbn Esed'in vefatından bir sene önce 394/1003 senesinde eseri ondan kıraat yoluyla elde etmiştir. Her iki âlimin hadis kitaplarını ondan okumak istemelerinde İbn Esed'in kitaplarının zabtında usta olmasının etkisi olabilir.[303] İkisi dışında İbn Esed'den muhakkak başkaları da nüshayı elde etmiştir. Tespit edilebildiği kadarıyla İbnü'l-Mekvî diye bilinen Ahmed b. Abdullah da (ö. 448/1056) İbn Esed'den *Sahîh*'i dinleyenler arasındadır.[304]

Sahîh-i Buhârî'yi İbn Esed dışında Ahmed b. Avnullah da Doğu'daki rihlesi sırasında İbnü's-Seken'den dinlemiştir. Kâsım b. Asbağ'ın talebelerinden olan Ahmed'in rihleye gidiş ve dönüş tarihi kayıtlı değildir. İbnü's-Seken'in diğer talebesi İbnü'l-Faradî, İbn Müferric'in Doğu'dan dönüş tarihi

---

[297] İbnü'l-Faradî, burada "Buhârî'nin *Sünen*'i" ifadesini kullanır. Endülüslü kaynaklarda özellikle *Kütüb-i Sitte* eser adlarının bilinenden farklı kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu ayrı bir çalışmanın konusudur.

[298] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II,142.

[299] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 132.

[300] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 66-7.

[301] Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 33.

[302] Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 34.

[303] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VII, 210.

[304] Bk. İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 363.

olarak 345/956 yılını verir.[305] Farklı şehirlerde kadılık yapan ve yönetimle arası iyi olan İbn Müferric'in bu tarihten sonra Kurtuba, İsticce ve Reyye'de İbnü's-Seken rivayetini pek çok talebeye okuttuğu söylenebilir. Ondan ve Ahmed b. Avnullah'tan eseri elde eden İbn Nebât ise hocası İbn Müferric'ten Nesâî'nin *Sünen*'ini de dinlemiştir. Musannef ve müsned türü hadis eserlerini de farklı hocalardan dinleyen İbn Nebât hadisleri toplamaya, onları kayıt altına almaya önem verirdi. Hadis kitaplarını iyi zabt ederdi ve rivayetinde sika kabul edilirdi.[306]

Netice itibarıyla, *Sahîh-i Buhârî*'nin İbnü's-Seken rivayetinin Endülüs'e en erken giren rivayet olduğu söylenebilir. Hem III. Abdurrahman devri bitmeden Endülüs'e dönen İbn Bertâl hem de 345 senesinde dönen İbn Müferric ile Endülüs IV./X. asrın ortalarında Buhârî'nin *Sahîh*'i ile tanışmıştır.

c. Mervezî Rivayeti

Firebrî'nin meşhur talebelerinden Ebû Zeyd Muhammed b. Ahmed el-Mervezî'nin (ö. 371/981) nüshası da Endülüs'e IV./X. asırda ulaşan nüshalardandır. Fehreselerde Asîlî ve Ebû Ömer el-Bâcî'nin doğrudan Mervezî'den rivayetlerine rastlanır. Trablusî ise Kayravânlı hocası Kâbisî'den nüshayı dinleyerek Endülüs'e taşımıştır. Tabakat kaynaklarında da Mervezî'den *Sahîh*'i dinleyen âlimler tespit edilmiştir. Bunlardan biri Ca'fer b. Yahyâ el-Fihrî (ö. 370'ten sonra/980) idi. Ca'fer Doğu'daki rihlesi sırasında Mervezî'den *Sahîh-i Buhârî*'yi dinlemiş, ancak Doğu'da vefat etmiş, Endülüs'e dönememiştir.[307]

Mervezî'den *Sahîh*'i dinleyen ilk isimlerden biri aslen Kayravanlı olup Endülüs'e sonradan gelen âlimlerden Hubâşe b. Hasan el-Yahsûbî (ö. 374/984) idi. Çocukken Endülüs'e gelmiş, Kayravan asıllı İbnü'l-Harrâz el-Fârisî'nin (ö. 359/970) yakın talebelerinden biri haline gelmiştir. Hac için Doğu'ya gitmiş, burada Mervezî'den *Sahîh*'i dinlemiştir. Doğu'daki rihlesinden sonra Kurtuba'ya yerleşmiş, vefat edene kadar ilim ve ibadetle meşgul olmuş ve cihad yapmıştır.[308] Ebû Zeyd el-Mervezî'den Buhârî rivayetini yazdığı tespit edilen bir diğer isim Abdûs b. Muhammed b. Abdûs et-Tuleytulî (ö. 390/1000) idi. Şam'da mülâki olduğu Mervezî'den bazı kitaplarını sema etmiş, bazılarının icazetini almıştır. Mervezî dışında Hamza el-Kinânî, Ahmed b. Sâlih er-Remlî'den de ders almıştır. İbnü'l-Faradî, ondan rivayet ettiği eserlerinin tamamının icazetini almıştır.[309] Tabakat kaynaklarında

[305] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 124.

[306] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 147-8.

[307] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 158.

[308] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 187-8.

[309] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 437.

zikredilen bu isimlerden başka Ebû Ömer el-Bâcî'nin (ö. 396/1005) Mervezî'den doğrudan rivayeti şöyledir:

- İbn Hayr → Ebû Mervân Abdülmelik b. Abdülaziz el-Lahmî el-Bâcî (ö. 532/1138) → babası Abdülaziz el-Bâcî (ö. ?) ve amcaları Ebû Ömer (ö. ?) ve Ebû Abdullah Muhammed ve amcasının oğlu Ebû Muhammed Abdullah b. Ali → Ebû Abdullah el-Bâcî (ö. 433/1041) → babası Ebû Ömer el-Bâcî → Mervezî.[310]

Her ne kadar yukarıdaki âlimlerin Mervezî rivayetini Endülüs'e taşıdıkları bilinse de Mervezî rivayetinin sadece Endülüs'te değil tüm İslâm coğrafyasında bu kadar bilinir olmasında Asîlî'nin payı büyüktür. Aşağıda Endülüs'te yaygınlık kazanan Asîlî ve rihle arkadaşı Kâbisî'nin rivayetleri hakkında bilgi verilecektir:

c.a. Asîlî Rivayeti

Ebû Muhammed Abdullah b. İbrâhîm b. Muhammed el-Ümevî el-Endelüsî el-Asîlî (ö. 392/1002) ilk tahsiline bugünkü Fas sınırlarında olan Asîle'de başlamış, İbnü'l-Faradî'nin kendisinden işittiğine göre 342 yılında Kurtuba'ya rihle yapmıştır. Burada İbn Mutarrif, Ahmed b. Saîd, İbnü'l-Ahmer gibi IV./X. asrın önemli simalarından ders almıştır. Vâdilhicâre ve Beccâne'de eğitim aldıktan sonra Doğu'ya 351 yılında rihle yapmıştır. Kayravan, Mısır, Mekke, Bağdat, Kûfe, Basra ve Vâsıt'ta çok sayıda hocadan ders almıştır. Ebû Bekr el-Ebherî (ö. 375/986) ve diğer fakihlerin yanında Mâlikî fıkhında derinleşmiştir. Doğu'daki hocalarının bir kısmı aynı zamanda Asîlî'den istifade ederek Endülüs'te öğrendiği ilmi ondan elde etmişlerdir. İbn Ebî Zeyd el-Kayravânî ve Dârekutnî bunlardandır. Asîlî'nin Halife II. Hakem döneminin (350-366/961-976) sonlarına doğru Endülüs'e ulaştığı kayıtlıdır.[311]

Asîlî Doğu'daki rihlesi sırasında Ebû Ahmed el-Cürcânî'den (ö. 373/983) ve Ebû Zeyd el-Mervezî'den (ö. 371/981) *Sahîh-i Buhârî*'yi dinlemiştir. Firebrî'nin bu iki öğrencisinden rivayet eden Asîlî, her iki nüshayı birleştirip nüshalardaki farkları bir arada aktardığı için nüshası şöhret kazanmıştır.[312] Asîlî rivayetinin fehreselerde zikredilen farklı tarikleri aşağıdaki gibidir:

---

[310] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 133-4.

[311] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 334-5; Vecdi Akyüz, "Asîlî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/asili (30.07.2022).

[312] Bk. Ali Albayrak, *Buhârî Sonrası el-Câmi'u's-Sahîh: Nüsha Farklılıkları, Hatalar, Tashihler*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2018, s. 28.

1. İbn Hayr → Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Muhammed İbn Bakî (ö. 532/1138) ve Ebü'l-Hasan Yûnus b. Muhammed b. Mugîs → Ebû Abdullah İbnü't-Tallâ'→ *(423'te semâ)* → Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Meâfirî (ö. 439/1047) → *(383'te semâ)* → Ebû Muhammed el-Asîlî → *(353'te Mekke'de semâ)* → Mervezî (ö. 371/981).[313]
2. İbn Hayr → i → Ebû Muhammed b. Attâb → Ebû Abdullah el-Meâfirî → Asîlî → Mervezî.[314]
3. Kādî İyâz → Ebû Muhammed b. Attâb (ö. 520/1126) → babası İbn Attâb → Ahmed b. Sâbit (ö. 437/1046) → Asîlî → Mervezî.[315]
4. İbn Atıyye → Ebû Ali el-Gassânî → Ebû Şâkir Abdülvâhid b. Muhammed el-Kabrî (ö. 456/1064) ve Ebü'l-Kâsım Sirâc b. Abdullah b. Sirâc (ö. 456/1064) → Asîlî → Mervezî.[316]

Asîlî 353 ve 359 senesinde Bağdat'ta da Ebû Zeyd el-Mervezî'den *el-Câmi'u's-sahîh*'i dinlediğini belirtmiştir.[317] 360'lı yıllarda Endülüs'e gelip yerleşen Asîlî Mervezî rivayetini talebelerine okutmuştur. Ondan rivayeti elde eden isimlerden biri olan Kabrî aslen Kurtubalıydı. Asîlî ve İbn Nâbil gibi hocalardan ders almıştır. İbn Ebî Zeyd el-Kayravânî ve Kâbisî ondan rivayetlerinin ve eserlerinin icazetini istemişlerdir. Fıkıh, hadis ve edebiyat yönü güçlüydü. Belensiye ve Şâtibe'de sâhibü's-salât ve sâhibü'l-ahkâm görevlerinde bulundu.[318] Daha önceki başlıklarda Kabrî'nin *Muvatta'* ve Nesâî'nin *Sünen*'ini yine Asîlî'den elde ettiği zikredilmişti. Kabrî'nin hadis eserlerini nakletmede Asîlî'ye mülazemet gösterdiği anlaşılmaktadır. Asîlî'nin bir başka talebesi Sirâc b. Abdullah ise Asîlî'den *Sahîh*'in çok az bir kısmını dinleyememiş, o kısmın icazetini almıştır. Eseri aynı zamanda İbn Bertâl'dan dinlemiştir. Sirâc, müşâvere heyetinde görev almış, Kurtuba kadılığına da getirilmiştir.[319]

5. İbn Atıyye → Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Osmân İbn Mekhûl (ö. 513/1119) → Ebû Bekr Muhammed b. Mûsa İbnü'l-Garrâb (ö. 460/1068) → Asîlî → Mervezî ve Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Mekkî Cürcânî (ö. 373/983).[320]

---

[313] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 133; Fierro, "La Fahrasa de Ibn al-Ṭallāʿ", s. 285.

[314] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 133.

[315] Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 34

[316] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 66. Kâdî İyâz'ın Gassânî'den aldığı aynı sened için bk. Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 32-3.

[317] Bk. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 133.

[318] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 484-5.

[319] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 306-7.

[320] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 127-8.

6. İbn Atıyye → Gâlib → Ebû Abdullah b. Muâz (ö. 485/1092) → Ebû İmrân Mûsa b. Îsâ el-Fâsî (ö. 430/1039) → Asîlî → Mervezî ve Cürcânî.[321] Asîlî, el-Cürcânî'den aynı zamanda kıraatle aldığını belirtmiştir.[322]

Ebû İmrân el-Fâsî'den seneddeki Ebû Abdullah dışında Ebû Hârun Mûsa b. Halef b. Îsâ et-Tücîbî (ö. 445/1053 sonrası) de eseri 407 senesinde çıktığı rihlesinde Kayravan'da sema etmiştir. Mûsa, Veşka kadılığı yapmış, aynı zamanda bu şehrin camiinde hadis halkaları kurmuştur.[323]

c.b. Kâbisî Rivayeti

İbnü'l-Kâbisî olarak bilinen Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Meâfirî el-Kâbisî el-Kayravânî (ö. 403/1012) Mervezî'den Mekke'de *Sahîh*'i dinlemiştir. Gözleri görmediği için Kâbisî'nin nüshasını yol arkadaşı Asîlî'nin yazdığı söylenir. Rihleden dönen Kâbisî Kayravan'da ilim ehlinin önde gelenlerinden olmuş, *Sahîh*'i pek çok talebesine okutarak eserin yayılmasını sağlamıştır.[324] Mâlikî fıkhında ve hadiste derinleşen Kâbisî'den Endülüslüler de istifade etmek istemiş, en uğrak rihle yerlerinden biri olan Kayravan'da onun halkasına katılanlar olmuştur. Bunlardan biri de onun rivayetini Endülüs'e taşıyanlardan Hâtim b. Muhammed et-Trablusî'dir. Aşağıda Trablusî'nin Kâbisî'den naklettiği *Sahîh*'in farklı rivayet tarikleri verilmiştir:

1. İbn Hayr → *i* → Ebû Muhammed b. Attâb (ö. 520/1126) → *k* → Trablusî (ö. 469/1076) → Kâbisî (ö. 403/1012) → Mervezî.[325]
2. İbn Hayr → Ebû Bekr el-Kaysî (ö. 542/1147) ve Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Lahmî → Ebû Ali el-Gassânî → Trablusî → Kâbisî → Mervezî.[326]
3. İbn Atıyye → Gâlib → *(474 yılında kıraat)* → Ebû Ali el-Gassânî → Trablusî → *(Kayravan'da 412'de semâ)* → Kâbisî → Mervezî.[327]

402/1011-2'de Doğu'ya hac ve ilim elde etmek amacıyla rihle yapan Trablusî, ilk rihle durağı Kayravan'da Kâbisî'ye mülâki olmuş, bir müddet burada kalmaya ondan istifade etmeye karar vermiştir. Kâbisî'nin 403'teki vefatından sonra Doğu'daki ilmî yolculuğuna devam etmiştir. Endülüs'e döndüğünde Doğu'da edindiği ilmî birikimi nakletmiştir. Tuleytula ve Beccâne'ye gidip buralardaki

---

[321] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 65.

[322] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 133.

[323] İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, II, 401.

[324] Selahattin Parladır, "Kābisî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/kabisi--fakih (Erişim tarihi: 23.05.2023).

[325] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 134.

[326] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 134.

[327] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 65-6. Kâdî İyâz'ın Gassânî'den naklettiği rivayetin aynı senedi için bk. Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 33.

hocalardan istifade etmiştir.[328] Trablusî'nin Kâbisî nüshasını Kurtuba dışında bu şehirlerde de okuttuğu söylenebilir.

Trablusî dışında Kâbisî'den *Sahîh*'i dinleyen başka Endülüslüler de bulunmaktadır. Bunlardan biri İbnü'z-Zift olarak bilinen Abdullah b. Muhammed b. Abdullah el-Cedelî (ö. 444/1052) idi. İbnü'z-Zift Trablusî ile birlikte Kayravan'da Kâbisî'den eseri sema etmiştir. Meriyye'de sâhibü's-salât olarak görev yapmış ve hutbe irad etmiştir.[329] İbnü'z-Zift'in Meriyye'de bu nüshayı okuttuğu söylenebilir. Bu bilgiler doğrultusunda Mervezî rivayetleri karşılaştırıldığında Asîlî'nin rivayetinin daha çok rağbet gördüğü anlaşılmaktadır.

3.3.2. Nesefî rivayeti

Buhârî'nin talebelerinden İbrahim b. Ma'kil b. el-Haccâc en-Nesefî'nin (ö. 295/908) rivayeti Endülüs'te Firebrî rivayeti kadar olmasa da sınırlı bir çevrede okutulmuştur. Nesefî rivayetinin Endülüs'e ulaşan farklı tarikleri aşağıdaki gibidir:

1. İbn Hayr → Ebû Bekr el-Kaysî → Ebû Ali el-Gassânî → İbn İfrânik → *(382'de Mekke'de sema)* → Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ebî İmrân el-Herevî→ Ebû Sâlih Halef b. Muhammed b. İsmail el-Hayyâm el-Buhârî (ö. 361/971) → Nesefî (ö. 295/908).[330]
2. İbn Hayr → Ebû Bekr el-Kaysî → Ebû Ali el-Gassânî → İbn İfrânik → Ebü'l-Fazl el-Herevî → Ebü'l-Fazl Salih b. Muhammed b. Şâzân el-Isfahânî (ö. ?) → Nesefî.[331]

Yukarıdaki senedler dışında Nesefî rivayetine sahip başka isimler de vardır. Onlardan biri aslen Beccâneli olan Muhammed b. Ferec b. Seb'ûn el-Becelî (ö. 367/977) idi. Doğu'ya yaptığı rihlesinde Nesefî rivayetini elde etmiştir. Ancak kimden naklettiği kayıtlı değildir. Endülüs'e döndüğünde pek çok kimse ondan ders almış, Emir Mustansır billâh da görev vermek için onu Kurtuba'ya 361 senesinde davet etmiştir.[332] Böylece Muhammed'in Kurtuba'da ve Beccâne'de Nesefî rivayetini okuttuğu söylenebilir. Fehreselerde zikredilmeyen bir diğer isim ise Asbağ b. Kâsım b. Asbağ (ö. 363/973) idi. Aslen İsticceli olan Asbağ, Endülüs'te İbn Lübâbe ve Ahmed b. Hâlid gibi devrin önemli âlimlerinden istifade ettikten sonra Doğu'ya rihle yapmıştır. Mekke'de Ukaylî, İbnü'l-

[328] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 222-5.

[329] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 361.

[330] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 134. İbn Atıyye'nin babası Gâlib'in Gassânî'den aldığı aynı sened için bk. İbn Atıyye, *Fihris*, s. 67.

[331] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 134.

[332] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 105-6.

A‘râbî’den ders almış, Sâlih b. Muhammed el-İsfahânî’den Nesefî rivayetini dinlemiştir. Endülüs’e döndükten sonra İsticce kadılığına getirilmiştir.[333]

Yukarıdaki senedlerde Nesefî rivayetini Endülüs’e getiren kimsenin İbn İfrânik olduğu anlaşılmaktadır. İbn İfrânik, Endülüs’teki eğitimini tamamladıktan sonra 381/991 senesinde hac ve ilim maksatlı rihleye gitmiştir. Mekke, Mısır ve Kayravan’da ilim tahsil etmiştir. Mekke’de iken Nesefî’nin talebesinin talebesi Ahmed b. Ebî İmrân’dan eseri sema etmiştir. İbn İfrânik’in Endülüs’e dönüş tarihi kayıtlı değildir.[334] Vefat tarihleri ve rihle zamanları dikkate alındığında İbn İfrânik’in Muhammed b. Ferec ve Asbağ’dan daha sonra rivayeti Endülüs’e taşıdığı anlaşılmaktadır. Muhammed b. Ferec’in ise rivayeti Endülüs’e 361 yılı civarında taşıdığı söylenebilir.

3.4. Müslim’in *Sahîh*’i

İbn Hayr’ın *el-Müsnedü’s-sahîhu’l-muhtasar mine’s-süneni bi-nakli’l-adli ani’l-adli an Resûlillah* adıyla zikrettiği Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî’nin (ö. 261/875) eseri,[335] Buhârî’nin *el-Câmi‘u’s-sahîh*’inden sonra en muteber hadis kitabı görülmüş, İslâm dünyasında büyük şöhret kazanmıştır. Müslim’in pek çok talebesi bu eseri kendisinden dinlemiştir. Bu talebeleri arasında İbn Süfyân diye bilinen Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed b. Süfyân en-Nîsâbûrî (ö. 308/920) ve Kalânisî olarak tanınan Ebû Muhammed Ahmed b. Ali’nin rivayetleri yaygınlık kazanan iki rivayet olmuştur.[336] Endülüslüler de İbn Süfyân ve Kalânisî’nin talebelerinin talebelerinden *Sahîh*’i elde ederek Endülüs’e taşımışlardır.[337] İbn Süfyân’ın iki meşhur talebesi Cülûdî olarak bilinen Ebû Ahmed Muhammed b. Îsâ b. Amrûye en-Nîsâbûrî (ö. 368/979) ve Kisâî diye tanınan Ebû Bekir Muhammed b. İbrâhim b. Yahyâ en-Nîsâbûrî’nin (ö. 385/995) rivayetleri Endülüs’te yaygınlık kazanan rivayetler olmuştur. Bu iki meşhur isim dışında Endülüslü Mesleme b. Kâsım’ın (ö. 359/964) doğrudan İbn Süfyân’dan elde ettiği *Sahîh-i Müslim* rivayetinin olduğu ileri sürülmüştür. Pavlovitch ilgili el yazmasını incelediğinde Mesleme ile İbn Süfyân arasında isnadda kopukluk olduğunu tespit etmiştir.[338] Kalânisî’nin rivayeti ise talebesi Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ Aşkar’dan rivayeti elde eden Ebü’l-Alâ

---

[333] İbnü’l-Faradî, *Târîhu ulemâi’l-Endelüs*, I, 132-3.

[334] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 210-212.

[335] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 135.

[336] M. Yaşar Kandemir, “el-Câmiu’s-Sahîh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/el-camius-sahih--muslim (Erişim tarihi: 12.02.2023).

[337] Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 37.

[338] Murteza ez-Zebîdî’nin ortaya koyduğu iddia hakkında bilgi için bk. Pavel Pavlovitch, “A Rare Witness to Muhammad Ibn Ibrahim al-Kisa’i’s (Naysabur, d 385/996) Transmission of Muslim Ibn al-Hajjaj’s (Naysabur, d. 259/872-3 or 261/875) Sahih”, *Hadis ve Siyer Araştırmaları = Hadith and Sira Studies*, VI/1 (2020): s. 10.

Abdülvehhâb b. Îsâ b. Mâhân el-Bağdâdî'nin (ö. 387/997) rivayetiyle Endülüs'te yaygınlık kazanmıştır.[339]

3.4.1. Cülûdî Rivayeti

İbn Süfyân'ın talebesi Cülûdî nüshasını Endülüslüler onu talebelerinden sema ederek Endülüs'e taşımışlardır. Cülûdî'nin Doğulu talebeleri İbn Bündâr olarak bilinen Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Hasan b. Abdurrahman b. Bündâr b. Cibrîl er-Râzî (ö. 409/1018'den sonra), Ebû Saîd Ömer b. Muhammed es-Siczî (ö. 403/1012'den sonra) ve Abdülgâfir b. Muhammed el-Fârisî (ö. 448/1056) Endülüslülerin Doğu'da *Sahîh-i Müslim*'i elde ettiği râvilerdir. Aşağıda Cülûdî nüshasının Endülüs'teki tarikleri zikredilmiştir:

1. İbn Hayr → *m* → Ebû Abdullah Muhammed b. Süleyman en-Nefzî el-Mâlekî (ö. 525/1130) → İbnü'd-Delâî el-Uzrî (ö. 478/1085) → *(409'da sema)* → İbn Bündâr (ö. 409'dan sonra/1018) → Cülûdî (ö. 368/979) → İbn Süfyân → Müslim.[340]
2. Kâdî İyâz → *(Kurtuba'da 507'de sema)* → Süfyân b. el-Âsî (ö. 520/1126) → İbnü'd-Delâî → İbn Bündâr → Cülûdî.[341]
3. İbn Hayr → Ebû Bekr el-Kaysî → *k* → Ebû Ali el-Gassânî (ö. 498/1105) → *(Belensiye'de 470'te kıraat)* → İbnü'd-Delâî el-Uzrî → İbn Bündâr → Cülûdî.[342]
4. İbn Atıyye → Gâlib → *k* → Ebû Ali el-Gassânî → *k* → İbnü'd-Delâî el-Uzrî → *(409'da sema)* → İbn Bündâr → Cülûdî.[343]
5. Kâdî İyâz → (*Mürsiye Camii'inde 508 yılında semâ)* → Ebû Ali Sadefî → İbnü'd-Delâî → İbn Bündâr → Cülûdî.[344]
6. İbn Hayr → Yûnus b. Muhammed b. Mugîs → *k* → Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Beşîr el-Meâfirî (ö. 481/1088) → *(Mısır'da sema)* → Ebû Muhammed Abdullah b. Velîd b. Sa'd b. Bekr el-Ensârî (ö. 448/1056) → İbn Bündâr → Cülûdî.[345]

---

[339] Müslin'in Sahîh'inin rivayet şeması için bk. EK-6.

[340] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 136-7.

[341] Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 37.

[342] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 137. Kâdî İyâz'ın Ebû Ali el-Gassânî'den elde ettiği rivayetin aynı senedi için bk. Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 35

[343] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 68.

[344] Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 36.

[345] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 136.

7. İbn Hayr → Ebû Muhammed b. Attâb → Ebû Muhammed Abdullah b. Saîd eş-Şentecâlî (ö. 436/1045) ve Trablusî → Ebû Saîd Ömer b. Muhammed es-Siczî (ö. 403/1012'den sonra) → Cülûdî.[346]
8. Kâdî İyâz → Süfyân b. el-Âsî → Hişâm b. Ahmed el-Kinânî (ö. 469/1076) → Şentecâlî → Siczî →Cülûdî.[347]
9. Ebû Ali el-Gassânî → *m* → Trablusî → *(403'te Mekke'de sema)* → Siczî → Cülûdî.[348]
10. İbn Hayr → *k* → Ebû Bekr İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) → Ebû Bekr Muhammed b. Tarhân b. Yeltekîn b. Beckem et-Türkî (ö. ?) → Ebü'l-Leys, Ebü'l-Feth Nasr b. Hasan b. Ebi'l-Kâsım et-Tünkütî eş-Şâşî (ö. 471/1078-9) → Abdülgâfir b. Muhammed b. Abdülgâfir (ö. 448/1056) → Cülûdî.[349]

Senedlere bakıldığında Cülûdî'nin talebelerinden İbn Bündâr'dan Endülüslülerden sadece İbnü'd-Delâî'nin nakilde bulunduğu anlaşılmaktadır. İbnü'd-Delâî, İbn Bündâr'dan 409 senesinde eseri semâ etmiştir. 407 senesinde Doğu'ya rihle yapan İbnü'd-Delâî, 8 sene Mekke'de yaşamıştır. Rihleye çıktığında 13 yaşında olduğu bilinen İbnü'd-Delâî, İbn Bündâr'dan *Sahîh-i Müslim*'i dinlediğinde 15 yaşındadır. Endülüs'e 416 senesinde dönmüştür.[350] Ondan Endülüs'te Muhammed b. Süleyman el-Mâlekî,[351] Süfyân b. el-Âsî,[352] Ebû Ali el-Gassânî ve Ebû Ali es-Sadefî'nin rivayeti elde ettiği görülmektedir. Senedlerde zikredilmeyen Belensiyeli Ca'fer b. Abdullah el-Meâfirî (ö. 488/1095) ise kıraat yoluyla İbnü'd-Delâî'den rivayeti almıştır.[353] Bu isimlerin vefat tarihlerinin oldukça geç olması İbnü'd-Delâî'nin 416 senesinden itibaren vefatına kadar eseri yıllar boyunca okuttuğunu düşündürmektedir. Nitekim Gassânî'nin ondan 470 yılında kıraatle aldığı senedlerde kayıtlıdır.

İbnü'd-Delâî'nin yanı sıra Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Beşîr el-Meâfirî'nin (ö. 481/1088) de İbn Bündâr rivayetini Endülüs'e taşıdığı tabakat kaynaklarında zikredilir. Ebû Abdullah Doğu'daki rihlesinde sonradan Mısır'a yerleşen Endülüslü Ebû Muhammed Abdullah b. Velîd

---

[346] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 138.

[347] Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 37.

[348] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 137; aynı senedler için bk. Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 36; İbn Atıyye, *Fihris*, s. 68.

[349] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 135. Bu senedde Cülûdî rivayetini Endülüs'e getirdiği anlaşılan Ebü'l-Feth, Ebü'l-Leys et-Tünkütî eş-Şâşî (ö. 471/1078-9) 463 senesinde ticaret maksatlı Endülüs'e gelen aslen Semerkandlı bir âlimdir. Ebû Ali el-Gassânî, 464 senesinde Belensiye'de ona mülâki olduğunu belirtir. Humeydî *Sahîh-i Müslim*'i Endülüs'te naklettiğini, İbnü'd-Delâî'den istifade ettiğini söylemiştir. Her ne kadar Ebü'l-Leys Doğu'dan Endülüs'e rihle yaparak *Sahîh-i Müslim*'i Endülüs'te nakletmişse de yukarıdaki senedde Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, onun rivayetini Doğu'daki hocası Türkî'den nakletmiştir. Bu rivayet bu çalışmanın zaman bakımından kapsamı dışında kalmaktadır. Ebü'l-Feth hakkında bilgi için bk. İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 279-281.

[350] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 110-1.

[351] Hakkında bilgi için bk. https://www.eea.csic.es/pua/personaje/consulta_personaje.php?id=9096 (Erişim tarihi: 29.05.2023).

[352] https://www.eea.csic.es/pua/personaje/consulta_personaje.php?id=3673 (Erişim tarihi: 29.05.2023).

[353] İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, I, 375.

el-Ensârî'den (ö. 448/1056) eseri yazmıştır. Hac yapmış, rihlede uzun süre kalmamıştır. Meâfirî'nin 450'den önce eseri Kurtuba'da Endülüslülere aktardığı söylenebilir.[354] Bu veriler doğrultusunda İbnü'd-Delâî ve Ebû Abdullah'ın ve onlardan rivayeti elde eden talebelerinin gittikleri ya da yaşadıkları şehirlerden hareketle Cülûdî rivayetinin geniş bir alana yayıldığını söyleyebiliriz. Bu isimler Kurtuba başta olmak üzere Belensiye, Mâleka, Meriyye, Gırnata ve Ceyyân şehirlerinde bulunmuşlardır. Dolayısıyla onların bu şehirlerde *Sahîh-i Müslim*'i talebelerine okuttukları söylenebilir.

Cülûdî'nin diğer talebesi Siczî'den Şentecâli ve Trablusî *Sahîh-i Müslim*'i nakletmişlerdir. İbnü'l-Hassâr olarak da tanınan Ebû Muhammed Abdullah b. Saîd b. Lübbâc eş-Şentecâlî el-Ümevî 391 senesinde Doğu'ya rihle yapmıştır. Mekke'de *Sahîh-i Buhârî* râvisi Ebû Zer el-Herevî'nin (ö. 434/1043) yakın talebesi haline gelmiştir. Mekke'de yaklaşık 40 sene kaldığı bilinen Şentecâlî, Siczî'den bu süreçte Mekke'de eseri nakletmiştir. 430 senesinde Endülüs'e dönmüş, Kurtuba'ya ise 433 senesinde ulaşmıştır. Şentecâlî'nin *Sahîh-i Müslim*'i Kurtuba camiinde her gün sabahın ilk vaktinde ve akşam saatlerinde okutarak yaklaşık bir haftada okuttuğu söylenir. Şentecâlî, Kurtuba'dan ayrılmış, Endülüs'ün batı bölgelerine giderek cihad yapmıştır. Savaşta bitkin düşen Şentecâli, yeniden Kurtuba'ya gelmiş ve burada vefat etmiştir.[355] Ömrünün büyük bir çoğunluğunu Mekke'de geçiren Şentecâlî, Endülüs'e ömrünün sonuna doğru dönmüştür. Burada kaldığı 6 senede savaşlar dışında nasıl bir ilim faaliyetinde bulunduğu, hangi şehirlere gittiğine dair yeterli veri bulunmaz. *Sahîh-i Müslim*'i Kurtuba'da bir haftada okuttuğu kaydedilen Şentecâlî'den eseri elde edenlerin sayısının çok olması muhtemeldir. Şentecâlî'den senedlerde geçen isimlerden başka Muhammed b. Ahmed İbn Manzûr el-Kaysî (ö. 469/1076) de eseri elde etmiştir.[356]

Siczî'nin diğer Endülüslü talebesi Trablusî ise Mekke'de 403 senesinde eseri ondan tahammül etmiştir. Doğu'da Şentecâlî kadar uzun süre kalmayan Trablusî 402 senesinde çıktığı rihlesinden birkaç yıl sonra dönmüştür. Endülüs'e döndüğünde Doğu'daki ilmî birikimini talebelerine nakletmiştir. Kurtuba, Tuleytula ve Beccâne'de yaşadığı bilinen Trablusî'nin Ebû Ali el-Gassânî, Muhammed b. Attâb gibi pek çok talebesi ondan hadis eserleri nakletmiştir.[357] Dolayısıyla Cülûdî rivayetini Endülüs'e en erken taşıyan ismin 403 yılı civarında rihleden dönen Trablusî olduğu anlaşılmaktadır.

---

[354] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 187.

[355] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 357-9.

[356] Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 75-6. Hakkında bilgi için bk. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VIII, 155-6.

[357] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 222-5.

3.4.2. Kisâî Rivayeti

Kisâî diye bilinen Ebû Bekir Muhammed b. İbrâhim b. Yahyâ en-Nîsâbûrî (ö. 385/995), İbn Süfyân'dan *Sahîh-i Müslim*'i dinlemiştir.[358] Bugün rivayeti kayıp olan Kisâî'den[359] de Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Zekeriyyâ en-Nesevî (ö. 396/1005) ve Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hasan b. Abdullah es-Sıkıllî (ö. 406'dan sonra/1015) *Sahîh-i Müslim*'i elde etmişlerdir. Kisâî'nin rivayeti bugün kayıptır. Endülüs'e Kisâî'nin rivayeti bu iki talebesinden dinleyen âlimler tarafından taşınmıştır.

1. İbn Hayr → Ebû Muhammed b. Attâb → Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) → Nesevî (ö. 396/1005) → Kisâî (ö. 385/995) → İbn Süfyân → Müslim.[360]
2. İbnü't-Tallâ' → Mekkî b. Ebî Tâlib → Nesevî → Kisâî.[361]
3. İbn Hayr → Ebû Bekr el-Kaysî → Ebû Ali el-Gassânî → Trablusî → Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hasan es-Sıkıllî (ö. 406/1015'ten sonra) → Kisâî.[362]
4. Abdullah b. Muhammed el-Hacrî (ö. 591/1195) → Hişâm b. Abdullah el-Hilâlî (ö. 530/1136) → Muhammed b. Halef İbnü'l-Murâbıt (ö. 485/1092) → Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) → es-Sıkıllî → Kisâî.[363]

Endülüs'te kıraat ilminin önemli isimlerinden biri olan Ebû Amr ed-Dânî, Kisâî'nin rivayetini Kayravan'da Sıkıllî'den elde eden isimlerdendir. Aslen Kurtubalı olan Dânî, İsticce, Sarakusta ve Beccâne'de ilim tahsil ettikten sonra 397/1006 senesinde Doğu'ya rihle yapmış, Kayravan, Mısır ve Hicaz'da pek çok hocadan kıraat başta olmak üzere ilim tahsil etmiştir. Doğu'da iki yıl geçirip 399 yılında Endülüs'e dönmüş, 417'de Dâniye'ye yerleşmiştir.[364] Dânî'nin *es-Sünenü'l-vâride fi'l-fiten ve gavâiliha ve's-sâati ve eşrâtiha* adlı eseri günümüze ulaşmıştır. Dânî'nin kıyamet alametlerine dair hadisleri derlediği bu kitabında Kisâî kanalıyla elde ettiği *Sahîh-i Müslim*'den 36 hadis yer alır.

Kisâî rivayetini Endülüs'e taşıyan Trablusî ise Doğu'daki rihlesi sırasında Kisâî'nin talebesi Sıkıllî'den *Sahîh-i Müslim*'i elde etmiştir. Onun da 403 ten sonra Endülüs'e döndüğü bilindiği için Kisâî

---

[358] İbn Süfyân'ın yaşlılığında Kisâî'nin küçük bir çocuk olması sebebiyle hocasından icazetle elde etmiş olabileceği hakkında bk. Pavlovitch, "A Rare Witness to Muhammad Ibn Ibrahim al-Kisa'i's (Naysabur, d 385/996) Transmission of Muslim", s. 14.

[359] Pavlovitch, "A Rare Witness to Muhammad Ibn Ibrahim al-Kisa'i's (Naysabur, d 385/996) Transmission of Muslim", s. 11.

[360] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 138.

[361] Fierro, "La Fahrasa de Ibn al-Ṭallā'", s. 286.

[362] Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 36; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 137.

[363] Ebû Amr ed-Dânî'nin *es-Sünenü'l-vâride fi'l-fiten ve gavâiliha ve's-sâati ve eşrâtiha* adlı eserindeki rivayet zinciri için bk. Pavlovitch, "A Rare Witness to Muhammad Ibn Ibrahim al-Kisa'i's (Naysabur, d 385/996) Transmission of Muslim", s. 13.

[364] Abdurrahman Çetin, "Dânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/dani (Erişim tarihi: 15.03.2024).

rivayetini ilk defa getirenin Mekkî olduğu söylenebilir. Mekkî'nin 393 senesinde Endülüs'e gelmesiyle bu rivayetin Cülûdî rivayetinden önce Endülüs'e girdiği söylenebilir.

3.4.3. İbn Mâhân Rivayeti

Ebü'l-Alâ Abdülvehhâb b. Îsâ b. Mâhân el-Bağdâdî (ö. 387/997), *Sahîh-i Müslim*'i Kalânisî'nin talebesi Aşkar'dan dinlemiş, Endülüslüler de ondan eseri Mısır'da tahammül etmişlerdir. İbn Mâhân rivayetinin Endülüs'teki tarikleri şöyledir:

1. İbn Hayr → Ebû Muhammed b. Attâb → Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ → babası İbnü'l-Hazzâ (ö. 416/1025) → İbn Mâhân → Aşkar → Kalânisî → Müslim.[365]
2. İbn Hayr → Ebû Bekr el-Kaysî → Ebû Ali el-Gassânî → İbnü'l-Hazzâ → babası İbnü'l-Hazzâ → İbn Mâhân.[366]
3. İbn Atıyye → Ebû Ali el-Gassânî → Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ → babası İbnü'l-Hazzâ → İbn Mâhân.[367]
4. İbn Hayr → Ebû Muhammed b. Attâb → Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Feth (ö. 403/1012) → İbn Mâhân.[368]
5. İbn Hayr → Ebû Mervân Abdülmelik b. Abdülaziz el-Lahmî el-Bâcî (ö. 532/1138) → babası Abdülaziz el-Bâcî (ö. ?), amcaları Ebû Ömer Ahmed el-Bâcî (ö. ?), Ebû Abdullah Muhammed el-Bâcî (ö. ?) ve amcasının oğlu Ebû Muhammed Abdullah b. Ali b. Muhammed (ö. 478/1086-7) → Ebû Abdullah el-Bâcî (ö. 433/1041) → İbn Mâhân.[369]
6. İbn Atıyye → Ebü'l-Kâsım Hasan b. Ömer el-Hevzenî (ö. 512/1118) → babası Ebû Hafs Ömer b. Hasan el-Hevzenî (ö. 460/2068) → Ebû Abdullah el-Bâcî → İbn Mâhân.[370]
7. İbn Atıyye → Ebû Bekr Abdülbâkî b. Muhammed b. Saîd b. Büryâl el-Hicârî (ö. 502/1109) → Münzir b. Münzir (ö. 423/1031) → İbn Mâhân.[371]

Senedlerde İbn Mâhân'dan eseri dinleyenlerden biri olan Ebû Abdullah İbnü'l-Hazzâ'nın oğlu Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ babasından şu bilgiyi aktarır: "Dârekutnî'nin Bağdat'tan Mısır'a mektup yazdığını, Mısır'daki sika kimselerden öğrendim. Mektupta Dârekutnî, "İbn Mâhân'dan Müslim b.

---

[365] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 139.

[366] Bu isnadla nakledilen nüshada kitabın sonundan üç cüzün eksik olduğu belirtilmiştir. Ancak İbn Mâhân, bu kısmı "Cülûdî → İbn Süfyân → Müslim" kanalıyla nakletmiştir. Bk. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 139. Aynı sened için bk. İbn Atıyye, *Fihris*, s. 84-85; Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 36.

[367] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 130.

[368] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 139.

[369] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 138.

[370] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 122.

[371] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 130.

Haccâc'ın kitabını yazın" demiş ve onu sika olarak ta'dil etmiştir".[372] İbnü'l-Hazzâ'nın Doğu'da Dârekutnî'nin bu sözünü duyması, İbn Mâhân'dan rivayetini elde etmesini teşvik etmiş olabilir. Yukarıdaki tariklerde İbnü'l-Hazzâ'dan oğlu Ebû Ömer'in rivayeti naklettiği görülmektedir. Oğlunun yanı sıra Ömer b. Muhammed b. Vâcib'in (ö. 476/1083) de İbnü'l-Hazzâ'dan *Sahîh-i Müslim*'i sema ettiği kayıtlıdır. Aslen Belensiyeli olan Ömer, Belensiye'de sâhibü'l-ahkâm görevinde bulunmuştur.[373] İbn Mâhân rivayetini Endülüs'e taşıyanlar arasında Ahmed b. Feth de bulunur. Doğu'da ağırlıklı olarak Mısır ve Kayravan'da ilim tahsil etmiştir. Mısır'da İbn Mâhân dışında Nesâî'nin talebelerinden Hamza el-Kinânî'den hadis nakletmiştir. Endülüs'e dönünce pek çok kimseye hadis okutmuştur. Talebeleri arasında İbn Abdilber de bulunur.[374]

Bâcî ailesi İbn Mâhân rivayetini Endülüs'te nesilden nesile aktarmıştır. İbnü'l-Bâcî'nin torunu olan Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, dedesinden ders aldıktan sonra babası Ebû Ömer el-Bâcî ile birlikte Doğu'ya rihle yapmıştır. Havlânî ondan hadis nakletmiştir. Hadisin yanı sıra fıkıhta da derinleşmiş, mesâil ezberi yapmış, şurût akdinde ve vesaik ilminde uzman hale gelmiştir.[375] Oğlu ile beraber rihle yapan Ebû Ömer'in de İbn Mâhân'dan rivayeti elde etmesi muhtemeldir. Ebû Abdullah'tan yeğenleri dışında Ebû Hafs Ömer b. Hasan el-Hevzenî el-İşbîlî (ö. 460/2068) de *Sahîh-i Müslim*'i ondan işitmiştir. İşbîliye'de Ebû Abdullah el-Bâcî ve İbnü'l-Ahdeb gibi ileri gelen âlimlerinden ders almıştır. 444 senesinde rihle yapmıştır. Pek çok ilim dalına vukûfuyla bilinirdi. Mülûkü't-tavâif devrinde İşbîliye'yi hâkimiyeti altına alan Abbâdîlerin emiri Mu'tazıd billah tarafından infaz edilmiştir.[376]

İbnü'l-Ceyyânî olarak tanınan Yahyâ b. Muhammed b. Yûsuf el-Eş'arî (ö. 390/999) Mısır'da İbn Mâhân'dan *Sahîh-i Müslim*'i semâ eden Endülüslüler arasındadır. Kurtuba'da Mesleme b. Kâsım (ö. 353/964), İbnü'l-Ahmer ve Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed İbnü'l-Harrâz (ö. 359/970) gibi âlimlerden ders almış, Maşrık'a rihle yapmış. Mekke ve Mısır'daki hocalardan istifade etmiştir. Hadis naklinde iyi olduğu, zabt sahibi olduğu söylenir. Vesâik akdinde uzman sayılmıştır.[377] Doğu'da elde ettiği *Kitâbü'd-Duafâ*'yı Endülüs'te okuttuğu bilinen İbnü'l-Ceyyânî'nin *Sahîh-i Müslim* gibi önemli bir eseri Endülüs'te talebelerine aktarmadığı düşünülemez.

Endülüslüler İbn Mâhân'ın Mısır'da bulunması ve onun rivayetinin şöhretini duymaları sebebiyle ondan rivayete yönelmişlerdir. Nitekim Cülûdî ve Kisâî rivayetlerinin Endülüs'e giriş

---

[372] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 139.

[373] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 15-6.

[374] Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 246-7.

[375] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 151-2.

[376] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 14-5.

[377] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 244.

tarihinin İbn Mâhân rivayetinden sonra olduğu tespit edilmiştir. İbnü'l-Hazzâ'nın ve İbn Mâhân'dan rivayeti nakleden Endülüslülerin rihleden dönüş tarihinin kayıtlı olmaması sebebiyle *Sahîh-i Müslim*'in İbn Mâhân rivayetinin en erken olarak 372'den sonra girdiği söylenebilir. İbn Mâhân rivayeti 390 senesinden önce kesin olarak girerken, Cülûdi rivayetinin 403, Kisâî rivayetinin ise 393 yılı itibariyle Endülüs'e girdiği söylenebilir.

3.5. Tirmizî'nin *Câmi*'i

İbn Hayr'ın *el-Câmiu'l-muhtasar mine's-süneni an Resûlillah ve ma'rifeti'-sahîh ve'l-ma'lûli ve mâ aleyhi'l-amel* adıyla kaydettiği[378] Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre et-Tirmizî'ye (ö. 279/892) ait câmi' türü eser ile Endülüslüler IV./X. asır bitmeden tanışmışlardır.[379] V. asrın ilk yarısına kadar Ebû Zer et-Tirmizî, Ebû Hâmid et-Tâcir ve Ebû Muhammed Hasan b. İbrahim el-Kattân rivayetlerinin Endülüs'e girdiği tespit edilmiştir. En meşhur rivayet olan Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Ahmed el-Mahbûbî'nin (ö. 346/957) rivayeti ise V. asrın sonlarına doğru buraya taşınmıştır.[380] Aşağıda Tirmizî'nin *Câmi* adlı meşhur hadis kitabının Endülüs'teki tarikleri zikredilmiştir.

1. İbn Hayr → Ebû Muhammed b. Attâb → *i* → İbn Abdilber → İbnü'l-Ceyyânî (ö. 390/999-1000) → Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ahmed es-Saydalânî el-Mekkî (ö. ?) → Ebû Zer Muhammed b. İbrahim b. Muhammed et-Tirmizî (ö. ?) → Tirmizî.[381]
2. İbn Atıyye → Gâlib → Ebû Ali el-Gassânî → İbn Abdilber → İbnü'l-Ceyyânî.[382]
3. İbn Hayr → Ebû Muhammed b. Attâb → Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) → Abdülvâhid b. Ali b. Ahmed el-Abbâsî (ö. 437/1045'ten önce), kardeşi Abdüssemi' (ö. ?) ve Ebû Bekr Ahmed b. İbrahim el-Mervezî (ö. ?) → Ebû Zeyd Muhammed b. Ahmed el-Mervezî (ö. 371/981) → Ebû Hâmid Ahmed b. Abdullah et-Tâcir el-Mervezî (ö. ?) → Tirmizî.[383]
4. İbn Hayr → Ebû Bekr Yahyâ b. Muhammed b. Raydân (ö. 556/1160) ve Ebû Abdullah Muhammed b. Abdürrezzâk el-Kelbî (ö. 563/1167) → Ebü'l-Kâsım Hasan b. Ömer el-Hevzenî (ö. 512/1118-9) → (babası) Ebû Hafs Ömer el-Hevzenî → Muhammed b. Ahmed

---

[378] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 156.

[379] Eserin Mağrib'teki rivayeti hakkında bir çalışma için bk. Muhammed b. Abdurrahman Sıkıllî, *Camiü't-Tirmizî fi'd-dirâsâti'l-Mağribiyye: rivâye ve dirâye*, Riyad: Dârü's-Sumay'î, 2008/1429.

[380] Mahbûbî'nin rivayeti bu çalışmada ele alınmayacaktır. Mahbûbî'nin rivayetinin Endülüs'teki nakli hakkında bilgi için bk. James Robson, "Tirmizî'nin Câmi'inin Rivâyet Tarîkleri", çev. Arafat Aydın, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, XIII/1, (2015): s. 121-126.

[381] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 160.

[382] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 70.

[383] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 159-160.

el-Ardiştânî (ö. 468/1075) → Ebû Bekr Muhammed b. Mansûr eş-Şehrezûrî (ö. ?) → Ebû Bekr el-Mervezî → Ebû Zeyd el-Mervezî → Ebû Hâmid et-Tâcir.[384]

5. İbn Hayr → Ebû Muhammed b. Attâb → Ebû Amr Osmân b. Ebî Bekr b. Hammûd b. Ahmed es-Sadefî es-Sefâkusî (ö. 440/1048) → Muhammed b. Ali b. Abdülmelik el-Fesevî (ö. ?) → Ebû Muhammed Hasan b. İbrahim el-Kattân → Tirmizî.[385]

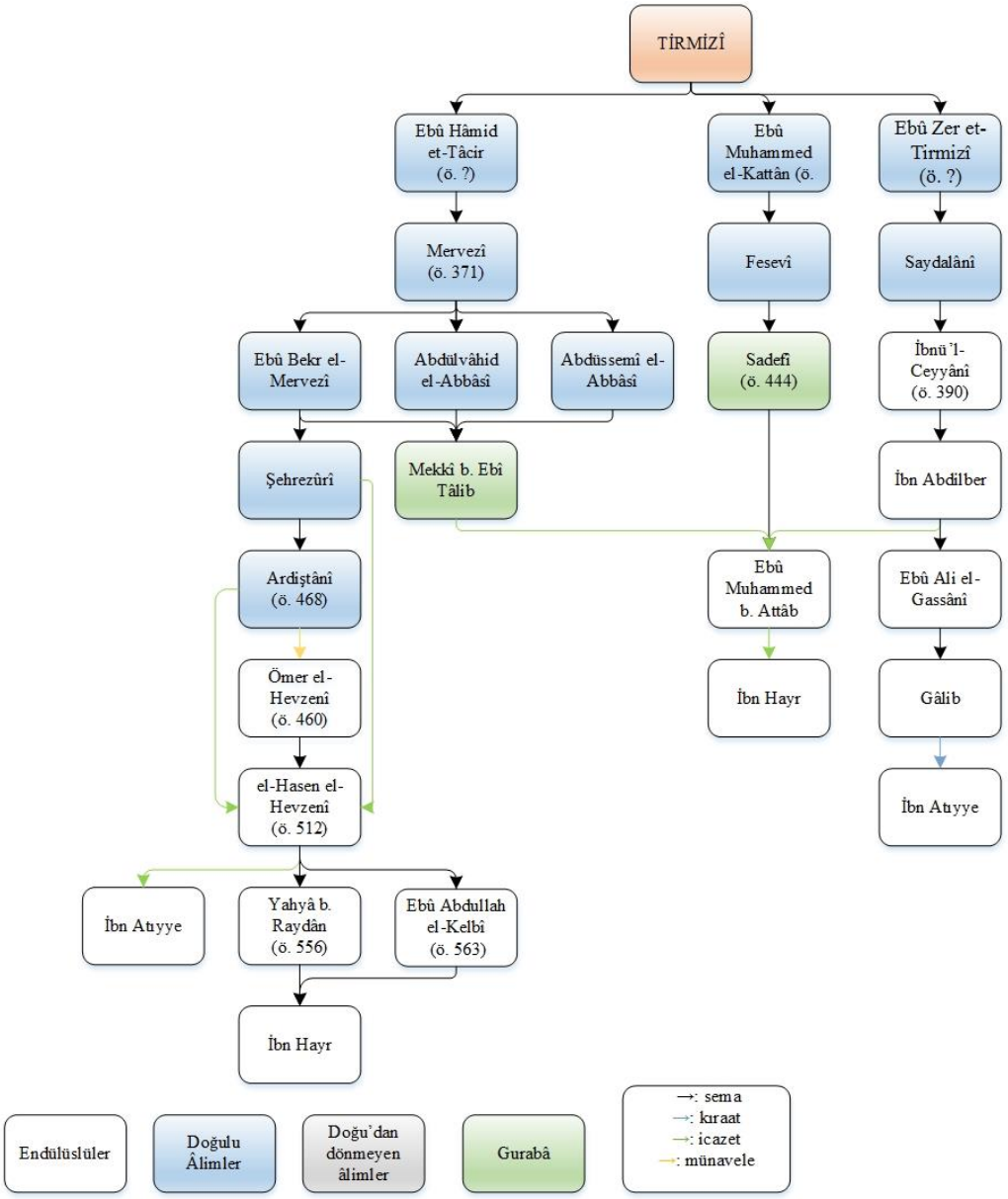

[384] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 159. İbn Atıyye'nin Ebü'l-Kâsım el-Hevzenî'den elde ettiği eserin aynı senedi için bk. İbn Atıyye, *Fihris*, s. 122. İbn Atıyye'nin sahip olduğu Tirmizî rivayeti bunlarla sınırlı değildir. Hocası Ebû Ali Sadefî'den (ö. 514/1120) de rivayeti bulunmaktadır. Ancak Sadefî, İbn Mahbûb rivayetini elde edip Doğu'dan 490/1096 yılında döndüğü için onun rivayeti bu çalışmaya dâhil değildir.

[385] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 160.

Şema 1 : Tirmizî'nin *Câmi'*inin Endülüs'te Rivayet Şeması

Fehreselerde zikredilen senedlerde Doğulu âlimlerden bu rivayeti elde eden İbnü'l-Ceyyânî ile ilk defa *Tirmizî*'nin eserinin Endülüs'e girdiği söylenebilir.[386] Aslen Kurtubalı olan İbnü'l-Ceyyânî rihleye çıkmış, Mekke ve Mısır'da ders almıştır. Ebû Ya'kûb el-Mekkî'den Tirmizî'nin *Câmi*'ni, Mısır'da İbn Mâhân'dan Müslim'in *Sahih*'ini dinlemiştir. Başka Mısırlı hocalardan da ders aldığı bilinen İbnü'l-Ceyyânî'nin rihleden dönüş tarihi belli değildir.[387] İbnü'l-Ceyyânî'nin Doğu'daki rihlesinden ne zaman döndüğü kayıtlı olmadığı için *Câmi*'in hangi yıllarda Endülüs'e intikal ettiği hakkında fikir yürütülememektedir. Her halükârda 390'dan önce Tirmizî'nin *Câmi*'i Endülüs'e girmiştir. Doğu'dan gelip Endülüs'e yerleşen Mekkî b. Ebî Tâlib, Tirmizî'nin *Câmi*'ini Endülüs'e taşıyanlardandır. Mekkî, 393 senesinde Endülüs'e gelmiştir.[388] Böylece *Câmi'*, İbnü'l-Ceyyânî ve Mekkî eliyle Endülüs'e IV./IX. asır bitmeden girmiştir.

Ömer el-Hevzenî Doğu'daki rihlesi sırasında Ardiştânî'den eseri elde ederek Endülüs'te nakletmiştir. 52 yaşından sonra 444 senesinde rihle yapmıştır. Rihlede uzun süre kaldığına dair bilgi yoktur.[389] Ömer el-Hevzenî oğlu Ebü'l-Kâsım el-Hevzenî için 445/1053 senesinde Ardiştânî'den eserin icazetini istemiştir.[390]

Beşinci senedde Fesevî'den *Câmi*'i dinleyen Ebû Amr es-Sefâkusî,[391] Mekkî gibi sonradan Endülüs'e gelen kimselerdendir. Endülüs'e gelmeden önce Doğu'ya rihle yapmış, Irak, Şam, Hicaz ve Mısır gibi bölgelerde ilim tahsil etmiştir. Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) onun Doğu'da istifade ettiği hocaları arasındadır. Kendisinin söylediğine göre Ebû Nuaym'dan yaklaşık 100 bin hadis yazmıştır. 436 senesinde Kurtuba'ya gelmiştir. Burada pek çok kimse kendisinden hadis nakletmiştir. Sefâkusî Kurtuba'dan ayrılmış, iki yıl boyunca Tuleytula, Veşka gibi Endülüs'ün farklı ilim merkezlerinde dolaşmıştır. Endülüs'ten ayrılıp Kayravan'a gitmiştir.[392]

V./XI. asrın yarısına gelindiğinde Tirmizî'nin diğer sünen ve câmi türü eserlere oranla Endülüs'te rivayet tariklerinin oldukça az olması dikkat çekicidir. Aşağı yukarı *Sahîh-i Müslim* ile aynı dönemde girse de Tirmizî'nin *Câmi*'ine rağbet, beklenildiği gibi bu dönemde olmamış, Endülüs'te

---

[386] Nitekim Yusuf Acar da aynı fikirdedir. Bk. Acar, *Endülüs Hadisçiliği ve İbn Abdilber*, Ankara: TDV Yayınları, 2020, s. 128-9.

[387] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 244.

[388] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 273-5.

[389] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 14-5.

[390] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 159.

[391] Tunus'ta bir liman şehridir. Ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Yiğit, "Sefâkus", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/sefakus (Erişim tarihi: 10.04.2023).

[392] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 22-25.

sınırlı bir çevrede nakledilmiştir. Nitekim V./XI. asrın meşhur simalarından İbn Hazm (ö. 456/1064) *Câmi*'inin ve yazarının varlığından haberdar olmamış ve Tirmizî'yi mechûl saymıştır. Aynı şekilde İbn Mâce'yi de mechûl görmektedir.[393] İbn Hazm'ın en beğendiği ve övdüğü hadis kitapları arasında Tirmizî'nin *Câmi'*i ve İbn Mâce'nin *Sünen*'ini zikretmemesinden hareketle Zehebî (ö. 748/1348), her iki hadis kitabının İbn Hazm'ın vefatından sonra ancak Endülüs'e intikal ettiği kanaatine varmıştır.[394] Daha önce değindiğimiz gibi İbn Mâce'nin *Sünen*'i VI./XII. asırda Endülüs'e ulaştığı için İbn Hazm'ın böyle bir eserin varlığından haberdar olmaması olağan bir durumdur. İbn Hazm'ın kastettiği mechûlün cehâletü'r-râvi anlamında olmadığı kanaatindeyiz. İbn Hazm'ın Tirmizî'nin *Câmi*'ini görmediği, okumadığı bu sebeple bu kitaptan ve Tirmizî'nin Doğu'nun meşhur muhaddislerinden birisi olduğundan haberdar olmadığı için onu mechûl saydığı düşünülebilir.[395] Nitekim hem fehreselerde hem tabakat kaynaklarında İbn Hazm'ın Tirmizî'nin *Câmi*'ini rivayet ettiğine dair bir bilgiye rastlamadık. Ayrıca İbn Hazm'ın *er-Risâle fî fazli'l-Endelüs* adlı risalesinde Tirmizî'yi zikretmez. Fehreselerdeki rivayet tariklerinden anlaşılacağı üzere Tirmizî'nin *Câmi*'inin diğer hadis kitaplarına oranla kısıtlı bir çevrede nakledildiği, V./XI. asrın ilk yarısına kadar yaygınlaşmadığı söylenebilir.

4. Müsnedler

Müsned, hadisleri sahâbî ya da başka râvilerin adı altında toplayan ale'r-ricâl türü eserlerdir.[396] İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819), Esed b. Mûsa (ö. 212/827), Hâris b. Ebî Üsâme (ö. 282/895), Bezzâr (ö. 292/905) ve İbn Sencer'in müsnedleri Endülüs'e intikal etmiştir.[397] Bu başlık altında İbn Ebî Şeybe ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'lerinin Endülüs'teki rivayeti hakkında bilgi verilecektir.

4.1. İbn Ebî Şeybe'nin *Müsned*'i

İbn Ebî Şeybe'nin *Müsned*'i fehreselerde zikredilen ancak *Musannef* ile aynı eser olduğu düşünülen bir kitaptı.[398] Bir cildi İstanbul ve diğeri Rabat'ta bulunan nüshalar esas alınarak *Müsned*'in

---

[393] Ayrıntılı bilgi için bk. Selman Başaran, "Tirmizi ve İbn Mace'yi İbn Hazm'ın Mechul Olarak Vasıflandırması", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/2, (1987): s. 19-25.

[394] Zehebî, *Siyer*, XVIII, 202.

[395] Selman Başaran da aynı kanaattedir. Bk. "Tirmizi ve İbn Mace'yi İbn Hazm'ın Mechul Olarak Vasıflandırması", s. 21.

[396] İbrahim Hatiboğlu, "Müsned", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/musned--telif-turu (Erişim tarihi: 02.12.2023).

[397] Bu müsnedlerin rivayet tarikleri için bk. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 178-183.

[398] Ali Yardım, "İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir", *DİA*, XIX, 442.

bir kısmı neşredilmiştir.[399] Müsned, Ebû Eyyûb Hâlid b. Zeyd'in hadisleri ile başlar, meçhul sâhâbîlerin hadislerini ihtiva eden kısım ile son bulur. *Müsned*'in eldeki nüshada 998 hadis bulunur. İlk cildin râvisi Ömer b. Hafs iken, diğerinin râvisi İbn Vaddâh'tır.[400] Ondan da Ahmed b. Hâlid bu nüshayı sonraki nesle taşımıştır.[401]

İbn Ebî Şeybe'nin *Müsned*'i Endülüs'e III. asrın ortalarında İbn Vaddâh ile birlikte girmiştir. İbn Vaddâh, Kûfe'de 18 gün kaldığını ve bu sürede İbn Ebî Şeybe'den *Müsned*'i dinlediğini söylemiştir. Bakî b. Mahled bunu duyunca "o, *Müsned*'i İbn Ebî Şeybe'nin yanında ancak bir yılda tamamlayabilir" diyerek bunun mümkün olmadığını söylemiş, reddetmiştir. Bundan dolayı İbn Vaddâh kınanmıştır. Muhammed b. Kâsım'a bu durum sorulmuş, Muhammed, Kûfe'deki hocası Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullah el-Hadramî'den duyduğuna göre İbn Ebî Şeybe'nin hadis derslerini sabah namazından yatsı vaktine kadar sürdürdüğünü söylemiştir. Muhammed b. Kâsım'a Bakî b. Mahled'in "*Müsned, Musannef* ve *Tefsîr* eserleri ancak bir senede kıraat ile İbn Ebî Şeybe'den alınabilir" sözü ve İbn Vaddâh'ın 18 günde eseri sema ettiği sorulduğunda her ikisinin haklı olduğunu, Bakî'nin eseri İbn Ebî Şeybe'den sema ettiğini, İbn Vaddâh'ın da hem sema ettiği hem kıraat ettiği hem de ona arz edileni dinlediğini söylemiştir.[402] İbn Vaddâh'tan nakledilen *Müsned*'in Endülüs'teki rivayet tarikleri aşağıdaki gibidir:

1. İbn Atıyye → Ebû Ali el-Gassânî → *k* → İbn Abdilber → *k* → Ebû Osmân Saîd b. Nasr → Kâsım b. Asbağ → İbn Vaddâh → İbn Ebî Şeybe.[403]
2. İbn Hayr → *k* → Yûnus b. Muhammed → *k* → Ebû Ali el-Gassânî → *k* → İbnü'l-Hazzâ → Saîd b. Nasr → Kâsım b. Asbağ → İbn Vaddâh.[404]
3. İbn Hayr → *i* → Ebû Muhammed b. Attâb (ö. 520/1126) → *i* → İbn Abdilber ve İbnü'l-Hazzâ → Saîd b. Nasr → Kâsım b. Asbağ → İbn Vaddâh.[405]
4. İbn Abdilber → Abdülvâris b. Süfyân → Kâsım b. Asbağ, Vehb b. Meserre ve İbn Ebî Düleym → İbn Vaddâh.[406]

---

[399] İbn Ebî Şeybe, *Müsned*, I-II, thk. Adil b. Yusuf el-Gazavi, Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Riyad: Darü'l-Vatan, 1997/1418, "Muhakkikin Girişi", I, 19-20.

[400] İbn Ebî Şeybe, *Müsned*, "Muhakkikin Girişi", I, 19-20.

[401] İbn Ebî Şeybe, *Müsned*, II, 7.

[402] Bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 129-130.

[403] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 89. İbn Hayr'ın Ebü'l-Hasan Yûnus b. Muhammed b. Mugîs'ten kıraatle aldığı aynı eserin aynı senedi için bk. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 177. İbn Abdilber bu seneddeki eseri kıraatle aldığı Saîd b. Nasr'ın nüshasında Ebû Bekr, Ömer ve Osman'ın hadislerinin olduğu birinci cüzün yer almadığını söylemiştir.

[404] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 178.

[405] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 178.

[406] İbn Atıyye, *Fihris*, 89-90; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 178.

5. İbnü't-Tallâ' → Trablusî (ö. 469/1076) → Talemenkî (ö. 429/1037) → Ahmed b. Avnullah (ö. 378/988) → Kâsım b. Asbağ → İbn Vaddâh.[407]
6. Muhammed b. Attâb → Ebü'l-Kâsım Halef b. Yahyâ İbnü'd-Debbâğ → Abdurrahman b. Îsâ b. Muhammed b. Midrâc et-Tuleytulî (ö. 363/973) → Ahmed b. Hâlid → İbn Vaddâh.[408]
7. Ebû Muhammed b. Attâb → Muhammed b. Attâb → *k* → İbnü'd-Debbâğ → Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf b. Attâf (ö. ?) → İbn Vaddâh.[409]
8. Muhammed b. Attâb → Kanâziî (ö. 413/1022) → Abdullah b. Muhammed el-Esedî (ö. 364/974) → Ahmed b. Hâlid → İbn Vaddâh.[410]

İbn Vaddâh'ın yakın talebeleri Kâsım b. Asbağ, Vehb b. Meserre ve İbn Ebî Düleym ve Ahmed b. Hâlid gibi isimlerin eseri ondan naklettikleri görülmektedir. Bu isimler aynı zamanda ondan Yahyâ'nın *Muvatta'* rivayetini de elde etmişlerdir. Dolayısıyla bu âlimlerin hadis eserlerinin okunması ve yaygınlaşmasında emek veren isimler olduğu anlaşılmaktadır.

4.2. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i

Bakî b. Mahled ve İbn Vaddâh Doğu'daki rihlelerinde Ahmed b. Hanbel ile mülâki olmuşlardır. Özellikle Bakî b. Mahled'in mihne sürecinde dilenci kılığında Ahmed b. Hanbel'in evine gelip ondan her gün gizlice hadis dinlediği bilinir.[411] Ancak her iki ismin onun *Müsned*'ini Endülüs'e taşıdıklarına dair bir veri kayıtlı değildir. Onların talebelerinin de Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'*ini okuduklarına dair bir veri bulunmaz. Fehreseler ve tabakatta *Müsned*'i Doğu'da elde edenlerin bilgisi şöyledir:

1. İbn Hayr → *i* → Ebû Muhammed b. Attâb (ö. 520/1126) → *i* → İbn Abdilber → İbnüz-Zeyyât (ö. 390/999) → Ebû Bekr Ahmed b. Ca'fer b. Hamdân el-Katîî (ö. 378/988-89) → Ebû Abdurrahman Abdullah b. Ahmed (ö. 290/903) → babası Ahmed b. Hanbel.[412]
2. Ebû Muhammed b. Attâb → Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ ve Trablusî → İbnü'l-Harrâz olarak bilinen Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah el-Vehrânî (ö. 411/1020) → Ebû Bekr el-Katîî → Abdullah → Ahmed.[413]

---

[407] Fierro, "La Fahrasa de Ibn al-Ṭallā'", s. 287.

[408] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 178.

[409] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 178.

[410] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 178.

[411] Bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 49-50.

[412] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 179.

[413] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 179-180.

Bu senedlere göre İbnü'z-Zeyyât ve İbnü'l-Harrâz'ın *Müsned*'i Endülüs'e taşıdıkları anlaşılmaktadır. İki defa rihle yapan ve ticaretle uğraşan İbnü'z-Zeyyât'ın 340 senesinde Basra'da İbn Dase'den Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ini elde ettiği daha önce zikredilmişti. İbnü'l-Harrâz ise Merv'de *Sahîh-i Buhârî*'yi Ebû Ali el-Mervezî'den (ö. 376/986) sema etmiştir.[414] Her ikisinin rihleden dönüş tarihi zikredilmese de İbnü'z-Zeyyât'ın eseri daha önce getirme ihtimali yüksektir. Ricâl eserlerinde ise Abdullah b. Muhammed es-Sağrî (ö. 383/993) ismi dikkat çeker. Kal'atu Eyyûb (Calatayud) beldesinde yaşayan Abdullah, Endülüs'te Tutîle ve Tuleytula'da ilim elde ettikten sonra 350 senesinde Meşrik'e rihle yapmıştır. Basra, Bağdat ve Kûfe'de ders almıştır. Bağdat'ta Ebû Bekr el-Katîî'den *Müsned*'i elde etmiştir. Abdullah'ın Doğu'dan döndükten sonra 375 senesinde Kurtuba'ya yerleştiği ve bu tarihten itibaren hadisleri kıraatle ve icazetle talebelerine aktardığı zikredilir.[415] Her üç ismin *Müsned*'i Ebû Bekr'den hamlettiği anlaşılmaktadır. İbn Abdilber, eseri İbnü'l-Harrâz'ın icazetli münavele ile tahammül ettiğini belirtmiştir.[416]

Müsned'i Ebû Abdullah İbnü'l-Hazzâ (ö. 416/1025) *Muvatta'* ricâlini yazdığı *et-Ta'rîf bimen zükira fi'l-Muvatta' mine'r-ricâl ve'n-nisâ* adlı eserinde kaynak olarak kullanmıştır.[417] Dolayısıyla eseri yukarıdaki her üç ismin akranı İbnü'l-Hazzâ'nın da elde ettiği anlaşılmaktadır. V. asırda ise eseri İbn Abdilber, Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ ve Trablusî okumuştur.

5. Hadis İlimlerine Dair Eserler

Endülüslüler rihlelerinde hadis kitapları kadar hadis ilimlerine dair pek çok türde eseri de Endülüs'e getirmişlerdir. Bu türler arasında garîbü'l-hadîsler, muhtelifü'l-hadîs, ilelü'l-hadîs kitapları ve şerhler göze çarpmaktadır. Aşağıda Endülüs'e giriş sırasına göre kronolojik olarak bu literatür hakkında bilgi verilecektir.

Hadis ilimlerine dair Endülüs'e giren ilk eserin aynı zamanda garîbü'l-hadîse dair yazılan ilk çalışmalardan Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî'nin (ö. 224/838) *Garîbü'l-hadîs*'i[418] olduğu tespit edilmiştir. Eseri Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî (ö. 286/899) 240 senesinden önce gittiği Doğu'da Ebû Ubeyd'in talebesi Muhammed b. Vehb el-Mis'arî'den (ö. ?) elde ederek Endülüs'e taşımıştır.[419]

---

[414] İbn Beşküvâl, *es-Sıla,* I, 411.

[415] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs,* I, 329-331.

[416] İbn Hayr, *Fehrese,* s. 179.

[417] İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rîf bimen zükira fi'l-Muvatta' mine'r-ricâl ve'n-nisâ*, "Muhakkikin Girişi", I, 414.

[418] İbn Hayr, eseri *Kitâbü Şerhi garîbi'l-hadîs* adıyla zikreder. İbn Hayr, *Fehrese,* s. 235. Hakkında ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "Garîbü'l-Hadîs", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* https://islamansiklopedisi.org.tr/garibul-hadis--ebu-ubeyd (Erişim tarihi: 07.03.2024).

[419] Bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 132.

Huşenî Doğu'dan döndüğünde Endülüs'teki ilim çevresini pek çok ilim ve kitapla tanıştırmıştır.[420] Ancak kaynaklarda bu eseri Huşenî'nin hangi talebelerine okuttuğu tespit edilememiştir. Huşenî dışında Vehb b. Nâfi' el-Esedî (ö. 273/886) de Mis'arî'den eseri elde etmiştir. Kimilerine göre Ebû Ubeyd'in kitaplarını ilk kez Vehb getirmiş, Huşenî ise ondan sonra rivayet etmiştir. Muhammed b. Futays eseri ondan rivayet etmiştir.[421] Vehb'in Doğu'da Huşenî ile aynı zamanlarda bulunmasına rağmen böyle kesin bir ifade kullanılması eseri ilk defa Vehb'in Endülüs'e getirdiğini düşündürmektedir. Her ikisinin akranı Osman b. Müsenna (ö. 273/886) eseri Doğu'da Ebû Hassân'dan (ö. ?) elde etmiştir. Osman'dan ise Muhammed b. Futays'ın (ö. 319/931) rivayet ettiği zikredilir.[422]

Bir sonraki nesilde ise Ahmed b. Hâlid'in Doğu'da hocası Ali b. Abdülaziz'den (ö. 286/899) okuyarak Endülüs'e getirdiği ve Yahyâ b. Mâlik b. Âiz ve İbnü'l-Harrâz (ö. 369/979) gibi talebelerine aktardığı görülmektedir.[423] Ahmed b. Hâlid dışında Ahmed b. Avnullah da Ali b. Abdülaziz'in talebesi İbnü'l-A'râbî'den eseri elde etmiştir. Ondan da Talemenkî eseri sema etmiştir.[424] Ebû Ubeyd'in eserini muhaddislerin yanı sıra dil ile ilgilenen Endülüslüler de okumuşlardır. Mesela Muhammed b. Hüseyn el-Fihrî el-Kurtubî (ö. 355/965) Doğu'daki rihlesinde iki önemli dil âlimi, Ebû Bekr İbn Düreyd'den (ö. 321/933) ve Ebû Bekr İbnü'l-Enbârî'den (ö. 328/940) eseri elde etmiştir.[425]

İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) Garîbü'l-hadîse dair iki eseri de III. asır bitmeden Endülüs'e intikal etmiştir. Ebû Ubeyd'in *Garîbü'l-hadîs*'ine almadığı garîb lafızları topladığı *Garîbü'l-hadîs* ve aynı eserdeki hadis yorumlarına ve sözlük açıklamalarına dair itirazda bulunduğu eseri[426] *Islâhu galati'l-vâkı' fî Garîbi'l-hadîs li-Ebî Ubeyd*'i İbn Kuteybe'nin talebesi Kâsım b. Asbağ tarafından Endülüs'e getirilmiştir. Kâsım'dan *Garîbü'l-hadîs*'i dinleyenler arasında İbnü'l-Kûtiyye, Abdurrahman b. Ahmed b. Bakî (ö. 366/976), Abdülvâris b. Süfyân ve dil âlimi Muhammed b. Zekeriyyâ İbnü'l-İflîlî ez-Zührî (ö. IV. asır) yer alır.[427]

Ebû Ubeyd ve İbn Kuteybe'nin söz konusu eserlerine almadığı garîb kelimeleri ihtiva eden Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Garîbü'l-hadîs*'i V. asrın başında Endülüs'e intikal etmiştir. Eseri ilk kez Ebû Amr es-Sefâkusî (ö. 440/1048) Hattâbî'nin talebesi Ebû Abdullah Ali b. Abdülmelik er-Ruâsî el-

---

[420] Hocalarının bölge bakımından tam listesi için bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 134-7.

[421] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 205.

[422] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 394.

[423] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 72; Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 38-9; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 235.

[424] Eserin farklı rivayet tarikleri için bk. Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 38-9; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 235-7.

[425] İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, II, 29.

[426] M. Yaşar Kandemir, "Garîbü'l-hadîs", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/garibul-hadis--ebu-ubeyd (Erişim tarihi: 07.03.2024).

[427] İbn Hayr'ın elde ettiği bu tarikler için bk. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 237-8.

Fesevî'den (ö. ?) elde etmiştir.[428] Sadefî'den okuyanlar arasında Abdülmelik b. Sirâc (ö. 489/1096) ve Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ yer alır. Ebû Muhammed b. Attâb ise icazetle eseri tahammül etmiştir.[429] Sefâkusî, Hattâbî'nin *Garîbü'l-hadîs*'i dışında *el-İ'lâm fî şerhi Kitâbi'l-Buhârî* ve Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ini şerh ettiği *Meâlimü's-sünen*'i de Fesevî'den okuyup Endülüs'e taşımıştır.[430]

Endülüs'e intikal eden diğer hadis ilmi literatürü ise muhtelifü'l-hadîs'tir. Sıhhati derecesi bakımından birbirine yakın olan hadisler arasında görünüşte çelişki gibi görünün meseleleri ya da bu hadisleri inceleyen ilim dalı muhtelifü'l-hadîs adını almıştır.[431] Bu ilim dalına dair ilk eser yazan isimlerden biri olan Şâfiî'nin *Muhtelifü'l-hadîs*'ini Eslem b. Abdülaziz, Şâfiî'nin talebelerinden er-Rebî' b. Süleyman el-Cîzî'den (ö. 256/870) sema ederek Endülüs'e taşımıştır. V. asırda Ebû Muhammed b. Attâb ve Ebû Ali el-Gassânî "İbn Abdilber → İbnü'l-Faradî → Süleyman b. Eyyûb (ö. 377/987) → Eslem" kanalıyla eseri elde etmişlerdir.[432] Tahâvî'nin (ö. 321/933) *Şerhu me'âni'l-âsâr* ve *Şerhu müşkili'l-âsâr* adlı eserleri de muhtelifü'l-hadîse dair yazılan önemli eserleridir. Her iki eseri Ebû Abdullah İbnü'l-Hazzâ, Tahâvî'nin talebesi Ebü'l-Kâsım Hişâm b. Muhammed'den (ö. ?) tahdis etmiştir. İbnü'l-Hazzâ'dan da oğlu Ebû Ömer eserleri okumuştur.[433] Münzir b. Münzir'in de *Şerhu müşkili'l-âsâr*'ı Ebü'l-Kâsım'dan okuduğu zikredilir.[434]

İbn Kuteybe'nin *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*'ini V. asırda İbn İfrânik, Ebû Abdullah el-Veşşâ' (ö. 397/1006) ve Ebû İshâk et-Temmâr'dan (ö. 338/950'den sonra) elde etmiştir.[435] İbn Kuteybe'nin garîbü'l-hadîsle ilgili iki eserinin III. asır bitmeden Kâsım b. Asbağ eliyle Endülüs'e girdiği yukarıda değinilmişti. Onun, *Te'vîl*'i Endülüs'e getirdiğine dair bilgi mevcut değildir. Kâsım'ın 274 senesinde Endülüs'ten çıktığı bilindiğine göre Bağdat'ta vefat eden İbn Kuteybe'den ömrünün son aylarında ders aldığı için tüm kitaplarını almaya vakti yetmediği düşünülebilir. *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*'in V. asrın ortalarında intikal etmesi ve bu zaman diliminde Doğu'ya rihle yapan Endülüslülerin bu kitaba ulaşmaması ise dikkat çekicidir.

Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek'in (ö. 406/1015) *Müşkilü'l-hadîs*'ini Ebü'l-Velîd el-Bâcî İbn Fûrek'in talebesi Ebû Bekr Muhammed b. Ali el-Mutavvi'den (ö. 435/1043'ten sonra)

---

[428] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 25.

[429] İbn Hayr'ın elde ettiği bu tarikler için bk. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 240-1.

[430] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 252-3.

[431] Abdullah Aydınlı, "Muhtelifü'l-hadîs", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/muhteliful-hadis (Erişim tarihi: 20.05.2024).

[432] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 246-7.

[433] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 251.

[434] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 132.

[435] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 250-1.

dinlemiştir.[436] İbn Hayr eseri *Te'vîlü'l-ahbâri'l-müteşâbihe ve'r-reddi ale'l-mülhide* adıyla da kaydetmiştir. *Te'vil*'i ise Ebû Amr ed-Dânî'nin Endülüs'e getirdiği belirtilir.[437] Eş'arî hadis ekolünün önemli eserlerinden biri olan *Müşkilü'l-hadîs*'in Endülüs'te rağbet görmesinde bu iki Eş'arî âlimin gayreti söz konusudur.[438] Ebü'l-Hasan Ali b. Halef İbn Battâl'ın (ö. 449/1057) telif ettiği *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* eserinde İbn Fûrek'in *Müşkilü'l-hadîs*'inden istifade ettiği ifade edilmiştir. İbn Battâl, bazı sıfat haberlerinde İbn Fûrek'in izahlarını eserine almış ve benimsemiştir.[439]

Endülüs'e ilelü'l-hadisi konu edinen çalışmalar da intikal etmiştir. İllet, hadislerin sıhhatine zarar veren kusurdur. İlletler hadisin sened ve metninde bulunabilir ve ilk bakışta fark edilmeyebilir. İlletleri inceleyen disipline ilelü'l-hadîs denmiştir.[440] İlelü'l-hadîse dair meşhur eserlerden Ahmed b. Hanbel'in *İlel*'i IV. asırda Endülüs'e intikal etmiştir. Ahmed b. Hanbel'in talebelerinin yönelttiği râvi ve rivayet tenkidine dair sorulara verdiği cevaplardan oluşan bu eseri, oğlu Abdullah rivayet etmiştir. Ondan da Ebû Ali Muhammed b. Ahmed es-Sevvâf rivayet etmiştir. *İlel*'in bugün mevcut nüshası da Ebû Ali es-Savvâf'a 343/954 senesinde arz edilen nüshadır.[441] Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini de rivayet eden isimlerden olan Abdullah b. Muhammed es-Sağrî (ö. 383/993) Bağdat'ta Ebû Ali b. es-Sevvâf'tan eseri dinlemiştir. Abdullah'ın 375 senesinde Kurtuba'ya geldiği bilinir.[442] İbn Hayr'ın *İlelü'l-hadîs* diye kaydettiği Dârekutnî'ye (ö. 385/995) ait *el-ʿİlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye* adlı eseri ise V. asırda Endülüs'e intikal etmiştir. Dârekutnî'nin eseri, ağırlıklı olarak illet konusunu işlemesi ve düzenli olması yönüyle ilelü'l-hadîs literatürünün en temel kaynaklarından sayılmıştır.[443] Eseri Ebü'l-Velîd el-Bâcî ve İbnü'd-Delâî Mekke'de mülazemet ettikleri hocaları Ebû Zer el-Herevî'den nakletmişlerdir.[444]

---

[436] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 250.

[437] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 250.

[438] Bk. Ayşe Nur Yamanus, *Eş'arî Hadis Ekolü*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2023, s. 245-6.

[439] Bk. Yamanus, *Eş'arî Hadis Ekolü*, s. 205.

[440] Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Macit Karagözoğlu, "İlelü'l-Hadîs", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/ilelul-hadis (Erişim tarihi: 21.05.2024).

[441] Bk. Ali Osman Koçkuzu, "Kitâbü'l-İlel", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/kitabul-ilel--ahmed-b-hanbel (Erişim tarihi: 21.05.2024).

[442] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 329.

[443] Karagözoğlu, "İlelü'l-Hadîs", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/ilelul-hadis (Erişim tarihi: 21.05.2024).

[444] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 255.

6. Tarih ve Tabakat Eserleri

Endülüslüler Doğu'daki rihlelerinde tarih kitapları ve tabakat da elde etmişlerdir. İbn Habîb es-Sülemî'nin (ö. 238/852*) Kitâbü't-Târîh* adlı eserini telif ettiği düşünüldüğünde Endülüslülerin bu tür bilgileri ve eserleri III. asrın başından itibaren Doğu'daki rihlelerinde elde ettikleri anlaşılmaktadır.

Tespit edilebildiği kadarıyla Endülüs'e ilk intikal eden bu türde kitaplar Halîfe b. Hayyât'a (ö. 240/854) aittir. Halîfe'nin *Târîh* ve *Tabakât* adlı eserlerini Bakî b. Mahled Doğu'da'den ondan elde etmiştir.[445] Bakî'nin rivayet ettiği Halîfe'nin *Târîh*'i günümüze gelen iki rivayetten biridir ve matbu nüshanın râvisi de Bakî'dir. *Târîh*, "Ebü'l-Velîd Hişâm b. Ahmed (ö. 489/1096) → Talemenkî → İbn Müferric → Habîbî diye tanınan Ebû Bekr Ahmed b. Abdullah el-Ümevî (ö. 333/944) → Bakî" isnadıyla nakledilmiştir.[446]

İbn Kuteybe'nin *Kitâbü'l-Maârif*'i de III. asırda Endülüs'e intikal eden tarih ve ensâb ağırlıklı çalışmalardandır. Eser, peygamberler tarihi, siyer, megazi ve sahâbî biyografileri gibi bilgileri ihtiva etmektedir.[447] *Kitâbü'l-Maârif*'i de Endülüs'e Kâsım b. Asbağ getirmiştir. Ondan Abdülvâris b. Süfyân ve İbn Midrâc eseri elde etmişlerdir. Sonraki nesilde ise İbn Abdilber ve İbnü'l-Hazzâ kitabı okumuşlardır.[448] Eser hakkında ilginç bir bilgi zikredilir. İbn Hayr onun semâ ile talebeye aktarılmaktan imtina edilen ve icazetle nakledilen kitaplardan olduğunu belirtir. Nitekim İbnü'd-Debbâğ da icazetle Muhammed b. Attâb'a nakletmiştir. Talemenkî de Ahmed b. Avnullah'ın bu kitabı *Kitâbü'l-Menâkir* şeklinde isimlendirdiğini zikreder.[449] Bunun muhtemel sebeplerine ilişkin eserin Hz. Ali'nin soyuna yönelik övgü dolu ifadeleri ihtiva etmesi öne sürülmüştür. Zira IV. asırda Endülüs'te Şiî Fâtımî karşıtı bir tutumun yaygın olduğu bilinmektedir.[450]

Züheyr b. Harb'in (ö. 234/849) oğlu Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme (ö. 279/892-93) Doğu'da Kâsım b. Asbağ'ın çokça istifade ettiği ve cerh-ta'dîl bilgisi öğrendiği hocasıdır. Kâsım, onun *et-Târîhu'l-kebîr* adlı eserini Endülüs'e getirmiştir. Kâsım dışında ed-Debbâc lakablı Muhammed b.

---

[445] Eserin V. asra kadar nakil tariklerinden biri şöyledir: "Ebû Ali el-Gassânî → Hakem b. Muhammed el-Cüzâmî → Ebû Bekr Abbâs b. Asbağ → Abdullah b. Yûnus el-Kabrî → Bakî b. Mahled → Halîfe". Bk. İbn Atıyye, *Fihris*, s. 90.

[446] Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât rivâyetü Bakî b. Mahled*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut: Darü'l-Fikr, 1993/1414, s. 21-22. Bakî'nin kendi rivayetinde yer alan, Emevî yönetiminin hoş karşılamayacağı bazı haberleri sildiği yönünde iddiaların değerlendirildiği bir çalışma için bk. Tobias Andersson, *Early Sunnī Historiography A Study of the Tārīkh of Khalīfa b. Khayyāṭ*, Leiden: Brill, 2018, Chapter 1.

[447] Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Zülfikar Tüccar, "el-Maârif", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/el-maarif (Erişim tarihi: 26.03.2019).

[448] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 463.

[449] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 463.

[450] Fierro, *La Heterodoxia*, s. 119-120.

Ubeyd b. Eyyûb'un (ö. 317/929) da İbn Ebî Hayseme'den *Târîh*'i dinlediği zikredilir.[451] Eseri, Kâsım b. Asbağ'dan Abdülvâris b. Süfyân ve Ebû Hafs b. Nâbil sema etmiştir. Abdülvâris'ten İbn Abdilber ve İbnü'l-Hazzâ naklederken, Ebû Hafs b. Nâbil'den Trablusî ve Muâviye b. Muhammed el-Ukaylî (ö. 469/1077) rivayet etmiştir.[452]

Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'i ise IV. asırda Endülüs'e intikal etmiştir. İbn Müferric "Muhammed b. Nâfi' → Abdurrahman b. el-Fazl el-Fesevî (ö. ?) → Buhârî" kanalıyla eseri elde etmiş, talebesi İbn Nebât'a aktarmıştır. İbnü'd-Debbâğ, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed et-Tûsî'den (ö. ?) tahammül etmiş, İbn Abdilber'e kıraatle nakletmiştir. Endülüs'e rihle yapan Kayravanlı âlim Ebû İmrân el-Fâsî (ö. 430/1038) de kitabı buraya taşımış, Trablusî'ye nakletmiştir. Ebû'l-Velîd el-Bâcî ve İbnü'd-Delâî de Doğu'da Ebû Zer el-Herevî'den eseri nakletmişlerdir.[453] Aynı şekilde ikisi İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*'ini de Ebû Zer el-Herevî'den okumuşlardır.[454]

Endülüslüler zayıf râvilerin biyografilerini ihtiva eden duafâ eserlerini de Doğu'da elde edip Endülüs'e getirmişlerdir. Bunlardan biri Buhârî'nin *ed-Duafâ* adlı kitabıdır.[455] İbnü'd-Debbâğ eseri Doğu'da tahammül etmiş, İbn Abdilber ve Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Saîd b. Âbid el-Meâfirî'ye (ö. 439/1047) aktarmıştır.[456] Nesâî'nin *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*'i ise V. asırda İbnü'd-Delâî, "Ali b. Hasan el-Fihrî el-Mısrî el-Mâlikî (ö. 440/1048'den sonra) → Hasan b. Reşîk → Nesâî" kanalıyla elde etmiştir.[457] Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr el-Ukaylî'nin (ö. 322/933) *Kitâbü'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*'i İbnü'l-Ceyyânî (ö. 390/999) Mekke'de Ukaylî'nin talebesi Muhammed b. Ahmed b. İbrahim el-Belhî'den (ö. 373/984) dinlemiş, Endülüs'e gelince öğrencilerine okutmuştur.[458] Belhî'den eseri elde eden bir diğer Endülüslü Ebû Abdullah İbnü'l-Hazzâ'dır. İbnü'l-Hazzâ'dan da oğlu Ebû Ömer rivayet etmiştir.[459]

---

[451] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 53.

[452] Rivayet tarikleri için bk. İbn Atıyye, *Fihris*, s. 88; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 258; Fierro, "La Fahrasa de Ibn al-Ṭallā'", s. 291.

[453] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 257.

[454] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 260.

[455] Eserin adını İbn Hayr, *Kitâbü'd-Duafâ ve'l-metrûkîn* şeklinde zikreder. Bk. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 259. Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Karagözoğlu, *Zayıf Râvîler*, s. 48-54.

[456] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 259.

[457] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 262.

[458] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 244.

[459] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 262-3.

Değerlendirme

Endülüs'te hadis ilminin bilinmesi ve hadislerin okunması Endülüslülerin Doğu'ya rihleleri ile mümkün olmuştur. Rihleler yoluyla hadise dair kitaplar Doğu'nun ilim merkezlerinde müelliflerinden ya da kitap râvilerinden tahammül edilerek Endülüs'e taşınmıştır. Endülüs'e intikal eden kitaplar ile Endülüs'te hadislerin bilinirliği artmış, nesilden nesile bu kitaplar hadis meclislerinde okunmuştur. İlk intikal eden eser Mâlik b. Enes'in *Muvatta'*ıdır. Ğazi b. Kays ve Şebtûn'un rivayetleri II. asırda yaygın iken Yahyâ el-Leysî, Endülüs'e asırlar boyunca en çok okunan *Muvatta'* rivayetini getirmiştir. Yahyâ'nın rivayeti tedris faaliyetlerine öyle hâkim olmuştur ki Doğu'dan gelen bazı *Muvatta'* nüshaları Endülüs'te ya hiç okunmamış ya da sınırlı bir çevrede okunmuştur.

III. asrın yarısına gelindiğinde Bakî b. Mahled, İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'ini, İbn Vaddâh da onun *Müsned*'ini Endülüs'e taşımışlardır. Sonraki nesilden ise Ahmed b. Hâlid, Abdürrezzâk'ın *Musannef*'ini Endülüs'te nakletmiştir. Müsned ve musanneflerin III. ve IV. asırda sınırlı çevrede okunduğu söylenebilir. Bunda Yahyâ rivayetinin çokça okunmasının payı olduğu gibi o dönemde hadis kitaplarını okumaya meraklı âlim sayısının azlığı da etkilidir. IV. asrın başından itibaren Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i başta olmak üzere temel hadis kaynaklarının Endülüs'e intikali ile birlikte müsned ve musanneflerin okunmasının azaldığı, sadece hadis ilminin mütehassıslarının bu eserlere ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır. Söz gelimi V. asırda Ebü'l-Velîd el-Bâcî'nin *Sahîh-i Buhârî*'yi bazı Endülüs şehirlerinde okuttuğu ve meclislerin kalabalık olduğu bilinir. Aynı asırda müsned ve musannef türü eserleri okuyan kimseler İbn Abdilber, İbnü'l-Hazzâ, Trablusî ve İbn İfrânik gibi muhaddislerdir. Müsned ve musanneflere rağbetin azalmasında eserlerin hacminin çok olmasının etkisi söz konusu olabilir. Yine Buhârî ve Müslim'in en sahîh hadis kaynağı olarak kabul görmesi de her iki kitaba Endülüslülerin rağbet etmesini sağlamıştır.

IV. asrın ilk yarısına kadar Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i ve Nesâî'nin *Sünen*'ine Endülüs'te ilgi büyüktür. Her iki eserin de meşhur rivayetleri okunmuştur. Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ine ilgi gösteren kesimin hadiste uzmanlaşmamış fakihler olduğu zikredilir.[460] IV. asrın ikinci yarısında *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim* ve Tirmizî'nin *Câmi'*i Endülüs'e intikal etmiştir. *Sahîh-i Buhârî ve Sahîh-i Müslim* intikalinden sonra büyük ilgiyle okunmuş, Tirmizî'nin *Câmi'*i ise diğer iki eserin gölgesinde kalmış, az sayıda kimse tarafından okunmuştur.

Hadis kitaplarının Endülüs'te yaygınlık kazanması Doğu'da müelliflerin ya da meşhur kitap râvilerinin nerede bulunduklarıyla da ilgilidir. Mısır ve Mekke bu konuda öne çıkan ilim merkezleridir.

[460] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 145.

Söz gelimi Nesâî Endülüslülerin rihle güzergahında olan Mısır'da yaşadığı için *Sünen*'i çok sayıda Endülüslü için ulaşılabilir olmuş, böylece yaygınlık kazanmıştır. Mekke'de yaşayan Ebû Zer el-Herevî de Buhârî'nin *Sahîh*'i başta olmak üzere birçok eseri hem hac için gelenlere hem de kendisine mülazemet edenlere aktarmıştır. Ali b. Abdülaziz de Mekke'de öğrenci okutan âlimlerden biridir. Ahmed b. Hâlid Ali b. Abdülaziz'den Ka'nebî'nin *Muvatta'* rivayetini ve Hammâd b. Seleme'nin *Müsned*'ini burada tahammül etmiştir.

Kitapların rivayet tariklerinden hareketle tahammül Endülüslülerin yöntemi olarak ağırlıklı bir şekilde sema ve kıraati benimsedikleri anlaşılmaktadır. İcazet de onların rihlelerinde veya rihle yapmayarak uzaktan eserleri elde etme yollarından biridir. Fehreselerdeki tariklerde V. ve VI. asırlarda icazetin yaygınlaştığı görülmektedir.

İbn Abdilber, Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ ve Muhammed b. Attâb V. asırda pek çok kitabın rivayetinde sıklıkla karşılaşılan isimlerdir. Onların dışında ulema aileleri de kendi aile üyeleri içinde eserleri nesilden nesile aktarmışlardır. İşbîliyeli Bâcî ailesinin bu konuda en çok mesai harcayan aile olduğunu söylemek hatalı olmaz.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ENDÜLÜS'TE TELİF EDİLEN HADİS ESERLERİ

III.-V./IX.-XI. asırlarda Endülüs'te ortaya konan hadis literatüründe müsnedler, musannefler, şerhler, ricâl ve hadis ilimlerine dair eserler yer alır. Bu kitapların türlere göre dağılımının ve sayısının değişmesinde ulemanın ilgisi, temayüller, mezhebî bağ ve ümera desteği gibi durumlar etkilidir. Bu bölümde söz konusu asırlarda Endülüs'te telif edildiği tespit edilen tüm eserler zikredilmeye çalışılmıştır. Eserler dönemsel yoğunluğun takibi açısından kronolojik olarak konuları ve türlerine göre başlıklarda zikredilecektir. Kitaplar hakkında aktarılacak bilgilerin niteliği ise bunların günümüzde ulaşılabilir olması ya da klasik kaynaklardaki verilere göre değişmektedir.

1. Hadis Kitapları

III./IX. asırdan önce Endülüs'te hadis rivayetinin *Muvatta'* ile sınırlı olduğu söylenebilir. III. asrın başından itibaren Doğu'ya yapılan rihlelerde fıkıh dışında hadis öğrenmeye ilgi duyulmaya başlanmıştır. Rihlelerde elde ettikleri hadis rivayetleri ile Endülüs'e dönen âlimler, bu malzeme ile hadis kitapları tasnif etmeye başlamışlardır. Dolayısıyla Endülüs hem geç fethedilmesi hem de III. asır ile ancak hadise yönelmesi ile Doğu'nun o dönemde ortaya koyduğu hadis literatürünün oldukça gerisinde idi. III. asrın yarısından itibaren hacimli hadis kitaplarının ortaya konulduğu bilinse bile bunların sayısının çok olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak belli konularda hadis derlemeleri telif etmek Endülüslülerin ilgisini çeken bir faaliyet olmuştur.

"Endülüs'ün âlimi" olarak nitelendirilen[1] Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî (ö. 238/852), fıkhın yanı sıra hadise önem veren ilk isimlerden sayılabilir. Doğu'da Medineli ve Mısırlı hocalardan ders alıp 211 yılında Endülüs'e dönen İbn Habîb, fıkıh başta olmak üzere hadis, şiir, nahiv, tarih gibi alanlarda eser vermiştir. İbn Habîb'in bir mesele hakkında yazdığı hadis derlemeleri, ahkâma dair hadisleri tasnif ettiği kitapları, hadis şerhi ve garîbü'l-hadîsi mevcuttur. Bunların başında *Kitâbü'l-Câmi* veya *Kitâbü'l-Cevâmi* zikredilmelidir. İbn Ferhûn, İbnü'l-Faradî'nin müstakil bir çalışma olarak kaydettiği *Kitâbü'l-Câmi*'in, İbn Habîb'in hadise dair 10 cüzden oluşan bir eserinin ikinci cüzü olduğunu ifade eder.[2] Kitabın muhtevasına dair bir bilgiye rastlanılmamıştır. İbn Habîb'in *Kitâbü Kerâhiyyeti'l-gınâ* adında başka bir eseri de kaynaklarda zikredilir.[3] Günümüzde mevcut olup olmadığı bilinmeyen eserde şarkı söylemenin keraheti hakkındaki hadislerin derlendiği tahmin edilmektedir.[4] Nitekim Endülüs Emevîleri

[1] İbn Lübâbe'nin meşhur sözü için bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 246.

[2] İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcu'l-müzheb*, II, 11; Maria Arcas Campoy- Delfina Serrano Niza, "Ibn Habīb al-Ilbīrī Abd al-Malik", *BA*, III, 227.

[3] İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcu'l-müzheb*, II, 12.

[4] Arcas - Serrano, "Ibn Habīb al-Ilbīrī Abd al-Malik", *BA*, III, 223-4.

döneminde müzik alanının geliştiği bilinir.[5] İbn Habîb'in mekruh olarak görülen müziğe kendi devrinde bu kadar rağbet edilmesini hoş karşılamayıp insanları bilinçlendirmek için konuyla ilgili hadisleri derlediğini düşünmek mümkündür. İbn Habîb'in günümüzde mevcut olan eserlerinden biri de *Kitâbü'l-Gâye ve'n-nihâye*'dir.[6] Evlilik, aile hayatı, kadınların giyimi ve hakları gibi meselelerle ilgili 52 başlık altında 263 hadis ihtiva eden eserde tasnif edilen hadislerin bir kısmının *Kütüb-i Sitte*'de yer aldığı görülmektedir.[7] İbn Habîb Doğu'daki rihlesi sırasında pek çok hadis elde edip Endülüs'e dönmüştür. Kendi devrinde önde gelen fakihlerden biri olması sebebiyle Müslüman toplumun ihtiyaçlarını gözeterek belirli meselelerle ilgili hadisleri derlediğini düşünmek mümkündür. Yine İmam Mâlik'in *Muvatta'*ının yaygın olarak okutulduğu bir dönemde insanları *Muvatta'*da yer almayan hadislerle tanıştırmış, hadislerin bilinirliğine önemli katkılar sunmuştur.[8] Ayrıca İbn Habîb'in kitapları ilk dönemlerde Endülüs'e intikal eden ve okunan hadislerin neler olduğunu ortaya koyması açısından önemlidir.[9]

Bakî b. Mahled (ö. 276/889) hadis ilmini Endülüs'e getiren ve sistemli hadis eğitiminin başlamasına öncülük eden önemli bir isimdir. Bakî, rihlesinden sonra Doğu'da elde ettiği muazzam birikimle *el-Müsnedü'l-kebîr* adlı meşhur eserini telif etmiştir. Günümüze gelip gelmediği bilinmeyen eserin içeriği ile ilgili İbn Hazm'ın verdiği bilgilere göre *Müsned*'de 1300 civarı sahâbîden nakledilen hadisler bulunmaktadır. Bakî, her sahâbînin hadislerini fıkıh konularına göre tertip etmiştir. Hem musannef hem müsned türüne dâhil edilebilirse de *el-Müsnedü'l-Kebîr* adıyla meşhur olmuştur. İbn Hazm bu türde bir eseri Bakî dışında kimsenin telif etmediğini de belirtir.[10] *Müsned*, bu vasıflarıyla hem Endülüs'te hem Doğu'da rağbet görmüştür. Söz gelimi Tâhir b. Abdülaziz Meşrik'e rihle yaparken yanında Bakî'nin *Müsned*'inden bir bölüm götürmüş ve bunu hocası Muhammed b. İsmail es-Sâiğ'e göstermiştir. Muhammed, onun ilmi karşısında derin bir hayranlık beslediğini ifade etmiş ve Bakî'nin ilminin çokluğuna hayret etmiştir.[11] Endülüs'te ise pek çok talebe yetiştirdiği bilinen Bakî'nin *Müsned*'ini sonraki kuşaklara aktaranlar arasında en yakın talebelerinden Abdullah b. Yûnus, oğlu Ahmed b. Bakî ve Tâhir b. Abdülaziz gibi isimler yer alır.[12] Bakî'nin *Müsned*'ini İbn Ehî Rebî' diye

---

[5] Ayrıntılı bilgi için bk. Abdülaziz Sâlim, *Kurtuba Hâdıratü'l-Hilâfe fi'l-Endelüs*, II, İskenderiye 1984, 78-100.

[6] Rabat'ta 1126/d numaralı nüsha esas alınarak basılmıştır. Abdülmelik b. Habîb, *Kitâbü edebi'n-nisâ el-mevsûm bi-Kitâbi'l-gâye ve'n-nihâye*, thk. Abdülmecid Türkî, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1412/1992.

[7] Babların listesi ve *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin kitaplarına aldıkları ortak hadislerin sayısı için bk. Fatima Ermiş, *Abdülmelîk b. Habîb es-Sülemî'nin Hayatı ve Hadîsçiliği*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, 2008, s. 53-5.

[8] Yücel, *Ebû Ali el-Gassânî ve Takyîdü'l-mühmel İsimli Eseri*, s. 14-15.

[9] Fierro, "Local and Global in Hadith Literature", s. 68.

[10] İbn Hazm, "er-Risâle fî fazli'l-Endelüs", *Resâilu İbn Hazm el-Endelüsî*, II, thk. İhsan Abbâs, Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasât ve'n-Neşr, 1987, s. 178.

[11] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 144.

[12] Eserin İbn Hayr'a ulaşan farklı rivayet tarikleri için bk. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 180.

tanınan Abdullah b. Muhammed b. Huneyn el-Kilâbî (ö. 318/930) *Muhtasaru Müsnedi Bakî* adıyla ihtisar etmiştir.[13]

Bakî'nin kaynaklarda zikredilen bir başka eseri ise *el-Musannef fî fetâva's-sahâbe ve't-tâbiîn ve men dûnehum*'dur. İbn Hazm, Bakî'nin *Musannef*'ini İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i, Abdürrezzâk'ın *Musannnef*'i, Saîd b. Mansûr'un *Musannef*'i ve diğer musannefler üzerine ilavelerde bulunarak telif ettiğini belirtir.[14] İbn Hayr'ın zikrettiğine göre Bakî b. Mahled *Kitâbü mâ ruviye fi'l-havz ve'l-kevser* adında başka bir eser de telif etmiştir.[15]

Bakî b. Mahled ve akranı Muhammed b. Vaddâh Endülüs'ü hadis yurdu hâline getiren iki isimdir. Her ikisi de hadis kitapları telif etmiş ve kurdukları halkalarla çok sayıda talebe yetiştirmişlerdi. İbn Vaddâh'ın hadis ilminin yaygınlaşmasına verdiği katkılar dışında hadisle ilgili telif ettiği eserleri de bulunur. *Kitâbü'l-Bidaʿ ve'n-nehyü ʿanhâ* onun en meşhur eseri sayılabilir.[16] Aynı zamanda bid'atler hakkında telif edilen ilk çalışmalardandır.[17] Eserde 288 rivayet sened ve metinleriyle 12 bab altında tasnif edilmiştir. Başlıklar arasında "Bid'atlerden Sakınma", "Âsâra Uyulması Hakkında Gelen Rivayetler" ve "Bid'atleri İhdas Etme" nev'inden başlıklar yer alır. İbn Vaddâh Doğu'da ve Endülüs'teki pek çok hocadan elde ettiği hadisleri eserine almıştır. İbn Ebî Meryem ve Muhammed b. Yahyâ es-Sadefî (ö. ?) kanalıyla elde ettiği Esed b. Mûsa'nın (ö. 212/827) rivayetleri açık farkla en çok nakledilen rivayetlerdir.[18]

Bidatlere dair en eski kaynaklardan birinin Endülüs'te yazılması tesadüf değildir. Çoğunluğu Hristiyan ve Yahudilerden oluşan bir toplumda yaşayan Müslümanların asimile olması ya da diğer dinlerin geleneklerini benimsemeleri tehlikesi dönemin meşhur âlimlerini rahatsız etmiş olacak ki İbn Vaddâh böyle bir kitabı kaleme alma ihtiyacı hissetmiştir.[19] Elbette İbn Vaddâh'ın ilk rihlesini zühd için yaparak Endülüs'te tasavvufun öncülerinden biri olması da onu bid'atlere dair eser yazmaya sevk etmiş olabilir. Kayıp eseri *Kitâbü'l-Ubbâd ve'l-avâbid*[20] de onun zahid yönünü yansıtır. Endülüs'te İbn

---

[13] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, V, 211-2.

[14] İbn Hazm, "er-Risâle fî fazli'l-Endelüs", s. 178-9.

[15] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 374.

[16] Maribel Fierro, doktora tezini bu eser üzerine yazmıştır. Muhammad b. Waddāh al-Qurtubī, *Kitāb al-Bida' (Tratado contra las innovaciones)* Nueva edición, traducción, Estudio y índices por M[a.] Isabel Fierro, Madrid CSIC, Institute de Filologia, Departamento de Estudios Arabes, 1988. Yakın zamanda eser üzerine bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bk. Şerif Karakurt, *İbn Vaddâh'ın Endülüs Hadis İlmindeki Yeri ve Kitâbü'l-Bida İsimli Eserinin Muhteva Tahlili*, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, 2020.

[17] M. Yaşar Kandemir, "İbn Vaddâh", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-vaddah (Erişim tarihi: 11.05.2024).

[18] İbn Vaddâh, *Kitâbu'l-Bidaʿ*, "Estudio", s. 78.

[19] Janina M. Safran, "Identity and Differentiation in Ninth-Century al-Andalus", *Speculum*, 76/3 (2001): s. 577

[20] İbn Vaddâh, *Kitâbu'l-Bidaʿ*, "Estudio", s. 39-40.

Vaddâh'ın başlattığı bu türde yazım geleneğini Ebû Bekr Muhammed b. Velîd et-Turtûşî (ö. 520/1126) *Kitâbü'l-Havâdis ve'l-bid'a* ile devam ettirmiştir. İbn Vaddâh, Turtûşî'nin kaynaklarından biri olmuştur.[21] Meşhur Mâlikî fakihlerden Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ eş-Şâtıbî el-Gırnâtî'nin (ö. 790/1388) *el-İ'tisâm*'ı da Endülüs'te bu konuda kaleme alınmış meşhur çalışmalardandır.[22]

İbn Vaddâh'ın hadise dair eserlerinden biri de üç cüzden oluşan *Kitâbü'l-Kutʿân fî'l-hadîs*'tir. Senedi muttasıl olmayan hadisler (munkatı) hakkında olabileceği ifade edilmiştir.[23] Onun meşhur talebeleri Kâsım b. Asbağ ve İbn Eymen eseri naklederken V. asırda İbn Abdilber ve İbn İfrânik onu sema eden isimlerdir.[24] Musannef ya da müsned türüne dahil edilmemiştir.[25] İbn Vaddâh hadise dair *Kitâbü'n-Nazar ilallâh* adında kitap yazdığı kayıtlıdır.[26] Kayravan'da *Kitâb fî mâ câe mine'l-hadîs fi'n-nazar ilallâh* yazılı bir nüshasının olduğu bilinmektedir.[27] Kitabın ru'yet hadislerini ihtiva etmesi muhtemeldir. Kaynaklarda İbn Vaddâh'a nisbet edilen bir diğer çalışma ise *Risâletü's-sünne*'dir.[28]

Bakî b. Mahled ve İbn Vaddâh'tan sonra hadis bilgisi ile temayüz eden diğer bazı isimler de hadis kitapları telif etmişlerdir. Kâsım b. Asbağ (ö. 340/951) hadis ilminde velûd âlimlerdendir. Kâsım gerek Doğu'dan getirdiği gerek kendi telif ettiği hadis kitapları ve ders verdiği ilim halkaları ile hadisin Endülüs'te yayılmasına katkıda bulunmuştur. Kâsım'ın Doğu'daki rihlesi sırasında elde ettiği İbnü'l-Cârûd'un (ö. 307/919-20) *el-Müntekâ mine's-süneni'l-müsnede ʿan Resûlillâh sallallâhü ʿaleyhi ve sellem*[29] kitabını bablara göre düzenlediği *el-Müctenâ*'ı yazdığı kayıtlıdır.[30] Veliaht olan II. Hakem'e ithafen 324 senesinde yazılmaya başlanan eserin yedi cüzden oluştuğu ve 494 hadis ihtiva ettiği belirtilmiştir.[31] İbn Hazm *el-Mücتânâ*'ı *el-Müntekâ*'dan daha üstün bulur ve ondan daha sahih hadislere

---

[21] Ayrıntılı bilgi için bk. Ebru Adıyaman, *Turtûşî'nin Hadîs Kullanımı ve Kitâbu'l-Havâdis ve'l-bid'a İsimli Kitabının Değerlendirilmesi*, Doktora Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi SBE, 2022, s. 138.

[22] Ahmed er-Reysûnî ve Ali Hakan Çavuşoğlu, "Şâtıbî, İbrâhim b. Mûsâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/satibi-ibrahim-b-musa (12.05.2024).

[23] İbn Vaddâh, *Kitâbu'l-Bida'*, "Estudio", s. 40, 236. dn.

[24] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 193.

[25] İbn Vaddâh, *Kitâbu'l-Bida'*, "Estudio", s. 40.

[26] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 440.

[27] İbn Vaddâh, *Kitâbu'l-Bida'*, "Estudio", s. 41. Ziriklî ve Sezgin Kayravan'da Hasan Hüsnî Abdülvehhâb es-Sumâdıhî'nin özel kütüphanesinde bir nüshasının olduğunu belirtseler de Muranyi, nüshanın özel bir kütüphanede olmadığını belirterek her ikisinin hatalı olduğunu ifade eder. Bk. Miklos Muranyi, *Materialien zur Malikitischen rechts literatür*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1984, s. 20.

[28] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 440. Fierro, Kâdî İyâz'ın *Risâletü's-sünne* ile İbn Vaddâh'ın Endülüs'te naklettiği *Risâletü Esed b. Mûsâ ilâ Esed b. el-Furât fî lüzûmi's-sünne ve't-tahzîr min'l-bida'* eserini kastedebileceği ihtimalinden söz eder. Bk. İbn Vaddâh, *Kitâbu'l-Bida'*, "Estudio", s. 40.

[29] Kitap hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ali Osman Koçkuzu, "İbnü'l-Cârûd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-carud (Erişim tarihi: 25.07.2022).

[30] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 487. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 165; Makki, *Ensayo*, s. 199-200.

[31] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 165.

ve âli isnadlara sahip olduğunu belirtir, istifade açısından da daha iyi olduğu kanaatindedir.[32] İbn Abdilber eseri tahammül eden âlimlerdendir.[33]

274/887 yılında Doğu'ya birlikte rihle yapan Kâsım b. Asbağ ve Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen 276 senesinde Ebû Dâvûd'dan *Sünen*'i dinlemek için Irak'a gittiklerinde onun vefat ettiğini öğrenmişlerdi. Bunun üzerine her ikisi de *Sünen*'deki babları esas alarak birer musannef yazmışlardır.[34] İbn Hazm bu iki müellifin musanneflerinin pek çok hadis kitabında bulunmayan sahih hadisleri ihtiva eden üstün eserler olduğunu belirtmiştir.[35] Öte yandan Kâsım'dan çok sayıda hadis nakleden ve yakın talebelerinden biri olan İbn Müferric el-Füntevrî'nin (ö. 380/990) Kâsım'dan aldığı hadisleri *Cem'u müsnedi hadîsi Kâsım b. Asbağ* adıyla derlediği kaynaklarda zikredilmektedir. Eserin Halife II. Hakem'e ithafen yazıldığı bilinir.[36] Ebü'l-Mutarrif İbn Futays'ın (ö. 402/1012) da 60 cüzden oluşan *Müsnedü Kâsım b. Asbağ el-'avâlî* adında müsnedi olduğu zikredilir.[37] İbn Futays hadis ilminde derinleşmişti. Zabtı kuvvetli olduğu gibi hadisleri kayıt altına almada da tam bir ihtimam göstermiştir. Hatta ders yaptığı mescidde hadisleri ezberinden imla ettirdiği söylenir. İbn Futays'ın hadis meclisinde altı varrâk hazır bulunur, her mecliste istinsah ederlerdi. Geniş bir koleksiyona sahip olduğu düşünülen İbn Futays, kimde önemli bir kitap olduğunu duysa onu satın almaya çalışır, satın alamazsa istinsah ettirip sahibine geri verirdi. Torununun söylediğine göre dedesinin vefatından sonra kitapları satışa çıkmış, 40 bin kâsımiyye dinarı gibi büyük bir meblağa satılmıştır.[38] Dolayısıyla büyük bir hadis külliyatına sahip olan İbn Futays'ın kendinden önceki dönemde Endülüs'te yaşamış muhaddislerin rivayet ettiği hadislere de sahip olduğu anlaşılmaktadır. İbn Futays'ın ayrıca 50 cüzden oluşan *Kitâbü Müsnedi Muhammed b. Futays*'ı telif ettiği bilinir.[39] İbn Futays, Kâsım b. Asbağ ve Muhammed b. Futays'ın hadislerini müsned olarak derleyip düzenlemiş ve böylece adetâ Endülüslülerin ne kadar çok hadis malzemesine sahip olduğunu göstermek istemiştir.

Tuleytula'nın meşhur âlimlerinden Muhammed b. Abdullah b. Ayşûn'un (ö. 341/952) *Kitâbü'l-İmâ'* adında hadislere dair bir müsned yazdığı kayıtlıdır.[40] Kâdî İyâz'ın tevsik ettiği İbn Ayşûn,

---

[32] İbn Hazm, "er-Risâle fî fazli'l-Endelüs", s. 179.

[33] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis,* s. 338-9; İbn Beşküvâl, *es-Sıla,* I, 287.

[34] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 71; Makkarî, *Nefhu't-tîb,* II, 48.

[35] İbn Hazm, "er-Risâle fî fazli'l-Endelüs", s. 179.

[36] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis,* s. 61-2; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis,* I, 71.

[37] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 404. Documentación, "Ibn Futays, Abū l-Mutarrif", *BA*, A, 186-189.

[38] Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Beşküvâl, *es-Sıla,* I, 402-5.

[39] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 404. Documentación, "Ibn Futays, Abū l-Mutarrif", *BA*, A, 186-189,

[40] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik,* VI, 172-3. Kehhâle eserin adını *Kitabu'l-İmlâ fi müsannefi'l-hadîs* şeklinde vermiştir. Bk. Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye,* Beyrut: Mektebetü'l-Müsenna, 1957, X, 230.

Kurtuba'da İbn Eymen, Ahmed b. Hâlid ve Kâsım b. Asbağ'ın talebesi olduğu gibi Doğu rihlesinde de pek çok muhaddis ve fakihe mülâki olmuştur.[41]

Nesâî'nin *Sünen*'inin râvisi İbnü'l-Ahmer'in (ö. 358/969) *Müsned* yazdığı, içerisinde 356 sahâbîye ait toplam 4033 hadisin yer aldığı söylenir.[42] Kaynaklarda *Müsnedü hadîsi Muhammed b. Muâviye el-Kureşî İbni'l-Ahmer* adında bir başka eser yer alır. Kitap İbnü'l-Ahmer'in talebesi İbnü'l-Haccâm olarak bilinen Ebü'l-Kâsım Yaîş b. Saîd b. Muhammed el-Varrâk'a (ö. 394/1003) ait olduğu bilinir. İbn Abdilber'in ifadesine göre İbnü'l-Ahmer ve Kâsım b. Asbağ'dan en fazla hadis nakleden isimler arasında yer alan Yaîş, Halife el-Mustansır billâh'ın emri üzerine İbnü'l-Ahmer'in hadislerini derlemiştir. İbn Abdilber bu eseri 390 senesinde Yaîş'ten dinlemiştir.[43] Ancak İbn Hayr'ın verdiği senedlere göre Yaîş, *Müsned*'in müellifi değil râvisi konumundadır.[44] Bu durumda her ikisinin aslında aynı eser olduğunu düşünmek mümkündür.

Zamanının çoğunu hadis ve ricâl bilgisini tasnife ayıran İbn Tahhân olarak meşhur İsmail b. İshâk el-Kaysî el-Kurtubî'nin (ö. 384/994) bir musannef telif ettiği söylenir.[45] İşbîliyeli muhaddislerden Ebü'l-Kâsım İsmail b. Muhammed el-Lahmî (ö 421/1030) de hadis kitabı yazan isimlerdendir. İsmail b. Muhammed İşbîliye'de yakın çevresi ve hocalardan ders aldıktan sonra Kurtuba'da ilim tahsil etmiştir. Doğu'ya 410 senesinde rihle yapmış, Mekke civarında 2 yıl ilim elde ettikten sonra Endülüs'e dönmüştür. Pek çok ilim dalına vukûfu olduğu bilinen İsmail'in hadis ve ricâl bilgisi en çok mesai harcadığı alandır. *Kitâbü'l-İntikâ* adında bir hadis kitabı yazdığı bilinir. İbn Beşküvâl'in ifadesine göre İsmail b. Muhammed 4 cüzlük eserde yaklaşık 170 hocasından naklettiği hadisleri, hocalarının isimlerine göre tasnif etmiştir.[46]

Halef b. Kâsım b. Sehl İbnü'd-Debbâğ'ın (ö. 393/1003) *Müsnedü hadîsi Şu'be b. Haccâc* adlı eseri olduğu bilinir.[47] Doğu'da Şu'be b. Haccâc'ın (ö. 160/776) hadislerini müsned olarak toplayan isimler arasında Ahmed b. Hanbel ve Nesâî de yer alır.[48] İbnü'd-Debbâğ, Nesâî'nin *Müsnedü hadîsi Şu'be b. Haccâc b. el-Verd*'ini onun talebesi İbn Hayyûye'den (ö. 366/976) sema etmiştir.[49] İbnü'd-

[41] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VI, 172-3.

[42] İbn Hayr, *Fehrese,* s. 184.

[43] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis,* s. 572; J. Martos Quesada, "Ibn al-Hayyām, Ya'īs", *BA,* III, 356.

[44] İbn Hayr, *Fehrese,* s. 184.

[45] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VI, 299.

[46] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 159-160.

[47] Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis,* s. 305.

[48] İbrahim Hatiboğlu, "Şu'be b. Haccâc", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/sube-b-haccac (Erişim tarihi: 21.05.2024).

[49] Eserin rivayet tariki için bk. İbn Hayr, *Fehrese,* s. 187.

Debbâğ'ın benzer içerikte bir müsned telif etmesi ya da Nesâî'nin *Müsned*'i üzerinde birtakım tasarruflarda bulunması muhtemeldir.

İbnü'r-Ruyûlî olarak bilinen Ebû Muhammed Kâsım b. el-Feth b. Muhammed el-Ferecî'nin (ö. 451/1059) *el-İstîâb* adını verdiği eserinde hadis toplamaya başladığı ancak tamamlayamadığı kayıtlıdır. Hadis, fıkıh, kıraat ve şiir alanlarında ilmî birikimiyle adından söz ettiren İbnü'r-Ruyûlî'nin hadis zabtında iyi olduğu, taklidden uzak durduğu bilinir. Hadis okuturken fıkhî hükümlerden bahsedip, hadisin anlamı ile ilgili değerlendirmeler yaptığından söz edilmiştir.[50] Pek çok hadis kitabını elde eden ve Endülüs'te hadis tedrisinde V. asrın öne çıkan isimlerinden biri olan Muhammed b. Attâb'ın da hadis eseri telif ettiği kayıtlıdır.[51] İbn Hazm'ın *el-Câmi fî sahîhi'l-hadîs bi-ihtisâri'l-esânid ve'l-iktisâr alâ esahhihâ ve ictilâb ekmeli elfâzihâ ve esahhi meânîhâ* adında bir kitabı olduğu zikredilir.[52] Söz konusu eserin sahih hadisleri topladığı ve senedlerin tamamını vermediği söylenebilir.

Belirli konularda rivayet edilen hadislerin derlendiği eserlerden biri İbn Vaddâh'ın yakın talebelerinden Vehb b. Meserre'ye ait *Kitâb fi's-sünne ve isbâti'l kader ve'r-ru'ya ve'l-Kur'ân*'dır.[53] V. asırda ise Endülüs'ün meşhur kıraat âlimi Ebû Amr Osmân b. Saîd ed-Dânî'nin (ö. 444/1052) *es-Sünenü'l-vâride fi'l-fiten ve gavâiliha ve's-sâati ve eşrâtiha* adlı eseri günümüze ulaşmıştır.[54] Aslen Kurtubalı olan Dânî, Endülüs'te İsticce, Beccâne ve Sarakusta'yı dolaşmış, kendi ifadesiyle 397 senesinde hac için rihle yapmıştır. Doğu'da kıraat ve hadis ağırlıklı eğitim aldıktan sonra fitne döneminde 399 senesinde Kurtuba'ya dönmüş, ancak çok geçmeden Kurtuba'ya terk edip Dâniye'ye yerleşmiştir.[55]

Dânî, mukaddimesinde kendi zamanında fitnelerin ve bidatlerin ortaya çıktığını, şartların değiştiğini ve dinde bozulmaların meydana geldiğini dile getirir. Hz. Peygamber'den bu meselelerde hadislerin nakledildiğini belirtir, fiten rivayetlerini toplamak konusunda kendisini Allah katında sorumlu hissettiğini ifade eder.[56] 6 cüzden oluşan ale'l-ebvâb türü eserde toplam 112 bab ve 725 rivayet yer alır. Muhakkikin tespitine göre Dânî, ilk 35 babı fiten ve musibetler, sonraki 23 babı zamanın bozulması ve

---

[50] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 93-4.

[51] İbn Saîd, *el-Muğrib fî hule'l-Mağrib*, thk. Şevki Dayf, 4. bs. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1978, I, 165; Rafael Mayor, "Ibn 'Attāb, Abū 'Abd Allāh", *BA*, II, 428-430.

[52] Zehebî, *Siyer*, XVIII, 194.

[53] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VI, 165. Eser hakkında bilgi bulunmamaktadır.

[54] Rızaullah b. Muhammed İdrîs el-Mübârekfûrî tarafından 3 cilt halinde basılmıştır (Riyad: Dârü'l-Âsıme, 1995/1416). Pavlovitch'in Dânî'nin bu eserinde *Sahîh-i Müslim*'in Kisâî kanalıyla nakledilen 36 hadisi Cülûdî tarikiyle gelen rivayetlerle mukayese ettiği çalışma için bk. Pavlovitch, Pavel "A Rare Witness to Muhammad Ibn Ibrahim al-Kisa'i's (Naysabur, d 385/996) Transmission of Muslim Ibn al-Hajjaj's (Naysabur, d. 259/872-3 or 261/875) Sahih", *Hadis ve Siyer Araştırmaları = Hadith and Sira Studies*, VI/1 (2020): s. 7-47,

[55] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 20-1.

[56] Dânî, *es-Sünenü'l-vâride fi'l-fiten*, I, 177.

insanların durumlarının değişmesi ve son 52 babı kıyamet alâmetleri ve yaklaştığının delilleri konularına ayırmıştır.[57] Dânî'nin kaynakları arasında *Sahîh-i Buhârî, Sahîh-i Müslim*, İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i ve *Muvatta'*ın farklı rivayetleri yer alır.[58] Eserin fiten literatüründe yazılmış kendinden önceki çalışmalara göre daha hacimli olduğu kabul edilebilir.

Ebû Amr ed-Dânî'nin *Cüz fihi erbaatü ehâdîs elletî teteferra minha es-Sünen* adında bir eseri olduğu zikredilir.[59] Tücîbî (ö. 730/1330) *Bernâmec*'inde bu cüz'ü elde ettiği tariki verir. Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde yer alan dört hadisi Dânî'nin bir cüzde topladığını söyler ve bu hadislerin neler olduğunu belirtir.[60]

Endülüs'te III. asrın başından V. asrın ilk yarısına kadar 25 hadis metni telif edildiği tespit edilmiştir. Bunlardan yukarıda da belirtildiği üzere sadece üçü bugüne ulaşmış görünmektedir. IV. asır ve V. asrın ilk yarısında hadis eserlerinin sayısında artış görülmektedir. Telif edilenler arasında Bakî b. Mahled'in *Müsned*'i gibi oldukça hacimli eserlerin olduğu bilinse de hadis kitabı telif eden âlim sayısının Doğu'ya kıyasla fazla olmadığı anlaşılmaktadır.

2. Muvatta' Literatürü

Mâlikîliği benimseyen Endülüs'te İmam Mâlik'in *Muvatta'*ı açık ara en çok okunan hadis kitabı olduğu gibi üzerine de başlı başına bir literatür oluşturacak kadar eser yazılmıştır. Dolayısıyla bu literatürün ayrı bir başlıkta ele alınması uygun görülmüştür. Endülüslü ulema *Muvatta'* üzerine III./IX. asrın başından itibaren yoğun bir şekilde garîbü'l-hadîsler, şerhler, *Muvatta'* râvilerini ihtiva eden ricâl eserleri ve müsnedler kaleme almışlardır.

2.1. *Muvatta'* Şerhleri

Şerh, hadisleri sened ve metin yönünden açıklama ve yorumlama faaliyeti olarak tanımlanabilir. Belli bir hadis kitabının başından sonuna kadar şerh edildiği eserler de şerh adıyla anılmıştır.[61] Endülüs'e ilk intikal eden hadis kitabı *Muvatta'* üzerine Endülüslüler başlı başına bir şerh

---

[57] Dânî, *es-Sünenü'l-vâride fi'l-fiten,* "Muhakkikin Dirâse kısmı", I, 122.

[58] Dânî'nin kaynakları ve elde ettiği tarikleri için bk. Dânî, *es-Sünenü'l-vâride fi'l-fiten,* "Muhakkikin Dirâse kısmı", I, 126-135.

[59] Tücîbî, *Bernâmec,* thk. Abdülhafız Mansûr, Tunus: ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-kâtib, 1981, s. 235; J. M. Vizcaíno - M. F. al-Wasif, "Al-Dānī, Abū 'Amr", *BA,* I, 308-322, 321.

[60] Tücîbî, *Bernâmec,* s. 98.

[61] M. Macit Karagözoğlu, "Giriş: Hadis Şerhlerine Panoramik Bir Yaklaşım", *Hadis Şerh Literatürü I,* ed. M. Macit Karagözoğlu, İstanbul: İFAV Yayınları, 2020, s. 21-2.

literatürü oluşturmuştur. Şârihler arasında Mâlikî fıkhını benimsemiş, Doğu'da İmam Malik'in talebelerinden fıkıh öğrenmiş ve farklı *Muvatta'* nüshalarına ulaşmış âlimler yer alır.

Kendisi de Mâlikî olan Mağribli muhaddis Kâdî İyâz'ın Mâlikî tabakatı *Tertîbü'l-medârik*'te Endülüs'te ve Doğu'da *Muvatta'* üzerine eser telif etmiş birçok âlimin kaydına ulaşmak mümkündür.[62] Bu kayıtlara bakıldığında en erken şerh yazdığı zikredilen ismin "Endülüs'ün fakihi" olarak şöhret bulan Îsâ b. Dînâr (ö. 212/828) olması şaşırtıcı değildir.[63] Her ne kadar onun şerhi bugüne ulaşmasa da fıkıh ağırlıklı olduğu söylenebilir. Îsâ'nın akranı sayılan İbn Habîb'in *Kitâbü Tefsîri'l-Muvatta'* adlı şerhi ise günümüze ulaşmıştır.[64] *Tefsîru garîbi'l-Muvatta'* adıyla neşredilen eserde hadislerde geçen garîb kelimelerin açıklandığı gibi hadis metinleri de kısmen şerh edilmiştir.[65] İbn Habîb, *Muvatta'*ın tamamını şerh etme amacında olmadığından kendisine sorulan soruların da yönlendirmesiyle hadiste geçen garîb kelimeleri açıklamış ve ayrıntıya girmeden hadisleri şerh etmiştir.[66] Onun şerhinde ayetle, hadisle ve şiirle istişhâdın örnekleri görülmektedir.[67] Dolayısıyla şerhlerdeki unsurları ihtiva etmesinden dolayı erken dönem *Muvatta'* şerhi olarak görülebilir.[68]

İbn Habîb, rey bilgisini şerhinde yoğun olarak göstermiştir. Mesâili açıklamış, Mâlikî ekoller arasındaki ihtilaflı görüşleri zikrederek tercih ettiği görüşü belirtmiştir.[69] İmam Mâlik'in ashâbı ve sonraki nesilden İbnü'l-Kâsım, İbn Vehb ve Asbağ b. Ferec, İbn Habîb'in şerhinde reylerini naklettiği isimler arasındadır.[70] Bununla birlikte İbn Habîb'in tercihini Medine ekolünden yana kullandığı söylenebilir. Söz gelimi şerhinde 13 yerde İbnü'l-Kâsım'a atıf yapan İbn Habîb'in sadece bir yerde onun görüşünü kabul ettiği tespit edilmiştir.[71] Öte yandan İbn Habîb'in şerhinde hadise ağırlık veren Medine ekolü ve Asbağ b. Ferec gibi hadis bilgisi iyi olan fakihlerin görüşlerine ağırlık vermesi onun rey-hadis meselesindeki tavrını göstermesi açısından önemlidir.

---

[62] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 80-5.

[63] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 83.

[64] Eser iki cilt halinde yayımlanmıştır. Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî, *Tefsîru garîbi'l-Muvatta'* (thk. Abdurrahman Süleyman el-Useymin), Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 2001/1421. Ayrıca bu eser Rabat Üniversitesi'nde İbrahim el-Merîhî tarafından doktora tezi olarak sunulmuştur. Bk. Arcas - Serrano, "Ibn Habīb al-Ilbīrī Abd al-Malik", *BA*, III, 223.

[65] Halit Özkan, "*Muvatta* Üzerine Yazılmış Şerhler", *Hadis Şerh Literatürü I*, ed. Mustafa Macit Karagözoğlu, İstanbul: İFAV Yayınları, 2020, s. 57.

[66] Ali Rıza Kara, *Endülüs Hadis Şerhçiliği (Hicrî III-VI. Asırlar)*, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, Isparta, 2023, s. 12.

[67] İbn Habîb'in şerh yöntemi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kara, *Endülüs Hadis Şerhçiliği*, s. 14-20.

[68] Karagözoğlu, "Giriş: Hadis Şerhlerine Panoramik Bir Yaklaşım", s. 23-4.

[69] Kara, *Endülüs Hadis Şerhçiliği*, s. 20.

[70] Kara, *Endülüs Hadis Şerhçiliği*, s. 13.

[71] Vazquez, *The Establishment of the Maliki School in Muslim Spain*, s. 136-7.

III. asırda *Muvatta'* üzerine yoğun telif faaliyetiyle en dikkat çeken isim hiç şüphesiz Yahyâ b. İbrahim b. Müzeyn (ö. 259/872) idi. Endülüs'te Îsâ b. Dînâr ve Yahyâ b. Yahyâ'dan ders aldıktan sonra Doğu'ya gitmiş, Irak'ta Ka'nebî'den, Medine'de Mutarrif b. Abdullah'tan 214/829 yılında *Muvatta'*ı dinlemiştir. Doğu'dan döndükten sonra *Muvatta'* üzerine ilmî mesai harcamıştır. İbn Müzeyn'in *Muvatta'*ı hıfzettiği, *Muvatta'*daki hadislerden çıkan fıkhı iyi bildiği ve talebelerini *Muvatta'* okumaya teşvik ettiği belirtilmiştir.[72] Ayrıca *Muvatta'*ı hafızasından yazdığı da ifade edilerek zabtının kuvvetli olduğu söylenmiştir.[73]

İbn Müzeyn *Muvatta'* üzerine *el-Mustaksiye* adında bir eser kaleme almıştır.[74] Bu eserinde hadislerle ihticac ederek *Muvatta'*daki illetleri çözmeye çalıştığı ifade edilir.[75] *el-Mustaksiye*'ye dair kaynaklarda zikredilen bir anekdota göre İbn Müzeyn'in akranı olan Kâsım b. Muhammed'in (ö. 278/891) *Mustaksiye*'yi eleştirdiği bilinir. İbn Lübâbe'nin aktardığı bilgiye göre Kâsım *Mustaksiye*'nin tamamını İbn Lübâbe'den talep etmiş, akabinde *Mustaksiye* üzerine reddiye mahiyetinde bir eser yazmış ve İbn Müzeyn'in hadisteki bilgisizliğini ve delillerden hüküm çıkarmadaki yetersizliğini göstermiştir. Kâsım'ın tashihleri ve tenkitleri İbn Müzeyn'e ulaştığında, hemen bulunduğu halkayı terk etmiş, bu eleştiri ve tashihleri üzerinde günlerce çalışmış, onun hatalı gördüğü yerleri talebelerinin nüshasından sildirmiştir.[76] Bu hâdise İbn Müzeyn'in hadis bilgisinin iyi olmadığını ifade eden İbnü'l-Faradî'nin[77] bu kanaatini belirlemesindeki sebeplerden sayılabilir.

İbn Müzeyn'in *el-Mustaksiye*'den başka *Tefsîru'l-Muvatta'* adında bir şerhi olduğu da bilinmektedir.[78] Her iki şerhin farklı rivayet tariklerinin İbn Hayr'ın *Fehrese*'sinde kayıtlı olması, Endülüs ulemasının bu şerhlere asırlar boyunca rağbet ettiğini gösterir. *Tefsîru'l-Muvatta'*ın en meşhur râvilerinden Muhammed b. Futays'ın Kurtuba'da İbn Müzeyn ile mülâki olduğu yıllar göz önünde bulundurulduğunda şerhin 240-250 yılları arasında telif edildiği düşünülmektedir.[79] *Tefsîr*'in 394/1004 tarihli nüshasına ait bazı kısımların Tunus'taki Mektebetü Câmii'l-Kayravân'da bulunduğu ifade

---

[72] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 370-1; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 225-6.

[73] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 238.

[74] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 128. İbn Hayr'a ulaşan eserin farklı rivayet tariklerinin şeması için bk. Vizcaino, *EOBA: La Fahrasa de Ibn Jayr*, CD, 123. Şema

[75] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 371.

[76] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 302-3.

[77] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 226.

[78] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs,* II, 226; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 83; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 122. İbnü'l-Faradî, Îsâ b. Dînâr'ın hocası olan Amr el-Mükettib'in (ö. ?) biyografisinde iktibasta bulunduğu İbn Müzeyn'in eserinden *Tefsîru garîbi'l-Muvatta'* adıyla bahsetmiştir. Bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs,* I, 413. Ammâr Hasan Sabrî, eserin az sayıda varağa Kayravan'daki Mektebetü'l-Atîka'da ulaştığını ve yakın zamanda tahkik edeceğini belirtmiştir. Bk. Ebü'l-Mutarrif Abdurrahman b. Mervân el-Kanâziî, *Tefsîru'l-Muvatta'*, thk. Ammâr Hasan Sabrî, Katar: Vizâratü'l-Evkâf ve Şuûnü'l-İslâmiyye, I-II, ts, "Muhakkikin dirâse kısmı", I, 68, 1. dn.

[79] Aguirre, "Ibn Muzayn, Yahyā", *BA,* IV, 321.

edilmiştir.[80] Eseri IV. asrın önemli fakihlerinden İbn Ebî Zemenîn (ö. 399/1008) *el-Mühezzeb (fî ihtisâri Şerhi İbn Müzeyn li'l-Muvatta')* adıyla ihtisar etmiştir.[81]

Yahyâ el-Leysî rivayeti Endülüs'te en yaygın nüsha olsa da İbn Müzeyn'in, şerhlerinde Doğu'da elde ettiği Ka'nebî ve Mutarrif rivayetlerini de esas aldığı anlaşılmaktadır. İbn Müzeyn'in yaşadığı dönemde *Muvatta'* dışında hadis kitabının Endülüs'te bulunmaması ve İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i Endülüs'e intikal ettiğinde başlayan tartışmalar düşünüldüğünde onun rey ehlinden yana olması, *Muvatta'* üzerinde daha fazla yoğunlaşması ile açıklanabilir. İbn Müzeyn, müşâvere heyetinde yer almış, Kurtuba'da kendi devrinde fıkıh çevresinin öne çıkan isimleri arasında yer almıştır.[82]

İbn Müzeyn'den sonra Endülüs'te uzun süre *Muvatta'* şerhi yazılmadığı görülmektedir. Bilâhare Kâsım b. Asbağ *Kitab fi garâibi hadisi Mâlik b. Enes* adlı eseri kaleme almıştır.[83] İbn Hazm ve Humeydî bu kitabı *Garâibu hadîsi Mâlik b. Enes mimmâ leyse fi'l-Muvatta'* adıyla kaydetmişlerdir.[84] İbn Abdilber bu eseri Kâsım'ın talebesi Vehb b. Muhammed eş-Şezûnî'den (ö. 391/1001) kıraatle elde etmiştir.[85] Kâsım'ın Doğu'da İbn Kuteybe'nin talebesi olduğu ve onun kitaplarını Endülüs'e getirdiği düşünüldüğünde bu eserin *Muvatta'*da geçen ve geçmeyen garîb kelimelerin izah edildiği bir çalışma olduğu anlaşılmaktadır.

Ebü'l-Mutarrif Abdurrahman b. Mervân el-Kanâziî (ö. 413/1022) *Muvatta'* üzerine şerh yazan bir başka isimdir.[86] Onun şerhi *Tefsîrü'l-Muvatta'* adıyla yayımlanmıştır.[87] Kanâziî, şerhini Yahyâ el-Leysî rivayeti üzerine yazmış olsa da İbn Bükeyr, Ka'nebî, İbn Vehb ve İbnü'l-Kâsım rivayetlerini de kullanmıştır.[88] Esere mukaddime değil hatime yazan Kanâziî, ilmi ve hocalarından elde ettiği birikim nispetince bu şerhi yazdığını belirtir ve kitapta kullandığı kaynakları, kendisine ulaşan tarikleri ile birlikte zikreder. Bu kaynakların İbn Müzeyn'in *Tefsîr*'i, Ahmed b. İmrân el-Ahfeş'in (ö. 250/864'ten önce) *Tefsîru garîbi'l-Muvatta'*ı, Abdullah b. Nâfi' es-Sâiğ'in (ö. 206/822) *Tefsîru'l-Muvatta*'ı, İbn

---

[80] Mehmet Efendioğlu, "Yahyâ b. İbrâhim", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/yahya-b-ibrahim (Erişim tarihi: 24.02.2024).

[81] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VII, 185.

[82] Ayrıntılı bilgi ileride verilecektir.

[83] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 82.

[84] İbn Hazm, "er-Risâle fî fazli'l-Endelüs", s. 179; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 487.

[85] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 532.

[86] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 122.

[87] Eser, Ammâr Hasan Sabrî tarafından tahkik edilmiştir (Katar: Vizâratü'l-Evkâf ve Şuûnü'l-İslâmiyye, I-II, ts.). Miklos Muranyi neşredilmeden önce şerhin yazmalarına dair ayrıntılı bir çalışma yapmıştır. Bk. Muranyi, "Der Muwaṭṭa'-Kommentar des Andalusiers al-Qanāzi'ī (st. 413/1022). Ein Beitrag zum andalusischen Überlieferungswesen", *Der Islam*, 82, 2005, s. 52-105.

[88] Kanâziî, *Tefsîru'l-Muvatta'*, (Muhakkikin Girişi), I, 99.

Bükeyr'in *Muvatta'* rivayeti,[89] Sahnûn'un *Müdevvene*'si, Ebû Muhammed İbn Abdülhakem'in (ö. 214/829) *el-Muhtasaru'l-kebîr*'i Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i, *Sahîh-i Buhârî* ve İbn Ebî Şeybe'nin *Müsned*'i olduğunu belirtir. Ayrıca Mâlikî fakihler İbn Ebî Zeyd el-Kayravânî ve Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah el-Ebherî'den (ö. 375/986)[90] Doğu'da iken icazet aldığını da belirtir.[91] Kanâziî'nin bizzat belirttikleri dışında Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Ma'rifetü'r-ricâl ve ilelü'l-hadîs*'i ve Ebû Ubeyd'in *Garîbü'l-hadîs*'i onun istifade ettiği kaynakları arasındadır.[92]

Kanâziî, şerhinde kolay bir dil ve anlaşılır bir üslup tercih etmiştir. *Muvatta'*daki tüm hadisleri şerh etmemiş, şerh ettiği hadisleri eserine almış ve her bir hadise dair ayrıntılı bilgi vermemiştir. Hadislerin sıhhatine dair selef ulemanın görüşlerini zikretmiş, râvilerin cerh-ta'dîl durumlarını belirtmiştir. Önceki ulemanın görüşlerine atıf yaparak isnadda ve metindeki illetlere muhtasar bir şekilde değinmiştir. Garîb kelimeleri de açıklamıştır. Fıkhî açıdan ise İmam Mâlik'in ve mezhebin meşhur âlimlerinin görüşlerini desteklemeye ihtimam göstermiştir. Ayrıca mezhep içindeki ihtilafları karşılaştırmış, çoğunlukla kendisine göre râcih görüşü tercih etmiştir.[93]

*Tefsîru'l-Muvatta', Muvatta'*ın farklı nüshalarını birleştirerek şerh eden fıkhî ağırlıklı şerhlerdendir.[94] *Tefsîr*'in günümüzde mevcut olması *Muvatta'* üzerine IV. asırda yazılan fıkıh ağırlıklı şerh anlayışının görülmesi açısından önemlidir. Eser Endülüs'te hem övgü hem de eleştiri almıştır. İbn Beşküvâl bu şerhi faydalı bulan isimlerdendir.[95] Kâdî İyâz da bu meşhur şerhin faydalı ve kullanışlı olduğunu ifade eder.[96] Ebû Bekr İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), Kanâziî'nin basit hatalarına dikkat çekerek şerhinde onu tenkit eder.[97] Şerhten istifade eden isimler arasında Kanâziî'nin talebesi İbn Abdilber, Kâdî İyâz ve İbn Hayr el-İşbîlî de yer alır.[98]

Ebû Abdullah İbnü'l-Hazzâ'nın (ö. 416/1015) *el-İstinbât li-meâni's-sünen ve'l-ahkâm min ehâdîsi'l-Muvattâ* adında bir şerhi olduğu kayıtlıdır. Eserin 80 cilt olduğu zikredilmiştir.[99] Adından

---

[89] Kanâziî'nin Hasan b. Reşîk'ten elde ettiği İbn Bükeyr rivayetinin isnadı için ayrıca bk. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 119.

[90] Ebherî hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, s. 208-214.

[91] Kanâziî, *Tefsîru'l-Muvatta'*, II, 784-6.

[92] Kanâziî, *Tefsîru'l-Muvatta'*, (Muhakkikin Girişi), I, 69.

[93] Kanâziî, *Tefsîru'l-Muvatta'*, (Muhakkikin Girişi), I, 69-95.

[94] Özkan, "*Muvatta* Üzerine Yazılmış Şerhler", s. 61.

[95] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 415.

[96] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VII, 293.

[97] Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Meafirî İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik fî şerhi Muvatta'i Mâlik*, thk. Muhammed b. Hüseyin es-Süleymanî, Aişe bint Hüseyin es-Süleymanî, I-VIII, Beyrut : Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 2007/1428, I, 382; Özkan, "*Muvatta* Üzerine Yazılmış Şerhler", s. 61, 121-2. Kanâziî'nin tespit edilen basit hataları için Bk. Kanâziî, Tefsîru'l-*Muvatta'*, (Muhakkikin Girişi), I, 112.

[98] Kanâziî, *Tefsîru'l-Muvatta'*, (Muhakkikin Girişi), I, 77-8.

[99] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VIII, 7.

anlaşıldığı üzere fıkhî tartışmaların ağırlık kazanmaya başladığı ilk şerhlerden sayılabilir.[100] Ebû Ömer et-Talemenkî'nin (ö. 429/1038) de *Muvatta'* üzerine şerh yazdığı ancak bunu tamamlayamadığı kayıtlıdır.[101] Yine aynı dönemde yaşayan Kadı Yûnus b. Mugîs İbnü's-Saffâr (ö. 429/1038) da *Kitâbü'l-Mûîb fî tefsîri'l-Muvatta'* adlı şerhini tamamlayamamıştır.[102] İbnü's-Saffâr'ın ayrıca Kâbisî'nin *Muvatta'* şerhi *el-Mulahhıs*'ı şerh ettiği zikredilir.[103] Mühelleb b. Ebî Süfre'nin (ö. 435/1044) *Muvatta'* şerhi yazdığı kayıtlıdır.[104] Günümüze gelmeyen bu esere Humeydî dışında atfın olmaması böyle bir şerhin yazıldığına dair şüphe uyandırmaktadır. Kâdî İyâz ise Mühelleb ve kardeşi Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Süfre'nin (ö. 420/1029'dan önce) Kâbisî'nin *Muvatta'* şerhi *el-Mulahhıs*'ı şerh ettiğini ifade eder.[105]

Endülüs'ü terk edip Kayravan'a yerleşen Ebû Abdülmelik Mervân b. Muhammed el-Esedî el-Kattân el-Bûnî'nin (ö. 440/1048) *Muhtasar fî tefsiri'l-Muvatta'* ya da *Şerhu'l-Muvatta'* olarak anılan şerhi günümüze ulaşmıştır.[106] Mâlikî olmayan İbn Hazm ez-Zâhirî ise Endülüs'te *Muvatta'* üzerine şerh yazan beklenmedik bir isimdir.[107] Zehebî bu şerhin adını *Kitâbü'l-İmlâ fî şerhi'l-Muvatta'* olarak kaydetmiştir.[108]

Mağrib hafızı olarak bilinen İbn Abdilber'in *Muvatta'* üzerine yazdığı *et-Temhîd* ve *el-İstizkâr* adlı şerhlerinin Endülüs'te kendi dönemine kadar *Muvatta'* üzerine oluşan birikimin somut bir neticesi olduğu söylenebilir. O, 430/1039'dan önce tamamladığı bilinen[109] *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd* adlı ilk şerhinde Yahyâ el-Leysî rivayeti başta olmak üzere *Muvatta'* rivayetleri, kendinden önce Endülüs'te ve Doğu'da telif edilen ricâl ve garîbü'l-hadîs türü eserlerin yanı sıra temel hadis kaynaklarına, müsnedler ve musanneflere müracaat etmiştir.[110] *et-Temhîd*'in farklı neşirleri yapılmıştır.[111]

---

[100] Özkan, "*Muvatta* Üzerine Yazılmış Şerhler", s. 61-2.

[101] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 85.

[102] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 84.

[103] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 85.

[104] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 521.

[105] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 85.

[106] Ebû Abdülmelik Mervân b. Alî el-Bûnî el-Mâlikî, *Tefsîrü'l-Muvatta'*, thk. Ebû Ömer Abdülaziz es-Sagir Dehhân el-Mesîlî, I-II, Beyrut: Dârü'n-Nevâdir, 2012/1433.

[107] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 84.

[108] Zehebî, *Siyer*, XVIII, 194.

[109] Bk. Özkan, "*Muvatta* Üzerine Yazılmış Şerhler", s. 73.

[110] İbn Abdilber'in şerhindeki kaynakların listesi için bk. Nevzat Tartı, *İbn Abdi'l-Berr ve et-Temhid'indeki Şerh Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, 1994, s. 45-8; Özkan, "*Muvatta* Üzerine yazılmış Şerhler", s. 79.

[111] Neşirleri hakkında bilgi için bk. Özkan, "*Muvatta* Üzerine Yazılmış Şerhler", s. 82-3. Son dönemde yapılan önemli bir neşir için bk. İbn Abdilber, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd,* thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Selim Muhammed

İbn Abdilber, *et-Temhîd*'de Yahyâ rivayetindeki 853 merfû hadisi Mâlik'in hocalarını esas alarak Mağriblilerin alfabetik düzenine göre sıralamıştır.[112] *et-Temhîd*'in mukaddimesinde kendinden önce *Muvatta'* üzerine eser telif eden kimselerin *Muvatta'*daki muttasıl olmayan merfû hadislere gerekli ilgiyi göstermediklerini belirtmiştir.[113] Dolayısıyla bu şârihlere tepkili olan İbn Abdilber, her bir hocanın ismi altında o hocadan nakledilen muttasıl, munkatı ve mürsel rivayetlere yer vermiştir.[114] Bu rivayetlere yer verirken öncelikle senedde geçen İmam Mâlik'in hocalarından başlamak suretiyle râvilerin biyografik malumatını kaydetmiş, râvilerin birden fazla yerde geçmesi durumunda tanıtıcı bilgileri ilk geçtikleri yerde zikretmiştir.[115] Sahâbe ile ilgili ayrıntılı bilgi için yer yer *el-İstîâb* adlı eserine atıfta bulunmuştur.[116] Senedi ve metni verilen hadislerin farklı *Muvatta'* nüshalarındaki tariklerine de yer vermiş, hadislerde geçen garîb kelimeleri açıklamıştır. Şerhte ayrıca sahâbe başta olmak üzere selef ulemanın ve mezhep imamlarının ilgili hadis hakkındaki görüşleri zikredilmiş, sonrasında Mâlik ve ashâbının görüşleri ve onların görüşlerini destekleyen rivayetler zikredilmiştir. Şerhin sonunda ise hadisten çıkan fıkhî hüküm belirtilmiştir.[117]

İbn Abdilber *et-Temhîd*'i *Muvatta'*ın Yahyâ nüshasındaki tertibe uymayarak hoca esaslı yeniden tasnif etmesi sebebiyle eserden istifade edilmesinde ve konu birliğini sağlamadaki zorluktan dolayı *el-İstizkârü'l-câmi' li-mezâhibi ulemâi'l-emsâr fî şerhi mâ tezammenehü'l-Muvatta' min meâni'r-re'yi ve'l-âsâr* adlı başka bir şerh telif ederek *Muvatta'*ın Yahyâ rivayetindeki tertibe uymuştur.[118] *el-İstizkâr, et-Temhîd*'e göre daha muhtasardır. Muhtasar oluşunun *et-Temhîd*'de ayrıntılı bilgileri bulunan hususların *et-Temhîd*'e atıf yapmakla yetinilmesinin sonucu olduğu söylenebilir.[119] *el-İstizkâr*'da isnad ve ricâl bilgisine dair bazı detayları verdiği gibi bu türden bilgileri *et-Temhîd*'de zikretmişse *et-Temhîd*'e atıfta bulunduğu da olmuştur.[120] Yine *et-Temhîd*'de şerh edilen hadisler ayrıntılı verilmeyip *et-Temhîd*'e atıf yapılmıştır.[121] et-*Temhîd*'e yapılan atıflar sayesinde muhtasar kabul edilen

---

Amir, Muhammed Beşşâr Avvâd, I-XVII, Londra: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2017/1439.

[112] Her harf altında geçen hocaların listesi için bk. Fierro vd., "Ibn 'Abd al-Barr, Abū 'Umar", *BA*, I, 583.

[113] Özkan, "*Muvatta* Üzerine Yazılmış Şerhler", s. 74.

[114] Zişan Türcan, *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu Gelişimi ve Dönüşümü*, Ankara: TDV Yayınları, 1. Bs., 2011, s. 143; Özkan, "*Muvatta* Üzerine Yazılmış Şerhler", s. 75.

[115] Bk. Tartı, *İbn Abdi'l-Berr ve et-Temhid'indeki Şerh Metodu*, s. 49; Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, s. 157.

[116] Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, s. 156.

[117] İbn Abdilber'in *Temhîd*'deki şerh metodu ve muhteva özelliklerine dair ayrıntılı bilgi ve örnekler için bk. Tartı, *İbn Abdi'l-Berr ve et-Temhid'indeki Şerh Metodu*, s. 49-119; Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, s. 143-159; Özkan, "*Muvatta* Üzerine Yazılmış Şerhler", s. 75-8, 88.

[118] Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, s. 135; Özkan, "*Muvatta* Üzerine Yazılmış Şerhler", s. 63, 88. Neşirleri hakkında bk. Özkan, "*Muvatta* Üzerine Yazılmış Şerhler", 92-3.

[119] Özkan, "*Muvatta* Üzerine Yazılmış Şerhler", s. 89.

[120] Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, s. 124-5.

[121] Özkan, "*Muvatta* Üzerine Yazılmış Şerhler", s. 89.

el-İstizkâr, barındırdığı fıkhî tartışmaların yoğunluğu ve *Muvatta'*da geçmeyen meselelerin de ele alınmasıyla daha kapsamlı bir şerh haline gelmiştir.[122]

İbn Abdilber'in *el-İstizkâr*'da bab başlıkları ile ilgili herhangi bir tasarrufu neredeyse olmamıştır. Bab-hadis ilişkisine dair değerlendirmeleri ise nadir de olsa bulunmaktadır.[123] *et-Temhîd*'deki usûle benzer bir şekilde hadisleri zikrettikten sonra garîb kelimeler açıklanmıştır. Şerhin, hadisten çıkarılan hükümlerin zikredildiği kısmında mezhep içindeki ve mezhepler arasındaki ihtilaflar belirtilmiştir.[124] İbn Abdilber her iki şerhiyle en büyük *Muvatta'* şârihlerinden biri olmuş, kendi dönemine kadar *Muvatta'* üzerine oluşan birikimi, hadis kaynakları ve hadis ilimlerine dair pek çok eseri elde edip onlardan önemli ölçüde istifade ederek zengin şerhler ortaya koymuştur. İkisi de pek çok şerhe kaynak olmuştur.[125]

V./XI. asrın en önemli Mâlikî fakihlerinden Ebü'l-Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081) de *Muvatta'* üzerine önemli şerhler yazan isimlerden biridir. Bâcî *el-İstîfâ* adında *Muvatta'* üzerine ayrıntılı ve oldukça hacimli bir şerh kaleme almış ve bu şerhini bazı yönlerden ihtisar ederek *el-Müntekâ* adlı şerhini telif etmiştir. *el-Müntekâ*'yı da özetleyerek *el-Îmâ* adında şerhini yazmıştır. Bu üç şerhten sadece *el-Müntekâ* günümüzde mevcuttur.[126] Bâcî'nin kendi ifadelerinden hareketle *el-İstîfâ*'da senedlerin zikredildiği, meselelerin geniş olarak ele alındığı, hadisin ana hatlarıyla verildiği anlaşılmaktadır. *el-İstîfâ*'nin ders kitabı olamayacak kadar hadis ilminin mütehassıslarına hitap etmesi de Bâcî'yi *el-Müntekâ*'yı telife yöneltmiştir.[127]

Bâcî, şerhinde Yahyâ rivayetini esas almış, Ka'nebî, İbnü'l-Kâsım, Ebû Mus'ab ve İbn Bükeyr nüshalarını da kullanmıştır. *el-Müdevvene, el-Vâzıha* ve *el-Utbiyye*'nin de aralarında bulunduğu Mâlikî fıkhının temel eserleri onun önemli kaynaklarındandır.[128] *el-Müntekâ*'da senedlerin tamamı yerine sahâbî ya da ilk râvisi zikredilmiş, senedlerle ilgili ayrıntı verilmemiştir.[129] Hadisler şerh edilirken garîb lafızlar açıklanmıştır. Ancak eser garîbü'l-hadîs ağırlıklı bir şerh değildir.[130] *el-Müntekâ*'da bab-hadis

---

[122] Özkan, "*Muvatta* Üzerine Yazılmış Şerhler", s. 92.

[123] Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, s. 138-9.

[124] Özkan, "*Muvatta* Üzerine Yazılmış Şerhler", s. 90-91.

[125] Bk. Özkan, "*Muvatta* Üzerine Yazılmış Şerhler", s. 93; İki şerhin mukayesesi için ayrıca bk. Rahile Kızılkaya Yılmaz, "Analyzing the Scholarly Personality of a Commentator: Ibn 'Abd al-Barr and His Commentaries", *Kilitbahir*, 20 (2022): s. 155-181.

[126] Neşirleri için bk. Özkan, "*Muvatta* Üzerine Yazılmış Şerhler", s. 106.

[127] Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, s. 65, 206. dn.; Özkan, "*Muvatta* Üzerine Yazılmış Şerhler", s. 63, 100. Bâcî'nin eserindeki şerh metodu hakkındaki ayrıntılı bilgi için bk. Hüseyin Güleç, *Ebu'l-Velîd el-Bâcî ve el-Müntekâ'sındaki Şerh Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum, 1996, s. 62-128.

[128] Bk. Özkan, "*Muvatta* Üzerine Yazılmış Şerhler", s. 105.

[129] Özkan, "*Muvatta* Üzerine Yazılmış Şerhler", s. 101.

[130] Güleç, *Ebu'l-Velîd el-Bâcî,* s. 67-9. Özkan, "*Muvatta* Üzerine Yazılmış Şerhler", s. 103.

uyumuna dair değerlendirmeler ve bab başlıklarının izahı da yer alır.[131] Şerhte ağırlıklı olarak fıkhî hüküm ve mesâile yer verilir, farklı ekollerden Mâlikî ulemanın görüşlerine atıf yapılır. Onun, Kadı İsmâil b. İshâk (ö. 282/895) ve Kadı Abdülvehhâb b. Ali el-Bağdâdî (ö. 422/1031) gibi Irak Mâlikîlerinin görüşlerini vermesi, Doğu'daki rihlesinde Bağdat'ta üç yıl kalarak orada fıkıhta derinleşmesinin bir yansıması olarak görülebilir.[132] Bâcî'nin, selef ulemaya atfını İbnü'l-Kâsım ile sınırlamayıp mezhep içindeki farklı ekollerden ulemanın fıkhına da yer vermesi, Endülüs'te V. asırdaki fıkıh anlayışını yansıtması bakımından kayda değerdir.

2.2. *Muvatta'* Ricâli Üzerine Telif Edilen Eserler

Hadis kitaplarında zikredilen râvilerin biyografilerini, cerh ve ta'dîl mertebelerini ele alan eserler Endülüs'te de III. asırdan itibaren yazılmaya başlanmıştır. Endülüs'e ilk giren hadis kitabı *Muvatta'* olduğu için hâliyle ilk ricâl eserleri de *Muvatta'* üzerine yazılmıştır. *Muvatta'* üzerine ricâl kitabı yazımı bir gelenek, başlı başına bir literatür oluşturmuştur.

Tespit edilebildiği kadarıyla *Muvatta'* üzerine ricâl eseri yazan ilk isim *Muvatta'* şerhlerinde de adından söz ettiren İbn Müzeyn'dir. *Tesmiyetü ricâli'l-mezkûrîne fih*[133] veya *Kitâbü ricâli'l-Muvatta'*[134] adıyla bilinen bir ricâl kitabı kaleme almıştır. Muhammed b. Futays eserin râvileri arasında yer alır.[135] *Tesmiye*'nin hangi nüshadaki ricâli ele aldığı bilinmemektedir. III./IX. asırda Endülüs'te İbn Müzeyn dışında *Muvatta'* üzerine ricâl kitabı yazan birinin olup olmadığı bilinmemektedir. IV./X. asra gelindiğinde İbn Müferric'in (ö. 380/990) *Muvatta'* üzerine ricâl eseri yazdığı bilinmektedir.[136] İbn Müferric 337 yılında Maşrık'a rihle yapmış, Mekke, Yemen, Mısır ve Şam'da toplam 201 hocadan istifade etmiştir. 345 yılında Endülüs'e dönen İbn Müferric, İsticce ve Reyye gibi şehirlerde kadılık yapmıştır. Hadis rivayetinde hafız olduğu belirtilmiş, ricâlde uzman ve hadis naklinde güvenilir kabul edilmiştir.[137] İbn Müferric'in akranı meşhur kıraat âlimi Ebû Ömer et-Talemenkî'nin de *Ricâlü'l-Muvatta'*ı olduğu kayıtlıdır.[138] Her üç eser de bugün kayıptır.

IV. asrın sonu ve V. asrın başında yazılıp günümüze intikal eden tek çalışma ise Ebû Abdullah İbnü'l-Hazzâ'nın (ö. 416/1025) *et-Ta'rîf bi-men zükira fi'l-Muvatta' mine'r-ricâl ve'n-nisâ* adlı

---

[131] Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, s. 138-9.

[132] Özkan, "*Muvatta* Üzerine Yazılmış Şerhler", s. 102.

[133] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 226

[134] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 129.

[135] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 153; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 129; Vizcaino, *La Fahrasa de Ibn Jayr*, CD, 124. Şema.

[136] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 83.

[137] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 122-124.

[138] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 83.

eseridir.[139] İbn Hayr kitabın adını *et-Tarif fî ricâli'l-Muvatta'* olarak kaydetmiştir.[140] Endülüs'te ve Doğu'da hadis, fıkıh ve ricâl eserlerini elde eden İbnü'l-Hazzâ, bunları çalışmasında kaynak olarak kullanmıştır. Müracaat ettiği kaynakların başında neredeyse tüm *Muvatta'* rivayetleri yer alır. *Sahîh-i Buhârî, Sahîh-i Müslim*, Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i İbnü'l-Hazzâ'nın istifade ettiği hadis kitapları arasındadır. Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr* ve *ed-Duafâ* adlı eserleri, Yahyâ b. Maîn'in *Târîh*'i ve benzer isimde eser telif eden Ebû Bekr Muhammed b. Abdurrahim el-Berkî'nin (ö. 249/863) *Kitâbü't-Ta'rîf fî ricâli'l-Muvatta' ve-ğayrihim*'i[141] onun kullandığı ricâl kaynakları arasındadır. İbnü'l-Hazzâ, *Muvatta'* şerhleri ve *Muvatta'* müsnedlerinden de yararlanmıştır.[142] Eseri rivayet edenler arasında oğlu Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ yer alır.[143]

İbnü'l-Hazzâ mukaddimede râvileri isimlerine göre alfabetik olarak sıraladığını, her harf için bab açtığını, ismini bilmediği râvileri ise künye, nisbe veya nesebine göre sıraladığını belirtir.[144] Her harf altında zikrettiği isimlerin ikinci harfinde alfabetik sıra gözetilmemiştir. Yarı alfabetik tertip[145] de denilen bu sıralamaya göre örneğin "elif" harfi ile başlayan râvilerin başlığı altında Eyyûb ismindeki ricâli zikrettikten sonra İshâk adındaki ricâlin olduğu başlığı verebilmektedir. *et-Ta'rîf*, dört cüzden oluşmaktadır. Birinci cüz "elif" harfi ile başlayıp "mim" ile bitmekte, ikinci cüz, sadece "mim" harfi ile başlayan ricâli ihtiva etmekte, "ayn" harfi ile devam eden üçüncü cüzde ise isimlerine göre derlenen ricâlin tercemeleri son bulmaktadır. Dördüncü cüzde ismi bilinmeyip babası ve dedesine nisbet edilenler, lakabları bilinen, künyeleri ile meşhur olmuş ve ismi bilinmeyen râviler yer almaktadır. Hanım râviler de alfabetik olarak isim veya künyelerine göre bu cüzde zikredilmiştir. Eserde toplam 886 terceme yer almaktadır. Bu isimler senedlerde bulunan sahâbe, tâbiûn ve tebeü't-tâbiîn tabakasından râvilerin yanı sıra hadis rivayetiyle meşgul olmadığı halde *Muvatta'*daki hadislerde adı geçen sahâbîler de olabilmektedir.

et-Ta'rîf'in nakil ağırlıklı bir eser olduğu ve önceki kaynaklardaki bilgileri aktarmakla yetindiği anlaşılmaktadır. Çoğu biyografide isimden hemen sonra kaynak olarak kullandığı herhangi bir münekkidin râvi ile ilgili kanaatini verdiği görülmektedir. Biyografilerde genel olarak isim, künye,

---

[139] *et-Ta'rîf*, müstensihin adı ve yazılış tarihi yer almayan nüshadan tahkik edilmiştir. Muhammed İzzüddîn el-Mi'yâr el-İdrîsî tarafından tahkik edilen eser 3 cilt halinde basılmıştır (Rabat: Vizâratü'l-evkaf ve şuûnu'l-İslâmiyye , 2002). Eserin ilk cildi muhakkikin çalışması ve mukaddimesine ayrılmıştır.

[140] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 130.

[141] Eser, Endülüs'e IV. asır bitmeden Mekkî b. Ebî Tâlib eliyle intikal etmiştir. Bk. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 125.

[142] İbnü'l-Hazzâ'nın kullandığı kaynaklarından tespit edilenler için bk. İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rîf*, "Muhakkikin mukaddimesi", I, 413-7.

[143] İbn Hayr'ın elde ettiği tarik için bk. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 130.

[144] İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rîf*, II, 3-4.

[145] Mustafa Macit Karagözoğlu, *Zayıf Râvîler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetler*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2014, s. 72-74.

nesep bilgisi verilmiş, bazı biyografilerde evlilik, akrabalık ilişkisi gibi detaylara girilmiştir.[146] Doğum ve vefat tarihleri, cerh-ta'dîl durumları da zikredilmiştir. Râvinin *Muvatta'*daki hadisi(leri) de çoğu biyografide kayıtlıdır. Hacim olarak kimi biyografiler bir ya da iki satır sürerken kimilerinde birkaç sayfa devam etmektedir.

2.3. Müsnedü'l-Muvatta' Eserleri

Hadis literatüründe müsned terimi daha ziyade sahâbîlerin isimlerine göre hadislerin tasnif edildiği ale'r-ricâl türü eserler için kullanılır. Ancak müsned adı, aynı zamanda senedinde mezhep imamlarının yer aldığı hadislerin alfabetik tertibe göre sıralandığı eserler için de kullanılmıştır.[147] *Muvatta'* hadislerinin merfû, mevkuf, muttasıl, munkatı tariklerinin zikredildiği ve hadislere dair sayısal bilgilerin verildiği eserler Müsnedü'l-Muvatta' adıyla bilinir.[148] Endülüslüler mezhep imamları olan İmam Mâlik'in *Muvatta'*da yer alan ve almayan hadisleri üzerine müsned yazmışlar ve bu türde zengin bir birikim ortaya koymuşlardır.

Tespit edilebildiği kadarıyla Endülüs'te en erken *Muvatta'* müsnedi yazan isim İbrahim b. Nasr es-Sarakustî'dir (ö. 287/900). Kâdî İyâz onun Ka'nebî'nin *Muvatta'* rivayeti üzerine müsned telif ettiğini belirtmiştir.[149] Kâdî İyâz'dan daha önce ve onun dışında kimse bu bilgiyi vermez. İbrahim b. Nasr'ın Ka'nebî'nin *Muvatta'* rivayetini kimden tahammül ettiğine dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Bir sonraki nesilde ise Ahmed b. Hâlid'in *Kitâbü Müsnedi hadîsi'l-Muvatta'* adlı bir eseri olduğu zikredilir.[150] Humeydî ise kitabı *Müsnedü hadîsi Mâlik b. Enes* şeklinde kaydeder.[151] Huşenî eserin 6 ciltten oluştuğunu ve *Muvatta'* rivayetleri arasındaki ihtilafları giderdiğini belirtir.[152] Huşenî bu *Müsned*'i Kayravan'da okuduğunu ve onda İbn Ehî Rebî'e (ö. 318/930) ait çok sayıda hadisin yer aldığını belirtir.[153] Bu durumda Ahmed'in, talebesi İbn Ehî Rebî'den de istifade ederek bu müsnedini yazdığı düşünülebilir. Ahmed b. Hâlid'in Yahyâ rivayetinin yanı sıra İbn Bükeyr, Ebû Mus'ab ve Ka'nebî rivayetlerini de elde ettiği daha önce belirtilmişti. Adı geçen dört nüshayı elde eden Ahmed b. Hâlid'in, *Müsned*'ini bu nüshaları esas alarak yazmış olması muhtemeldir. Aynı dönemde yaşayan

---

[146] Örnek için bk. İbnü'l-Hazzâ, *et-Ta'rîf*, III, 731.

[147] İbrahim Hatiboğlu, "Müsned", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/musned--telif-turu (Erişim tarihi: 02.12.2023).

[148] Özkan, "*Muvatta* Üzerine Yazılmış Şerhler", s. 56.

[149] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 82.

[150] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 124.

[151] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 177.

[152] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 18.

[153] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 228.

Kâsım b. Asbağ'ın da *Muvatta'* üzerine yaptığı çalışmalardan biri *Müsnedü hadîsi Mâlik* adıyla kayıtlıdır.[154]

Hocaları Ahmed b. Hâlid ve Kâsım b. Asbağ gibi müsned telif eden bir diğer isim ise Muhammed b. Abdullah b. Ayşûn'dur (ö. 341/952). Kâdî İyâz'ın *Müsnedü hadîsi Mâlik*[155] olarak kaydettiği eseri İbnü'l-Faradî, *Kitâb fî tevcîhi hadîsi Mâlik* adıyla zikretmiştir.[156] Aynı zamanda *el-Müdevvene*'ye muhtasar yazdığı bilinen İbn Ayşûn hadisten çok fıkıh yönüyle öne çıkmıştır.[157] Benzer isimde müsned yazan bir diğer isim ise Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şerâhîl el-Belensî (ö. 372/982) idi. Onun *Kitâb fî tevcîhi hadîsi'l-Muvatta'* adında bir müsnedi olduğu zikredilir.[158] Her iki âlimin müsnedi hakkında İbnü'l-Faradî'nin spesifik başlık zikredip tevcîh kelimesini kullanmasından hareketle bu müsned türü çalışmalarında *Muvatta'*daki isnadların farklı vecihlerinin verildiği söylenebilir.

Ebû Bekr es-Selîm diye bilinen Muhammed b. İshak b. Münzir b. İbrahim (ö. 367/978) *Muvatta'* üzerine müsned yazdığı bilinen IV. asrın meşhur simalarındandır. Kâdî İyâz Ebû Bekr es-Selîm'in müsnedini *Muvatta'* literatürünü verdiği bölümde *Kitâbü't-Tevsîl mimmâ leyse fi'l-Muvatta'* adıyla zikrederken[159] Ebû Bekr es-Selîm'in biyografisinde *Kitâbü'l-Vasl limâ leyse fi'l-Muvatta'* olarak kaydetmiştir.[160] İsminden hareketle bu müsnedde *Muvatta*'da yer almayan Mâlik hadislerinin mevsûl tariklerinin zikredildiği söylenebilir. Müsned telif ettiği bilinen bir başka kadı ise İbn Müferric idi.[161] İbn Müferric'in hem ricâl eseri hem de müsned telif ederek *Muvatta'* üzerine yoğun mesai harcadığı anlaşılmaktadır. Yaşadığı dönemde Endülüs'ün muhaddisi olarak anılan Halef b. Kâsım b. Sehl el-Ezdî İbnü'd-Debbâğ'ın (ö. 393/1003) da *Müsnedü hadîsi Mâlik b. Enes* adında bir kitabı olduğu zikredilir.[162]

Müsned telif eden bir başka isim İbn Abdilber'dir.[163] Kâdî İyâz'ın sözünü ettiği müsnedin, *et-Temhîd*'in muhtasarı mahiyetinde olan *et-Tekassî li-mâ fî Muvatta'ı Mâlik (rivâyeti Yahyâ b. Yahyâ) min hadîsi'n-nebiyyi müsnedihi ve mürselihi ve mevkûfihi ve maktûihi ve belâğâtihi* ya da *Tecrîdü't-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-meâni ve'l-esânid* adlı eseri olduğu söylenebilir.[164] Zira İbn Abdilber

---

[154] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 80.

[155] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 82, VI, 173.

[156] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 83.

[157] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VI, 172-4.

[158] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 240.

[159] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 83.

[160] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VI, 281.

[161] Bk. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 81.

[162] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 305.

[163] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 81.

[164] Eserin, Kahire (1931) ve Beyrut (ts.) baskılarından sonra Fazıl Yusuf Ahmed el-Ali ve et-Tahir el-Ezher Huzeyrî tarafından da neşredilmiştir (Safat: Vizaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuuni'l-İslâmiyye, 2012/1433).

mukaddimede *et-Tekassî*'ye müsned, mürsel, muttasıl ve munkatı rivayetleri almadığını belirtir.[165] *et-Tekassî'*de de *et-Temhîd* gibi Yahyâ rivayetini esas aldığını belirten İbn Abdilber, bu nüshayı elde ettiği hocaları Saîd b. Nasr ve Tâhertî'nin rivayet tariklerini de zikretmiştir.[166] *et-Temhîd* ile aynı düzende yani Mâlik'in hocalarına göre tasnif yapan İbn Abdilber bu kitabında da rey ve içtihada dair nakilleri vermediğini ifade etmiştir.[167] Mâlik'in hocalarının zikredildiği başlıklarda öncelikle hocanın biyografisi kısaca verilmiş, hoca ile ilgili ayrıntılı bilgiler *et-Temhîd*'de zikredilmişse *et-Temhîd*'e atıfta bulunmakla yetinilmiştir. Mâlik'in hocasından naklettiği hadis (ler) zikredilmiş, ancak her hadisle ilgili açıklama yapma gereği duyulmamıştır. Dolayısıyla fıkhî tartışmaların çıkarıldığı bu eser, *Muvatta'* müsnedi türünden sayılabilir.[168] İbn Abdilber'in *ez-Ziyâdât elletî lem teka' fi'l-Muvatta' inde Yahyâ b. Yahyâ ve ravâhâ gayruhû fi'l-Muvatta'* adlı bir risalesi de bulunmaktadır. Bu risalede Yahyâ el-Leysî dışındaki nüsha sahiplerinin *Muvatta'* rivayetlerine aldığı 64 rivayet derlenmiştir.[169]

Endülüs'te bazı âlimler de *Muvatta'*daki bir hadis için müsned çalışması yapmıştır. Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah el-Ümevî'nin (ö. ?) *Cem'u turuki hadîsi miğfer ve-men ravâhu an Mâlik mine'l-kibâr ve's-siğâr* adında müsned türüne dahil edilebilecek bir eser telif ettiği söylenir. Muhammed b. Abdullah, Kurtuba'da 367/977 yılında dünyaya gelmiştir. Burada Ebû Bekr ez-Zübeydî, İbn Müferric, Halef b. Kâsım, İbnü'l-Faradî ve İbn Futays'dan ders almıştır. Kuzey Afrika'da vefat etmiştir. İbn Beşküvâl, onun *Cem'u turuki hadîsi miğfer*'inin müellif hatlı nüshasına sahip olduğunu belirtmiştir. Dilinin edebî olduğunu ve alışılmışın dışında bir yazı tarzının olduğunu eklemiştir.[170] İbn Beşküvâl'in zikrettiği başlıktan bu çalışmanın Resûlullah'ın Mekke fethinde şehre başında miğferle girdiğini ve İbn Hatal'ın katlini emrettiğini anlatan hadisin[171] İmam Mâlik'ten nakledilen tariklerinin toplandığı bir çalışma olduğu anlaşılmaktadır. Miğfer hadisi ile ilgili benzer isimde eser telif eden bir diğer Endülüslü ise Atıyye b. Saîd'dir. Humeydî, Atıyye'nin Mâlik'ten nakledilen hadisin tariklerini çok sayıda cüzde topladığı kitabını gördüğünü belirtir.[172] İbn Abdilber, *Muvatta'*daki miğfer hadisini İmam Mâlik'ten başkasının sahih isnadla nakletmediğini belirtir.[173] Yahyâ rivayetini tahkik eden Beşşâr Avvâd Ma'rûf,

---

[165] İbn Abdilber, *et-Tekassî*, s. 7.

[166] İbn Abdilber, *et-Tekassî*, s. 8-9.

[167] İbn Abdilber, *et-Tekassî*, s. 11.

[168] Özkan, "*Muvatta* Üzerine Yazılmış Şerhler", s. 43, 63.

[169] Nur Zengin, *Endülüslü Fakîh İbn Abdilberr en-Nemerî ve el-Kâfî fi'l-fıkh İsimli Muhtasarı*, Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, İstanbul, 2017, s. 42.

[170] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 136. J. Lirola Delgado, "Abū Abyad al-Umawī, Abū Bakr", *BA*, I, 771,

[171] *Muvatta'*daki miğfer hadisi şöyledir: Muvatta', Hac, 1271.(Yahyâ Rivayeti)

"حدَّثنا مالكٌ، عن ابن شهابٍ عن أنس بن مالكٍ أن رسول الله ﷺ دخل مكة عام الفتح وعلى رأسه المغفر، فلما نزعه جاءه رجل فقال له: يا رسول الله، ابن خطل متعلق بأستار الكعبة، فقال رسول الله ﷺ: اقتلوه"

[172] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 470.

[173] İbn Abdilber, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd,* thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf vd., I-XVII, Londra: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2017/1439, IV, 146.

İmam Mâlik'ten bu hadisi nakleden isimleri tespit etmiştir. Çok sayıda meşhur ismin İmam Mâlik'in bu hadisini eserine aldığı görülmektedir.[174] Dolayısıyla Endülüslü âlimler dağınık halde bulunan bu tarikleri toplamak istemişlerdir. Ayrıca Endülüs'te ordu teçhizatında kullanılan miğfere dair hadislerin tariklerinin toplandığı çalışmalara önem verilmesi, Endülüslülerin kuzeydeki Hristiyan krallıklara karşı sürekli cihad yapması ile yakından ilgili olabilir.

Endülüslüler şerh, ricâl ve müsned türlerinde *Muvatta'* üzerine yoğun telif faaliyeti gerçekleştirmişlerdir. En çok okudukları ve okuttukları hadis kitabının *Muvatta'* (Yahyâ rivayeti) olması, dikkatleri ve ihtiyaçları *Muvatta'* üzerine çekmiştir. *Muvatta'*ı defalarca birden fazla hocadan elde etmişler, Doğu'da *Muvatta'* üzerine yazılan türlerde eser vermeye başlamışlardır. Hatta kimi âlimler birkaç türde telif kaleme almıştır. Elbette çoğu günümüze gelmese de eserlerin ilmî değerlerinin yazıldıkları dönem, hocanın hadis malzemesini kullanmadaki ustalığı ve Endülüs'teki ilmî birikime göre değişmesi normaldir. Söz gelimi *Muvatta'* üzerine şerh yazan İbn Habîb ve İbn Abdilber'in şerhleri mukayese edildiği takdirde hem Endülüs'ün hadis ilminde ve literatüründe kat ettiği yolu hem de dönemin değişen şerh anlayışını görmek mümkündür.

3. Ricâl Literatürü

Endülüs'te hadis literatürü içinde en önemli yeri tarih ve tabakat kaynaklarının teşkil ettiği söylenebilir. Zira III. asrın başlarından itibaren İber yarımadasında İslâm hâkimiyeti son bulana dek Endülüs'te bu türde eserler yazılmaya devam etmiştir. Bunlar arasında Endülüs'te fıkıh, hadis, tasavvuf ve şiir gibi alanlarda uzmanlaşmış pek çok âlimin biyografisine yer veren ricâl eserleri olduğu gibi belli bir hadis kitabında zikredilen sahâbe başta olmak üzere tüm tabakalardaki râvileri konu edinen çalışmalar da bulunmaktadır. Yine daha önce geçtiği gibi *Muvatta'* üzerine yazılan ricâl literatüründen başka diğer hadis kitaplarının râvilerini konu edinen çalışmaların da yapıldığı bilinmektedir. Ayrıca Endülüs'te bu dönemde râvilerin kimlik bilgilerine dair isim, lakap, nesep ve künyelere dair kitaplar da yazılmıştır. Her ne kadar pek çoğu kayıp olsa da Endülüslü âlimlerin yazdığı fehrese türü eserler de bu başlık altında zikredilecektir. Ancak Endülüslü hadis âlimlerinin yazdığı tarih kitaplarına bu çalışmada yer verilmeyecektir.[175]

---

[174] Mâlik b. Enes, *Muvatta': Rivâyetü Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî el-Endelüsî*, I-II, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1997/1417, I, 565-6, 2. dn.

[175] Tarih eserleri ile ilgili şu çalışmalara başvurulabilir: Mehmet Özdemir, "Endülüs Tarihi'nin Mevcut Kaynakları Üzerine (I) (Endülüslüler'e Ait Kaynaklar)", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, VII/14, (2009): s. 11-40; Cumhur Ersin Adıgüzel, "Endülüs'te Tarih Yazıcılığı", *Tarihyazımı Journal of Historiography,* II/2 (2020) s. 305-324.

3.1. Sahâbe Literatürü

Endülüs'e sahâbe neslinden kimse gelmese de onların fezâiline ve biyografilerine ilişkin eserler telif edilmiştir. Burada pek çok alanda olduğu gibi sahâbe literatürüne dair ilk telifi de İbn Habîb es-Sülemî'nin yazdığı anlaşılmaktadır. Onun *Kitâbü Fedâili's-sahâbe*'yi yazdığı zikredilir.[176] İbn Habîb'in öğrencisi Bakî b. Mahled'in *Kitâbü Adedi mâ li-külli vâhid mine's-sahâbe mine'l-hadis ani'n-Nebî*' adlı eseri de sahâbe literatürüne dair önemli çalışmalardandır. Günümüzde mevcut olan ve İbn Hazm'ın sonradan tertib ettiği bilinen *Kitâbü Aded*'de 1013 sahâbî ve rivayet ettikleri hadis sayıları listelenmiş, düzen olarak muksîrun denilen, kendilerinden binden fazla hadis nakledildiği bilinen sahâbîlerden başlayarak bir hadis rivayet eden vuhdân sahâbîler ile son bulmaktadır.[177]

Endülüs'te, IV./X. asırda sahâbeye dair telife sahip isimlerden biri İbnü'd-Debbâğ'dır. Kaynaklarda onun *Esmâu'l-ma'rûfîn bi'l-künâ mine's sahâbe ve't-tâbiîn ve sâiri'l-muhaddisîn* adlı bir eserinden söz edilmekte,[178] isimleri ile değil künyeleriyle bilinen sahâbî, tâbiûn ve diğer ricâli konu edindiği anlaşılmaktadır. İbn Futays'ın (ö. 402/1011) da İbnü'd-Debbâğ gibi bu üç grubu kapsayan fezail türünde kitapları olduğu kayıtlıdır. İbn Beşküvâl'in ifadesine göre *el-Mesâbîh fî fedâili's-sahâbe* 100 cüz, *Fedâilu't-tâbiîn lehum bi-ihsân* adındaki eserin 150 cüz ve *Kitâbü'l-ihve mine'l-muhaddisîn mine's-sahâbe ve't-tâbiîn ve-men ba'dehum mine'l-hâlifîn*'in 40 cüzden oluştuğu zikredilir.[179] Zehebî, ikisinin 250 cüzden oluşan tek bir kitap olduğu kanaatindedir.[180] İbn Futays'ın bu hacimli olduğu anlaşılan eserleri sahâbe literatürüne dair Endülüs'te IV. asırda oluşan birikimi göstermesi açısından önemlidir.

Endülüs'te telif edilmiş sahâbe biyografilerini içeren en önemli eser ise İbn Abdilber'in *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*'ıdır. 3630 râvinin biyografilerinin Mağrib alfabesine göre sıralandığı eserde İbn Abdilber'in sahâbe tabakasına dahil ettiği Hz. Peygamber zamanında yaşadığı halde onu görmeyen Müslümanlar (muhadramûn) da yer alır.[181] İbn Abdilber sırasıyla ismi ve künyesiyle tanınan erkek

---

[176] İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcu'l-müzheb*, II, 11.

[177] İhsan Abbâs ve Nâsıruddin el-Esed tarafından *Cevâmi'u's-sîre ve hamsu resâ'ili'l-uhrâ li-İbn Ḥazm* ile birlikte basılmıştır (Kahire, ts.). Eserin müstakil olarak neşri için bk. İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî, *Esmâu's-sahâbeti'r-ruvât ve mâ li-külli vâhid mine'l-aded*, thk. Seyyid Kisrevî Hasan, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992. Ayrıca Ekrem Ziyâ el-Ömerî, *Bakî b. Mahled el-Ḳurṭubî ve Muḳaddimetü Müsnedihî (Adedu mâ li-külli vâḥid mine'ṣ-ṣaḥâbe mine'l-ḥadîs)* adlı çalışmasının içinde neşretmiştir (Beyrut, 1404/1984).

[178] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 305; J. M. Vizcaíno Plaza, "Ibn al-Dabbag, Abû l-Qasım", *BA*, III, 40.

[179] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 404.

[180] Zehebî, *Siyer*, XVII, 211.

[181] Mahmut Yazıcı, "Sahâbe Literatürü", *Sahâbe Literatürü Araştırmaları*, ed. Seyit Ali Güşen, İstanbul: İFAV Yayınları, 2022, s. 46-7.

sahâbîlerin sonra ismi ve künyeleriyle tanınan kadın sahâbîlerin biyografilerine yer vermiştir.[182] *el-İstî'âb* telif tarzı ve biyografileri ele alışıyla sonraki literatüre yön veren çalışmalardan sayılmıştır.[183] V. asırda sahâbe üzerine kalem oynatan bir diğer ismin İbn Hayyân (ö. 469/1076) olduğu söylenir. Onun *Ma'rifetü's-sahâbe* adlı bir eserini kaydeden Kehhâle'nin verdiği bu bilginin hatalı olduğu belirtilir.[184]

3.2. Endülüs Ulemasına Dair Yazılan Ricâl Eserleri

Ricâl literatüründe belli bir tabakayı, bölgeyi veya hadis kitabını konu edinen çok sayıda müstakil çalışma yer aldığı gibi bunların tamamını ihtiva eden çalışmalar da bulunmaktadır. Endülüs'te özellikle IV. asırda telif edilen pek çok ricâl eseri, Endülüslü ulemaya ve Doğu'dan Endülüs'e rihle yapan gurabaya hasredilmiştir. Bunlar arasında Endülüs'ün tüm şehirlerini ihtiva edenler olduğu gibi belirli ilim merkezlerinin ricâlinin hayat hikâyelerini kaydeden çalışmalar da yer alır. Bölge ya da şehir ricâlini telif eden Endülüslülerin eserlerinin, özellikle IV. asırda Doğu'da belli bölgenin tarihini yazan eserlerden sayı bakımından fazla olması dikkat çeker. Bunda Halife II. Hakem'in desteğinin etkisi göz ardı edilemez.[185]

Endülüs'te ilk tabakatı velûd bir âlim olan İbn Habîb telif etmiş, pek çok alanda olduğu gibi bu alanda da ilk örneği o vermiştir. *Kitâbü tabakati'l-fukahâ mine's-sahâbe ve't-tâbiîn*[186] adlı eserinde İbn Habîb, kendisinden önce ve kendi devrinde Endülüs'te yaşayan sınırlı sayıda âlimin hangi tabakalarda yer aldığı bilgisini verir. Söz gelimi İbn Habîb *Tabakât*'ında tâbiûndan sonra ehl-i hadisin üçüncü tabakasında Âmir b. Ebû Ca'fer (ö. 180/796), Gazî b. Kays (ö. 199/814) ve Sa'saa b. Sellâm'ı (ö. 201/816) zikretmiştir.[187]

Kronolojik olarak bakıldığında İbn Habîb'ten sonra uzun bir süre tabakat yazılmadığı görülür. Ancak geniş hoca-talebe ağına sahip İbn Lübâbe gibi isimlerin ulema hakkında geniş malumatı bulunuyordu. Nitekim İbn Lübâbe'nin IV. asırda yazılan eserlere kaynaklık ettiği bilinir. Muhammed b. Ömer b. Lübâbe'nin dikkat çeken yönü Endülüs dışına çıkmaması ve Endülüs'te çok sayıda hocadan

---

[182] Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, s. 373-375.

[183] Yazıcı, "Sahâbe Literatürü", s. 46. *el-İstîâb* üzerine Endülüs'te yapılan zeyl ve istidrâk çalışmaları için bk. Yazıcı, "Sahâbe Literatürü", s. 48.

[184] J. Mohedano Barceló, "Ibn Hayyān al-Qurtubī, Abū Marwān", *BA*, III, 370.

[185] II. Hakem'in desteği dışında bu dönemdeki yönetimin merkezî otoriteyi tesisi ile bu literatürün gelişmesi arasında irtibat kuran bir çalışma için bk. Maribel Fierro, "Why and how do religious scholars write about themselves? The case of the Islamic west in the fourth/tenth century", *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, LVIII (2005): s. 403-23.

[186] Eser hem İbn Habîb es-Sülemî'nin *Kitâbü't-Târîh* içinde bir bölüm olarak hem de müstakil olarak basılmıştır. İbn Habîb, Ebû Mervân Abdülmelik b. Habîb b. Süleyman es-Sülemî, *Kitâbü't-Târîh,* thk. Jorge Aguade, Madrid: CSIC, ICMA, 1991.İbn Habîb es-Sülemî, *Tabakâtü'l-fukahâ min ledünni's-sahâbe ve men ba'dehum mine'l-ulemâ*, thk. Rıdvan Salih el-Husri, Rabat: Râbıtatü'l-Muhammediyye li'l-Ulemâ Merkezu İbni'l-Kattan, 2012/1433.

[187] İbn Habîb, *Kitâbü't-Târîh*, s. 178, a. mlf., *Tabakâtü'l-fukahâ min ledünni's-sahâbe ve men ba'dehum mine'l-ulemâ*, s. 135.

ders almasıdır. Sonraki tabakat kaynaklarında Endülüs'te geniş bir hoca ağına sahip olan İbn Lübâbe'nin âlimlerle ilgili naklettiği haber ve değerlendirmeler sıklıkla yer almaktadır. Nitekim İbnü'l-Faradî de onun Endülüs tarihini ezberlediğini ve bu konuda oldukça bilgili olduğunu belirtmiştir.[188]

IV./X. asırda yazılmış bazı önemli ricâl eserleri kayıptır. Bu türde öncü kabul edilen Ebû Ömer Ahmed b. Saîd b. Hazm es-Sadefî el-Müntecîlî'nin (ö. 350/961) yazdığı ricâl eseri de günümüze gelmemiştir.[189] Ahmed b. Saîd, Endülüs'te hocalarından istifade ettikten sonra 312/924 senesinde Doğu'ya rihle yapmış, Mekke, Mısır ve Kayravan'da cerh-ta'dîl âlimi Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr el-Ukaylî (ö. 322/934) başta olmak üzere bazı hocalardan ders almış, çok geçmeden Endülüs'e dönmüştür. Zamanının büyük kısmını hadis nakline ayıran Ahmed'in hadisleri cem etmeye, âsar ve sünnete önem verdiği de menkuldür.[190] İbnü'l-Faradî, Ahmed'in muhaddislere dair ricâl eserini Endülüs'e döndükten sonra kaleme aldığını belirtir.[191] Ahmed'in âlimler hakkında cerh-ta'dîl lafızlarını bir araya getirerek *Târîhu'l-muhaddisîn* ya da *Kitâbün kebîr fî târîhi'r-ricâl* isimleriyle kaydedilen hacimli bir eser kaleme aldığı belirtilir.[192] Nitekim İbn Hayr *Kitâbü't-Târîh*'in 85 cilt olduğunu ifade eder.[193] Mahmoud Ali Mekkî, Doğu'da ricâl âlimi Ukaylî'den istifade eden Ahmed'in Endülüs'te ricâl eseri yazan akranlarından farklı olarak kitabında sadece Endülüs ricâlinin biyografileri değil tüm İslâm coğrafyasındaki muhaddislerin biyografilerine yer verdiğini belirtir.[194] Mekkî'nin bu çıkarımında İbn Hazm'ın Ahmed b. Saîd'in kitabını Ukaylî'ninki ile karşılaştırması etkilidir.[195] İbn Abdilber'in esere ihtisar yazdığı belirtilir.[196]

Kaynaklarda Hâlid b. Sa'd'ın (ö. 352/963) Endülüs ricâline dair kaleme aldığı iki eserinden bahsedilir. Bunlardan *Kitâb fî ricâli'l-Endelüs*'ünü Halife II. Hakem (el-Mustansır billah) henüz tahta çıkmadan önce ona ithafen telif ettiği bilinmektedir.[197] İbn Lübâbe, Eslem b. Abdülaziz, Tâhir b. Abdülaziz ve Saîd b. Osman el-A'nâkî gibi devrin önde gelen hocalarından ders alan Hâlid b. Sa'd, hadis imamı, hafız, ilelü'l-hadîs ilminde uzman olarak vasıflandırılmıştır. Hâlid b. Sa'd'ın her hadis sema halkasında 20'şer hadis ezberlediği söylenir. İsmail b. İshâk (ö. 384/994) gibi talebeleri, onu hadis bilgisi yönünden övmüşler, yüceltmişlerdir. Hatta Halife el-Mustansır billâh'ın "Doğulular Yahyâ b.

---

[188] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 50.

[189] İbn Hazm, "er-Risâle fî fazli'l-Endelüs", s. 180.

[190] Bk. Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 227.

[191] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 88-9.

[192] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 182; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 228.

[193] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 282.

[194] Makki, *Ensayo*, s. 201.

[195] İbn Hazm, "er-Risâle fî fazli'l-Endelüs", s. 180.

[196] Fierro, "Ibn 'Abd al-Barr, Abū 'Umar", *BA*, I, 579.

[197] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 191.

Maîn ile övünürse biz de Hâlid b. Sa‘d ile övünürüz” dediğini söylemişlerdir. İbnü’l-Faradî, Kadı İbn Müferric’e Hâlid’in hadis bilgisinin gerçekten de talebelerinin övdüğü kadar iyi olup olmadığını sormuş, İbn Müferric “körler arasında şaşıydı” ifadesini kullanmıştır. İbnü’l-Faradî’ye göre bu ifade ile Hâlid’in kendi devrinde en iyilerden olduğu ancak onun döneminde meşhur âlimlerin çoğunun hadis ilminde öne çıkmadıkları ima edilmiştir.[198]

Hâlid b. Sa‘d’ın *Kitâb fî ricâli’l-Endelüs*’ü her ne kadar günümüze gelmese de kendisinden sonra yazılan önemli ricâl eserlerine kaynaklık etmesi sayesinde muhtevası hakkında bilgi sahibi olunabilir. Söz gelimi İbn Hâris el-Huşenî *Ahbâru’l-fukahâ ve’l-muhaddisîn*’de 211 kez Hâlid b. Sa‘d’a atıf yaparken bu sayı İbnü’l-Faradî’nin *Târîh*’inde 279’dur.[199] Huşenî bazen bir âlimin biyografisinin tamamını Hâlid’den iktibasta bulunarak yazmıştır.[200] *Ahbâru’l-fukahâ*, *Târîh* ve sonraki ricâl eserlerindeki iktibaslardan Hâlid’in kitabındaki biyografilerin kısa olduğu, tercemelerin âlimlerin doğum yeri, istifade ettikleri hocaları, Doğu’ya yaptıkları rihleleri, uzmanlaştıkları ilim dalları, resmî görevleri ve vefat tarihi gibi net bilgiler içerdiği anlaşılmaktadır. Âlimle ilgili menkıbeleri nadiren zikretmiştir. Eserde âlimlerin biyografilerinin alfabetik mi ya da kronolojik mi sıralandığı bilinmemektedir.[201] Hâlid’in biyografilerdeki veriler için en önemli kaynaklarından biri, hocası İbn Lübâbe’dir. İbn Lübâbe’nin ricâl hakkında bir eser yazıp yazmadığı bilinmese bile Endülüs ulemasının hayat hikâyelerine dair pek çok malumatı olduğu yukarıda zikredilmiştir.

Hâlid b. Sa‘d’a ait diğer eser ise *Kitâbü Menâkibi’n-nâs ve mehâsinihim* adını taşımaktadır. Hâlid’in talebesi İsmail b. İshâk, hocası Hâlid’in “*Kitâbü Menâkibi’n-nâs ve mehâsinihim* adlı eserimde sadece iki kişiye yer vermedim, Muhammed b. Velîd el-Kurtubî (ö. 309/921) ve Saîd b. Câbir el-İşbîlî (ö. 327/938). Onların kizbini tasrih ettim, her ikisi de kezzâbdır” dediğini nakleder.[202] Hâlid’in kendi ifadesinden bu kitabın ricâle dair olduğu anlaşılmaktadır. Hâlid’in bizzat kitabının tam adını zikretmesi, bu eserle *Kitâb fî ricâli’l-Endelüs’ün* aynı olmadığını gösterir.[203]

Ahmed b. Saîd ve Hâlid’in akranlarından ve ricâl eseri yazdığı bilinen bir diğer isim İbn Ebî Düleym (ö. 351/962) olarak bilinen Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Abdullah b. Düleym’dir. İbn Ebî Düleym, Eslem b. Abdülaziz, İbn Ebî Temmâm, Ahmed b. Hâlid, İbn Eymen, Muhammed b. Kâsım ve Abdullah b. Yûnus gibi Kurtuba’nın meşhur muhaddislerinden ve

---

[198] İbnü’l-Faradî, *Târîhu ulemâi’l-Endelüs*, I, 190.

[199] Bu iki müellif dışında Humeydî, İbn Beşküvâl ve Kâdî İyâz da yazdıkları ricâl eserlerinde Hâlid’in kitabından faydalanmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bk. María Luisa Ávila “La Obra Biografica de Jālid b. Sa‘d”, *EOBA II*, ed. María Luisa Ávila, Granada: CSIC, EEA, 1989, s. 187-209.

[200] Bk. Huşenî, *Ahbâru’l-fukahâ*, s. 180.

[201] María Luisa Ávila, “Jālid Ibn Sa‘d”, *BA*, V, 50.

[202] İbnü’l-Faradî, *Târîhu ulemâi’l-Endelüs*, I, 235.

[203] Ávila, “Jālid Ibn Sa‘d”, *BA*, V, 51.

fakihlerinden ders almıştır. Hadiste iyi yetiştiği ve zabtının iyi olduğu söylenir. Halife II. Hakem onu İlbîre ve Beccâne kâdılıklarına atamıştır.[204] İbn Ebî Düleym'in *Kitâbü't-Tabakâti fî-men ravâ an Mâlik ve etbâihim min ehli'l-emsâr* adında ve isminden Mâlikî ulemanın biyografilerine hasrettiği anlaşılan bir eserinin olduğu kaynaklarda zikredilir.[205] Kâdî İyâz'ın *Tertîbü'l-medârik*'inde Endülüslü Mâlikî ulemanın biyografi telifinde müracaat ettiği önemli kaynaklardan biri olan kitapta, biyografilerin döneminde telif edilen ricâl eserleri ile benzer bir içerikte yazıldığı düşünülür. Mâlikî fakihler başta olmak üzere sâhibü's-sûk, kadı ve sâhibü's-salât gibi görevlere getirilen ilim adamlarının biyografilerine yer verilmiştir. Âlimlerin rey ehlinden olmaları, mesâil ve vesâik uzmanlıkları gibi vasıflarına dair veri sunulduğu, müşavere heyetinde yer alan fakihlerin kaydedildiği anlaşılmaktadır.[206] Kurtuba'nın İbn Ebî Düleym devrinde en önemli ilim merkezi olmasından dolayı biyografisi aktarılan âlimlerin büyük bir çoğunluğunu Kurtuba'da doğmuş ya da sonradan buraya yerleşmiş kimselerin oluşturduğu düşünülmektedir.[207] İbn Ebî Düleym'in kitabında Endülüs'ün fethinden kendi devrine kadar burada yaşamış aynı zamanda hadisle de meşgul olan Mâlikî âlimlerin, biyografilerine yer verdiği dikkate alınırsa bu kitabın Endülüslü muhaddislere dair ricâl eserlerinden biri olduğu söylenebilir.

Aslen Kayravânlı olup sonradan Endülüs'e yerleşen Mâlikî fakih Ebû Abdullah Muhammed b. Hâris el-Huşenî'nin (ö. 361/971) *Ahbâru'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn* adında Endülüs ricâline dair eseri bugün elde mevcut olup Fas'ta Rabat Kraliyet Kütüphanesinde bulunan 6916 numaralı tek nüshası esas alınarak neşredilmiştir. [208] Dolayısıyla günümüzde mevcut olan en erken Endülüs ricâl eserinin *Ahbâru'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn* olduğu söylenebilir. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*'de fıkıh ve hadis ilmiyle ilgilenen toplam 527 âlimin biyografisine alfabetik olarak yer vermiştir. Nüsha hasar gördüğü için kitabın mukaddimesi mevcut baskıda yer almamıştır. Ancak müellifin biyografilerde zikrettiği "dedi", "ona yakın talebelik yaptım" ve "onu işittim" gibi ifadelerinden hareketle sözlü ve yazılı kaynakları arasında Ahmed b. Ubâde er-Ruaynî (ö. 332/944), Ahmed b. Saîd b. Hazm es-Sadefî, İbn Lübâbe, Hâlid b. Sa'd, Muhammed b. Abdullah el-Fihrî (ö. ?), Muhammed b. Mühelhil ez-Zâhid (ö. 328/940), İbn Eymen (ö. 330/942), Seleme b. Fazl (ö. 338/949), Saîd b. Fehlûn (ö 346/957), Mutarrif b. Îsâ (ö. 356/967) ve tarihçi İbnü'l-Kûtiyye'nin (ö. 367/977) olduğu belirtilir.[209] Huşenî'nin, II. Hakem'den (ö. 366/976) veliaht olarak bahsetmesinden hareketle eseri, henüz II. Hakem tahta çıkmadan

---

[204] Bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 313-4.

[205] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VI, 151

[206] J. Castilla Brazales, "Ibn Abī Dulaym, Abū Muhammad", *BA*, I, 685.

[207] Castilla, "Ibn Abī Dulaym, Abū Muhammad", *BA*, I, 685.

[208] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, thk. Luis Molina, María Luisa Ávila, Madrid: CSIC, ICMA, 1992. Nüshada Şaban 483 tarihi yazmakta ve nüsha sahibinin adı geçmemektedir. Eserin bir diğer neşri ise Selim Mustafa el-Bedrî tarafından yapılmıştır (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999).

[209] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, (Muhakkikin girişi), s. XIX-XX.

önce yani 350 senesinden önce kaleme aldığı ifade edilir.[210] Eser kendinden sonraki ricâl literatürüne de kaynaklık etmiştir. İbnü'l-Faradî, 177 biyografide Huşenî'ye atıfta bulunur.[211] Kâdî İyâz ise *Tertîbü'l-medârik*'te İbn Hâris'in *Ahbâru'l-fukahâ, Kudâtü Kurtuba, Kitâbü'l-kudât bi'l-Endelüs* ve *Tabâkâtu ulemâi İfrîkıye* isimli eserlerinden çokça istifade etmiştir.[212] İbnü'l-Ebbâr da İbn Hâris'ten iktibaslarda bulunan ricâl müelliflerindendir.[213]

IV. asrın önemli simalarından Kadı İbn Müferric'in (ö. 380/990) de Endülüs ulemasına dair kitap yazdığı bilinir. Talebesi İbnü'l-Faradî *Târîh*'in mukaddimesinde İbn Müferric'in II. Hakem için ricâle dair muhtasar bir eser yazdığını belirtir.[214] İbnü'l-Faradî'nin *Târîh*'ine de kaynaklık eden bu kitap hakkında ayrıntılı bilgi mevcut değildir. Bu dönemde Yahyâ b. Mâlik b. Âiz'in (ö. 375/985) de muhaddisler hakkında tabakat yazdığı belirtilir. İbnü'l-Faradî, ondan *Târîh*'inde yararlanmıştır.[215] Yine Ebû Abdullah Muhammed b. Sâlih el-Kahtânî el-Meafirî'nin (ö. 378/988) *et-Târîh li-ehli'l-Endelüs* adında bir ricâl eseri telif ettiği menkuldür.[216] Muhammed b. Sâlih, Kâsım b. Asbağ ve diğer hocalardan istifade ettikten sonra Doğu'ya rihle yapmış, Mekke ve Irak'ta çok sayıda muhaddisten pek çok hadis alıp yazmıştır. Buhârâ'ya yerleşip orada vefat etmiştir.[217]

İbnü'l-Faradî olarak bilinen Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf el-Ezdî el-Kurtubî'nin (ö. 403/1013) *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* adlı eseri Endülüs'te yazılan ricâl kaynakları arasında ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Endülüs'te İbn Esed, İbnü'd-Debbâğ, Abbâs b. Asbağ ve Yahyâ b. Mâlik b. Âiz gibi devrin önde gelen ulemasından ders aldıktan sonra 382 senesinde hac ve ilim maksatlı Doğu'ya rihle yapmıştır. Doğu'dan döndükten sonra *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* başta olmak üzere ricâl eserleri yazmaya başlayan İbnü'l-Faradî, fitne döneminde genç yaşta katledilene kadar kısa bir sürede nesepler, künyeler ve lakaplara dair müstakil eserler telif etmiştir.[218]

Humeydî, İbnü'l-Faradî'nin *Târîh*'inin adını *Târîhu'l-ulemâ ve'r-ruvât bi'l-Endelüs* olarak verirken İbn Hayr ise *Kitâbü târîhi'l-Endelüs ve-ricâlihâ* olarak zikretmiştir.[219] *Târîh* ilk olarak

---

[210] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* (Muhakkikin girişi), s. XX.

[211] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* (Muhakkikin girişi), s. XXIV.

[212] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* (Muhakkikin girişi), s. XXXIV.

[213] Ayrıntılı bilgi için bk. Mª Luisa Ávila, "Ibn Harit, fuente de Ibn al-Abbar", *Ibn al-Abbar, polític i escriptor àrab valencià (1119-1260),* koord. M. de Épalza vd., Valencia, Generalitat, 1990, 269-287.

[214] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 32. Jorge Lirola "İbn Mufarriy al-Funtawrī, Abū Abd -Allāh", *BA*, IV, 210.

[215] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 241-2.

[216] Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 142; Documentación, "Ibn Sālih al-Ma'āfirī Abū Abd Allāh", *BA*, V, 199.

[217] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 119-120.

[218] Biyografisi için bk. İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 337-342.

[219] Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis,* s. 366; İbn Hayr, *Fehrese,* s. 272. Kehhâle'nin İbnü'l-Faradî'ye ait olduğunu öne sürdüğü *el-İ'lâm bi'l-a'lâmi'l-Endelüs mine'l-ulemâ ve'l-muhaddisîn ve'l-muttakîn ve'l-fukahâ* adıyla verdiği eser de büyük

Francisco Codera tarafından *Biblioteca Arabico-Hispana*[220] külliyatı içinde 1891-2 yıllarında yayımlanmıştır. Yarım asır geçtikten sonra kitabın Kahire ve Beyrut'ta başka neşirleri de yapılmıştır.[221] Tüm bu neşirlerde Tunus Ulucamii kütüphanesinde yer alan Ahmed b. İbrahim b. Ahmed es-Sadefî'nin (ö. 633/1235) 596/1199 tarihli nüshası esas alınmıştır.[222]

İbnü'l-Faradî *Târîh*'i yazarken Endülüslü ve Doğulu bazı kaynaklardan istifade etmiştir. Mukaddimede ifade ettiğine göre Ahmed b. Muhammed b. Abdilber, Hâlid b. Sa'd, Huşenî, Yahyâ b. Mâlik b. Âiz ve İbn Müferric gibi Endülüslülerin yanı sıra *Târîh fî ehl-i Mısr ve'l-Mağrîb* müellifi Mısırlı Tarihçi Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed b. Yûnus[223] da onun kaynakları arasında yer alır.[224] İbnü'l-Faradî'nin bu kaynaklarının dışında eserine veri sağlamak için karşılaştığı hocalarından kendilerinin doğum tarihini öğrendiği görülmektedir.[225] Bir şehre gittiğinde şehir mezarlıklarına uğrayıp bilgi edinirdi.[226] Eser 1651 âlim, devlet adamı ve şairlerin biyografisini ihtiva eder. Biyografilerde şahsın kökeni, nerede yaşadığı, kimlerden ders aldığı, talebeleri, telifleri, eğer Doğu'ya gittiyse yaptığı rihleler ve Doğu'da hangi hocalara mülâki olduğu, uzmanlaştığı, mesai harcadığı ilim dalları ve resmî görevleri ya da mesleği, vefat tarihi ve yeri ve doğum tarihi hakkında bilgi vermiştir.[227] Bu tür bilgileri ihtiva etmesi ve sunduğu bilginin kaynağını verirken tahdis ve ihbâr sigası kullanması ve senedlere yer vermesi, *Târîh*'in ricâl yazım geleneğine uyduğunu göstermektedir.[228]

Târîh, üzerine yapılan ta'lik ve zeyl türü çalışmalarla başlı başına bir literatür oluşturmuştur. İbnü'l-Faradî'nin talebesi Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed'in (ö. 450/1058-9 civarı) *Târîh* üzerine *Ta'lîk ala Târîhi İbnü'l-Faradî* adında bir talik kaleme aldığı bilinir.[229] Günümüze ulaşan Humeydî'nin *Cezvetü'l-muktebis*'i, İbn Beşküvâl'in *es-Sıla fî târîhi eimmeti'l-Endelüs*'ü, İbnü'l-Ebbâr'a ait *et-*

---

ihtimalle *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*'tür. Bk. Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VI, 146; Jorge Lirola, "Ibn al-Faradī, Abū l-Walīd", *BA*, III, 104. İbn Atıyye ise eseri *Târîhu'l-fukahâ ve'l-kudât ve'r-ruvât li'l-ilmi ve'l-edebi min ehli'l-Endelüs* şeklinde kaydetmiştir. Bk. İbn Atıyye, *Fihris*, s. 90.

[220] Biblioteca Arabico-Hispana koleksiyonunda Endülüs'te yazılan ricâl eserleri neşredilmiştir. 1882'den 1895'e kadar süren bu faaliyet ile sırasıyla İbn Beşküvâl'in (ö. 578/1183) *es-Sıla* adlı eseri (1882-83), Dabbî'nin (ö. 599/1203) *Buğyetü'l-Mültemis*'i (1884-85), İbnü'l-Ebbâr'ın (ö. 658/1260) *et-Tekmile*'si (1886-87), İbnü'l-Faradî'nin (ö. 403/1013) *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*'ü (1891-92) ve İbn Hayr'ın (ö. 575/1179) *Fehrese*'si (1893) olmak üzere toplam 10 cilt neşredilmiştir.

[221] Neşirleri hakkında bilgi için bk. Keçeli, Şeymanur, *İbnü'l-Faradî ve Târîhu Ulemâi'l-Endelüs Adlı Eserin Tanıtım ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, İstanbul, 2017, s. 75-77.

[222] Lirola, "Ibn al-Faradī, Abū l-Walīd", *BA*, III, 105.

[223] İbnü'l-Faradî'nin kaynaklarından biri olan İbn Yûnus hakkında yapılan çalışma için bk. Maribel Fierro, "İbn Yūnus, Fuente de İbn al-Faradī", *Homenaje al profesor Darío Cabanelas Rodríguez, Universidad de Granada*, 1 (1987): s. 297-314.

[224] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 32-3. Kaynakları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Keçeli, *İbnü'l-Faradî*, s. 81-94.

[225] İbnü't-Tahhân bu isimlerdendir. Bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 119.

[226] Lirola, "Ibn al-Faradī, Abū l-Walīd", *BA*, III, 110.

[227] Lenker, *The Importance of the Rihla*, s. 52.

[228] Keçeli, *İbnü'l-Faradî*, s. 101.

[229] İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, II, 55; Documentación, "Ibn Muhallab, Abū Bakr", *BA*, IV, 232.

Tekmile li-Kitâbi's-Sıla ve İbn Zübeyr'in (ö. 708/1378) *Sılatü's-Sıla* adlı eseri oluşan zeyl literatürünün ürünleridir.

Muhammed b. Fütûh el-Humeydî el-Mâyurkî'nin (ö. 488/1095) *Cezvetü'l-muktebis fî zikri vülâti'l-Endelüs ve esmâ'i ruvâti'l-hadîs ve ehli'l-fıkh ve'l-edeb ve zevi'n-nübâhe ve'ş-şi'r* adlı eseri İbnü'l-Faradî'nin *Târîh*'i üzerine yazılan ilk zeyldir.[230] Humeydî, Endülüs'te İbn Hazm ez-Zahirî ve İbn Abdilber'den istifade etmiştir. Doğu'ya rihle yapan ve Bağdat'a yerleşen Humeydî'nin Endülüs'ten çıkış tarihi 448 olarak kayıtlı olduğuna göre bu tarihten önce İbn Abdilber'den *Muvatta'* ve diğer hadis kitaplarını sema etmiş olması beklenir.[231] Humeydî, devlet adamları, âlimler ve şairlere yer verdiği eserini Bağdat'ta tamamlamış, Endülüs'ün fethinden itibaren 450 ya da 460'lı yıllarda vefat eden Endülüslü ulemayı kitabına dahil etmiştir. Onun kaynakları arasında İbn Hâris el-Huşenî, İbn Abdilber ve İbn Hayyân yer alır. Humeydî'nin başlangıçta biyografileri kronolojik olarak verdiği ve 10 bölüme ayırdığı ancak sonradan Emir İbn Mâkûlâ'nın tavsiyesine uyarak Muhammed ve Ahmed isimlerini başa alarak alfabetik düzene göre tertip ettiği söylenir.[232]

Endülüs'teki âlimlerin geneline yer veren bu çalışmalar dışında belli bir şehrin, bölgenin muhaddisleri, fakihleri ve ricâline hasredilen eserlerin de telif edildiği bilinir. Tespit edilebildiği kadarıyla bunların ilki en önemli ilim merkezi olan Kurtuba'da yaşayan âlimlere dair olup bu konuda Ahmed b. Muhammed b. Abdilber'in (ö. 338/950) Kurtuba fakihlerinin biyografilerini ihtiva eden bir çalışması bilinmektedir. İbnü'l-Faradî, *Târîh*'inde ondan istifade ettiğini belirtmiştir.[233] İbn Abdilber (ö. 463/1071) bu kitabı Ebû Hafs Ömer b. Nümâre'den (ö. 400/1009) dinlemiştir.[234] Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah et-Tücîbî de (ö. 341/952-3) Kurtuba ve Endülüs'teki fakihler ve kadılar hakkında eserler yazdığı söylenen bir başka isimdir.[235] Bunların günümüze geldiğine dair bir bilgi yoktur. Tücîbî'den başka Ahmed b. Muhammed b. Afîf'in de (ö. 410/1019) Kurtuba'daki kadılar ve fakihlerin hayat hikayelerine dair muhtasar bir eser yazdığı kayıtlıdır. Nitekim İbn Beşküvâl *es-Sıla*'da *Ahbâru'l-kudât ve'l-fukahâ bi-Kurtuba* adıyla zikredilen bu eserden iktibasta bulunduğunu belirtmiştir.[236]

---

[230] Neşirleri için bk. G. Rosselló Bordoy ve J. Haremska, "al-Humaydī Abū 'Abd Allāh", *BA*, I, 463.

[231] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 192-3.

[232] Bordoy ve Haremska, "al-Humaydī Abū 'Abd Allāh", *BA*, I, 463.

[233] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 83. İbnü'l-Faradî'nin *Târîh*'inde Ahmed b. Abdilber'den 130 yerde iktibasta bulunduğu belirtilir. Bk. Estela Navarro Ortiz, Ibn 'Abd al-Barr, Abū 'Abd al-Malik, *BA*, I, 573. Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. María Jesus Viguera, "La "Historia de Alfaquies y Jueces" de Ahmad b. 'Abd al-Barr", *Revista del Instituto Egipcio de Estudios İslámicos en Madrid*, Özel sayı, XXIII (1985-1986), s. 49-61.

[234] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 440.

[235] Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 122; Documentación, "Ibn 'Abd al-Barr, Abū Abd Allah", *BA*, I, 570.

[236] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 77. Juan Castilla, "Ahmad Ibn 'Afif", *EOBA IV*, ed. Luis Molina, Granada: CSIC, EEA, 1990, s. 113-146; a.mlf. "Ibn Afîf, Abū 'Umar", *BA*, II, 32-36.

Kurtuba'daki kadılar hakkında Huşenî de *Kudâtü Kurtuba*'yı yazmıştır.[237] Huşenî, eserde öncelikle kadılık görevini reddeden 10 ismin biyografisine yer verdikten sonra Kurtuba'da İslâm varlığından kendi devrine kadar görev yapmış 36 kadının biyografilerine kronolojik olarak yer vermiştir.[238] Huşenî kendinden önce Kurtuba'daki kadılar hakkında telifi bulunan Ahmed b. Abdilber'den iktibaslarda bulunmuştur. *Kudâtü Kurtuba*'da *Ahbâru'l-fukahâ*'da yer almayan anekdotlar da yer alır.

Her ne kadar IV. asırda Kurtuba en önemli ilim merkezi kabul edilse de Kurtuba dışındaki Endülüs şehirlerinde de tabakat yazılabilecek kadar ulema yaşıyordu. Bu şehirlerden biri Kurtuba'nın güney batısında yer alan İsticce idi. İsticceli âlimler hakkında İbn Tahhân diye tanınan İsmail b. İshâk el-Kaysî el-Kurtubî'nin (ö. 384/994) *Kitâb fî ricâli ehli İsticce* adında bir eseri olduğu bilinir.[239] İbnü't-Tahhân, İbnü'l-Faradî'nin hadis ve tarih alanında istifade ettiği ve *Târîh*'inde de nakillerde bulunduğu bir isimdir. İbnü'l-Faradî ayrıca ulemanın hayat hikayelerine dair bilgisinin iyi olduğu bilinen İbnü't-Tahhân'dan hocası Hâlid b. Sa'd'ın ricâle dair bilgilerini de elde etmiştir.[240]

Endülüs'ün güneyinde yer alan Reyye şehrinin fakihleri hakkında da eserler yazılmıştır. Ebû Muhammed Kâsım b. Sa'dân er-Reyyî'nin (ö. 347/958) *Târîhu fukahâi Reyye* adında kitabı olduğu bilinir. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*'de ve İbnü'l-Faradî *Târîh*'inde Reyyeli fakihlerin biyografilerinin bazılarında İbn Sa'dân'dan iktibaslarda bulunmuştur.[241] Yine Reyye'deki fakihler ve şairler hakkında İshâk b. Seleme el-Kaynî'nin (ö. 368/978) *Kitâb fî ahbâri Reyye min bilâdi'l-Endelüs ve husûnihâ ve vülâtihâ ve hurûbihâ ve fukahâihâ ve şuarâihâ* adında çok sayıda cüzden oluşan bir eserinin olduğu zikredilir.[242] İbnü'l-Faradî, Endülüslülerin tarihini iyi bilen ve önem gösteren Kaynî'nin, kitabını Halife II. Hakem'in emri doğrultusunda kaleme aldığını belirtir. Ayrıca onun muhaddis sayılamayacağını da ekler.[243]

IV. asrın önemli ilim merkezlerinden biri haline gelen İlbîre'de yaşamış fakihler hakkında da ricâl kitapları yazılmıştır. Ebû Abdurrahman Mutarrif b. Îsâ b. Lebîb'in (ö. 356/966) İlbîreli fakihlere

---

[237] İlk defa Julian Ribera tarafından *Historia de los Jueces de Cordoba por Aljaxani* adıyla Madrid'de 1914 senesinde yayımlanmıştır. İzzet el-Attar el-Hüseyni (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1952/1372) ve İbrahim el-Ebyârî (Kahire, 1410/1989) de eseri neşretmişlerdir.

[238] Amalia Zomeño, "Ibn Hārit el-Jusanī, Abū 'Abd Allāh", *BA*, III, 292.

[239] J. Martos Quesada, "Ibn al-Tahhān, İsmā'īl", *BA*, V, 456.

[240] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 119.

[241] J. Lirola Delgado, "Ibn Sa'dān, Qāsım", *BA*, V, 57-8.

[242] İbn Hazm, "er-Risâle fî fazli'l-Endelüs", s. 183; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 237.

[243] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 126.

dair *Kitâb fî fukahâi İlbîre* adında eser yazdığından söz edilir.[244] Önemli ilim merkezlerinden biri olan Tuleytulalı âlimlere dair Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdurrahman el-Ensârî'nin (ö. 489/1096) *Târîhu fukahâi Tuleytula ve kudâtihâ* adlı çalışması olduğu zikredilebilir. İbn Beşküvâl *es-Sıla*'da Ensârî'nin *Târîh*'inden iktibasta bulunduğunu belirtmiştir.[245]

3.3. Ricâlin Kimliğini Konu Edinen Kitaplar

Tabakat ve ricâl eserleri râvinin kimliğini tespit imkanı tanır. Bu kaynaklarda biyografileri zikredilen her âlimin tam adı isim, künye, baba ve dede adı, nisbesi ve varsa lakabını ihtiva eder. Hadis ilminde râvilerin kimliğini tespitte önemli olan bu verilere dair müstakil çalışmalar da yapılmıştır. Endülüs'te bu türde eser veren âlimlere aşağıda yer verilecektir.

Râvilerin kimlik bilgilerine dair literatürde kronoloji esas alındığında Endülüs'te ilk önce nisbelere dair eserlerin telif edildiği anlaşılmaktadır. Nisbeler, kişinin anne-babasına, kabile, mahalle, belde, şehir veya bir mesleğe aidiyetini ifade ederler.[246] Bilinebildiği kadarıyla Endülüs'te nisbelere dair en erken telif Kâsım b. Asbağ'a aittir. Onun *Kitâb fi'l-ensâb* adında 5 ciltlik bir eserinden bahsedilir.[247] Aynı dönemde yaşayan tarihçi Ahmed b. Muhammed er-Râzî'nin (ö. 344/955) de *Kitâbü'l-İstîâb fi'l-ensâb*'ı telif ettiği bilinir. Humeydî ve Makkarî Ahmed'in Endülüs'ün en meşhur neseplerine dair beş ciltten oluşan kapsamlı bir çalışma yaptığını ifade etmişler ve başarılı bulmuşlardır. *el-İstîâb*'tan Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*'inde; İbnü'l-Ebbâr ise *el-Hulletü's-siyera*'da iktibasta bulunmuştur. İbnü'l-Ebbâr'ın iktibaslarından hareketle Râzî'nin *el-İstîâb*'ta tüm Arap, Mevla ve Berberî aileler hakkında bilgi ihtiva ettiği çıkarılmıştır.[248]

İbnü'l-Faradî bu başlık altında ele alacağımız velûd âlimler arasında yer alır. Onun isim, künye, nisbe ve lakaplara dair eserlerinin çoğu günümüzde mevcuttur. Kaynaklarda *Kitâb fi'l-*

---

[244] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 173; Fierro ve Marín, "La Islamización de las Ciudades Andalusíes", s. 80; J. Lirola Delgado, "Ibn 'Īsā al-Gassānī, Mutarrif", *BA*, III, 530.

[245] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 115. Hakkında bilgi için bk. Francisco Javier Aguirre Sádaba "Ibn Mutāhir, Abū Ya'far", *BA*, IV, 301-2.

[246] Nisbeler hakkında bilgi için bk. Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, s. 159-167.

[247] İbn Hazm, "er-Risâle fî fazli'l-Endelüs", s. 184. Zehebî, *Siyer*, XV, 473.

[248] İbn Hazm, "er-Risâle fî fazli'l-Endelüs", s. 184; Luis Molina, "al-Razī, Ahmad", *BA*, VII, 161.

müştebihi'n-nisbe[249] ya da *Kitâbü'l-Müteşâbih fi esmâi'r-ruvât ve künâhum ve ensâbihim*[250] şeklinde zikredilen isim, künye ve nisbelere dair kitabının yakın zamanda farklı neşirleri yapılmıştır.[251]

İbn Hazm'ın *Cemheretü ensâbi'l-Arab* eseri bugün elde mevcut çalışmalar arasındadır.[252] 448/1056 senesinden sonra telif edildiği bilinen eserin, benzer çalışmalardan ayıran iki belirgin özelliği bulunmaktadır. Burada zikredilen Arap kabile ve aile soylarından gelen Endülüslüler ve berberi, müvelled, İsrailoğulları ve İranlıların soylarına ayırılan kısımlar eseri farklılaştıran noktalardır.[253] İbn Haldûn, (ö. 808/1406) *Kitâbü'l-İber*'de İbn Hacer *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe* ve *Tehzîbü't-Tehzîb*'de *Cemhere*'ye atıfta bulunan isimler arasındadır.[254] İhtiva ettiği neseplerle en kapsamlı ve zengin ensab eserlerinden biri kabul edilmiştir. Fetihten sonra Endülüs'e yerleşen Arap kabilelerin soyları, onların soyundan gelen yöneticiler ve şehir ve beldelerin bu kabilelerle bağlantısına dair bilgiler içermesi, *Cemhere*'yi Endülüs tarihi için kıymetli kaynaklar arasına dahil etmiştir.[255] İbn Hazm'ın Berberîlerin neseplerine dair *Nesebü'l-Berber*'i telif ettiği zikredilir.[256] İbn Hazm'ın *Cemhere*'sinde Berberîlerin neseplerine dair bir bölüm yer almasına rağmen Zehebî'nin *Neseb*'i ayrıca kaydetmesi *Nesebü'l-Berber*'in müstakil bir çalışma olduğunu düşündürmektedir.[257]

Nesep bilgisine dair eserler telif eden bir diğer isim İbn Abdilber'dir. O, *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*'ın girişi mahiyetinde *el-İnbâh alâ kabâili'r-ruvât* adlı bir başka eser telif etmiştir. *el-İnbâh*'ta *İstîâb*'ta adı geçen sahâbîlerin kabileleri, Kureyş, Ensar kabileleri ve bunların dışındakiler üç grupta işlenmiştir. Ayrıca kabilelere dair tarihî bilgiler ve lakaplar da yer almaktadır. Söz edilen kabileden hadis râvisi olanların isimleri de zikredilmiştir.[258] İbn Abdilber neseplere dair oldukça muhtasar bir eser olan *el-Kasd ve'l-ümem fi't-ta'rîf bi-usûli ensâbi'l-Arab ve'l-Acem'i* telif etmiştir.[259] Kitapta 19 başlık altında pek çok millete dair bilgiler yer almaktadır. Onun *et-Temhîd fi'l-ensâb* adıyla

---

[249] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 338.

[250] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 272.

[251] İbnü'l-Faradî, *İlmü'l-müteşâbih fi garbi'l-islâmî: kitâbü'l- müteşabih esmâi'n-nakle*, thk. Abdullah el-Ensârî, Rabat: Dâru Ebî Rakrâk, 2017/1438. İbnü'l-Faradî, *el-Müteşâbih fi esmâi nakaleti'l-hadis mine'l-ricâl ve'n-nisâ*, thk. Cemâl el-Kadîm. Rabat: er-Rabıtatü'l-Muhammediyye li'l-Ulema Merkezü'd-Dirasat ve'l-Ebhas ve İhyai't-Türas, 2019/1440.

[252] İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, thk É. Lévi -Provençal, Kahire: Dârü'l-Maarif, 1948. Yine aynı yayınevi tarafından 1962'de Abdüsselâm Muhammed Harun tarafından neşredilmiştir.

[253] Luis Molina, "The Reception of Ibn Hazm in Arabic Chronicles", *Ibn Hazm of Cordoba: the Life and Works of a Controversial Thinker*, ed. Camilla Adang, Maribel Fierro ve Sabine Schmidtke, Leiden: Brill, 2013, s. 665-6.

[254] Molina, "The Reception of Ibn Hazm in Arabic Chronicles", s. 667-671.

[255] José Miguel Puerta Vílchez, "Inventory of Ibn Hazm's Works", *Ibn Hazm of Cordoba: the Life and Works of a Controversial Thinker*, ed. Camilla Adang vd., Leiden: Brill, 2013, s. 752-3.

[256] Zehebî, *Siyer*, XVIII, 195.

[257] José Miguel Puerta Vílchez - Rafael Ramón Guerrero, "Ibn Hazm, Abū Muhammad", *BA*, III, 427.

[258] Bk. Mehmet Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, s. 167-8.

[259] İbn Abdilber, *el-Kasd ve'l-ümem fi't-ta'rif bi-usûli en-nisabi'l-Arab; el-İnbah ala kabaili'r-ruvât*, Kahire: Mektebetü'l-Kudsi, 1350.

başka bir kitabı olduğu belirtilmiştir.[260] Ayrıca İbn Abdilber mülazemet ettiği ve ricâl bilgisi yönünden istifade ettiği hocası İbnü'l-Faradî gibi künyelere dair çalışma da yapmıştır.[261] Nitekim onun *el-İstiğnâ fî ma'rifeti'l-künâ* adlı kitabı bugün elde mevcuttur.[262] Eser sahâbe tabakasından itibaren isimleri ile bilinmeyip künyeleri ile meşhur olan ricâli konu edinmiştir.

Endülüslüler belirli bir şehirde yaşayanların neseblerini ihtiva eden eserler de kaleme almışlardır. Bunlardan biri Mutarrif b. Îsâ el-Gassânî'ye (ö. 356/966) ait olan *Kitâb fi ensâbi'l-Arabi'n-nâzilîn bi-İlbîre ve ahbârihim* adını taşımaktadır.[263] Fetihten hemen sonra Dımaşklı Arapların İlbîre'ye yerleştirildiği zikredilmişti. Bu durumda söz konusu eserin Suriye bölgesindeki Arapların nisbelerini ihtiva ettiği anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Faradî'nin lakablara dair çalışması da günümüze ulaşmıştır.[264] Eserde lakap takmanın hükmüne dair birkaç ayet ve bazı hadislerin yanı sıra lakabın İslâm kültüründeki pratiğinden söz edilmiştir. Alfabetik olarak 600'den fazla lakap ihtiva eden eser, adeta bir lakap sözlüğü mahiyetindedir. Mezkûr lakapların çoğu Meşrikte kullanılanlardır. Kitapta Endülüslülerin kullandığı lakaplara dair Şebtûn, Futays, Düreyvîd gibi lakaplar örnek olarak verilmektedir.[265] İbnü'l-Faradî'nin kitabını telif ederken başvurduğu kaynaklar arasında Yahyâ b. Maîn, Abdülganî el-Ezdî, Ebû Bişr ed-Dülâbî, Ebû Saîd İbn Yûnus, Ukaylî, Yahyâ b. Mâlik b. Âiz yer alır.[266]

Yine İbnü'l-Faradî'nin isimlerin doğru okunuşu ile alakalı *Kitab fi'l-mü'telif ve'l-muhtelif fi esmâi'r-ricâl*'i zikredilmelidir.[267] Günümüzde kayıp olan çalışmayı İbn Beşküvâl güzel bulmuş, Dabbî ise eserden büyük bir kitap olarak söz etmiştir.[268] Abdullah b. Fütûh el-Fihrî el-Buntî'nin (ö. 462/1069) de *Kitab fi'l-mu'telif* adında bir eseri olduğu kayıtlıdır.[269]

Endülüs'te, yaşı büyük râvinin küçük râviden rivayeti konusunda birtakım eserler de telif edilmiştir. Mesleme b. Kâsım'ın (ö. 353/964) bu türde eser yazan isimlerden olduğu anlaşılmaktadır. Mesleme, Endülüs'te ve Doğu'da pek çok muhaddisten istifade etmiştir. 320'den önce çıktığı

---

[260] Fierro vd., "Ibn 'Abd al-Barr, Abū 'Umar", *BA*, I, 582.

[261] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VIII, 127-8.

[262] *Kitâbü'l-İstiğnâ fi ma'rifeti'l-meşhûrîn min hameleti'l-ilm bi'l-künâ*, thk. Abdullah Merhul es-Sevalime, I-IV, Riyad: Darü'l-Âsıme, 2013/1433.

[263] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VII, 19; Lirola, "Ibn 'Īsâ al-Gassānī, Mutarrif", *BA*, III, 530.

[264] Dımaşk'taki Mektebetü'z-zâhiriyye'deki 1025 numaralı nüsha esas alınarak neşredilmiştir. İbnü'l-Faradi, *Kitâbü'l-Elkâb* thk. Muhammed Zeynühüm Muhammed Azeb, Beyrut: Dâru'l-Cil, 1992. *Müntahab min kitâbi'l-elkâb* ismi kayıtlı olan nüshada 651 tarihi yazılıdır. Bk. Delgado "Ibn al-Faradī, Abū l-Walid", *BA*, III, 103.

[265] Lirola, "Ibn al-Faradī, Abū l-Walīd", *BA*, III, 103.

[266] Lirola, "Ibn al-Faradī, Abū l-Walīd", *BA*, III, 103-4.

[267] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 338.

[268] Dabbî, *Buğyetü'l-mültebis*, s. 434.

[269] Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, VI, 101; F. J. Aguirre Sádaba, "al-Būntī, Abū Muhammad", *BA*, I, 286.

yolculuğunda İfrîkıye, Irak, Yemen, Şam ve Mısır bölgelerinde çok sayıda hadis toplamıştır. Endülüs'e döndükten kısa süre sonra kör olan Mesleme'den Endülüslerin çok sayıda hadis işittiği belirtilir.[270] İbn Hacer de müşebbiheden ve zayıf bir râvi olduğunu belirttiği Mesleme'nin biyografisine yer verir, onun *Mâ ravâ el-kibâr ani's-siğâr* adında eseri olduğunu zikreder.[271]

Endülüslüler Doğu'da telif edilen ricâl eserlerine dair çalışmalar da yapmışlardır. Nesâî'nin bugün kayıp olan *Kitâbü'l-Esmâ ve'l-künâ* adlı eseri üzerine Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Muhammed b. Vehb b. Meserre et-Temîmî'nin (ö. 394/1004) ihtisar yazdığı belirtilir. İbn Beşküvâl bu eseri güzel ve faydalı bulur. Aslen Medînetü'l-Ferecli (Guadalajara) olan Ebû Zekeriyyâ, dedesi Vehb b. Meserre dışında ricâl âlimi Abdülganî el-Ezdî'den de istifade etmiştir.[272] Yine Nesâî'nin *Kitâbü'l-Esmâ ve'l-künâ* adlı eseri üzerine Kâdî İbn Müferric de babları yeniden düzenleyerek bir tebvîb çalışması yapmıştır. Bu eseri talebesi İbnü'l-Faradî elde etmiş, ondan da İbn Abdilber dinlemiştir.[273]

3.4. Fehrese Türü Eserler

Endülüslü âlimler IV. asırdan itibaren istifade ettikleri hocaları ve onlardan okudukları kitapların isimlerini, elde ettikleri kitapların kendilerine ulaşan rivayet tariklerini fehrese türü eserlerde kaydetmişlerdir. Endülüs'te bu türdeki eserlere fehrese ve bernâmec denmiş ve bu türler aynı anlamda kullanılmıştır.[274] Dönem itibariyle Fehrese literatürünün ilk örneklerinin IV./X. asırda yazıldığı görülmektedir.[275] Bu dönemin kapsamında kalan VI. asırdaki fehreselerden hareketle dönemin fehreselerinin tasnif tarzı tanımlansa da IV. asırdan V. asrın ilk yarısına kadarki zaman diliminde Endülüs'te yazılan hiç bir fehrese ve bernâmecin günümüze ulaşmamış olması, bu fehreselerin tasnif tarzı hakkında bize bilgi sunmamaktadır. Dolayısıyla bu başlık altında ele alınacak fehreselerin alfabetik ve hoca esaslı yazılıp yazılmadığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bugün kayıp olan fehreselerin muhtevası hakkında İbn Atıyye, Kâdî İyâz ve İbn Hayr'ın fehreselerinden hareketle kısmen bilgi sahibi olmamız mümkündür.

Tespit edilebildiği kadarıyla Endülüslülerin yazdığı ilk fehresenin İbn Nâsıh diye bilinen Abdülvehhâb b. Muhammed el-Endelüsî'ye (ö. 328/939) ait *Fihrist* olduğu söylenebilir.[276] İbn Nâsıh'ın

---

[270] Ayrıntılı bilgi için bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 163-5.

[271] İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, I-X, Beyrut: Mektebü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, 2002/1423, VIII, 62.

[272] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 306; Documentación, "Ibn Masarra al-Tamīmī, Abū Zakarīyâ" *BA*, IV, 155.

[273] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 267.

[274] Eşer, *Hadis İlminde Fehrese Literatürü*, s. 17-8.

[275] Eşer, *Hadis İlminde Fehrese Literatürü*, s. 113-4.

[276] Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 229.

dilci olduğu ve mesâil ağırlıklı fıkıhla ilgilendiği bilinir.[277] Önceki bölümde hadis eserlerinin rivayetinde sık sık karşımıza çıkan Bâcî ailesinin üyelerinin de fehreseleri olduğu bilinmektedir. Ebû Muhammed el-Bâcî (ö. 378/989), oğlu Ebû Ömer Ahmed b. Abdullah ve torunu Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Bâcî'nin rivayet hakkı aldıkları eserleri kaydettikleri fehreseleri olduğu bilinir.[278] Doğu'ya beraber seyahat eden ve hocaları ortak olan Ebû Ömer ve oğlu Ebû Abdullah'ın fehreseleri müşterek kaleme alınmıştır. Her üç ismin fehreselerine ders aldıkları hocaları, okudukları eserlerin adları ve rivayet tariklerini kaydettikleri söylenebilir. Ebû Muhammed el-Bâcî *Muvatta'*[279] başta olmak üzere Nesâî'nin *Sünen*'i[280], İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i[281] ve Vekî' b. Cerrâh'ın *Musannef*'ini[282] rivayet etmiştir. Oğlu Ebû Ömer'in ise okuduğu kitaplar arasında *Sahîh-i Buhârî*'nin Mervezî rivayeti[283] yer alırken Ebû Abdullah *Muvatta'*[284]*, Sahîh-i Buhârî*'nin Mervezî rivayeti[285], Müslim'in *Sahîh*'i[286] Nesâî'nin *Sünen*'i[287] ve Vekî' b. Cerrâh'ın *Musannef*'ini[288] rivayet etmiştir.[289]

Fehresesi olan âlimlerden biri de Ebû Ömer Ahmed b. Abdurrahman el-Absî el-İşbîlî'dir (ö. 379/989). Kurtuba, İlbîre ve Sarakusta'da İbn Lübâbe, Ahmed b. Hâlid, Eslem b. Abdülaziz, Sâbit b. Hazm ve Muhammed b. Futays gibi devrin öne çıkan isimlerinden ders almıştır. 319 senesinde Doğu'ya rihle yapmış, Ebû Ca'fer el-Ukaylî ve İbnü'l-A'râbî gibi muhaddislerden ders almıştır. İbn Beşküvâl, Ebû Ömer el-Absî'nin ders aldığı pek çok hocasını *Bernâmec*'inde kaydettiğini belirtir.[290] İbn Hayr ise bernâmec yerine fehrese olarak kaydetmiştir.[291] Absî, Endülüs'te fehrese yazan ilk isimlerden sayılabilir. Ancak onu diğer fehrese yazan âlimlerden farklılaştıran nokta Doğu'ya rihle yapması ve Doğu'da ders aldığı hocalarını da fehresesine kaydetmiş olmasıdır. Söz gelimi Ebû Muhammed el-Bâcî 50 yıl hadis rivayetiyle ilgilenmesine ve fehrese yazmasına rağmen Doğu'ya rihle yaptığına dair bilgi

[277] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-endelüs*, I, 374.

[278] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 522-523.

[279] Ebû Muhammed'e ulaşan *Muvatta'* rivayeti için bk. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 112, 114, 138.

[280] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 149.

[281] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 171-2.

[282] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 166.

[283] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 133-4.

[284] Ebû Abdullah'a ulaşan *Muvatta'* rivayeti için bk. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 112, 114, 138.

[285] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 133-4.

[286] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 122; İbn Hayr, *Fehrese*, 138

[287] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 149.

[288] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 166.

[289] Naklettikleri eserler hakkında bilgi için ayrıca bk. Vizcaíno, "Los al-Bāyī al-Lajmī de Sevilla", s. 462-4.

[290] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 39; Documentación, "al-'Absī, Abū 'Umar", *BA*, I, 47.

[291] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 534.

mevcut değildir. Absî'nin *Fehrese*'si günümüze ulaşsaydı IV. asrın başlarında Doğu'ya giden bir Endülüslü muhaddisin rihle haritasının çıkarılması mümkün olabilirdi.

Ebû Bekr Abbâs b. Asbağ el-Hemdânî el-Hicârî (ö. 386/918-9) fehrese yazan IV. asır âlimleri arasında yer alır.[292] Abbâs b. Asbağ, İbn Eymen başta olmak üzere Kâsım b. Asbağ, Abdullah b. Yûnus, Hasan b. Sa'd b. İdrîs (ö. 332/944) ve Muhammed b. Kâsım gibi dönemin diğer hocalarından ders almıştır. Doğu'ya rihle yaptığına dair kayıt yoktur. Bir süre İşbîliye'de ders almıştır. Yazdıklarında zabt sahibi olduğu söylenir. Naklettiği hadislerde bazen vehmettiği de ifade edilmiştir. İbnü'l-Faradî, ondan tüm rivayetlerinin icazetini almıştır.[293] Önceki bölümde kitap rivayetinde sık sık karşılaştığımız isimlerden biri olan Abbâs'ın rivayet ettiği hadis kitapları arasında *Muvatta'*ın Yahyâ ve İbn Bükeyr rivayetleri,[294] Nesâî'nin *Sünen*'i[295] ve İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i[296] yer alır. Fehresesi olduğu kaydedilen isimlerden biri de İsticce kadılığı yapan ve İbn Nüfeyl olarak bilinen Ebû Eyyûb Süleyman b. Halef'dir (ö. 408/1017).[297] İbn Nüfeyl'in Bezzâr'ın *Müsned*'ini rivayet ettiği bilinmektedir.[298]

Bir diğer Endülüslü âlim Ebü'l-Mutarrif el-Kanâziî'nin (ö. 413/1022) de *Fehrese*'sinin olduğu bilinmektedir. İbn Hayr Kanâziî'nin *Fehrese*'sini Ebû Muhammed b. Attâb'tan, o da babasından nakletmiştir.[299] İbn Hayr'ın Fehrese'sinde zikredilen rivayet hakkı alınmış eserlerin senedlerinden anlaşıldığına göre Kanâziî'nin okuduğu eserler arasında Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i[300] başta olmak üzere İbn Bükeyr'in *Muvatta'* rivayeti,[301] Hammad b. Seleme'nin *Musannef*'i[302] ve İbn Ebî Şeybe'nin *Müsned*'i[303] yer almaktadır. Kanâziî'nin *Fehrese*'sinde bu eserlerin senedlerinin kaydedilmiş olması muhtemeldir. Muranyi Kayravan'da yer alan *Şerhu'l-Muvatta* el yazmasında *Fehrese*'nin bir parçasının bulunduğunu belirtmiştir. Çünkü Kanâziî bu eserinde kullandığı öncelikli kaynakları belirtmiştir.[304]

---

[292] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 533.

[293] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 389-390. Documentación, "al-Hiyārī, Abū Bakr 'Abbās", *BA*, A, 58.

[294] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 79, 119-120; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 118-20.

[295] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 69; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 149-150.

[296] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 172.

[297] J. M. Vizcaíno Plaza "Ibn Nufayl, Abū Ayyūb", IV, 340. İbn Nüfeyl hakkında bilgi için bk. İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 273.

[298] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 178-9.

[299] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 535.

[300] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 142.

[301] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 119.

[302] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 173-4.

[303] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 178.

[304] Cristina de la Puente, "al-Qanazi'ī, Abū l-Mutarrif", *BA*, VII, 60-61.

Ebû Abdullah İbnü'l-Hazzâ (ö. 416/1025) *Fihrist* yazan hadis âlimleri arasındadır.[305] Kadı Ebü'l-Velîd Yûnus b. Abdullah b. Mugîs'in (ö. 429/1038) de bir *Fehrese*'si olduğu bilinir.[306] Ebü'l-Velîd doğduğu Kurtuba'da İbnü'l-Ahmer'den Nesâî'nin *Sünen*'ini,[307] Ebû Îsâ'dan *Muvatta'*ı [308] dinlemiştir. Ebû Bekr es-Selîm (ö. 367/978), Muhammed b. Yebkâ İbn Zerb (ö. 381/991), İbn Ebî Zemenîn (ö. 399/1008), İbn Ebî Düleym gibi devrin önemli muhaddis ve fakihlerinden ders almıştır. Doğu'ya rihle yapmayan Ebü'l-Velîd, Dârekutnî ve İbn Ebî Zeyd el-Kayravânî'nin de aralarında bulunduğu bazı âlimlerden mektup yoluyla eserlerinin rivayet hakkını almıştır. Ebü'l-Velîd'den istifade eden, ondan hadis kitaplarını sema eden isimler arasında V./XI. asrın önemli âlimlerinden olan Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ (ö. 467/1074), İbn Abdilber, İbnü't-Tallâ' ve Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) bulunmaktadır.[309] Önemli hocalardan hadis eserlerinin rivayet hakkını almış, ayrıca V. asrın önemli simalarına hocalık yapmış Ebü'l-Velîd'in kayıp olan fehresesinde rivayet ettiği hadis eserlerinin senedlerini kaydetmiş olması muhtemeldir.

Ebû Ömer et-Talemenkî (ö. 429/1038) *Fehrese*[310] yazan IV./X. asrın meşhur simalarındandır. Talemenkî'nin Endülüslü hocaları Ebû Ca'fer Ahmed b. Avnullah (ö. 378/988), Kadı İbn Müferric (ö. 380/990), Muhammed b. Yebkâ b. Zerb gibi çoğunlukla hadis ve fıkıh âlimleriydi. Talemenkî, 375-381 yılları arasında Doğu'da kalmış, hadis, fıkıh, kıraat alanlarında yetişerek Endülüs'e dönmüştür. Endülüs'te Meriyye, Mürsiye, Sarakusta şehirlerine gitmiş, buralarda pek çok talebeyi yetiştirmiştir. İbn Abdilber ve Hâtim b. Muhammed et-Trablusî onun talebelerinden bazılarıdır.[311] Talemenkî'nin fehresesinin muhtevasında rivayet ettiği *Muvatta'*[312] İbn Ebî Şeybe'nin *Müsned*'i[313] ve Bezzâr'ın *Müsned*'i[314] gibi hadis kitaplarının isnadlarının olduğu söylenebilir. Öte yandan Talemenkî'nin fehresesi en çok okunan fehreseler arasında zikredilmiştir.[315]

Fehrese kaleme alan Endülüslü âlimler arasında eş-Şentecâlî (ö. 436/1045) olduğu da bilinir.[316] Şentecâlî, 391 senesinde Doğu'ya rihle yapmış, Mekke'de yaklaşık 40 sene kaldığı bilinen Şentecâlî, 430 senesinde Endülüs'e dönmüştür. İbn Hayr Şentecâlî'nin *Fehrese*'sini talebesi Ebû Muhammed b.

---

[305] Kâdî İyâz, *el-Gunye,* s. 229.

[306] İbn Hayr, *Fehrese,* s. 529.

[307] İbn Atıyye, *Fihris,* s. 91.

[308] Fierro, "La Fahrasa de Ibn al-Ṭallā'", s. 284-5. İbn Atıyye, s. 91; Kâdî İyâz, *el-Gunye,* s. 29.

[309] İbn Beşküvâl, *es-Sıla,* II, 333-5; Mayte Penelas, "Ibn al-Saffār, Abū l-Walīd Yūnus", *BA,* V, 73-77.

[310] İbn Atıyye, *Fihris,* s. 111; Kâdî İyâz, *el-Gunye,* s. 230; İbn Hayr, *Fehrese,* s. 528.

[311] İbn Beşküvâl, *es-Sıla,* I, 84-6; ayrıntılı bilgi için bk. Fierro "al-Talamankī, Abū 'Umar", *BA,* VII, 413-431.

[312] İbn Atıyye, *Fihris,* s. 109; Kâdî İyâz, *el-Gunye,* s. 30.

[313] Fierro, "La Fahrasa de Ibn al-Ṭallā'", s. 287.

[314] Fierro, "La Fahrasa de Ibn al-Ṭallā'", s. 287.

[315] Eşer, *Hadis İlminde Fehrese Literatürü,* s. 26.

[316] İbn Hayr, *Fehrese,* s. 531.

Attâb'tan elde etmiştir. Doğu'da uzun süre kalan Şentecâlî'nin *Fehrese*'sinin muhtevasını özellikle Mekke'deki tedris faaliyetleriyle elde ettiği eserlerin kayıtlarının oluşturması muhtemeldir.

Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah b. Mîkel (ö. 436/1045) bernâmec yazan âlimlerdendir.[317] Aslen Mürsiyeli (Murcia) olan İbn Mîkel'in ricâl bilgisinin iyi olduğu belirtilir.[318] Günümüzde mevcut olan fehreselerde İbn Mîkel'in elde ettiği hadis kitaplarının senedleri yer almasına rağmen onun *Bernâmec*'inin nakledildiğine dair bilgi bulunmaz. Ancak İbn Beşküvâl'in *es-Sıla* adlı eserinde "esmâu ricâli nakaletihi" ibaresinden hareketle onun eser tahammül ettiği hocalarının adlarını kaydettiği bir bernâmecinin olduğunu söylemek mümkündür.[319]

Ebû Amr es-Sadefî es-Sefâkusî (ö. 440/1048) de fehrese sahibi isimler arasındadır.[320] Sefâkusî sonradan Endülüs'e gelen kimselerdendir. Endülüs'e gelmeden önce Doğu'ya rihle yapmış, Irak, Şam, Hicaz ve Mısır gibi bölgelerde ilim tahsil etmiştir. Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) onun Doğu'da istifade ettiği hocaları arasındadır. Kendisinin söylediğine göre Ebû Nuaym'dan yaklaşık 100 bin hadis yazmıştır. 436 senesinde Kurtuba'ya gelmiştir. Burada pek çok kimse kendisinden hadis nakletmiştir. Sefâkusî Kurtuba'dan ayrılmış, iki yıl boyunca Tuleytula, Veşka gibi Endülüs'ün farklı ilim merkezlerinde dolaşmıştır. Daha sonra Endülüs'ten ayrılıp Kayravan'a gitmiştir.[321]

Endülüs'ün en önemli kıraat âlimlerinden Ebû Amr ed-Dânî'nin (ö. 444/1052) de fehrese müellifi olduğu bilinmektedir.[322] İbn İfrânik olarak meşhur olan Ebü'l-Âsî Hakem b. Muhammed'in (ö. 447/1055) de bir *Bernâmec*'i olduğu söylenir.[323] 381/991 senesinde hac ve ilim maksatlı rihleye giden İbn İfrânik, Mekke, Mısır ve Kayravan'da ilim tahsil etmiştir. Hadis naklinde sika ve müsnid olarak değerlendirilmiştir. Uzun bir ömür yaşadığı için rivayetleri âlî olmuştur.[324] *Muvatta'*ın Yahyâ[325] ve İbn

[317] J. M. Fórneas Besteiro - A. Rodríguez Figueroa, "Ibn Mīqul, Abū l-Walīd", *BA*, IV, 194.

[318] Ayrıntılı bilgi için bk. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VIII, 34.

[319] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 157.

[320] Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 229; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 533.

[321] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 22-25.

[322] Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 230; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 526.

[323] Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, I, 372. İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*'de ondan nakilde bulunmuştur. Bk. J.M. Fórneas Besteiro - A. Rodríguez Figueroa, "Ibn Frānk, Abū l-Āsī", *BA*, III, 177.

[324] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 210-1.

[325] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 79. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 118.

Bükeyr[326] rivayetlerinin yanı sıra *Sahîh-i Buhârî*[327], Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i,[328] ve Nesâî'nin *Sünen*'i[329] ve İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'ini[330] rivayet etmiştir.

Fehrese yazdığı bilinen âlimlerden biri de Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Havlânî (ö. 448/1057) idi.[331] İşbîliyeli olan Havlânî, Endülüs'te çok sayıda hadis âliminden ders almış, hadisleri kayıt altına almaya, cem' ve nakletmeye büyük önem vermiştir. Hadis rivayetinde müksir hafız ve sika sayılmıştır.[332] İbn Hayr, onun fehresesini *Kitâbü'l-İstizkâr fî'r-rivâyât ve tesmiyeti'ş-şuyûhi'r-ruvât lehâ ve'l-icâzât* adıyla kaydetmiş, eserin dört cilt olduğunu belirtmiştir.[333] Aynı yıl vefat eden Ebû Muhammed Abdullah b. el-Velîd b. Sa'd b. Bekr (ö. 448/1056) de *Fehrese*'si olduğu söylenen Endülüslü âlimler arasındadır.[334] Aslen Karmûneli olan Ebû Muhammed erken yaşta Endülüs'ten ayrılmış ve Mısır'a yerleşmiştir. Mısır'da hadis rivayet etmiş, rivayetinde sika kabul edilmiştir. Kudüs'te vefat etmiştir.[335] Ebû Mervân Abdülmelik b. Ziyâdetillah et-Tubnî'nin (ö. 457/1065) bir fehrese yazdığından ise Kâdî İyâz'ın bu fehreseyi gördüğünü zikretmesi ve ondan yaptığı nakiller sayesinde haberdarız.[336]

Kitap rivayetinde önemli isimlerden biri olan Muhammed b. Attâb'ın (ö. 462/1069) Fehrese yazdığı bilinir.[337] İbn Attâb, el-Kanâziî (ö. 413/1022), İbn Bennûş (ö. 415/1024), Kadı İbnü's-Saffâr (ö. 429/1037) ve Ebû Abdullah b. Nebât (ö. 429/1037) gibi devrin önde gelen ulemasının yanında ilim tahsil etmiştir. Hem fakih hem de hadis ve isnadda uzman olarak bilinir. Pek çok ilim dalında uzmanlaşmış bir isimdir. Şura heyetinde görev aldığı ve kendisine fetva sorulduğu kaydedilmiştir.[338] Günümüze ulaşan fehreselerden hareketle Muhammed b. Attâb'ın Muvatta'ın Yahyâ el-Leysî[339], İbn Bükeyr[340] ve

---

[326] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 119-20.

[327] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 67; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 134.

[328] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 81; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 141.

[329] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 69; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 149-150.

[330] Bk. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 172.

[331] Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 229.

[332] Hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 164-5; A. Rodríguez Figueroa, "Ibn Galbūn, Abū 'Abd Allāh", *BA*, III, 196.

[333] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 525.

[334] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 530.

[335] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 362-3. Documentación, "Ibn Sa'd, Abū Muhammad", *BA*. V, 48.

[336] Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, s. 185; Yücel, *Mağribli Muhaddis Kâdî 'Iyâz ve Hadis Usûlü Eseri*, s. 123.

[337] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 137; Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 229; İbn Hayr, *Fehrese*, s.524

[338] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 174-7.

[339] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 79, 107; Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 29-31; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 117-8.

[340] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 119.

Ka'nebî rivayetleri[341], *Sahîh-i Buhârî*[342], Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i,[343] Nesâî'nin *Sünen*'i[344], Vekî' b. Cerrâh'ın *Musannef*'i[345] ve İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i[346] gibi hadis eserlerini rivayet ettiği bilinmektedir.[347] Bugüne ulaşmayan *Fehrese*'sinde bu eserlerin rivayet tariklerinin kayıtlı olduğu söylenebilir. Onun *Fehrese*'sinin âlî isnadları sebebiyle rağbet gördüğü belirtilmiştir.[348]

İbn Abdilber'in de okuduğu pek çok eserin rivayet tariklerini kaydettiği bir fehrese yazdığı bilinir.[349] Bugün mevcut olmayan fehresenin sonraki fehreselerdeki kitap rivayet tariklerinden yola çıkılarak yeniden inşa çalışması yapılmıştır.[350] Önceki bölümde görüldüğü gibi İbn Abdilber'le beraber adı sık sık kitap rivayet tariklerinde zikredilen Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ da fehrese yazan isimler arasındadır.[351] Ebû Ömer'in fehresesi de günümüze ulaşmamıştır. Ancak onun fehresesinde yer alması muhtemel kitaplardan bazıları şunlardır: *Muvatta'*ın Yahyâ[352] ve Ka'nebî rivayetleri,[353] İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i,[354] *Sahîh-i Buhârî,*[355] ve *Sahîh-i Müslim*,[356] Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i[357] ve Nesâî'nin *Sünen*'i.[358]

Aynı dönemde yaşamış Trablusî'nin (ö. 469/1076) de fehrese yazdığı bilinir.[359] Fehreselerde zikredilen kitap rivayet tariklerinden hareketle onun *Fehrese*'sinde elde ettiği *Muvatta'*ın Yahyâ[360] ve

---

[341] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 121.

[342] Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 34.

[343] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 81-82; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 142.

[344] Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 163; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 149-150.

[345] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 87; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 166.

[346] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 171-2.

[347] Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 162-165.

[348] Eşer, *Hadis İlminde Fehrese Literatürü*, s. 26.

[349] Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 227; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 526.

[350] İbn Hayr'ın *Fehrese*'sindeki kitap rivayet tariklerinden hareketle İbn Abdilber'in elde ettiği 111 eserin belirlenip fehresesinin inşa edilmesi için bk. Eşer, *Hadis İlminde Fehrese Literatürü*, s. 247-250.

[351] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 533

[352] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 78-9; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 116.

[353] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 120-1.

[354] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 171-2.

[355] Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 33. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 132.

[356] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 84-85, 130. Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 36; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 139.

[357] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 82.

[358] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 85. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 150.

[359] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 529.

[360] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 79-80, 107; Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 30-1; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 118.

İbn Bükeyr[361] rivayetleri, Nesâî'nin *Sünen*'i,[362] *Sahîh-i Buhârî*[363] ve *Sahîh-i Müslim*[364] gibi eserlerin isimleri ve rivayet tarikleri olduğu söylenebilir. Ebü'l-Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081) de fehrese yazan isimlerdendir.[365] Muhammed b. Şureyh er-Ruaynî'nin (ö. 476/1084) bernâmec ya da fehresesi olduğu zikredilir. İbn Hayr ise *Fehrese* olarak kaydetmiştir.[366] Ruaynî'nin akranı olan ve pek çok hadis kitabını rivayet eden İbnü'd-Delâî el-Uzrî'nin (ö. 478/1085) de *Fehrese*'si olduğu bilinir.[367]

Tüm bu verilerden hareketle fehrese telif eden Endülüslü âlimlerin listesinin oldukça kabarık olduğu anlaşılmaktadır. Neredeyse her Endülüslü âlim fehrese yazmış gibidir. Belki de Endülüslülerin rihlelerinde pek çok eser dinlemeleri ve bu eserlerin icazetlerini almaları, onları bu faaliyetleri kayıt altına almaya sevk etmiş ve böylece bu tür hızla yaygınlaşmıştır. Dolayısıyla rihle yapan âlimlerin çoğalması, icazetlerle elde edilen kitapların artması ve fehreselerin telif edilmesinin paralel olarak geliştiği ve tüm bu gelişmelerin arasında yakın bir irtibat olduğu söylenebilir.

3.5. Ricâl Üzerine Yazılmış Diğer Eserler

Bu başlık altında Endülüs'te telif edilen ricâl türleri arasında belli bir gruba dahil edilemeyen eserler üzerinde durulacaktır. Bunlar arasında bir ricâl eseri üzerine yazılan zeyl türü çalışmalar olabildiği gibi bir muhaddisin hocalarının isimlerini ortaya koyan kitaplar de yer almıştır.

İbn Vaddâh *Tesmiyetü ricâli Abdillah b. Vehb* adında bir eser telif etmiştir.[368] İbn Vaddâh'ın İbn Vehb'in hem *Muvatta'* nüshasını hem de *Câmi'*ini elde ettiği daha önce zikredilmişti. İbn Vaddâh'ın adı geçen iki eserde zikredilen hocaların isimlerini bu kitapta topladığı anlaşılmaktadır. Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman b. Esed'in (ö. 395/1004) de benzer bir şekilde *Tesmiyetü şuyûhi Ebî Abdirrahman en-Nesâî* adlı eseri olduğu bilinir.[369] Nesâî'nin *Sünen*'ini Hamza el-Kinânî'den dinleyen İbn Esed'in, bu rivayeti esas alarak böyle bir çalışma yaptığı düşünülebilir.

İbn Ehî Rebî'nin (ö. 318/931) *Kitâb fî ma'rifeti'r-ricâl alâ hurûfi'l-mu'cem* adlı geniş ve kapsayıcı bir eserinin olduğu bilinir.[370] Hadiste ve ricâlde uzman olan İbn Ehî Rebî'den çok sayıda kişi

---

[361] Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 162; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 119.

[362] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 85; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 150-1.

[363] İbn Atıyye, *Fihris*, s. 65-6; Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 33; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 134.

[364] Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 36; İbn Atıyye, *Fihris*, s. 68; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 137-8.

[365] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 526.

[366] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 523.

[367] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 527.

[368] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 277.

[369] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 276.

[370] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 228.

istifade etmiştir. Mısırlı tarihçi Ebû Saîd İbn Yûnus (ö. 347/958) da ondan Doğu'da istifade eden kimselerdendir.[371] İbn Ehî Rebî'nin eserinin hangi tabakadaki ya da bölgedeki ulemayı kapsadığı bilinmemektedir.

Mesleme b. Kâsım'ın (ö. 353/964) Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'i üzerine zeyl çalışması yaptığı bilinmektedir. Eserinin adı *es-Sıla li't-Târîhi'l-kebîr li'l-Buhârî* ya da *ez-Zeyl alâ tabakâti'l-muhaddisîn* olarak kayıtlıdır.[372] İbn Hacer, zayıf olarak nitelediği Mesleme'nin biyografisinde onun Buhârî'nin *Târîh*'inde almadığı ricâle dair bir "Târîh" telif ettiğini belirtir. Büyük ihtimalle bu eserden bahseden İbn Hacer kitabın tek cilt ancak oldukça yararlı olduğunu belirtmiştir.[373] Dolayısıyla adı geçen zeylin İbn Hacer tarafından görüldüğü ve kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bâcî'nin *et-Ta'dîl ve't-tecrîh li-men harrace lehü'l-Buhârî fi'l-Câmii's-sahîh* adlı eseri günümüze ulaşmıştır.[374] Detaylı ve açık bir üslupla kaleme aldığı mukaddimesinde Bâcî, gelen talepler doğrultusunda Buhârî'nin *Sahîh*'inde kendi hocalarından sahâbe tabakasına kadar zikrettiği râvilerin isimlerini tasnif ettiğini belirtir.[375] Bâcî devamında kaynaklarını, elde ettiği rivayet tariki ile birlikte zikretmiş, Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'i, *et-Târîhu'l-kebîr*'i, *Sahîh-i Müslim* ve İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl* eserlerini Doğu'da Ebû Zer el-Herevî'den tahammül ettiğini belirtmiştir.[376] Bâcî bu kaynaklar dışında Ebû Zer el-Herevî ve Hatîb el-Bağdâdî gibi hocalarının müzakere meclislerinde sorduğu sorular ve not ettiği bilgileri de kitabında kullandığını belirterek şifahi kaynaklarını açıklamıştır.[377] Mukaddimede cerh-ta'dîl ile ilgili meseleleri 7 bâbda ele almış,[378] devamında Buhârî ve hayatı ile ilgili bilgiler vermiştir.[379] Eserde râviler alfabetik sıralanmıştır.

4. Garîbü'l-hadîs Eserleri ve Hadis Şerhleri

Garîbü'l-hadîs, hadis metinlerinde geçen, anlamı herkes tarafından bilinmeyen veya nadir kullanıldığı için garîb sayılan kelimelerin açıklandığı eserlerdir. Endülüs'te *Muvatta'* üzerine yazılan garîbü'l-hadîsler ve şerhler daha önce incelenmişti. Bu başlık altında Endülüslülerin telif ettiği diğer

---

[371] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 360.

[372] Mónica Rius, "Ibn al-Qāsim, Maslama", *BA*, IV, 374.

[373] İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, VIII, 61.

[374] Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh li-men harrace lehü'l-Buhârî fi'l-Câmii's-sahîh*, nşr. Ebû Lübâbe Hüseyin, I-III, Riyad, 1406/1986.

[375] Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, I, 273.

[376] Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, I, 273-5.

[377] Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, I, 278-9.

[378] Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, I, 280-307.

[379] Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, I, 307-311.

garîbü'l-hadîslerden söz edilecektir. Ebû Ubeyd ve İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-hadîs* adlı eserlerinin Endülüs'e III. asır bitmeden intikal ettiği önceki bölümde üzerinde durulan hususlardan biriydi. Her ikisi, Huşenî başta olmak üzere Endülüs'te hadis ve dil ile ilgilenen ulemanın muhteva ve yöntem açısından etkilendikleri çalışmalar olmuştur.

Muvatta' üzerine garîbü'l-hadîs ağırlıklı bir şerh kaleme alan İbn Habîb es-Sülemî'nin *Garîbü'l-hadîs* adında başka bir kitabının daha olduğu kayıtlıdır. İbnü'l-Faradî'nin her iki kitabı peş peşe zikretmesinden hareketle adı geçen *Garîbü'l-hadîs*'in ayrı bir eser olduğu söylenebilir.[380] Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî'nin (ö. 286/899) de *Kitâbü Garîbi'l-hadîs* adlı bir eseri olduğu bilinir. Huşenî bu eserinde uzmanlaştığı iki alan olan hadis ve dil ilmini birleştirmiş, hadislerdeki kapalı ifadelerin şerhini yapmıştır. 20 cildi aştığı belirtilen kitapta 11 cildinde merfu hadislere, 6 cildinde mevkuf hadislere ve 5 cildinde ise maktu hadislere yer verilmiştir.[381] Huşenî, bu eseri ömrü boyunca sadece iki kez okutmuştur. Huşenî'nin hadis meclisiyle ilgili bir anekdota göre kitabı kıraat eden öğrencisi bir hadiste geçen "züviyet" kelimesini okumuş, mecliste bulunanlardan biri Huşenî'ye bu kelimenin anlamını sormuştur. Huşenî, karşısındaki sabırsız olduğu için sinirlenmiş, "bu kitap bunun için yazıldı" demiştir.[382] Bu anekdottan hareketle onun kitabının garîb kelimelerin açıklandığı bir çalışma olduğu anlaşılmaktadır. Eseri, Huşenî'nin oğlu Muhammed b. Muhammed b. Abdüsselâm rivayet etmiştir.[383]

Huşenî'nin talebesi Kâsım b. Sâbit es-Sarakustî'nin (ö. 302/914-5) *ed-Delâil* adında garîbü'l-hadîs çalışmasının bir kısmı bugün mevcuttur.[384] Kâsım'ın vefatı üzerine eseri babası Sâbit b. Hazm (ö. 313/926) tamamlamıştır. Hem Endülüs'te hem Doğu'da baba-oğul beraber rihle yapıp ortak hocalardan ders almışlardır. Sâbit b. Hazm ve oğlu Kâsım, garîbü'l-hadîs alanında uzmanlaşan isimlerdendir. Kâsım'ın *ed-Delâil*'in ne kadarını yazdığı, Kâsım'dan 11 yıl sonra vefat eden Sâbit b. Hazm'ın bu sürede esere ne tür eklemelerde bulunduğu tespit edilememiştir.[385] Sâbit'in eser üzerindeki

---

[380] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 360.

[381] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 245.

[382] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 133.

[383] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 245.

[384] İbn Hayr, eserin adını *Kitâbü Şerhi garîbi'l-hadis ve meânîh* şeklinde verdikten sonra *Kitâbü'd-Delâil* dendiğini de belirtir. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 241; Kâdî İyâz ise *ed-Delâil fîmâ eğfelehu Ebû Ubeyd ve İbn Kuteybe min garîbi'l-hadîs* şeklinde vermiştir. Bk. *Tertîbü'l-medârik*, V, 248. Muhammed b. Abdullah el-Kannâs'ın tahkik ettiği eser *Kitâbü'd-Delâil fî garîbi'l-hadîs* adıyla üç cilt olarak basılmıştır (Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1422/2001). Muhammed Hâmid el-Hâc Halef ise *ed-Delâil ʿalâ meʿâni'l-hadîs bi'ş-şâhidi ve'l-mesel* adıyla dört ciltte neşretmiştir (Rabat: Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Ebhâs ve İhyâi't-Türâs, 1432/2011). Kitabın neşirleri hakkında bilgi için bk. Hüseyin Yıldız, *Kâsım b. Sâbit es-Sarakustî ve ed-Delâil Adlı Eseri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi SBE, İstanbul, 2022, s. 9-10. Ayrıca bk. Şahyar, "Sâbit b. Hazm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/sabit-b-hazm (Erişim tarihi: 28.07.2022).

[385] Yıldız, *Kâsım b. Sâbit*, s. 50.

tasarruflarının çok olduğu söylenebilir. *ed-Delâil*'i Kâsım'ın oğlu Sâbit b. Kâsım (ö. 352/963)[386] babasından icazetle, dedesi Sâbit'ten ise kıraatle elde etmiştir.[387] II. Hakem'in mevlâsı olan Muhammed b. Eflah'ın (ö. ?) *ed-Delâil* üzerine *Ta'lîk ale'd-Delâili li Kâsım bin Sâbit es-Sarakustî* adında bir talik yazdığı söylenir. Eserde şair ve muhaddislerin 4 bin civarında şiiri yer almaktadır.[388]

ed-Delâil'in mukaddimesi ve birinci bölümü kayıptır. Eserde hadislerde geçen garîb lafızlar açıklanırken hadis ve ayetlerin yanı sıra şiir ve meseller ile istişhad edilmiştir.[389] Ebû Ubeyd ve İbn Kuteybe'nin eserlerinin yöntem ve muhteva açısından izleri görülmektedir. Hadisler merfu, mevkûf, maktu ve muallak şeklinde sıralanmış, müsned tertibinde tasnif edilmiştir. Adı geçen iki müellifin ihmal ettiği garîb lafızlar da esere dahil edilmiştir.[390] Kâsım ve Sâbit eseri telif ederken pek çok hadis ve dil hocasından yararlanmışlardır. Huşenî, İbn Vaddâh ve İbrahim b. Nasr bu isimler arasındadır.[391] *ed-Delâil* telifinden sonra Endülüs'te ve Doğu'da büyük beğeni toplamış, garîbü'l-hadîs literatürünün önemli kaynakları arasında sayılmıştır. Söz gelimi İsmail b. el-Kâsım el-Bağdâdî *Kitâbü'd-Delâil*'in bir kopyasının kendinde olduğunu ve Endülüs'te onun gibi bir eserin yazılmadığını söylemiştir. Ancak İsmail'in bu sözüyle Doğu literatürü lehine taassup gösterdiği söylenmiş ve "Endülüs'te ve Doğu'da onun gibi bir eser yazılmadı" demiş olsaydı kitabın hakkını ancak o zaman vereceği ifade edilmiştir.[392]

Ebû Ali İsmail b. Kâsım b. Hârûn el-Kâlî (ö. 356/967) de garîbü'l-hadîs alanında uzmanlaşan isimlerdendir. *ed-Delâil*'i naklettiği gibi aynı zamanda *Kitâbü'l-Bârî fî garîbil-hadîs* adında bir eser de telif etmiştir.[393] Aslen Malazgirtli olan Kâlî, Bağdat'ta uzun yıllar eğitim aldıktan sonra 330 yılında Kurtuba'ya ulaşmış, ömrünün geri kalanını Endülüs'te geçirmiştir. Arap diline dair pek çok kitabı Endülüs'e taşımıştır.[394] Endülüslüler vefatına kadar ondan istifade etmişlerdir.[395] *el-Bârî fi'l-luga* olarak

---

[386] Hakkında bilgi için bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 155. Kâsım'ın oğlu Sâbit'in eser üzerinde ilaveleri olduğu zikredilse de büyük ihtimalle dede ile torunun adının Sâbit olmasından dolayı karıştırılmıştır. Bk. Mustafa Öztoprak, *Endülüs'te hadis ve İbnü'l-Harrât El-İşbili*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2. bs. 2014, s. 53.

[387] Eserin Endülüs'teki rivayet tarikleri için bk. İbn Hayr, *Fehrese*, s. 241-4. *ed-Delâil*'in sonraki dönemlere intikali için bk. Yıldız, *Kâsım b. Sâbit*, s. 50-1.

[388] Muhammed el-Menûnî "Sekâfetü's-Sekâlibe bi'l-Endelüs", *Awrāq*, 5-6 (1982-3): s. 27; M. Fierro, "Ibn Tabit al-Saraqustī, Qasim", *BA*, V, 453.

[389] Ayrıntılı bilgi için bk. Yıldız, *Kâsım b. Sâbit*, s. 60-73.

[390] Yıldız, *Kâsım b. Sâbit*, s. 60.

[391] *ed-Delâil*'de rivayeti bulunan hocaların listesi için bk. Yıldız, *Kâsım b. Sâbit*, s. 33-45.

[392] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 463.

[393] 3 bin ya da 5 bin varaktan oluşan eserin iki parça halinde çok az bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Hâşim et-Taân, tarafından *el-Bâri' fi'l-lüga* adıyla neşredilmiştir (Beyrut: 1975). Bk. Süleyman Tülücü, "el-Bâri'", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/el-bari (Erişim tarihi: 17.05.2024).

[394] Ebû Ali el-Kâlî'nin Doğu'da elde edip Endülüs'te talebelere okuttuğu eserler için bk. Cumhur Ersin Adıgüzel, "Endülüs'te Dil Çalışmalarının Kurucu İsmi: Ebû Ali el-Kâlî", *Istanbul Journal of Arabic Studies*, 2/1 (Haziran 2019): s. 15-6.

[395] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 121-2.

da anılan eser, Endülüs'te yazılan ilk sözlük sayılmıştır.[396] Ebû Ubeyd, Halîl b. Ahmed ve Asmaî, Kâlî'nin kaynakları arasında yer alır. 339 senesinde telifine başlanılan eserde Kur'an-i Kerîm, hadis ve şiirle istişhad edilmiştir.[397] Rivayetlerin senedlerine yer verilmemiş, metinde ise garîb kelimelerin geçtiği cümleler zikredilmiştir.[398]

Abdülaziz b. Abdullah b. Sa'lebe es-Sa'dî eş-Şâtibî'nin (ö. 465/1073) *Şerhu garîbi'l-hadis li Ebî Ubeyd el-Kâsım b. Sellam ala hurûfi'l-mu'cem* adında bir eser telif ettiği kayıtlıdır.[399] Ebû Ubeyd'in *Şerhu garîbi'l-hadis*'ini alfabetik olarak yeniden tertip ettiği anlaşılmaktadır.

IV.-V. Yüzyıllarda Endülüs'te garîbü'l-hadis eserlerinin yanı sıra hadis şerhleri de kaleme alınmıştır. Ancak dikkat çeken husus bu dönemde şerh edilen başlıca hadis kitabının *Sahîh-i Buhârî* olmasıdır. *el-Câmi'u's-sahîh* Endülüs'e intikal ettikten sonra hem yoğun bir şekilde okunmuş hem de üzerine önemli şerhler kaleme alınmıştır. Endülüs'te *Sahîh-i Buhârî* üzerine yazılan ilk şerhin Ebû Ca'fer Ahmed b. Nasr ed-Dâvûdî'ye (ö. 402/1011) ait *en-Nasîha fî şerhi'l-Buhârî* olduğu ifade edilmişse de[400] aslen Mesîleli olduğu bilinen Dâvûdî'nin Endülüslü değil İfrîkıyeli olmasından dolayı onun şerhi bu çalışmada ele alınmayacaktır.[401]

Endülüs'te *Sahîh-i Buhârî* üzerine yazılan ilk şerhler IV. asrın son çeyreği gibi yazılmaya başlanmıştır. Bu çalışmaların başlangıcının *Sahih-i Buhârî*'nin Endülüs'e intikali ve rivayetinin yaygınlaşması ile eş zamanlı olduğu söylenebilir. *Sahih-i Buhârî* râvisi Asîlî'nin talebesi olan Ebü'z-Zinâd Sirâc b. Sirâc'ın (ö. 422/1030) *Sahîh-Buhârî* üzerine bir şerh kaleme aldığı bilinmektedir. Ricâl literatüründe onun şerhinden söz edilmese de talebesi Ebü'l-Hasan Ali b. Halef b. Abdülmelik b. Battâl'ın (ö. 449/1057) *el-Câmi'u's-sahîh* üzerine yazdığı şerhte eseri kaynak olarak kullanmasından hareketle böyle bir şerhin varlığından haberdarız. İbn Sirâc'ın Endülüs dışına çıkmadığı, Sarakusta'dan çok ayrılmadığı anlaşılmaktadır. İbn Hazrec el-Lahmî (ö. 478/1085) sika olarak nitelediği Sirâc'tan icazet aldığını belirtir.[402] Bu dönemde telif edilen bir diğer şerh Doğu'da Dâvûdî ve Kâbisî'den istifade

---

[396] Hüseyin Elmalı, "Kālî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/kali (Erişim tarihi: 17.05.2024).

[397] Tülücü, "el-Bâri'", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/el-bari (Erişim tarihi: 17.05.2024).

[398] Bayram Kanarya, "Garîbu'l-Hadîs İlmi Bağlamında Ebû Ali el-Kâlî'nin el-Bâri' Adlı Eserinin Değerlendirilmesi", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, XVIII/2, (2018): s. 397.

[399] İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, III, 227; İbn Asâkir, *Târûhu medîneti Dımaşk*, XXXVI, 291.

[400] Bk. Zişan Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, s. 50; Özkan, Karagözoğlu ve Topgül, "Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'i Üzerine Yazılmış Şerhler", *Hadis Şerh Literatürü I*, s. 173.

[401] Dâvûdî'nin tercemesi için bk. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VII, 102-4; Cengiz Kallek, "Dâvûdî, Ahmed b. Nasr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/davudi-ahmed-b-nasr (Erişim tarihi: 17.12.2023).

[402] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 306.

eden Ebü'l-Velîd Hişâm b. Abdurrahman el-Kurtubî İbnü's-Sâbûnî'nin (ö. 423/1032) *Şerhu garîbi Kitâbi'l-Buhârî* adıyla kaydedilen eseridir. Ancak hakkında ayrıntılı bilgi mevcut değildir.[403]

Ebü'l-Kâsım Mühelleb b. Ebî Süfre el-Esedî et-Temîmî'nin (ö. 435/1044) *Kitâb fi şerhi'l-Buhârî* adlı bir şerhinin olduğu bilinmektedir. Aslen Meriyyeli olan Mühelleb Kurtuba'da kayınpederi Asîlî'den ders aldıktan sonra Doğu'ya rihle yapmış, Ebû Zer el-Herevî ve Kâbisî'den istifade etmiştir. Meriyye ve Mâleka'da kadılık yaptığı belirtilir. Trablusî ve Ebû Abdullah b. Âbid el-Meâfirî (ö. 439/1047) ondan çokça hadis nakleden talebeleridir.[404] Mühelleb'in şerhi bugün kayıp olsa da talebesi İbn Battâl'ın *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* adlı eserindeki iktibaslardan hareketle şerhin muhtevası hakkında bilgi edinilmektedir.[405] İbn Battâl, söz konusu şerhinde Mühelleb'e 1260 yerde atıf yapar.[406] Mühelleb'in görüşleri İbn Battâl şerhi üzerinden sonraki literatüre intikal etmiş, Kirmânî, İbn Hacer ve Aynî gibi önde gelen şârihler şerhlerinde Mühelleb'e atıf yapmış, onun görüşlerini önemsemiş ya da tenkit etmişlerdir.[407] Mühelleb'in *Sahîh-i Buhârî* hakkında İbn Abdilber'e 21 soru yönelttiği mektubuna binaen İbn Abdilber *el-Ecvibetü'l-mev'ûbe 'ale'l-mesâili'l-müstağrabe mine'l-Buhârî* adında bir eser kaleme almıştır.[408]

İbn Battâl (ö. 449/1057) olarak bilinen Ebü'l-Hasan Ali b. Halef b. Abdülmelik b. Battâl el-Bekrî'nin *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* adlı çalışması bugün elde mevcut önemli şerhlerdendir.[409] Aslen Kurtubalı olan İbn Battâl fitne çıkınca Belensiye'ye yerleşmiştir. Hocaları arasında Kanâziî, İbnü's-Saffâr, İbnü'l-Faradî ve İbn Bennûş yer alır. İbn Battâl'ın Lûrka (Lorca) kadılığına getirildiği zikredilir.[410]

İbn Battâl'ın şerhinde İbn Mâce'nin *Sünen*'i dışında kalan *Kütüb-i Sitte*, İbn Ebî Şeybe ve Abdürrezzâk'ın *Musannef*'leri gibi hadis kitapları, Ebû Ubeyd'in *Garîbü'l-hadîs*'i başta olmak üzere pek çok kaynak kullanılmıştır. Mühelleb b. Ebî Süfre, onun şerhinde 1260 defa atıf yaptığı Buhârî şârihi

---

[403] İbn Hayr, *Fehrese,* s. 249.

[404] İbn Beşküvâl, *es-Sıla,* II, 268-9. Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için Ömercan Kaçar, *Mühelleb b. Ebî Sufre ve Şerhçiliği*, Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, İstanbul, 2021, s. 34-8.

[405] Kaçar, *Mühelleb b. Ebî Sufre ve Şerhçiliği*, s. 42-4.

[406] Özkan, Karagözoğlu ve Topgül, "Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'i Üzerine Yazılmış Şerhler", s. 189.

[407] Ayrıntılı bilgi için bk. Kaçar, *Mühelleb b. Ebî Sufre ve Şerhçiliği,* s. 113-151

[408] Eser, Konya Koyunoğlu kütüphanesinde bulunan nüshası kullanılarak Abdülhalik b. Muhammed Mazi tarafından yüksek lisans tezinde tahkik edildikten sonra *Kitâbü'l-Ecvibe ani'l-mesâili'l-müstağrabe min kitâbi'l-Buhârî* başlığıyla basılmıştır. (Riyad: Vakfü's-Selami'l-Hayri, 2004/1425).

[409] Üzerine yapılan haşiyeler ve şerhin neşirlerinin değerlendirmesi için bk. Özkan, Karagözoğlu ve Topgül, "Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'i Üzerine Yazılmış Şerhler", s. 190-1.

[410] İbn Beşküvâl, *es-Sıla,* I, 29-30; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik,* VIII, 160.

olarak öne çıkan isimdir.[411] Asîlî nüshasını esas alan İbn Battâl'ın şerhi bugün müstakil olarak mevcut olmayan bu nüshaya ulaşma imkanı vermesi açısından önemlidir.[412] *el-Câmi'u's-sahîh*'in 3924 bâbının 2882'si eserde şerh edilmiştir.[413] Bu sayı o döneme kadar yazılan *Sahîh-i Buhârî* şerhleri için en yüksek sayıdır. Şerh edilen hadislerin senedleri esere alınmamış, sahâbî râvi ile yetinilmiştir.[414] Şerhin özelliklerinden biri de nakil ağırlıklı olmasıdır. Hadis verildikten sonra âlimlere yapılan atıflar şerhin genelinde çoğunluktadır.[415] Terceme-hadis uyumu da şerh boyunca üzerinde durulan konular arasındadır.[416] İbn Battâl'ın şerhi, yazıldığı dönemden itibaren ilgi görmüş, sonraki şârihlerin göz ardı edemedikleri bir kaynak olmuştur.[417] Kâdî İyâz da şerhin nefis ve istifade edilen bir eser olduğunu belirtmiştir.[418]

Ebû Hafs Ömer el-Hevzenî'nin (ö. 460/2068) *Şerhu'l-Câmi'i's-sahîh li'l-Buhârî* adında bir şerhi olduğu zikredilir.[419] Mühelleb'in yakın talebelerinden İbnü'l-Murâbıt'ın (ö. 485/1092) da Buhârî'nin *Câmi*'i üzerine bir şerh kaleme aldığı zikredilir. Tam adı Ebû Abdullah Muhammed b. Halef olan İbnü'l-Murâbıt, Ebû Amr ed-Dânî'den (ö. 444/1053) ders almış, Talemenkî'den icazet almıştır. Meriyye kadılığı yapan İbnü'l-Murâbıt'tan ders almak için Meriyye'ye rihle yapan âlimler olmuştur.[420]

Endülüslüler tarafından *Sahîh-i Buhârî*'nin bab başlıklarına dair çalışmalar da kaleme alınmıştır. Bu hususta Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Reşîk el-Kâtib'in (ö. 442/1050) *Kitâb alâ terâcimi kitâbi's-Sahîh li'l-Buhârî ve meânî mâ eşkele minhu* adında bir kitap telif ettiği kayıtlıdır.[421] İbn Hazm'ın da benzer şekilde *Terâcimü ebvâbi Sahîhi'l-Buhârî* adlı bir eserinin olduğu zikredilir. Zehebî'nin

[411] İbn Battâl'ın kaynakları için bk. Saffet Sancaklı, "İbn Battâl (ö. 449/1057) ve Buhârî Şerhi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII/1 (2007): s. 61-93, s. 66-8; Özkan, Karagözoğlu ve Topgül, "Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'i Üzerine Yazılmış Şerhler", s. 189.

[412] Albayrak, *Buhârî Sonrası el-Câmi'u's-Sahîh*, s. 13.

[413] Sancaklı, "İbn Battâl", s. 70.

[414] Sancaklı, "İbn Battâl", s. 69.

[415] Sancaklı, "İbn Battâl", s. 70.

[416] Özkan, Karagözoğlu ve Topgül, "Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'i Üzerine Yazılmış Şerhler", s. 184-5.

[417] Sancaklı, "İbn Battâl", s. 64.

[418] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VIII, 160.

[419] Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VII, 282; Jorge Lirola Delgado, "al-Hawzanī, Abū Hafs", *BA*, I, 434.

[420] Bk. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VIII, 184.

[421] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 179.

mezkûr *Terâcim*'den nakil yapması, onu gördüğüne delalet eder.[422] İbn Hazm'ın *Ecvibe alâ Sâhihi'l-Buhârî*[423] ve *Cüz fî evhâmi's-Sahîhayn*[424] adlı çalışmalarından da kaynaklarda bahsedilir.

Endülüs'te *Sahîh-i Buhârî* üzerine ihtisar çalışmaları da yapılmıştır. Ebû Bekr ez-Zübeydî'nin (ö. 379/989) *el-İhtisâr min Sahîhi'l-Buhârî* adında bir kitabı olduğu menkuldür. Tunus'taki Sîdî Zarûk kütüphanesinde el yazması bulunduğu söylense de eserin Zübeydî'ye atfı şüpheli bulunmuştur.[425] *Sahîh-i Buhârî* şerhi yazan Mühelleb b. Ebî Süfre de e*l-Muhtasaru'n-nasîh* adında bir ihtisar çalışması kaleme almıştır. Talebelerinin *Sahîh-i Buhârî*'yi kolayca ezberlemelerini sağlamak amacıyla bu muhtasarı telif eden Mühelleb, eserine alacağı hadisleri en noksansız metinlere sahip rivayetlerden seçmiş, hadislerin isnadlarını bir arada vermiştir.[426] Mühelleb'in ihtisarıyla *Sahîh-i Buhârî*'nin Endülüs'te rağbet görmesi ve yaygınlık kazanmasını amaçladığı söylenebilir.

Sahih-i Buhârî üzerine pek çok çalışma yapılmasına karşın *Sahîh-i Müslim* üzerine yazılan bir müstahreçten söz edebiliriz. Bu konuda başlıca örnek ise Kâsım b. Asbağ'ın *Kitâbü's-Sahîh ala hey'eti Sahîhi Müslim* adında eseridir.[427] Zehebî, Kâsım'ın Doğu rihlesinde Ebû Dâvûd'u dinleyemediği gibi Müslim'den *Sahîh*'i dinleyemediğini, bu sebeple *Sahîh* üzerine müstahreç yazdığını belirtir.[428] Bu dönemde Endülüs'te şerh çalışmaları arasında İbnü'l-Cârûd'un ahkâm hadisleri derlemesi olan *el-Münteka*'sının şerh edildiğinde söz edebiliriz. Daha önce Kâsım b. Asbağ'ın İbnü'l-Cârûd'un *el-Müntekâ* adlı eseri üzerine bir hadis kitabı yazdığı belirtilmişti. V. asırda ise Ebû Amr ed-Dânî'nin *el-Murtekâ fî şerhi'l-Muntekâ*'sında *el-Muntekâ*'yı şerh ettiği kayıtlıdır.[429]

5. Hadis İlimlerine Dair Eserler

III-V. asırlarda Endülüs'te müstakil olarak tüm usûl konularını ihtiva eden bir eserin yazıldığı bilinmemektedir. Ancak kaynaklarda zikredilen başlıklardan hareketle belli usûl konularına hasredildiği anlaşılan bazı kitapların kaleme alındığı söylenebilir. Aşağıda hakkında detaylı malumat bulunan eserler

[422] Zehebî, *Siyer*, XVIII, 209.

[423] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 463.

[424] İhsan Abbâs İbn Hazm'ın risalelerini neşrettiği çalışmanın girişinde kaynak vermeksizin bu eserden bahseder. İbn Hazm, *Resâilu İbn Hazm el-Endelüsî*, thk. İhsan Abbâs, I, s. 13. İbn Hazm'ın benzer konuda yazmalarının bulunduğu ifade edilmiştir. Bk. Puerta Vílchez J. M. ve Ramón Guerrero, R. "Ibn Hazm, Abū Muhammad", *BA*, III, 405.

[425] J. Haremska, "al-Zubaydī, Abū Bakr", *BA*, VII, 733.

[426] Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kaçar, *Mühelleb b. Ebî Sufre ve Şerhçiliği*, s. 40-2.

[427] Zehebî, *Siyer*, XV, 473.

[428] Zehebî, *Siyer*, XV, 473; Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 20.

[429] Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 18.

hakkında bilgi verilecek, kaynaklarda sadece adı geçen ve içeriğine dair bilgi olmayanlar da tablo halinde aktarılacaktır.

Endülüslülerin üzerine eser telif ettiği usûl meselelerinden ilki hadis tahammül ve eda yollarıdır. Bu çalışmalardan ilki Ebü'l-Abbâs el-Velîd b. Bekr b. Mahled el-Umerî el-Gamrî'nin (ö. 392/1002) *Kitâbü'l-Vicâze fî sıhhati'l-kavli bi'l-icâze* adındaki eseridir.[430] Gamrî'nin eserinin adından ve Kâdî İyâz'ın *el-İlmâ'*ında Gamrî'ye yapılan atıflardan hareketle icazetin geçerli bir hadis tahammül yolu olduğunu savunan bir ilim adamı olduğu anlaşılmaktadır. Böyle bir telifin yapılması Gamrî'nin döneminde yani IV. asırda icazetin geçerliliğine dair tartışmaların olduğunu,[431] bir başka deyişle bu asırda icazetin semâ seviyesinde kabul görmediğini göstermektedir.[432] Eserin en önemli vasıflarından biri ise tüm İslâm dünyasında icazete dair müstakil olarak kaleme alınan ilk çalışma olmasıdır. Ebû Tâhir es-Silefî (ö. 576/1180) *el-Vecîz fî zikri'l-mücâz ve'l-mücîz*'inde Gamrî'nin eserini ihtisar etmiştir. Silefî'nin ifadelerinden Gamrî'nin icazete dair konuların açık ve güzel bir şekilde işlediği anlaşılmaktadır.[433] Gamrî dışında IV. asırda icazete dair kalem oynatan bir diğer isim ise dönemin meşhur muhaddislerinden Ebü'l-Mutarrif İbn Futays'tır. Onun *el-Kelâm ale'l-icâze ve'l-münâvele*'sinin pek çok cüzden oluştuğu zikredilmiştir.[434] IV. asırda icazetle ilgili iki eserin Endülüs'te telif edilmesi önemlidir. Çünkü söz konusu dönemde diğer İslâm dünyasının tamamında sadece bir eser telif edilmişti.[435]

Kaynaklarda Atıyye b. Saîd'in (ö. 403/1012) *Tecvîzü's-semâ* adlı eserinden de söz edilir. Suyûtî ise *Kitâb fî sıhhati's-semâ* şeklinde kaydetmiştir.[436] Humeydî, Atıyye'nin bu kitabı yazmasından dolayı pek çok Mağribli tarafından eleştirildiğini belirtir.[437]

Ebû Amr ed-Dânî'nin *Cüz fî ulûmi'l-hadîs fî beyâni'l-muttasıl ve'l-mürsel ve'l-mevkûf ve'l-munkatı'* adındaki eseri hadis usûlünün tüm konularını kapsamasa da hadis usûlüne dair yapılan

---

[430] İbn Hayr, *Fehrese*, s. 320-1. Eserin bir nüshasının Bağdat'ta Abbâs el-Azzâvî kütüphanesinde bulunduğu bilgisi mevcuttur. Bk. Cemil Akpınar, "İcâzet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/icazet--egitim#1 (Erişim tarihi: 05.02.2024). Daha güncel bir bilgiye göre ise Yakûbî tarafından tahkik edilme aşamasında olduğu ifade edilmiştir. Bk. Yücel, *Mağribli Muhaddis Kâdî 'Iyâz ve Hadis Usûlü Eseri*, s. 113, 394. dn. Mevcut nüshaları hakkında bilgi için ayrıca bk. Zülal Kılıç, *Endülüs'te Hadis Usûlünün Gelişimi*, Doktora Tezi, Sakarya, Sakarya Üniversitesi SBE, 2024, s. 45-6.

[431] Yücel, *Mağribli Muhaddis Kâdî 'Iyâz ve Hadis Usûlü Eseri*, s. 99-100.

[432] Lenker, *The Importance of the Rihla*, s. 211.

[433] Kılıç, *Endülüs'te Hadis Usûlünün Gelişimi*, s. 46.

[434] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 404.

[435] Garrett A. Davidson, *Carrying on the tradition: a social and intellectual history of hadith transmission across a thousand years*, Leiden: Brill, 2020, s. 122-3.

[436] Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983/1403, s. 422; Julia Haremska, "Ibn Sa'īd, 'Atıya", *BA*, A, 396.

[437] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 470.

çalışmalar arasında zikredilmelidir.[438] Dânî'nin cüz'üne İbnü's-Salâh ve İbn Hacer gibi muhaddisler atıfta bulunmuşlardır. Başlıktaki dört kavramın merkeze alındığı çalışmada pek çok örnek verilmiştir. Dânî'nin çokça atıf yaptığı ve ıstılah tanımlarını verdiği isim ise Hâkim en-Nîsâbûrî'dir.[439] İbn Hazm'ın eser üzerine yazdığı bir risalesinden bahsedilir. Onun *Beyânu galati Osman b. Saîd el-A'ver fi'l-müsned ve'l-mürsel* adlı risalesinde Dânî'yi tenkit ettiği anlaşılmaktadır.[440] İbn Hazm'ın telif ettiği bu eserin Dânî'yi tenkit maksadıyla yazıldığını ikisi arasındaki tartışmalardan anlıyoruz. Zehebî'nin verdiği bilgiye göre onlar arasında derin bir anlaşmazlık ve nefret vardı ve akranları da bu husûmete tepkiliydi.[441] İbn Hazm'ın Dânî'ye الأعور (kör, tek gözlü) lakabını takması da anlaşmazlığın derecesini göstermektedir.

İbn Abdilber müstakil olarak *hadis* usûlü eseri telif etmese de onun *et-Temhîd* mukaddimesi ve *Câmiu beyâni'l-ilm ve fazlihi ve ma yenbağî fî rivâyetihi ve hamlihi* adlı eseri hadis usulü konularını kapsamaktadır.

Endülüs'te fıkhu'l-hadisin kapsamına girebilecek eserler de telif edildiği anlaşılmaktadır. İbn Habîb'in *Kitâbü'l-Vâdıhâ fi's-sünen ve'l-fıkh*[442] her ne kadar Mâlikî usûl eserlerinin en önemlilerinden sayılsa da mezhebin hadislerini ihtiva etmesi açısından bu başlık altında ele almayı uygun bulduk. İbn Habîb bu eserinde ahkâma dair hadisleri analiz ederek tartışmıştır.[443] Nitekim Humeydî *Vâdıhâ*'nın hadis ve mesâil üzerine fıkıh bablarına göre düzenlen bir eser olduğunu, garîb hadisler ihtiva ettiğini ifade eder.[444] İbn Habîb hakkında kaynaklarda belirtilen "fıkıh ile hadisi birleştirdiği" bir başka deyişle "fıkha hadisi kattığı" ifadesinin mahiyeti bu kitap ile daha iyi anlaşılmış olur.[445]

Endülüslerin hadis ilimlerine dair telif ettiği eserler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Müellif Adı	**Kitap Adı**
Hadis Tahammül Yolları	
Gamrî (ö. 392/1002)	*Kitâbü'l-Vicâze fî sıhhati'l-kavli bi'l-icâze*
Ebü'l-Mutarrif İbn Futays	*el-Kelâm ale'l-icâze ve'l-münâvele*

[438] Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasan tarafından neşredilmiştir (Amman: 2006).

[439] Acar, *Endülüs Hadisçiliği ve İbn Abdilber*, s. 213-4.

[440] Zehebî, *Siyer*, XVIII 196; Yücel, *Mağribli Muhaddis Kâdî 'Iyâz ve Hadis Usûlü Eseri*, s 136.

[441] Zehebî, *Siyer*, XVIII, 81.

[442] Tamamı günümüze gelmeyen *el-Vâdıhâ*'nın bir kısmı yayımlanmıştır. Beatrix Ossendorf-Conrad, *Das 'K. al Wâdiha' des 'Abd al-Malik b. Habib*, Edition und Kommentar, Beirut 1994.

[443] Miklos Muranyi, "'Abd al-Malik b. Habib", *EI, 3. Edicion*, s. 4.

[444] Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis*, s. 408.

[445] Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 7.

İbnü's-Sâbûnî Kâsım b. İbrahim el-Hazrecî (ö. 446/1054)	*Kitâbü'l-Münâvele ve'l-icâze fî nakli'l-hadîs*[446]
Atıyye b. Saîd (ö. 403/1012)	*Tecvîzü's-semâ*
İlel eserleri	
İbn Hazm	*el-Muhtasar fî ileli'l-hadîs*[447]
İbn Ehî Rebî' (ö. 318/930)[448]	
Nâsih-mensuh	
Kâsım b. Asbağ[449]	
İbn Futays (ö. 402/1012)[450]	
Ebü'l-Velîd el-Bâcî	
Haber-i Vâhid	
Kâsım b. Muhammed (ö. 278/891)[451]	
İbn Abdilber	*Kitâbü'ş-Şevâhid fî isbâti haber-i vâhid*[452]
Cerh-ta'dîl	
Ebü'l-Mutarrif İbn Futays	*Kitabü'l-Cerh ve't-ta'dîl*[453]
Fıkhu'l-hadîs	
İbn Habîb	*Kitâbü'l-Vâdıhâ fi's-sünen ve'l-fıkh*
İbn Müferric	*Fıkhu'l-Hasani'l-Basrî*[454]
İbn Müferric	*Fıkhu'z-Zührî*[455]

[446] İbn Beşküvâl, *es-Sıla,* II, 92.

[447] Zehebî, *Siyer*, XVIII, 195.

[448] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, V, 211.

[449] Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis*, s. 487; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-X, thk Ekmeleddin İhsanoğlu - Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Turâsi'l-İslâmî, 2021, VII, 353

[450] Mahlûf, *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikiyye*, thk. Ali Ömer, Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Dîniyye, 2007/1428, I, 242. Eserin Kur'an'daki nasih ve mensuha dair olduğu da ifade edilmiştir. Documentación, "Ibn Futays, Abū l-Mutarrif", *BA*, A, 189.

[451] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 458.

[452] Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis*, s. 545; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik,* VIII, 180.

[453] Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, I, 242; Documentación, "Ibn Futays, Abū l-Mutarrif", *BA*, A, 188-9.

[454] Eserin yedi cüzden oluştuğu ifade edilmiştir. Bk. İbn Hazm, "er-Risâle fi fazli'l-Endelüs", s. 180.

[455] İbn Hazm, "er-Risâle fi fazli'l-Endelüs", s. 180.

Asîlî	*ed-Delâil ilâ mühimmâti'l-mesâil*[456]
Diğer	
İbn Hazm	*Tertîbü suâlât Osmân ed-Dârimî li-İbn Maîn*[457]
İbn Hazm	*Kitâbü'l-Âsâr elletî zâhiruhâ et-teʿâruz*[458]
İbn Abdilber	*İhtisâru't-Temyîz li-Müslim*[459]

Tablo 2: Endülüs'te Hadis İlimlerine Dair Telif Edilen Eserler

[456] Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis*, s. 370.

[457] Zehebî, *Siyer*, XVIII, 196-7. Dârimî'nin (ö. 280/894) *Suâlat*'ı hakkında bilgi için bk. Mustafa Tatlı, *Rical Bilgisinin Tespiti*, İstanbul: Beka Yayınları, 2016, s. 125-132.

[458] Eser, muhtelifü'l-hadîs hakkında olup tamamlanamadığı bilinir. Bk. Abdullah Aydınlı, "Muhtelifü'l-hadîs", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/muhteliful-hadis (Erişim tarihi: 20.05.2024).

[459] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VIII, 130.

BEŞİNCİ BÖLÜM

III./IX. ASIRDA ENDÜLÜS'TE HADİS-REY TARTIŞMALARI

1. Hadis-Rey Tartışmalarının Arka Planı

Endülüs'te hadis-rey tartışmaları ilk sinyallerini Bakî b. Mahled'in hocaları döneminde vermeye başlamıştı. Yaklaşık olarak 180-240 yıllarını kapsayan süreçte yaşanan bazı olaylar hadis-rey tartışmalarına zemin hazırlaması bakımından önemlidir. Bu süreçte *Muvatta'* Endülüs'te rivayet edilip yaygınlaşmış, İmam Mâlik'in fıkhî görüş ve fetvaları buraya taşınmış, rihlelerin artmasıyla Doğu'ya giderek hadis ve fıkıh öğrenen Endülüslü âlimler çoğalmaya başlamıştı. Bu dönemde Endülüs ilim hayatına etki eden âlimler arasında Ziyâd b. Abdurrahman Şebtûn (ö. 193/808-809), Îsâ b. Dînâr (ö. 212/828), Muhammed b. Îsâ el-'A'şâ (ö. 222/836), Muhammed b. Hâlid b. Mürtenîl (ö. 224/838), Yahyâ b. Ma'mer (ö. 226/840), Abdülmelik b. Hasan Zûnân (ö. 232/846), Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (ö. 234/849), Saîd b. Hassân (ö. 236/850) ve Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî (ö. 238/852) gibi isimler sayılabilir.

Söz konusu dönemde Doğu'da Mâlik'in hadis ya da rey yönü ağır basan talebelerinden aldıkları derslerle fıkıh anlayışları şekillenen Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî ve Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî başta olmak üzere bazı âlimler birbirlerini eleştirmiş hatta aralarında uzun yıllar süren çekişmeli tartışmalar yaşanmıştır. Öte yandan bu tartışmalar dönemin ilmî ortamının daha net anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda özellikle üzerinde durulması gereken hususların başında Bakî b. Mahled öncesi Endülüs âlimlerinin hadis ilmindeki birikimleri gelmektedir. Bunun yanı sıra bölgede Mâlikîlik hâkim olmasına rağmen mezhep içi ihtilaflar da yok değildi. Mâlikî mezhebi dışındakilere olduğu kadar Mâlikî olup Doğu'ya seyahat neticesinde farklı bir perspektifle Endülüs'e dönenlere yönelik baskı ve suçlamalar azımsanmayacak düzeydeydi. Tüm bunlara karşın Endülüs, ilmî bakımdan her halükârda Doğu'ya bağımlı idi. Bölgenin III./IX. asırda öne çıkan bu hususiyetleri aşağıda detaylı bir şekilde incelenecektir:

1.1. III./IX. Asrın Ortalarına Kadar Endülüslü Âlimlerin Hadis Bilgisi

Endülüs'ün fethinin ardından Doğu'dan gelip Endülüs'e yerleşen Müslümanlar arasında Sa'saa b. Sellâm, Muâviye b. Sâlih gibi âlimlerin bulunduğundan bahsedilmişti. Endülüs'e yerleşen bu âlimlerden sonra hicri II. asrın ikinci yarısından itibaren Endülüs doğumlu talebeler burada ilk eğitimlerini tamamladıktan sonra Doğu'ya rihle yapmaya başlamışlar, Kayravan, Mısır ve Hicaz bölgesi başta olmak üzere İslâm dünyasının farklı merkezlerinde elde ettikleri ilmî birikimle Endülüs'e geri dönmüşlerdir. Rihleler vasıtasıyla farklı ilim anlayışına sahip hocalardan istifade eden talebelerin,

Endülüs'e döndüklerinde Doğu'dan getirdikleri bu birikim, bölgenin ilim anlayışında değişiklikler meydana getirmiştir. Kimi âlimler reye önem verirken, kimi âlimler hadis ilmine verdikleri önemle temayüz etmiştir. Şebtûn ile A'şâ ve Yahyâ el-Leysî ile İbn Habîb söz konusu dönemde bu bağlamda öne çıkan isimlerdir.

Şebtûn lakabıyla bilinen Ziyâd b. Abdurrahman el-Lahmî (ö. 193/808-809) Mâlik b. Enes'in Endülüslü öğrencilerinden biridir ve hocasının fıkhî görüş ve fetvaları ile *Muvatta'*ını Endülüs'e ilk getiren kişi olarak bilinmektedir.[1] *Muvatta'*ı Gazî b. Kays'ın ya da Şebtûn'un getirdiği konusunda ihtilaf olsa da Şebtûn'un nüshası sahibinin şöhreti sebebiyle Gazî b. Kays'ın nüshasından daha çok okunmuş ve onu unutturmuştur. Tüm bunların yanı sıra Şebtûn'un asıl şöhretini Yahyâ el-Leysî'nin hocası olmasına borçlu olduğunu düşününler de bulunmaktadır.[2] Doğu'da başta İbnü'l-Kâsım olmak üzere Mısır ekolünün etkisinde kalan Şebtûn, Mâlik ve talebelerinin reylerinin ezberlenmesine dayalı fıkıh anlayışını benimsemiştir.

Şebtûn'un akranı olan Muhammed b. Îsâ el-A'şâ (ö. 222/836) Doğu'ya Mâlik b. Enes'in vefat ettiği yıl olan 179/795'te gitmiş, ona mülâki olamamıştır. Ancak Doğulu pek çok hocadan hadis ve mesâil nakletmiştir. Sadece Vekî' b. Cerrâh'tan (ö. 197/812) naklettiği hadis sayısının 30 bini bulduğu zikredilir.[3] Vekî' dışında Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/813), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813) ve diğer âlimlerden de çok sayıda hadis nakletmiştir. A'şâ'nın hadisin yanı sıra Mısır'da İbnü'l-Kâsım, İbn Vehb ve Eşheb'ten kırk bin civarında mesâil naklettiği de belirtilmiştir.[4] Doğu'da aldığı eğitim sayesinde hem hadis hem de fıkıh alanında uzmanlaşmıştır. Böylece hadis ilminde ve rivayetinde kendi dönemindeki ulemanın bir adım önüne geçtiği söylenebilir.[5] A'şâ, akranlarından farklı olarak Doğu'da Irak bölgesinde de uzun süre kalıp ilim talep etmiştir. Iraklı hocalarının etkisinde kalmış olacak ki tabakat kitaplarında onun "Eşribe" konusunda Iraklıların görüşünü benimsediği ayrıca belirtilmiştir.[6]

Muhammed b. Îsâ el-A'şâ ile Şebtûn lakablı Ziyâd b. Abdurrahman el-Lahmî arasında ilmî bir tartışmanın yaşandığına dair kaynaklarda herhangi bir veri olmasa bile tabakat literatüründe A'şâ'nın Şebtûn'u eleştirdiği yönünde bazı bilgiler göze çarpmaktadır. A'şâ'ya, Ziyâd hakkında neden olumsuz kanaat taşıdığı sorulduğunda Ziyâd'ın bir hiç olduğunu ve bilgilerinin tutarsız olduğunu ve ilmî bir değer

---

[1] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis,* s. 314.

[2] Maribel Fierro, "Tres Familias Andalusies de Epoca Omeya Apodadas Banû Ziyâd", *EOBA V,* ed. Manuela Marín – Jesus Zanon, Madrid: CSIC, 1992, s. 114.

[3] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 113-114.

[4] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 114; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik,* IV, 114;

[5] İbn Hayyân, *el-Muktebes*, nşr. Makki, 81.

[6] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 115; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 11.

taşımadığını vurgulamıştır. Fierro, hadise ilgi duyan ilk Endülüslülerden biri olan A'şâ'nın, Ziyâd'ın ilmini, ehl-i reyi temsil etmesinden dolayı reddettiği görüşündedir.[7] Ziyâd, *Muvatta*'ın tamamını İmam Mâlik'ten işitip Endülüs'te ilk rivayet eden isimlerden olmasına rağmen hadise önem vermemesi konusunda eleştirilmiştir. Vefat tarihleri dikkate alındığında daha II. asırda rihle yaptıkları ilim merkezlerinde İmam Mâlik'in hadis ve rey eğilimlerine sahip talebelerinden ders alan ve ilmî anlayışları hocalarına göre şekillenen âlimler arasında hadis ve rey açısından ayrılıkların çıktığı görülmektedir. Her ikisi de rey konusunda uzman olan bu âlimlerin aralarındaki farklılıkların hadis bilgisiyle ilgili olduğu ve hadis bilgisinin az olması ya da hadisi bir kenara bırakıp sadece reyle meşgul olmanın o dönemde eleştirilen bir durum olduğu söylenebilir.

Bakî b. Mahled'in neslinin en meşhur hocalarından olan Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin de hadis ilmi ile ilgisi hakkında bilgi verilmesi yerinde olacaktır. Yahyâ, 28 yaşında çıktığı rihlesinde Mâlik b. Enes vefat etmeden Medine'de onunla mülâki olma şansını yakalayıp kendisinden *Muvatta'*ı sema etmiştir.[8] Mekke'de Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/813), Mısır'da Leys b. Sa'd (ö. 175/791), İbnü'l-Kâsım, Eşheb b. Abdülaziz el-Kaysî (ö. 204/819) ve Medine'de Abdülmelik b. el-Mâcişûn (ö. 212/827) gibi âlimlerden ders almıştır. İbn Vehb'den *Muvatta'*ı ve *Câmi*'ini dinlemiştir.[9]

Yahyâ'nın ders aldığı isimlerin farklılığı ve çeşitliliği, onun ehl-i hadisten mi yoksa ehl-i reyden mi olduğu hakkında son dönem araştırmacıları arasında görüş ayrılığı oluşmasına sebep olmuştur. Maribel Fierro, Yahyâ'yı ehl-i reyden sayarken[10] Raisuddin onu önemli bir hadis âlimi olarak görmektedir.[11] Vazquez ise bu ayrımın net olmadığından yana görüş bildirerek onun hiç bir gruba dâhil edilemeyeceğini savunur.[12] Fierro, Yahyâ hakkındaki hacimli makalesinde İbn Abdilber'in Yahyâ hakkında "لم يكن له بصر بالحديث" "onun hadiste uzmanlığı, derin bilgisi yoktu"[13] ifadesinden ve erken dönem tabakat kaynaklarında Yahyâ'nın "muhaddis" olarak kaydedilmemesinden hareketle onu hadis ilminde uzman bir âlim olarak görmez ve ehl-i hadise değil ehl-i reye dâhil eder. Geç dönem Mâlikî âlimlerinden Makkarî'nin (ö. 1041/1632) onun hakkında "râvi" ve "muhaddis" ifadelerini kullanmasını

---

[7] Fierro, "Tres Familias Andalusies de Epoca Omeya Apodadas Banû Ziyâd", s. 98-99. Fierro her ne kadar A'şâ'nın hadis bilgisinin iyi durumda olduğunu kabul etse de "Hadisi Endülüs'e girişi" makalesinde onun adını zikretmez ve İbn Habîb'in hadisi Endülüs'e ilk getiren kimse olduğunu belirtir. Bk. Fierro, "Hadis'in Endülüs'e Girişi: 2./8.-3./9. Yüzyıllar", s. 245.

[8] Kâdî İyâz, Yahyâ'nın Mâlik b. Enes ile görüşmesinin 179 senesinde vuku bulduğunu belirtmiştir. Bk. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, III, 380-1.

[9] Bk. İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 158.

[10] Fierro, Maribel, "El Alfaquí Beréber Yaḥyā b. Yaḥyā al-Laysī", s. 311-2.

[11] A. N. M. Raisuddin, "Yahyā ibn Yahyā al-Masmūdī (152-234/769-851): His Contribution To the Study of Hadith Literature in Spain", *Islamic Studies*, 31/2 (Islamabad, 1992): s. 213-217.

[12] Vazquez, *The Establishment of the Maliki School in Muslim Spain*, s. 69-71.

[13] Bk. İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 160.

da inandırıcı bulmaz.[14] Yahyâ'yı ehl-i reye dâhil etmesi ile kastettiği şey, onun ilmî anlayışının tamamen mesâile odaklanmasıdır. Yahyâ'nın ehl-i hadise karşı olması anlamında değildir. Ona göre ehl-i hadis-ehl-i rey arasındaki fikir ayrılığı zaten Yahyâ döneminde değil onun öğrencileri devrinde başlamıştır.[15] Vazquez'e göre ise Yahyâ el-Leysî, Fierro'nun yaptığı gibi herhangi bir zümreye bu kadar net bir şekilde dâhil edilemez. Gerçekten de Yahyâ, İbn Abdilber'in dediği gibi kendi devrinde Doğu'daki hadis imamları, hafızları kadar hadis ilminde uzman değildi. Yahyâ Doğu'da *Muvatta'* dışında Leys b. Sa'd ve Süfyân b. Uyeyne'den de hadis okumuştur. Bu hadisleri de oğlu Ubeydullah b. Yahyâ (ö. 298/910) babasından nakletmiştir. Vazquez, *Muvatta'* dışındaki rivayetlerin yok olması sebebiyle Yahyâ'nın hadisle ilgili mesaisinin sadece *Muvatta'* ile sınırlı olduğu sonucuna varır.[16] Yahyâ'yı meşhur bir muhaddis olarak kabul ettiği kısa makalesinde Raisuddin, Yahyâ'nın Doğu'da eğitimini tamamlayıp Endülüs'e döndüğünde hadis çalışmalarını yaymak ve hadisi sevdirmek için uğraştığını ileri sürer.[17] Raisuddin'in bu bilgiyi aldığı kaynaklara müracaat edildiğinde orada geçen "علم كثير" ifadesindeki "ilmi" yazarın hadisler olarak yorumladığı anlaşılmaktadır. Aslında bu ifade, yazarın kabul ettiği anlama da gelebilecekken burada hadis anlamında olmadığı, Yahyâ'nın hadis bilgisinin yetersiz olduğuna dair diğer verilerden anlaşılabilir. Yahyâ'nın Endülüs'e döndüğünde hadisi yaymak veya sevdirmek gibi bir amacının olduğuna dair bir veri ile karşılaşılmamıştır. Çünkü *Muvatta'*ı bile İmam Mâlik gibi senede bir kez okuttuğu söylenir.[18] Doğu'da İbn Vehb gibi hocalarından hadis dinlediği bilinen Yahyâ'nın *Muvatta'* dışında okuttuğu hadisleri oğlu Ubeydullah'ın sonraki nesle naklettiği zikredilir.[19] Ancak Vazquez'in belirttiği gibi bu hadislerin günümüze gelip gelmediği bilinmemektedir. Eğer Raisuddin'in savunduğu gibi Yahyâ'nın hadis ağırlıklı bir eğitim verdiği kabul edilecek olursa, Endülüs'teki nüfuzu sayesinde Bakî b. Mahled'den önce Endülüs'ü hadis yurdu haline getirdiğine yönelik kaynaklarda mutlaka bilgi olurdu. Raisuddin'in Yahyâ'nın hadis bilgisine bu kadar önem vererek onu bir muhaddis gibi kabul etmesi için kaynaklarda zemin oluşturacak bilgi mevcut değildir. Onun ehl-i hadis ve ehl-i reye dâhil edilme meselesine gelince Vazquez'in de ifade ettiği gibi o dönemde Endülüs'te âlimleri kesin çizgilerle ehl-i hadis ve ehl-i rey olarak sınıflandırmanın mümkün olmadığı kanaatindeyiz.

Aynı dönemde yaşayan İbn Habîb Endülüs'te Şebtûn, Gazî b. Kays (ö. 199/814) ve Sa'saa b. Sellâm'dan (ö. 201/816) ders aldıktan sonra 208 senesinde Doğu'ya ilim yolculuğuna çıkmıştır.[20] Rihlesi esnasında Mısır'da Esed b. Musa, Eşheb b. Abdülaziz el-Kaysî, Asbağ b. Ferec ve Abdullah b.

---

[14] Fierro, "El Alfaquí Beréber Yaḥyā b. Yaḥyā al-Laysī", s. 311.

[15] Fierro, "El Alfaquí Beréber Yaḥyā b. Yaḥyā al-Laysī", s. 312-3.

[16] Vazquez, *The Establishment of the Maliki School in Muslim Spain*, s. 69-71.

[17] Raisuddin, "Yahyā ibn Yahyā al-Masmūdī", s. 213.

[18] Bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 367.

[19] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 231.

[20] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 123.

Abdülhakem'den (ö. 214/829); Medine'de ise Mutarrif b. Abdullah[21], Abdullah b. Nâfi', Abdülazîz b. Muhammed ed-Derâverdî (ö. 187/803) ve İbnü'l Mâcişûn'dan ders almıştır.[22]

Kaynaklarda İbn Habîb'in hadis bilgisi hakkında ihtilaflı görüşler zikredilmiştir. Hadis ilminde onu yeterli görmeyenler çoğunluktadır. Onun hadis bilgisinin olmadığı, rivayetlerin sahihini sakiminden ayırt edemediği, mütesahil olduğu ve rivayetlerinin çoğunu icazet yoluyla aldığı söylenmiştir.[23] Hatta Kâdî İyâz İbn Abdilber'in İbn Habîb'i yalanladığını ileri sürer.[24] Ancak İbn Habîb için kullanılan bu ifadenin doğru olmadığını ve onun tekzib edilmesine delalet edecek bir şeyin bulunmadığını belirtir. İlk bakışta İbn Abdilber'in İbn Habîb'i "Hz. Peygamber adına yalan söyleyen kimse" anlamında "kezzâb" diyerek cerh ettiği düşünülse de tespit edilebildiği kadarıyla İbn Habîb'in hadis uydurduğuna yönelik kaynaklarda bir bilgi mevcut değildir.

İbn Habîb'in hadis bilgisinin anlatıldığı gibi olmadığını düşünen Makkarî "Onun hadis bilgisi olmadığına yönelik zikredilenler müsellem değildir. Hadis uzmanlarından bazıları ondan hadis nakletmişti. Kâdî İyâz'ın *Şifâ*'sında da İbn Habîb'den Doğulu münekkit hadis âlimlerince bilinmeyen bazı hadisler nakledilmiştir. Doğulu âlimler Bakî ve İbn Habîb gibi Endülüslü âlimlerin büyüklüğünü bilirler" demiştir.[25] Huşenî ise Endülüs'e ondan önce bu kadar çok rivayet getiren olmadığını ifade etmiştir.[26] İbn Habîb'in Doğu'dan getirdiği rivayetleri kalabalık bir gruba okuttuğu da bilinmektedir. Kâdî İyâz'ın aktardığı bilgiye göre İbn Habîb, hadis, ferâiz, fıkıh ve irab öğrenmek isteyen yaklaşık 300 öğrenci ile camiden çıkarken görülürdü.[27] Her ne kadar hadis bilgisinin yetersizliğine dair elimizde birtakım veriler olsa da İbn Habîb'in Doğu'dan Endülüs'e çok sayıda hadis nakletmesinin sonraki yıllarda Endülüs'te önemli hadis âlimlerinin yetişmesinde ve yeni oluşan bir İslâm toplumunda hadislerin bilinirliği açısından katkısının olduğu açıktır.

1.2. Mezhep İçi İhtilaflardan Kaynaklanan Tartışmalar

Medine fıkhının Endülüs'teki en önemli temsilcisinin ilk dönemlerde Abdülmelik b. Habîb olduğu anlaşılmaktadır. Medinelilerin rivayet ve görüşlerini ezbere bilen İbn Habîb, Mâlik b. Enes'in

---

[21] Mutarrif b. Abdullah (ö. 220/835) İmam Mâlik ve İbn Ebi'z-Zinâd'dan ders almıştır. Tercemesi için bk. İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 156-7.

[22] İbn Habîb, Mutarrif'ten *Muvatta*'ı dinlemiştir. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 245; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 359.

[23] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 360; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb*, II, 8. İbn Habîb'in Doğu'da aldığı icazetlerine dair eleştirilerle ilgili ayrıntılı bilgi daha önce verilmiştir.

[24] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 129.

[25] Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 8.

[26] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 246.

[27] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 124.

Mısırlı öğrencilerinden ders almasına rağmen onun fıkhî anlayışını Medine'de öğrendikleri şekillendirmiştir. 211/826 yılında Endülüs'e dönmüş ve memleketi İlbîre'de yaşamaya başlamıştır. İki yıl sonra Emir Abdurrahman b. Hakem (206/822-238/852) devrinde Yahyâ b. Yahyâ ve Saîd b. Hassân'a (ö. 236/850) şûra heyetinde eşlik etmek üzere Kurtuba'ya çağrılmıştır.[28] O tarihten itibaren Yahyâ b. Yahyâ ile aralarında görüş farklılıklarından dolayı anlaşmazlıklar yaşanmıştır.[29] Görüş farklılıklarının yaşanmasında her birinin Doğu'da fıkıh öğrendiği âlimlerin farklı yaklaşımlara sahip olmalarının etkisi bulunmaktadır.

Endülüs'teki İbnü'l-Kâsım'ın reyinin ağırlığı yargı alanında o kadar hissediliyordu ki Fierro'nun da dediği gibi ileride İbn Habîb, İbnü'l-Kâsım'dan ders alamadığı için ya da İbnü'l-Kâsım'ın görüşlerine göre fetva vermediği için hâkim olan anlayışın dışına çıkarak akranlarından farklı bir konumda yer alacaktır.[30] İbn Habîb Mısır'da İbnü'l-Kâsım'dan ders alamasa bile Eşheb b. Abdülaziz ve Asbağ b. Ferec gibi Mısır Mâlikî ekolüne mensup âlimlere talebelik etmiştir. Endülüs'te hüküm verirken bu iki âlimden öğrendiği fıkhî bilgiyi de kullanmıştır. Mâlik'in iki talebesi Eşheb ile İbnü'l-Kâsım arasında fıkhî istidlal anlayışlarından dolayı ihtilafların olduğundan bahsedilmişti. Eşheb'in İbnü'l-Kâsım dışında Leys b. Sa'd ve Şâfiî gibi Mısırlı hocalardan ve Medine ekolünden etkilenmesi, fetva verirken Mâlik b. Enes'in reyinin yanı sıra kendi reyini de öne sürmesi İbnü'l-Kâsım'ın tepkisini çekmiştir.[31] Asbağ b. Ferec ise İbn Vehb'in yakın talebelerinden biri sayılmış, İbn Habîb de Asbağ'ı Mısırlıların en fakîhi olarak anmıştır.[32]

İbn Habîb ve diğerleri arasında ihtilaflarla ilgili görüş belirten Vazquez, İbn Habîb'in kendi devrinde Yahyâ, Îsâ b. Dinâr ve diğer Endülüslü talebeleri sayesinde Endülüs'te üstün hale gelen İbnü'l-Kâsım'ın rey anlayışına alternatif sunmaya çalıştığı kanaatindedir. Vazquez'in tespit ettiği kadarıyla İbn Habîb'in *el-Vâzıha fi's-sünen ve'l-fikh* adlı meşhur eserinin bugün mevcut olan kısmında İbn Habîb sadece 4 yerde İbnü'l-Kâsım'a atıfta bulunur. İki atfında onun görüşünü reddeder, birinde ona muhalefet eder ve birinde onunla aynı fikirdedir. Benzer bir durum İbn Habîb'in *Tefsîru garîbi'l-Muvatta'* adlı şerhinde de söz konusudur.[33] İbn Habîb'in akranlarından farklı olarak İbnü'l-Kâsım'ın tüm görüşlerine katılmak yerine isabetli bulduğu görüşlerini kabul ettiği görülmektedir. İbnü'l-Kâsım'ın hadis rivayetine

---

[28] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs,* I, 360; Emir II. Abdurrahman'ın müşavere heyetinde bulunan Yahyâ el-Leysî'nin etkisini dengelemek amacıyla İbn Habîb'i bu heyete dâhil ettiğini söylenir. Bk. Çavuşoğlu, Ali Hakan, "Yahyâ b. Yahyâ El-Leysî", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* https://islamansiklopedisi.org.tr/yahya-b-yahya-el-leysi (Erişim tarihi: 15.06.2022).

[29] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 360; Makkî, *Ensayo,* s. 103.

[30] Fierro, "Proto-Malikis", s. 65.

[31] Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü,* s. 46.

[32] Biyografisi için bk. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik,* IV, 17-22.

[33] Şerhinde sadece 13 yerde İbnü'l Kâsım'ın adı geçer, bunların 7'sinde İbn Habîb onun görüşünü reddeder, 5'inde Mâlik'in diğer öğrencilerinin görüşlerinin yanı sıra onun da görüşüne yer verir ve sadece 1'inde onun görüşünü alır. Vazquez-Paluch, *The Establishment of the Maliki School in Muslim Spain,* s. 136-7.

ağırlık vermeyip ilmî faaliyetinin mesâil toplama ve tedvin etmeden ibaret olması, İbn Habîb'in tercihlerinde etkisi olabilir.[34] Zira İbn Habîb Doğu'da hadise ağırlık veren Medineli âlimlerden ve Mısır'da Asbağ b. Ferec gibi muhaddis bir Mâlikî fakihten etkilenmiştir.

İbn Habîb'in İbnü'l-Kâsım'dan ders almayıp İmam Mâlik'in hadis rivayetiyle de meşgul olan ashabının yanında tefakkuh etmesi, diğer Endülüslü Mâlikî fakihler ile arasındaki gerilimlerin sebeplerinden biri olarak gösterilebilir. Yine Vazquez'e göre bu gerilimlerin altında Mısır-Medine ayrışması değil, İbn Habîb'in Endülüslüler arasında İbnü'l-Kâsım'ın reyinin bu kadar otorite kazanmasından hoşlanmaması yatar.[35]

Endülüslü fakihlerin ders aldığı İbnü'l-Kâsım ve Eşheb'in arasındaki ihtilafın Endülüs ilim çevresine yansıması bu dönemde gözlemlenebilir. Nitekim fetvalarını Eşheb'in görüşü doğrultusunda veren Yahyâ b. Ma'mer el-Elhânî'nin (ö. 226/840) tepki çekmesi bu bağlamda nakledilebilir. Yahyâ b. Ma'mer Doğu'daki rihlesi sırasında Mâlik'in ashabından Eşheb b. Abdülaziz'den ders almıştır. Endülüs'e dönünce doğduğu şehir olan İşbîliye'de yaşamaya başlamış ve kendi devrinde İşbîliye'nin fakihi olarak anılmıştır. Emir II. Abdurrahman onun ilmî şöhretini duymuş olacak ki Yahyâ'yı Kurtuba kadılığına atamıştır.[36] Böylece Yahyâ b. Ma'mer kadılığı sırasında fetvalarını Doğu'da kendisinden fıkıh öğrendiği hocası Eşheb'in görüşleri doğrultusunda vermiştir. Bundan dolayı o dönemde Yahyâ b. Ma'mer ve ilim çevresinden birisi arasında husumet ortaya çıktığı ve Emir Abdurrahman'ın Yahyâ'yı görevinden azletmesi için uğraştığı söylenir.[37] Bu kişinin büyük olasılıkla Yahyâ el-Leysî olduğu söylenebilir. Yahyâ el-Leysî'nin Emir Abdurrahman üzerinde kadı azli konusunda böyle bir etkisi olduğu ve İbnü'l-Kâsım'ı Eşheb'ten üstün gördüğü daha önce zikredilmişti. Nitekim Huşenî bu konuda Yahyâ'nın ismini zikretmese de İbn Hayyân açık bir şekilde o dönemde ikisi arasında düşmanlık olduğunu, Kurtubalı fakîhlerin Yahyâ'yı kötülediklerini ifade eder.[38] Sonuçta Yahyâ el-Leysî ve ekibinin isteği olmuş, Yahyâ b. Ma'mer kadılıktan azledilip İşbîliye'ye geri dönmüştür. Emir Abdurrahman verdiği karardan dolayı pişmanlık duymuş olacak ki Yahyâ b. Ma'mer'in yeniden Kurtuba kadısı olmasını istemiştir. Yahyâ ise bu görevi emirin Yahyâ el-Leysî, Saîd b. Hassân ve Zûnân'a fetva sormaması şartıyla kabul etmiştir.[39] Sürecin devamında kendisi de Eşheb'in reyine göre hüküm veren İbn Habîb, Yahyâ b. Ma'mer'e gelip büyük ihtimalle Eşheb'i kastederek falanın hükümlerinin fetva vermek için daha uygun ve daha isabetli olduğunu söylemiş, onu Eşheb'in görüşüne

---

[34] İbrahimoğlu, *Abdurrahmân İbnü'l-Kâsım ve Mâlikî Mezhebi İçerisindeki Konumu*, s. 84.

[35] Vazquez, *The Establishment of the Maliki School in Muslim Spain*, s. 137.

[36] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 368; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 145

[37] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 368.

[38] İbn Hayyân, *el-Muktebes*, nşr. Mekki, s. 54-55.

[39] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 369.

göre fetva vermesi için ikna etmeye çalışmıştır. Yahyâ ise İbnü'l-Kâsım'ın kavline göre fetva vereceğini böylece bu beldenin ilim ehline muhalefet etmeyeceğini söylemiştir. Bunun üzerine İbn Habîb ile Yahyâ'nın arası açılmıştır.[40] Yahyâ b. Ma'mer'in İbnü'l-Kâsım'ın görüşlerine muhalefet ederse Yahyâ ve ekibinin göstereceği tepkiden çekindiği ve kadılıktan azledilmekten korktuğu söylenebilir. İbn Habîb'in ise akranlarının fetvaları sadece İbnü'l-Kâsım'ın reyine göre vermelerinden hoşnut olmadığı düşünülebilir. Bu sebeple kendisi gibi düşünen Yahyâ b. Ma'mer'i İbnü'l-Kâsım'ın reyine muhalefet etmeye teşvik etmiştir. Böyle davranarak yargı alanında İbnü'l-Kâsım'ın mesâilinin baskınlığını azaltmak için kendisine taraftar bulmaya çalıştığı söylenebilir.

Yahyâ b. Ma'mer ile ilgili bir başka mesele de bu bağlamda zikredilebilir. Yahyâ bir hüküm hakkında diğer fakihlerle ihtilafa düşmüş, bunun üzerine mesele hakkında Mısırlı Asbağ b. Ferec'e mektup yazıp danışmıştı. Asbağ b. Ferec verdiği cevapta basit bir meselede bile ihtilafa düşüp ona danıştıkları için Kurtuba fakihlerini küçük gören ifadeler kullanmıştı. Bunun üzerine kendilerini böyle bir duruma düşürdüğü için başta Yahyâ el-Leysî olmak üzere Kurtuba fakihleri Yahyâ b. Ma'mer'i ayıplamıştır.[41] Bu anekdottan anlaşıldığı gibi fıkıh bilgisi rey ezberinden ibaret olan âlimler yeni yeni meselelerde kendilerine fetva sorulduğunda bazen cevap verememiş ve Doğu'da ders aldıkları hocalarına mektup yazarak gelen cevaplara göre meseleleri çözebilmişlerdir. Bu durum dönemin ilmî panoramasını anlayabilmek amacıyla göz önünde bulundurulmalıdır.

Yahyâ el-Leysî ve İbn Habîb arasındaki anlaşmazlıklara kaynaklarda sıkça atıf yapılır. Bunun sebeplerinden biri olarak Doğu'da Yahyâ'nın rey ağırlıklı anlayışa sahip ve bu anlayışla eğitim veren İbnü'l-Kâsım başta olmak üzere Mısırlı hocalardan; İbn Habîb'in hadis ağırlıklı eğitim veren Medineli Mâlikî hocalardan fıkıh öğrenmesi gösterilebilir. Yahyâ b. Yahyâ'nın hadis rivayetiyle meşgul olmayıp mesâile yoğunlaşan İbnü'l-Kâsım'ın talebesi olduğu göz önünde bulundurulduğunda İbn Habîb ile aralarındaki temel farklılık anlaşılabilir. Hadis ve rey yönü ağır basan farklı kanallardan beslenen ve tefakkuh eden bu iki isimden her biri kendi öğretilerinin Mâlik'in en iyi doktrini olduğunu kabul ediyorlardı.

1.3. Mâlikî Olmayanlara Baskılar ve Zındıklık Suçlamaları

Fetih için İber yarımadasına gelen Müslüman ordularının ağırlıklı olarak Şam bölgesinden geldiği, bu sebeple Şam bölgesinde yaygın olan Evzâîliğin burada sınırlı sayıdaki Müslüman tarafından takip edildiği ve Endülüs'ün Mâlikiliği benimsemesi ve resmî mezhep haline gelme süreci önceki

[40] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 369; İbn Hayyân, *el-Muktebes*, nşr. Mekki, s. 55-6.

[41] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 146.

bölümde ele alınmıştı. Önceden Evzâîliği benimseyip sonra hâkim olan Mâlikî mezhebine intisap eden âlimler bulunuyordu. Söz gelimi Abdülmelik b. Hasan Zûnân'ın (ö. 232/849), hocası Sa'saa b. Sellâm'ın da etkisiyle önceleri Evzâîliği benimsediği söylenir. Zûnân Doğu'ya yaptığı ilmî yolculuğunda İbn Vehb, İbnü'l-Kâsım, Eşheb ve Medineli Mâlikî hocalardan ders almıştır. Sonradan Mâlikîliğe intisap eden Zûnân, II. Abdurrahman devrinde Yahyâ el-Leysî ve Saîd b. Hassân ile birlikte müşâvere heyetinde kendine yer bulabilmiştir.[42]

Zûnân'ın aksine Evzâîliği benimseyen ve mezhebini değiştirmeyen kimseler de vardı. Ebû Kinâne Züheyr b. Mâlik el-Belevî (ö. 238/852) bunlar arasında zikredilebilir. Züheyr, Mâlikîliğin resmî mezhep haline gelmesinden sonra da Evzâîliğe göre fetva vermeyi sürdürmüştür. İbn Habîb es-Sülemî'nin Züheyr'i Evzâîliğe uyduğu için kınadığı ve ehl-i Medine'nin mezhebine intisap etmediği için azarladığı kayıtlıdır. Züheyr ise halen Evzâîliğe bağlı olan tek kişi olduğu için İbn Habîb'in kendisini kıskandığını ileri sürmüştür.[43] İbn Habîb'in Züheyr'in fetvalarını yürürlükteki mezhep olan Mâlikîliğe göre değil, Evzaîliğe göre vermesine tepki gösterdiği anlaşılmaktadır. Halk içinde Evzâîliğin oranının ne kadar olduğu bilinmese de o, çoğunluğun mezhebi olan Mâlikîliğe göre fetva vermemesi sebebiyle eleştirilmiş olmalıdır.

Bu dönemde farklı mezheplerden olanlara tahammülsüzlüğün bir başka uzantısı zındıklık suçlamalarıydı. Zındıklık ifadesi her ne kadar Allah'a ve ahiret gününe inanmayan kimseler için kullanılsa da zamanla kendilerinden farklı mezheplerden kimseler için kullananlar da olmuştur. Örneğin Doğu'da Ebû Yûsuf (ö. 182/798), Mu'tezile âlimlerini zındıklıkla suçlamıştır. Mâlik b. Enes'in de Mu'tezîlîlerin zındık olduğunu öne sürdüğü bilinmektedir.[44]

Endülüs'te Doğu ile benzer olarak Mu'tezile ile temasa geçtiği için Abdüla'lâ b. Vehb (ö. 262/875) hakkında benzer bir tavır takınılmıştır. Abdüla'lâ, Doğu'da Mu'tezilî âlimlerin kitaplarını mütalaa etmesi ve iddiaya göre kelam ilminde mesai harcamış olması sebebiyle kaderî olmakla itham edilmiştir.[45] Talebesi İbn Lübâbe ise bu iddiaları reddetmiştir. Ancak anlaşılan o ki tüm bu iddiaların sebebi Abdüla'lâ b. Vehb'in ruhların öldüğüne inanmasıydı. Yahyâ el-Leysî, İbn Habîb ve İbrahim b. Hüseyn b. Âsım (ö. 256/869) onu bu sebeple şiddetle eleştirmişlerdir.[46] Kaynaklarda bu konuda kısıtlı bilgi olduğu için sürecin devamında ne olduğu bilinmemektedir. Abdüla'lâ Doğu'daki rihlesinden sonra Yahyâ el-Leysî, İbn Habîb, Saîd b. Hassan ve Asbağ b. Halîl'den oluşan müşâvere heyetine dâhil

---

[42] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 244-5; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 358-9; Ortiz, *Recepcion*, s. 80.

[43] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 100-1; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 216; Carmona, "Introduction of Malik's Teachings", s. 42. https://www.eea.csic.es/pua/personaje/consulta_personaje.php?id=3324 (Erişim tarihi: 11.12.2019).

[44] Mustafa Öz, "Zındık", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/zindik (Erişim tarihi: 18.08.2022).

[45] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 245.

[46] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 245.

edilmiştir. Yahyâ, büyük ihtimalle bu görevi sırasında aralarındaki ihtilaftan dolayı böyle bir tavır takınmıştır.[47] Aradan yıllar geçtikten sonra Emir Muhammed devrinde Abdüla'lâ'nın Muhammed b. Yûsuf b. Matrûh (ö. 271/884) ve Asbağ b. Halîl ile birlikte müşavirlik yaptığı bilinir.[48] Yahyâ vefat ettikten sonra Abdüla'lâ'nın yeniden müşâvere heyetine alınarak onun fıkhî bilgisinden istifade edilmesi, Yahyâ'nın ithamlarının mesnedsiz olduğunu akla getirmektedir. III./IX. asrın ilk yarısına kadar Endülüs'te siyasi ve mezhebi otoriteyi elinde bulunduran ulemanın kendi gibi düşünmeyenlere yönelik tepkileriyle ilgili sadece iki örnek tespit edilse de bu örnekler dönemin atmosferini yansıtması açısından önemlidir.

2. Hadis-Rey Tartışmalarının Sebepleri

Endülüslü tarihçilerden Ahmed b. Muhammed er-Râzî (ö. 344/955) aşağıda detaylı olarak anlatılacak tartışmalar hakkında şöyle demiştir:

> Muhammed'in emirliğinin başlarında Bakî b. Mahled ile Emir'in arasını bozmak ya da Bakî ile uğraşılmak istendi. Bunun nedeni ise onun uzun rihlesinden pek çok ilmi, âlî rivayetleri ve fıkhî ihtilafları getirmesiydi. Bu durum rey ve taklid ehli olan Kurtuba fakihlerini, tahkik ilimlerinden kaçanları, ilimde derinleşmeyenleri kızdırdı ve ona haset ettiler, onu Emir'in yanında bidatle suçlamaya varana kadar kötü sözler söylediler.[49]

Ahmed er-Râzî'den nakledilen bu ifade hadis-rey tartışmalarının sebeplerini özetlemektedir. Bakî b. Mahled uzun yıllar süren Doğu'daki tedrisinden elde ettiği rivayetler ve kitaplarla Endülüs'e böyle bir ortamda döndüğünde bazı tepkilerle karşılaşmıştır. Tabakat kaynaklarında bu tepkilerin ortaya çıkmasında Bakî'nin Doğu'dan getirdiği kitapların mahiyeti ve yeni ilim dalları getirmesi gibi sebepler öne sürülmüştür.[50]

2.1. Endülüs'te Mesâil Merkezli Fıkıh Anlayışı

Bakî, Emir Muhammed b. Abdurrahman devrinin (238/852-273/886) ilk zamanlarında rihleden dönmüştür.[51] Döndüğünde Kurtuba'ya yerleşip tedris faaliyetlerine başlamıştır. Emir Muhammed'den önceki II. Abdurrahman devrinde başta Yahyâ b. Yahyâ olmak üzere Mâlikîlerin

---

[47] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 258; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 370.

[48] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 16-7; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 248-250.

[49] İbn Hayyân, *el-Muktebes*, nşr. Makki, s. 248.

[50] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahââ*, s. 57.

[51] İbn Hayyân, *el-Muktebes*, nşr. Makki, s. 248.

idareciler nezdindeki otoriteleri sebebiyle kadılık gibi önemli mevkilere onların uygun gördüğü kişiler atanmıştı. Devletin önemli mevkilerindeki bu kadrolaşma Mâlikiliğin yayılmasını ve resmî mezhep haline gelmesini sağlamıştır. II. Abdurrahman'dan sonra tahta geçen oğlu Emir Muhammed döneminin başlarında da durum benzer şekildeydi. Ancak Bakî'nin Doğu'dan gelmesinden sonra gerçekleşen olaylar Endülüs'teki Mâlikîlik anlayışında değişime sebep olmuştur.

Bakî, Doğu'dan döndüğünde hocası Yahyâ b. Yahyâ ve akranları vefat etmiş, bununla birlikte onların talebeleri Kurtuba'da sözü geçen kimseler haline gelmişlerdi. Abdülmelik b. Habîb, Yahyâ el-Leysî'nin vefatından sonra müşavere heyetinin başına geçmiş, vefatına kadar bu görevde kalmıştı. Emir Muhammed devri, İbn Habîb'in vefat ettiği yılda başlamıştı ve İbn Habîb'in etkin olduğu yıllardan sonra Bakî b. Mahled Doğu'dan dönmüştü. Tabakat kaynaklarının bazılarında Emir Muhammed'in devrinin başında Bakî'nin Doğu'dan döndüğü, bazılarında ise Muhammed devrinin başlarında Bakî ile uğraşılmak istendiği yazıldığına[52] göre Bakî'ye karşı olan sürecin o Doğu'dan döndükten sonra çok geçmeden başladığı söylenebilir. Bakî b. Mahled'in Doğu'dan döndükten sonra nasıl bir ortamla karşılaştığının anlaşılabilmesi için o dönemde ilim çevrelerinde en etkili olan bazı âlimlerin zikredilmesi yerinde olacaktır.

Bakî'nin döneminde Utbî (ö. 255/869) gibi âlimler sayesinde İbnü'l-Kâsım'ın etkisi ve mesâil merkezli fıkıh anlayışı ağırlığını yitirmiş değildi. Utbî'nin kendinden önceki neslin en önemli vârisi konumunda olduğu söylenebilir. Tam adı Muhammed b. Ahmed b. Abdülaziz olan Utbî, büyük dedesi Utbe'ye nispetle Utbî adıyla tanınmıştır. Endülüs'te Yahyâ b. Yahyâ, Saîd b. Hassan ve diğer hocalardan ders alıp Doğu'ya rihle yapmıştır. Doğu'da Asbağ b. Ferec (ö. 225/840) ve Sahnûn b. Saîd'den (ö. 240/854) istifade etmiştir.[53] En önemli eseri olan ve *Utbiyye* olarak da bilinen *el-Müstahrece mine'l-esmi'a*,[54] Endülüs ve diğer Mâlikîler nezdinde çok meşhur olmuş ve ümmehât denilen temel başvuru kaynaklarından biri haline gelmiştir.[55] Bunda hocası Yahyâ b. Yahyâ ve diğer hocalarından miras aldığı İbnü'l-Kâsım ve Mısır Mâlikîliğinin çizgisinden gitmesinin ve eserinde de İbnü'l-Kâsım ve talebelerinin

---

[52] İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, II, 126. Ancak Fierro, iki taraf arasındaki gerilimlerin III. asrın ikinci yarısından itibaren başladığını savunur. Bk. Fierro, "El Derecho Maliki en al-Andalus: Siglos II/VII-V/XI" *al-Qantara,* XII (1991): s. 127. Luis Molina ise 252 yılı civarına işaret eder. Bk. Molina, "Un árabe entre muladíes: Muḥammad b. ʿAbd al-Salām al-Jušanī", s. 346.

[53] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 12

[54] İbn Rüşd el-Cedd'in (ö. 520/1126) Mâlikî fıkhına dair eseri olan *el-Beyân ve't-tahsîl*, *Utbiyye*'nin şerhi niteliğindedir ve *Utbiyye* bu eser sayesinde günümüzde varlığını koruyabilmiştir. *Utbiyye* hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Ana Fernández Félix, "al-Utbī, Muhammed b. Ahmad", *BA*, VII, 588-9; *Utbiyye* ile ilgili en kapsamlı çalışmanın Ana Fernández Félix'e ait *Cuestiones legales del Islam temprano: la 'Utbiyya y el proceso de formación de la sociedad islámica andalusí* (Estudios Arabes e Islamicos: Monografías), CSIC, 2003 olduğu söylenebilir.

[55] *Utbiyye*'nin bu kadar yaygınlık kazanması, İbn Lübâbe gibi meşhur âlimlerin kitabı rivayet etmesi sayesinde olmalıdır. Huşenî, *Utbiyye*'yi elde ettiği tariki şöyle verir: Huşenî → Eyyûb b. Süleyman el-Meâfirî (ö. 320/932) ve Muhammed b. Futays el-İlbirî (ö. 319/931) → İbn Lübâbe (ö. 314/926) → Utbî. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 120.

rivayet ve içtihatlarına ağırlıklı olarak yer vermesinin payının büyük olduğu söylenebilir.[56] Her ne kadar bu dönemde İbn Habîb'in etkisinden bahsetsek de onun İbnü'l-Kâsım'ın reyinin etkisini azaltmaya yönelik çabaları çok başarılı olmamıştır. Nitekim Utbî, *el-Müstahrece*'sinde İbn Habîb'den iktibaslarda bulunmamıştır.[57]

Bakî'nin akranı olan bir başka isim Ebû Zeyd Abdurrahman b. Saîd et-Temîmî el-Cezîrî (ö. 275/888) idi. Abdurrahman rihlesinde Asbağ b. Ferec (ö. 225/840), İbrahim b. Münzir el-Hizâmî'den (ö. 236/850) ve Şâfiî'nin talebelerinden ve meşhur muhaddis Harmele b. Yahyâ'dan (ö. 243/858) ders almıştır. Doğu'dan döndüğünde Emir Muhammed onu müşavere heyetine dâhil etmiştir. Abdurrahman Doğu'da iken hocası İbrahim b. Münzir ile aralarında geçen diyaloğu anlatmıştır. Abdurrahman, İbrahim b. Münzir'in Medine'deki meclisindeyken bir mesele hakkında fetva istenmiş, mecliste hiç kimse cevap vermemiştir. Abdurrahman bunun üzerine "Mâlik b. Enes bu meselede şöyle diyor" diye hocasının sorusunu cevaplayınca İbrahim el-Hizâmî soruyu soran kişiye dönerek "bu Mağribli arkadaşımız senin meselende Mâlik'in reyini ezberlemiş, ondan dinle" diye karşılık vermiştir.[58] Burada aktarılan diyalog o devirde Endülüslülerin Doğu'daki âlimlere nisbeten rey ezberine verdikleri önemi ortaya koyması açısından kayda değerdir.

Bakî b. Mahled'in Doğu'dan döndüğü dönemde meşhur âlimlerin bazıları üzerinde Yahyâ el-Leysî ve Sahnûn'un etkisi büyüktü. Utbî dışında o dönemde etkin olan âlimlerden Abdullah b. Hâlid b. Mürtenîl (ö. 256/869) ise Bakî b. Mahled'e karşı en çok tepki gösteren isimlerden biri olarak zikredilir. Kurtuba âlimlerinin önde gelen isimlerinden Abdullah b. Hâlid b. Mürtenil Endülüs'te babası Muhammed b. Hâlid (ö. 224/838), Îsâ b. Dînâr ve Yahyâ b. Yahyâ'dan ders almıştır. Rihlesi sırasında Mısır'da Asbağ b. Ferec'den ve Abdülmelik b. Hişâm el-Himyerî'den (ö. 218/833) *el-Meşâhid* adlı eserini dinlemiştir.[59] Kayravan'da Sahnûn *el-Esediyye*'yi tedvin etmeden önce ondan bu eseri dinlemiştir.[60] Esed b. Furât (ö. 213/828) farazî meselelerde İbnü'l-Kâsım'dan Mâlik b. Enes'in görüşlerini öğrenerek *el-Esediyye*'yi yazmıştır. Bu eseri sebebiyle onu eleştiren Sahnûn, Mısır'da İbnü'l-Kâsım ile *el-Esediyye* üzerinde çalışmış ve Kayravan'a geri dönüp Mısır'da çalıştığı metni talebelerine okutmuştur. Sahnûn *el-Esediyye*'yi gözden geçirip düzenleyerek *el-Müdevvene*'yi telif etmiştir.[61] Abdullah b. Hâlid b. Mürtenîl'in bu halkadaki isimlerden olduğu söylenebilir. Doğu'da elde

---

[56] Ali Hakan Çavuşoğlu, "Utbî, Muhammed b. Ahmed", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/utbi-muhammed-b-ahmed (Erişim tarihi: 15.04.2022).

[57] Fierro, "Proto-Malikis", s. 65.

[58] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 238.

[59] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 289. *el-Meşâhid* adlı eserin İbn Hişâm'a ait *el-Meğâzi* olması muhtemeldir.

[60] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 239-242; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb*, I, 280.

[61] *el-Müdevvene* hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ali Hakan Çavuşoğlu, "el-Müdevvenetü'l-Kübrâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/el-mudevvenetul-kubra (Erişim tarihi: 04.12.2022).

ettiği ilmî birikime bakıldığında Mısır Mâlikiliğinin etkisinde kaldığı ve rihle güzergâhının, akranları gibi Kayravan ve Mısır ile sınırlı olduğu görülmektedir.

Yukarıda zikredilen rey ezberine ağırlık veren isimlerin dışında hem rey hem hadise önem veren âlimler de bulunmaktaydı. Söz gelimi İbnü'l-Kazzâz olarak da bilinen İbrahim b. Muhammed b. Bâz'ın (ö. 273-4/886-7) bu âlimlerden olduğu söylenebilir. İbnü'l-Kazzâz, Endülüs'te Yahyâ el-Leysî, Saîd b. Hassân, Ebû Zeyd'den ders almıştır. Doğu'da Sahnûn'a talebelik etmiş, Yahyâ b. Bükeyr'den (ö. 231/845) de ders dinlemiştir. *el-Müdevvene*'yi ve *el-Esmia*'yı Endülüs'te okutmuştur. Fıkıh ilminin yanı sıra hadis ilmine vukûfu ile de bilinir. Ahmed b. Hâlid hocası İbnü'l-Kazzâz'ın *el-Müdevvene* ve mesâili en iyi ezberleyenlerden biri olduğunu ve zabtının kuvvetli olduğunu ifade etmiştir.[62]

Bu dönemde yaşayan âlimlerden İbn Târık el-Feres olarak bilinen Ebû Zeyd Abdurrahman b. İbrahim el-Kurtubî (ö. 258/871) ise Medine Mâlikî ekolüne yakın bir isim olarak Medine fıkhını temsil ediyordu. Şebtûn ve Yahyâ b. Yahyâ'dan ders aldıktan sonra Abdurrahman b. Hakem (138-172/756-788) devrinde Medine'ye gitti. Orada İbnü'l-Mâcişûn (ö. 212/827) ve Mutarrif'in (ö. 220/835) ders halkasına katıldı, Mısır'da Asbağ b. Ferec'den (ö. 225/840) ders aldı. Endülüs'e döndüğünde müşavere heyetinde kendine yer buldu. Medineli hocalarının semaâtını ihtiva eden ve suâlât türünde yazdığı *es-Semâniye* adıyla bilinen sekiz kitabından söz edilir.[63] Ebû Zeyd'in yeni teşekkül etmekte olan Endülüs Mâlikî ekolüne en önemli katkısını bu eserle yaptığı söylenebilir.[64] Bu kitaplarda naklettikleriyle İbn Habîb'in Mâlik'in ashâbından naklettikleri arasında çoğunlukla uyum söz konusudur. Bu dönemde Ebû Zeyd gibi Medine'den etkilenen âlimler olmakla birlikte, hâkim olan anlayış İbnü'l-Kâsım'ın reyiydi ve İbnü'l-Kâsım'ın etkisinden dolayı *el-Müdevvene* ve *Utbiyye* en çok okunan kitaplar haline gelmiştir.

2.2. Bakî b. Mahled'in İlmî Konumu ve Mezhebî Kişiliği

Ebû Abdurrahman Bakî b. Mahled, hadis ilmini Endülüs'e getiren ve sistemli hadis eğitiminin başlamasına öncü olan iki isimden biri olup sadece hadis tarihinde değil Endülüs ilim tarihinde de en önemli isimlerden biridir. Endülüs kültürünün bağımsızlığı için öncülerden kabul edilmiştir.[65] Böyle önemli bir misyona sahip biri olarak Bakî b. Mahled ile ilgili tabakat kitaplarında pek çok bilgi

[62] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 42; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 212; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 445.

[63] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 257-8; Makkî, *Ensayo*, s. 102-3.

[64] Carmona, "The Introduction of Mālik's Teachings", s. 49.

[65] Makki, *Ensayo*, s. 198.

bulunduğu gibi hakkında çok çalışma yapıldığı da söylenebilir.[66] Hatta Endülüs'teki hadis-rey tartışmalarının kilit ismi olarak anılabilir.

Kurtuba'nın tanınmış ailelerinden birinde 201/816 senesinde dünyaya gelen Bakî b. Mahled Kurtuba'da Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî ve Muhammed b. Îsâ el-A'şâ'dan ders almış, buradaki eğitimini tamamladıktan sonra ilk ilmî yolculuğuna başlamıştır.[67] İlki 10, ikincisi 25 sene süren iki rihle yapan Bakî b. Mahled,[68] Mısır, Hicaz, Dımaşk, Kûfe, Basra ve Bağdat'ta toplam 284 hocadan ilim tahsil etmiştir.[69] Endülüs'te Yahyâ el-Leysî'den dinlediği *Muvatta'*ı Doğu'da meşhur İbn Bükeyr (ö. 231/845) ve Ebû Mus'ab ez-Zührî'den (ö. 242/856) dinlemiştir. Humeydî, Bakî'nin hocaları arasında zayıf olanların sayısının 10'u aşmadığını, kalan hocalarının ise meşhur âlimler olduğunu belirtmiştir.[70]

Doğu'da bu kadar uzun süre ilim tahsil eden Bakî'nin şöhreti öyle bir seviyeye ulaşmıştı ki Endülüs'ten Doğu'ya rihle yapan sonraki nesil Endülüslüler gittikleri yerlerde Bakî hakkında övgü dolu sözler duyuyordu. Söz gelimi Bakî b. Mahled'den ders alamayan Kâsım b. Asbağ (ö. 340/951) Doğu'daki rihlesi sırasında İbn Ebî Hayseme'nin (ö. 279/892) "Biz Bakî'yi süpürge diye anardık. Bakî b. Mahled'in bulunduğu beldeden birinin buraya gelmesine ihtiyaç var mı?" dediğini işitmiştir.[71] İbn Ebî Hayseme'nin bu sözünden hareketle Bakî'nin Doğu'da çok sayıda hocadan hadis almak için çok gayret ettiği ve dinlediği hadislerin sayısının çok olduğu söylenebilir. Yine Bakî'nin kendi verdiği bilgiye göre Irak'ta hocası Yahyâ b. Bükeyr, meclisinde Bakî'yi yanına oturtmuş ve ondan yedi hadis sema etmiştir.[72] Bütün bunlar Bakî'nin Doğu'daki şöhretinin ne seviyede olduğunu göstermektedir.

Bakî b. Mahled, Doğu'dan döndükten sonra Endülüs'te aynı halkalarda eğitim gördüğü arkadaşları en etkili isimler haline gelmiştir. Ancak rihle güzergâhı sadece Kayravan, Mısır ve Medine ile sınırlı olan akranları ile rihle güzergâhı Mısır, Hicaz, Dımaşk, Kûfe, Basra ve Bağdat olan Bakî b. Mahled arasında ilmî birikim ve düşünce yapısı açısından farklılık olacağı çok açıktı. O dönemde hâlâ Endülüs'teki âlimler Doğu'ya bağımlıydı ve Doğu'da kimden ders alınıyorsa ilmî anlayışı o âlimin fıkhî anlayışı belirliyordu.

---

[66] Manuela Marín, "Baqī b. Majlad y la introduccion del estudio del *hadiz* en al-Andalus" *al-Qantara,* L, 1980, s.165-208; el-Ömerî, Ekrem Ziyâ *Bakî b. Mahled el-Kurtubî ve Mukaddimetü Müsnedihi*, Medine, 1404/1984; María Luisa Ávila, "Nuevos Datos Para La Biografía De Baqī b. Majlad", *Al-Qanṭara,* VI (1985), s.321-68; Raisuddin, "Bakî b. Mahled el-Kurtubî (201-276/816-889) ve Endülüs'teki Hadis Çalışmalarına Katkısı", çev. Murat Gökalp, *Dinî Araştırmalar,* 7/21, s. 323-329.

[67] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 55; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 143; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 518.

[68] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 49; Documentación, "Ibn Majlad, Baqī", *BA*, IV, 68-72.

[69] Hocalarının tam listesi için bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 50-5; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 143-4. Manuela Marín, "Baqī b. Majlad", s. 177-187.

[70] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 252.

[71] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 144.

[72] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 144.

Endülüs fıkıh çevresinde İmam Mâlik ve öğrencilerinin reylerini ezberlemenin ne kadar önemli olduğu yukarıda geçmişti. Özellikle İbnü'l-Kâsım'ın görüşlerinin Bakî b. Mahled'in rihle sonrası döndüğü Endülüs'te baskın olduğu bilinmektedir. Bakî b. Mahled'in rihlesi öncesi Endülüs'te aldığı eğitim onu Doğu'da hadis ağırlıklı eğitime yöneltmişti. Bakî Doğu'da uzun yıllar boyunca elde ettiği hadis birikimi ile Endülüs'e dönünce Endülüs'teki mesâile bu kadar ağırlık veren Mâlikîlik anlayışına tenkitlerde bulundu. Kaynaklarda onun mesâile dayalı fetva vermeyle ilgili eleştirileri de geçer.[73]

Bakî'nin dönemin hâkim ilmî anlayışında alışılmışın dışında tenkitler ve fetvalar vermesi sebebiyle onu bağımsız bir müctehid olarak görenler[74] olduğu gibi Mâlikî olmayıp Şâfiîliğe intisap ettiğini savunanlar da vardır. Son dönem araştırmacılarının Bakî'yi Mâlikî mezhebinden görmemelerinin sebebi olarak Kâdî İyâz'ın *Tertîbü'l-medârik*'te Bakî b. Mahled'in tercemesini yazmaması gösterilebilir.[75] Kâdî İyâz'ın en önemli kaynaklarından olan ve günümüze gelmeyen İbn Ebî Düleym'e (ö. 351/962) ait mezhep tabakatı eserine Bakî'yi almadığı için Kâdî İyâz'ın benzer tutum sergilediği de söylenebilir. Ancak Kâdî İyâz, Şâfiîliğe meyli açıkça bilinen Kâsım b. Muhammed'in ve yine Bakî ile benzer ilmî mesaisi olan Muhammed b. Vaddâh'ın biyografilerine *Tertîbü'l-medârik*'te yer vermiştir.

Bakî'nin kendi içtihadına göre hareket etmesi ve taklitten uzak oluşu tutucu Mâlikiler arasında onun görüşlerinin mesele edilmesine yol açmıştır.[76] Fıkhî mezheplerin hiçbirini takip etmeyip doğrudan doğruya Kur'an ve sünnetle amel etmeye davet etmesinin de bunda payı olduğu söylenebilir.[77] Ancak Bakî b. Mahled, fıkhî bağımsızlığına rağmen şûrâda kendine yer bulmuştur. Bu durum Bakî'nin resmî olarak Mâlikîliği benimsemiş Endülüs'ün yürürlükteki yasalarını kabul ettiği anlamına gelebilir. Oğlu Ahmed b. Bakî'nin (ö. 324/936) şu açıklaması da bunu desteklemektedir: "Bakî b. Mahled başka bir ekole geçmek için Mâlik'in mezhebini bırakmadı ve bu mezhebin doktrinleriyle ilgili olarak meslektaşlarıyla anlaşmazlığa girmedi. Onlarla anlaşmazlığa girmesi ancak şûrâda onlarla tartışınca ve kendi fetvasını verince mümkün olabilirdi. Çünkü Bakî Endülüs'te hükümlerin Mâlik'in öğretilerine göre verildiğini iyi bilirdi. Bakî'nin takip ettiği metodu hadis ve nazardı, ehl-i ilimden kimseyi taklid etmezdi."[78] Oğlunun sözlerinden hareketle Bakî'nin fıkhî hükümleri doğrudan ayet ve hadislere atıfla temellendirdiği, selef Mâlikî ulemanın reyine göre hareket etmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca fetvalarında

[73] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 55.

[74] Urvoy, "The Ulama' of al-Andalus", s. 855; Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, s. 120.

[75] María Luisa Ávila, "Nuevos datos para la biografía de Baqī b. Majlad", *AQ*, VI (1985): s. 322.

[76] Documentación, "Ibn Majlad", *BA*, IV, 69.

[77] Hüseysin, "Mağrib ve Endülüs'e Hadisin Girişi", s. 118.

[78] Carmona, "The Introduction of Mālik's Teachings", s. 52.

Mâlikî mezhebine muhalefet etmekten kaçınması, emirlerin desteğine rağmen Mâlikî fukahânın tepkisinin çok güçlü olduğunu göstermektedir.[79]

2.3. Fıkhî İhtilafların Endülüs'e Taşınması

Bakî b. Mahled'in Doğu'da uzun süre eğitim alıp dönemin hâkim Mâlikî anlayışının dışına çıkan ve fıkhî ihtilaf içeren kitaplarla Endülüs'e dönmesi sebebiyle bazı âlimlerin tepkisi ile karşılaştığı bilinmektedir. Bakî b. Mahled ile Kurtuba'daki bir grup kadı arasında meydana gelen gerilimin sebebi olarak tabakat kaynaklarında Bakî b. Mahled'in Doğu'da ehl-i hadisin önemli simalarından Ebû Bekr b. Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef*'ini Endülüs'te rivayet etmesi zikredilmektedir.[80] Bakî, Endülüs'te İmam Mâlik'in *Muvatta'*ı varken başka bir hadis kitabı getirmesi sebebiyle tepki ile karşılaşmış olabilir. Bu sebeple en azından o dönemde Muvatta' dışındaki hadis eserlerine iyi gözle bakılmadığı söylenebilir.[81] Ancak *Muvatta'*ın ilk zamanlarda Endülüs'te hadis kitabından çok bir fıkıh kitabı olarak görüldüğünün de göz önünde bulundurulması gerekir. Bu sebeple Bakî, hadislere göre fıkhî hükümler vermeye başladığında fakihlerin tepkisiyle karşılaşmış olmalıdır.[82] Bakî'nin hadis kitabı getirmesinden dolayı tepki aldığı düşünüldüğünde fakihlerin, insanların fıkhı bırakıp sadece rivayetle meşgul olmalarından endişe duymaları akla gelen bir diğer sebep olarak sayılabilir.[83]

Bakî b. Mahled'in Endülüs'teki akranları ile ihtilaf ettiği meselelerden biri namazda ellerin kaldırılmasıdır. Bakî, bu hususta Şâfiî'nin görüşünü benimseyip ona göre amel etmesi sebebiyle tepkiyle karşılaşmıştır. Hâlbuki daha önce Yahyâ el-Leysî'nin de Mâlik'e muhalefet ederek Leys b. Sa'd'ın görüşüyle amel ettiği birkaç mesele vardı. Yahyâ sabah namazında kunûtun terk edilmesi yönünde fetva vermiş, onun bulunduğu mescidlerde kunût yapılmaz olmuştur.[84] Bakî'ye karşı gelen bu âlimler hocaları Yahyâ'nın da Mâlik'in görüşüne muhalif davrandığını bildikleri halde Bakî b. Mahled'i bidatçılıkla suçlamışlardır.

Bakî b. Mahled'in getirdiği diğer önemli eser ise İmam Şâfiî'nin *el-Ümm*'üdür. Bakî b. Mahled farklı mezhepten âlimlerin hadis ve fıkıh kitaplarını Endülüs'e getirip bunları öğrencilerine okutmaya

---

[79] Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî* Ekolü, s. 122.

[80] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 58. Huşenî tartışmaya sebep olan kitabın Şâfiî'niin *es-Risâle*'si olduğu yönünde bilgiyi de aktarmıştır. Makki, *Ensayo*, s. 196

[81] Özdemir, "IX. Yüzyıl Endülüsü'nde Zındıklık Suçlamaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXVIII, 1998, s. 212.

[82] Fierro, "Proto-Malikis", s. 63.

[83] Samedi, *Medresetü fıkhı'l-hadîs bi'l-garbi'l-islâmî*, s. 40-1.

[84] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 348.

başlamıştır.[85] Yukarıda da ifade edildiği gibi Kur'an ve hadisi esas alarak fetva veren Bakî gibi ehl-i hadisten bir isim ile mesâil esaslı fıkıh anlayışına sahip olan Kurtubalı Asbağ b. Halîl ve İbn Mürtenîl gibi fakihlerin tartışmaları başlamıştır.[86] Bakî b. Mahled'in çok sayıda hadis ya da Endülüslülerin bilmediği yeni ilim dallarını getirmesinin yanı sıra tedrisini hadis ve ihtilaf kitapları temelinde yürütmesi de fakihlerin tepkisini çekmiş olabilir.[87]

2.4. Kişisel Menfaatlerin Etkisi

Hadis-rey tartışmalarının başlamasında kişisel menfaatlerin ve âlimler arasındaki çekememezliklerin de etkisi olduğunun göz önünde bulundurulmalıdır. Son dönem araştırmacılarından Jordi Aguade, Bakî b. Mahled'in Endülüs'te karşılaştığı problemlerin temelde kişisel sebeplerden ve kıskançlıktan kaynaklandığını savunur, Kurtuba âlimlerinin Bakî'ye tepki verme sebebini bir grup Mâlikî fakihin hoşgörüsüz olmalarına bağlamaz.[88] Elbette bu tartışmaların çıkmasında kişisel sebeplerin de etkisinden söz edilebilir. Ancak yukarıda zikredilen diğer sebepleri göz ardı etmek ikna edici görünmemektedir.

Bakî'ye karşı en açık kıskançlık duyan âlimlere örnek olarak Asbağ b. Halîl'den bahsedilebilir. Kendisi İbnü'l-Kâsım çizgisinden gelen sınırlı sayıda hocadan ilim almış, mesâil, vesaik ve şurûtta bilgin bir fakihti. Mesâil ezberinde kendi döneminde onun önüne kimse geçemezdi. Asbağ bu vasıfları sayesinde elli yıl boyunca ilmî faaliyetlerin öncü ismi konumundaydı.[89] Ancak Bakî gibi geniş bir coğrafyada çok sayıda âlimden ders almış, Endülüs'e dönerken yanında çok sayıda kitap ve rivayetle dönmüş bir isim yanında kendi itibarı ve mevkiinin sarsılacağını düşünmesi kaçınılmazdı. Bu sebeple Asbağ ve diğer arkadaşlarının İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'indeki hadislerden ya da Bakî'nin verdiği eğitimin mahiyetinden rahatsızlık duyarak Bakî'ye karşı başlattıkları süreçte bunları bahane olarak kullandıkları da söylenebilir.

3. Tartışmalar Sırasında Muhaddislerin Gördüğü Baskılar

Bakî b. Mahled'in Endülüs'e döndükten kısa bir süre sonra muhtelif tepkilerle karşılaşmış olabileceğini ifade etmiştik. Bu süreçle ilgili nispeten en ayrıntılı bilgi Endülüs tabakat kaynaklarından

[85] Ávila, "Nuevos Datos", s. 323.

[86] Fierro, *La Heterodoxia*, s. 80-1.

[87] Marín, "Baqī b. Majlad", s. 202.

[88] Aguade, "Some Remarks", s. 57.

[89] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 33-4; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 129.

günümüze ulaşan en erken mahiyetteki eser olan Muhammed b. Haris el-Huşenî'ye ait *Ahbâru'l fukahâ ve'l-muhaddisîn*'de zikredilmektedir: "Bakî b. Mahled, Kurtuba'daki ilmî çevreden tepki görmüştü. Bu tepki Bakî Kurtuba'daki rey ehli fakihlerin görüşlerine muhalif rivayetleri Endülüs'e taşıdığı ve muhalif görüşleri onlara karşı kullandığı için öldürülmesini isteyecek boyuta ulaştı."[90] Bu ifadelerde dikkat edilmesi gereken hususlardan biri Bakî'ye tepki veren isimlerin onun idamını istemeleridir. Yukarıdaki başlıklarda zikredilen sebepler yüzünden Bakî b. Mahled'in getirdiği hadisler ve fıkhî ihtilaflar bidat olarak görülmüş ve Bakî zındıklık ile itham edilmiştir.[91] Huşenî, Bakî'ye karşı en büyük tepkiyi gösteren isim olarak sert ve geçimsiz mizacıyla bilinen Abdullah b. Hâlid b. Mürtenil'i (ö. 256/869) zikretmiştir. Kadı Muhammed b. Hâris'in (ö. 260/873) Bakî ile Abdullah'ın arasını idare ettiğini ifade etmiştir. Huşenî'ye göre Bakî'ye en az tepki veren Ebû Zeyd Abdurrahman b. İbrahim'dir. Muhammed b. Yûsuf b. Matrûh (ö. 271/884) ve Ubeydullah b. Yahyâ (ö. 298/910) da Bakî hakkında Abdullah b. Hâlid ve arkadaşlarıyla aynı fikirdelerdi.[92]

Bu tartışmalar Doğu'daki mihne süreci gibi çok kişiyi etkilememiştir. Bakî'nin ve aşağıda yer verilecek akranlarının maruz kaldığı süreçte bu kişilere tepki verenler yukarıda ifade edilen kimselerden ibarettir. Bakî'ye tepki gösteren fakihlerin Bakî aleyhine şahitlik yapması için başka âlimlerle görüştükleri de bilinmektedir. Bakî b. Mahled bu süreçte tepki gören tek isim değildi. Bakî gibi Doğu'da benzer bir tedristen geçen ve hadis alanında uzmanlaşan başka isimler de o devirdeki Mâlikî fakihlerin tepkisiyle karşılaşmıştır. Aşağıda Bakî başta olmak üzere bu zorluklardan en çok etkilenen Endülüslü âlimlerden bahsedilecektir.

3.1. Bakî b. Mahled'e Gösterilen Tepkiler ve Zındıklık İthamları

Yukarıda ifade edildiği gibi Bakî'nin Doğu'da uzun yıllar kalarak Endülüs'teki yerleşik düzenle ters düşen ilimleri, görüşleri, kitapları getirmesi sebebiyle Kurtuba'da yaşayan bir grup âlim, Bakî b. Mahled'e karşı tepki göstermişler, onu kınamışlar hatta bidatçi saymışlardır. Bu tepkilere maruz kalan Bakî'nin Endülüs'ü terk etmeye niyetlendiği de söylenir.[93]

Bakî b. Mahled'e karşı süreçte etkin olan fakihler arasında Ebû Zeyd Abdurrahman b. İbrahim de zikredilir.[94] Ancak bu süreçte onun nasıl bir faaliyet yürüttüğüne yönelik kaynaklarda somut bir veri zikredilmez. Pek çok kaynakta başlıca isimlerden zikredilmesi sebebiyle Abdullah b. Hâlid ve

[90] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 57.

[91] Fierro, "Accusations of zandaka", s. 253-4.

[92] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 57.

[93] İbn Hayyân, *el-Muktebes*, nşr. Mekki, s. 248

[94] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 57.

ekibindeki âlimlerden sayıldığı söylenebilir. Ebû Zeyd'in bu süreçte faaliyet gösteren diğer Mâlikî fakihlerden farkı İbn Habîb es-Sülemî gibi Medine ekolünden daha çok etkilenmesidir.

Bakî b. Mahled'e karşı tepki veren isimlerden biri de Asbağ b. Halîl'dir. Onu Bakî'ye karşı tepki veren diğer isimlerden öne çıkaran özelliğinin hadis karşıtlığı olduğu söylenebilir. Asbağ b. Halîl'in aldığı eğitimle döneminde İbnü'l-Kâsım'a bağlılıkta zirveyi temsil ettiği düşünülebilir. Endülüs'te Gazî b. Kays, A'şâ, Îsâ b. Dînâr ve Yahyâ el-Leysî'ye talebelik etmiştir. Asbağ Doğu'da sınırlı bir bölgede ilim tahsil etmiş, Mısır'da Asbağ b. Ferec (ö. 225/840), İfrîkıye'de Sahnûn'u dinlemiştir. Mesâil, vesâik ve şurûtta uzman bir fakihtir.[95]

Asbağ'ın ilmî konumunu kaybetmek istemediği için Bakî gibi Doğu'da yetişmiş bir âlime karşı suçlamalarda bulunması da göz önünde bulundurulması gereken sebepler arasındadır. Onun bu tepkilerinin arkasında Hristiyan ve Yahudilerle aynı toplumda yaşayan Müslümanların ihtilafa düşmelerinden çekinmesi de yer alabilir.[96] Asbağ b. Halîl'in "Tabutuma İbn Ebî Şeybe'nin *Müsned*'inin konmasındansa domuz başı konulmasını tercih ederim"[97] sözü Endülüslü Mâlikîlerin ne kadar taassub sahibi olduklarını delillendirmek için modern çalışmalarda sık sık zikredilir. Hâlbuki Resûlullah'ın hadislerini ihtiva eden bir kitap olduğunu bildiği halde Asbağ'ın İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i hakkında bu sözü söylemesi İbnü'l-Faradî'nin de ifade ettiği gibi onun âsâra mesafeli olduğunu düşündürdüğü gibi *Muvatta'* dışı rivayetlere karşı tavrını da göstermektedir. Ancak bu tutumun o dönemdeki tüm Endülüslü Mâlikî fakihlere genellemenin doğru bir tutum olmadığı kanaatindeyiz.

Ubeydullah b. Yahyâ'nın da Bakî'ye karşı tepki veren isimlerden olduğu zikredilir. Ubeydullah'ın öne çıkan vasfı *Muvatta'* râvisi olmasıdır. Babası Yahyâ'nın *Muvatta'* rivayetini pek çok talebeye okutan Ubeydullah daha önce de belirttiğimiz gibi kardeşi İshak ile birlikte, *Müsned*'ini telif ederken hocası Yahyâ'nın *Muvatta'* rivayeti yerine Doğu'da okuduğu İbn Bükeyr (ö. 231/845) ve Ebû Mus'ab (ö. 242/857) rivayetini tercih eden Bakî'yi eleştirmiştir. Yine Bakî'nin, Yahyâ'nın değil de Doğu'da okuduğu diğer *Muvatta'* rivayetlerini okutmasına tepki göstermiş, Bakî b. Mahled ile aynı ortamda bulunmaktan bile kaçınmıştır. Bakî ile aynı dönemde müşavere heyetinde yer alan Ubeydullah o dönemde kadılık yapan birisini "Bakî b. Mahled ile aynı mecliste benimle istişare etmene ve beni onunla denk görmene razı olmam, eğer danışmak istediğin bir mesele olursa ona başka bir vakitte, bana başka bir vakitte haber gönder, ikimizi aynı ortamda bir araya getirme" diye uyarmıştır. Ancak

---

[95] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 129; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 250-1.

[96] Acar, Yusuf, "Endülüs'te Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadis Çatışması ve Ulemânın Baskıya Maruz Kalmasında Üslubun Etkisi", *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı- II: Klasik Dönem (VII-XII. Asırlar)*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021, s. 112-3.

[97] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 130; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 252.

Ubeydullah, Bakî'nin vefatından sonra oğlu Ahmed b. Bakî ile müşavere heyetinde bulunmayı kabul etmiştir.[98]

Doğu'da Mu'tezilî âlimlerle temasa geçtiği için zındıklıkla itham edilen Abdüla'lâ b. Vehb Bakî'ye karşı tavır almak istemeyen âlimlerden sayılabilir. Hocaları Yahyâ el-Leysî ve İbrahim b. Hüseyn b. Âsım'ın (ö. 256/869) Abdüla'lâ'yı zındıklıkla suçlamaları, yılların geçmesiyle unutulmuş olacak ki Bakî'ye karşı çıkan âlimler toplandıklarında Abdüla'lâ b. Vehb'e de kendileriyle görüş birliği etsin diye haber göndermeyi istemişlerdir. Onlardan birinin "onu çağırmayın, o sizin müdahil olduğunuz bir meseleye karışmak istemez" demesine aldırış etmeden Abdüla'lâ b. Vehb'e haber göndermişler, Abdüla'lâ da onlarla görüşmeyi kabul etmiştir. Bu âlimler Abdüla'lâ b. Vehb'e durumu anlatmışlar. Abdüla'lâ da Bakî b. Mahled hakkındaki olumsuz kanaatlerinin sebebini sormuş, onlar da "Bakî'nin nâsihini mensûhunu bilmeden birbiriyle çelişkili hadisleri rivayet etmesi" diye cevap vermişlerdir. Abdüla'lâ da bunun üzerine "Hepiniz çocuğunu terbiye etmesi ve Kur'ân öğretmesi için müeddib tutuyorsunuz, ama hanginiz o müeddibe çocuğunuza Kur'ân'ın nâsihini ve mensûhunu öğretmesini şart koşuyorsunuz?" cevabını vererek onlarla aynı görüşte olmadığını ifade ederek tarafsızlığını korumuştur.[99]

3.2. Öğrencilerin Bakî'nin Halkasından Menedilmesi ve Halkasına Yapılan Baskınlar

Fakihlerin çekincelerinden biri Bakî b. Mahled Doğu'dan döndükten sonra onun ilim meclislerine çok sayıda talebenin teveccüh göstermesiydi. Bakî b. Mahled'in Doğu'dan getirdiği hadis kitapları ya da Mâlikîliğe aykırı başka kitaplarla tedris faaliyetlerini yürütmesi ilim taliplerini onun halkasına katılmaya istekli hale getirmiştir. Bu durumdan rahatsız olan Abdullah b. Hâlid b. Mürtenil, o dönem sâhibü'ş-şurta olarak görev yapan Muhammed b. Hâris'e (ö. 260/873)[100] Bakî'yi engellemesi için baskı yapmıştır. İbn Hâris de Bakî'nin halkasının kalabalık olmasını uygun bulmamış, onun meclisinde en fazla iki talebenin yer almasına karar vermiş, Bakî'ye haber göndermiştir. Ancak Bakî b. Mahled'den ders almak isteyen talebeler çoğalmış olacak ki İbn Hâris "Bu adamın hali ne olacak? Biz

[98] Huşenî, *Kudâtü Kurtuba*, s. 223.

[99] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 261.

[100] Kaynaklarda bu süreçte adı geçenlerden biri de kadılık yapan Muhammed b. Hâris'tir (ö. 260/873). Babasından, Yahyâ el-Leysî ve İbn Habîb'ten Endülüs'te ders aldıktan sonra rihleye başlamıştır. Rihlesinde Mısır ve Mekke'de ders aldığı geçmektedir. Abdurrahman b. Hakem devrinde Asbağ b. Halîl ve İbn Müzeyn ile müşavere heyetinde görevliydi. Bu dönemde aynı zamanda ahkamu'ş-şurtada da görevliydi. Abdurrahman b. Hakem'den sonra tahta geçen Emir Muhammed ise onu bir müddet ahkâmu'ş şurtada devam ettirmiş ardından ahkâmu's sûk alanında görevlendirmiştir. Kazâ konusunda başarılı bulunan Muhammed b. Hâris'in fıkıh bilgisinin yetersiz olduğu yönünde kanaatler oluşmuştur. Bakî b. Mahled'e karşı gelen üç isimden biri olarak tabakat kitaplarında zikredilmiştir. Bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 139-140; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 15.

ona iki kişiden fazla kimsenin onun meclisinde toplanmamasını emrettik, ama bize Bakî'nin nerede talebe bulsa orada ders yaptığı haberi ulaştı" demiştir. Bunun üzerine adamlarını onun mescidine göndermiş ve orada Bakî'nin yanında kimi bulurlarsa hapse atmalarını emretmiştir. Muhammed'in gönderdiği görevliler gittiğinde orada kimseyi bulamamıştır."[101] Bakî b. Mahled'in halkasına başka baskınlar da yapılmıştır. Muhammed b. Hâris'in Bakî'nin halkalarını denetlemek için gönderdiği görevliler meclise gittiklerinde Bakî'nin talebelerinin bir kısmı namaz kılmaktaydı. Elçiler gelince talebeler namazı terk edip kaçmak zorunda kalmışlardır.[102]

Öğrencilerin Bakî b. Mahled'in halkasına katılmasının kısıtlanmasının ondan ders almak isteyenleri mağdur ettiği açıktır. Bu kısıtlamaya maruz kalan âlimlerden birinin Kâsım b. Asbağ olduğu kaynaklarda geçer. O, Asbağ b. Halîl'in kendisini Bakî'nin meclisine katılmaktan men ettiğini ve Asbağ'ın Kâsım'ın babası olan Asbağ b. Muhammed'i (ö. ?) de etkilediğini ifade eder. Bu sebeple Kâsım, kapı komşusu olan Bakî'nin ilim meclislerine katılıp ondan istifade edemediğini belirtir. Kâsım Doğu'dan döndüğünde ise Bakî çoktan vefat etmiştir.[103]

3.3. Muhammed b. Vaddâh'ın Baskı Görmesi

Bu dönemde baskı görenlerden biri de Ebû Abdullah Muhammed b. Vaddâh el-Kurtubî (ö. 287/900) idi. İbn Vaddâh Endülüs'ü hadis yurdu haline getiren iki isimden biri olarak Bakî b. Mahled ile birlikte anılır.[104] 199 senesinde Kurtuba'da doğan İbn Vaddâh, Yahyâ b. Yahyâ, Abdülmelik b. Hasan Zûnân (ö. 232/846), A'şâ, İbn Habîb, Muhammed b. Hâlid el-Eşec (ö. 220-4/835), Abdüla'lâ b. Vehb (ö. 262/875) ve Saîd b. Hassân gibi devrin önemli âlimlerinin tedrisi altında ilim öğrendi.[105] Doğu'ya iki defa ilmî yolculuğa çıkan İbn Vaddâh 218 yılında çıktığı ilk yolculuğunu ibadet ve zühd amacıyla yapmış, 230'dan sonra çıktığı ikinci rihlesinde ise sadece hadis rivayetiyle meşgul olmuştur. Doğu'da toplam 165 hocadan ders alan İbn Vaddâh'ın hocalarının en meşhurları Âdem b. Ebû İyâs (ö. 220/835), Asbağ b. Ferec (ö. 225/840), Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), Saîd b. Mansûr (ö. 227/842),

---

[101] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 57.

[102] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 57.

[103] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 130. Her ne kadar İbnü'l-Faradî ve Kâdî İyâz Kâsım'ın hocaları arasında Bakî b. Mahled'i saysalar da Kâsım'ın kendi ifadesine göre Bakî'den ders almadığı söylenebilir. Yapılan çalışmalarda sıkça tekrarlanan hatalardan biri de Asbağ b. Halîl'in Kâsım b. Asbağ'ın babası sanılmasıdır. Kâsım'ın kendi ifadesi ile babasının Asbağ b. Halîl değil Asbağ b. Muhammed olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Kâsım Doğu'da iken Bakî'nin vefat ettiğini söylemiştir. Dolayısıyla, Bakî'nin Kâsım'ın hocaları arasında sayılmaması daha isabetli görünmektedir. Elbette bu durum Kâsım'ın Bakî'nin ilmî mirasından mahrum olması anlamına gelmeyecektir. Bk. Pinilla, Rafael, "El filólogo y tradicionista cordobés Qasim b. Asbag al-Bayyani (247?-340 h./ 862?-951 c.) Algunas interrogantes sobre su vida y su obra", *Homenaje al Profesor Jacinto Bosch Vila.* Granada, 1991, s. 301. Marín, "Baqī b. Majlad", s. 199.

[104] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 436.

[105] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 126. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik,* IV, 435.

Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Züheyr b. Harb (ö. 234/849), Ebû Bekir b. Ebî Şeybe (ö. 235/850), Sahnûn (ö. 240/854), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Ebû Mus'ab (ö. 242/857) ve Harmele b. Yahyâ'dır (ö. 243/858).[106]

Doğu'da kaldığı süreçte çok geniş coğrafyada ders almış, sadece sika râvilerden hadis nakletmiş, isnadda uzman, hadisin illetlerinde söz sahibi bir isim hâline gelmiştir. Hadislere idrac edilen kelimeleri fark edip "bu Peygamber'in sözü değildir" diyerek bu ilaveleri metinden ayıkladığı zikredilmiştir.[107] Ancak ricâle dair bilgisinde hatalar ve karıştırmalar da yok değildi. Söz gelimi talebesi Kâsım b. Asbağ, onun Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) ile Yahyâ b. Saîd el-Ümevî'yi (ö. 143/760) aynı kişi zannettiğini, oysa bu iki âlimin farklı kişiler olduğunu belirtmiştir.[108] İbn Vaddâh, sonraki neslin önemli Endülüslü âlimlerine hocalık etmiş, Endülüs'te hadis ilminin yayılmasına Bakî b. Mahled ile birlikte katkıda bulunmuştur. Onun en meşhur öğrencileri arasında Kâsım b. Asbağ, İbn Lübâbe, Ahmed b. Hâlid ve İbn Eymen gibi önemli âlimler bulunmaktadır.

İbn Vaddâh, Doğu'da Bakî b. Mahled ile ortak hocalardan ders alması ve İbn Ebî Şeybe'nin *Müsned*'i, Vekî' b. Cerrâh'ın *el-Musannef*'ini Endülüs'e getirerek *Muvatta'* dışında hadis kitaplarını rivayet etmesi sebebiyle Kurtuba'daki kadıların tepkisini çekip Bakî b. Mahled ile benzer duruma düşmekten korkmuştu. Bakî b. Mahled'e tepki gösteren Abdullah b. Hâlid ve diğerleri İbn Vaddâh'a baskı yaparak Bakî'ye karşı tanıklık etmesini istediler. İbn Vaddâh bu isteği reddedince "eğer şahitlik etmezsen onun durumuna seni de düşürürüz" diye tehdit etmişlerdir. Bunun üzerine Muhammed b. Vaddâh onlara yardım etmiş ve sâhibü's-salât Muhammed b. Hâris'in huzurunda Bakî'nin naklettiği hadisler arasında *münker*lerin de olduğunu ifade ederek Bakî aleyhine şahitlik etmiştir. Bunun üzerine Muhammed b. Hâris, Bakî b. Mahled'i yanına çağırmış ancak Bakî bulunamamıştır.[109] İbn Vaddâh'ın kendi aleyhine şahitlik yaptığını öğrenen Bakî, çok kırılmış, ona karşı düşmanca tavır almıştır. Öyle ki kendi halkasındaki talebelere İbn Vaddâh'ın derslerine katılmayı yasaklamıştır. Buna karşılık Muhammed b. Vaddâh da talebelerini Bakî'nin halkasına katılmaktan menetmiştir ve İbn Vaddâh'ın meşhur talebelerinden bazıları Bakî'den ders almamıştır.[110] Bakî ve İbn Vaddâh arasında geçenler uzun süre unutulmamış olacak ki ilk Endülüs Emevîleri Halifesi III. Abdurrahman'ın (300-350/912-961) oğlu Abdullah'ın (ö. 338/949) Bakî b. Mahled'in faziletleri ve İbn Vaddâh'a reddiye ile ilgili bir eser kaleme aldığı söylenir.[111]

---

[106] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 125-6.

[107] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 130-1.

[108] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 131.

[109] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 57.

[110] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 60; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 145.

[111] Fierro, *La Heteredoxia en Al-Andalus Durante El Periodo Omeya*, s. 82.

3.4. Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî'nin Hapse Atılması

Bakî ve İbn Vaddâh ile aynı dönemde yaşayan Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî (ö. 286/899) 221 yılında doğmuştur. Bilindiği kadarıyla Sarakusta'da (Zaragoza) yaşayan hadis âlimi İbrahim b. Nasr'dan (ö. 287/900) ders almıştır. 240 yılından önce Doğu'ya gitmiş, Basra, Bağdat, Mekke ve Mısır'da ilim tahsil etmiştir. Bündar (ö. 252/866), Muhammed b. Müsennâ el-Anezî (ö. 252/866) ve Seleme b. Şebîb onun ders aldığı hocalarındandır. Mekke'de Muhammed b. Yahyâ el-Adenî'den İbn Uyeyne'nin *Musannef*'ini dinlemiştir. Huşenî Doğu'dan döndüğünde Endülüs'teki ilim çevresini pek çok ilim ve kitapla tanıştırmıştır.[112] Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) kitaplarını talebesi Muhammed b. Vehb el-Mis'arî'den (ö. ?) rivayet ederek Endülüs'e taşımıştır.[113] Huşenî'nin fıkıh ilminde yeterli olmadığı kaynaklarda vurgulanır. Ağırlıklı olarak hadis rivayeti ve dil ile meşgul olmuştur.[114] Endülüs'e döndükten sonra uzun bir süre dil öğretmeye, kıraate zaman ayırmış, sonradan dili bırakıp hadis okutmaya yönelmiştir. Ömrü boyunca sadece iki defa hadis şerhi okuttuğu ifade edilmiştir.[115]

Huşenî'nin Endülüs'e getirdiği kitaplardan biri Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'a ait *en-Nâsih ve'l-mensûh*[116] adlı eserdir. Bu kitabı gören fakihler Huşenî'nin hadislerde nâsih ve mensûh olduğunu savunduğunu düşündüler ve Bakî b. Mahled'e karşı yürütülen süreçte kadılık yapan Muhammed b. Hâris'e başvurdular. Ahmed b. Hâlid'in Muhammed b. Hâris'ten Huşenî'yi hapse atmasını istediği kayıtlıdır.[117] İbn Hâris, Huşenî'yi yanına çağırıp ona "Sen Resûlullah'ın hadislerinde nâsih ve mensûh olduğunu düşünüyor musun?" diye sormuştur. Huşenî de ona cevaben "buranın kadısısın, bunu bile bilmiyorsun, evet hadiste nâsih ve mensûh vardır" şeklinde sert çıkmıştır. Bunun üzerine İbn Haris çok sinirlenmiş ve Huşenî'nin hapse atılmasını emretmiştir.[118] Üç gün hapiste kalan Huşenî'nin durumunu Emir Muhammed öğrenmiş ve hapisten çıkarılmasını emretmiştir.[119]

---

[112] Hocalarının bölge bakımından tam listesi için bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 134-7.

[113] Bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 132.

[114] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs,* II, 23-4.

[115] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 133.

[116] Eserin tam adı *en-Nâsih ve'l-mensûh fi'l-Kur'âni'l-'azîz ve mâ fîhi mine'l-ferâ'iz ve's-sünen*'dir. Ebû Ubeyd'in bu alandaki daha önceki müelliflerden farkı neshi hadis malzemesine de uygulamış ve âyetleri fıkhî konulara göre sıralamıştır. Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Murat Sülün, "en-Nâsih ve'l-Mensûh", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* https://islamansiklopedisi.org.tr/en-nasih-vel-mensuh (Erişim tarihi: 13.08.2022).

[117] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 57.

[118] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 57-58, 134; İbn Hayyân, el-Muktebes, nşr. Mekkî, s. 254-5.

[119] Nuri Topaloğlu, "Huşenî, Muhammed b. Abdüsselâm", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* https://islamansiklopedisi.org.tr/husenimuhammed-b-abdusselam (Erişim tarihi: 04.08.2022).

Bu olayda görüldüğü gibi Huşenî de Endülüs'te daha önce kimsenin görmediği bir kitap getirmesi ve muhalif bir fikir ortaya atması sebebiyle tepki çekmiş, hapse atılarak cezalandırmak istenmiştir. Elbette Muhammed b. Hâris'in onun hapse atılmasını istemesinde Huşenî'nin, karşısındakinin ilmini hafife alan üslûbunun etkisinin olduğunu düşünmek de mümkündür. Fierro, Huşenî'nin fıkha ilgisi olmadığı için ehl-i reyin ilk hedefi olmadığını, bu yüzden kitabını bahane ederek suçlamalarda bulunduklarını savunur. Bakî b. Mahled ve Huşenî'nin hadis gibi ortak ilgi alanları sayesinde yakın arkadaş olduklarını ve her ikisinin de vezir Hâşim b. Abdülaziz (ö. 273/887) tarafından desteklendiğini de belirtir.[120]

3.5. Kâsım b. Muhammed'in Tenkit edilmesi

Bu dönemde yaşayan meşhur âlimlerden biri de Kâsım b. Muhammed b. Kâsım (ö. 278/891) idi. Kâsım'ın Doğu'ya gitmeden önce Endülüs'te kimlere talebelik ettiği hakkında bilgi mevcut değildir. Doğu'da akranlarından farklı bir eğitim alan Kâsım b. Muhammed, ilki 12, ikincisi 6 yıl süren iki rihle yapmıştır. İlk rihlesinde sadece münazara ile meşgul olmuş, ikinci rihlesinde rivayet etmiş ve yazmıştır. Rihleleri sırasında Doğu'da Sahnûn b. Saîd, Harmele b. Yahyâ (ö. 243/858), Hâris b. Miskîn (ö. 250/864), İmam Şâfiî'nin talebelerinden Müzenî (ö. 264/878), Muhammed b. Abdülhakem (ö. 268/882), ve er-Rebî' b. Süleyman el-Murâdî (ö. 270/884) gibi Doğu'nun tanınmış âlimlerinden ders aldı.[121] Doğu'da ders aldığı hocalarından ve münazara ile meşgul olmasından dolayı Kâsım Şâfiîliğe meyilli kabul edilmiş,[122] nazar ve hüccet, ilmü'l-ihtilaf[123] bilgisiyle övülmüştü.[124] İbn Abdilber'in Endülüs'te Kâsım b. Muhammed ve Ahmed b. Hâlid'den daha fakih kimsenin gelmediğini söylemesi, Kâsım'ın fıkıh bilgisinin geçen iki asırda bile aşılamadığını göstermesi bakımından dikkate değerdir.[125]

---

[120] Fierro, *La Heteredoxia en Al-Andalus,* s. 90.

[121] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 301-2; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 457. Kâsım b. Muhammed'le ilgili sıkça tekrarlanan hatalardan biri el-Beyyânî nisbesiyle anılmasıdır. Büyük ihtimalle vefatı 425 olan Kâsım b. Muhammed b. Kâsım b. Asbağ ile karıştırılmıştır. Bugünkü Cordoba'ya bağlı olan Beyyâneli (Baena) âlimler arasında Kâsım b. Muhammed yer almamaktadır. Bk. https://www.eea.csic.es/pua/lugar/consulta_lugar.php?idl=330 (Erişim tarihi: 15.06.2022)

[122] Kâsım b. Muhammed'in oğlu Muhammed'e Şâfiîliğe uymasını önerdiği, en az hatalı olanın Şâfiîlik olduğunu söylediği zikredilir. Bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs,* I, 457.

[123] İlmü'l-ihtilâf, erken dönemde sahâbe, tabiûn ve sonraki müçtehitlerin görüş farklılıklarını bilmek anlamında kullanılmıştır. Bk. Şükrü Özen, "Hilâf", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/hilaf (Erişim tarihi: 20.05.2022).

[124] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik,* IV, 446-7. İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb*, II, 112-3. Kâsım'ın Şâfiîliğe meyilli olduğu bilgisini vermelerine rağmen Kâdî İyâz gibi Mâlikî tabakat müelliflerinin Kâsım'ın biyografisine bu eserlerinde yer vermeleri hakkında Ali Hakan Çavuşoğlu şu kanaattedir: Mâlikî mezhebine göre fetva vermesi onu bu eserlere dâhil etmede etkilidir. Ayrıca Kâdî İyâz'ın ehl-i hadisin etkisinin artmasını dikkate alarak ehl-i hadisi de ihtiva eden bir mezhep tabakatı oluşturmaya çalıştığı izlenimi verdiğini belirtir. Bk. Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, s. 121-122.

[125] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik,* VIII, 128-9.

Kâsım b. Muhammed, rey ezberiyle ilgili şöyle bir anekdot aktarır: Ben, Doğu'da İbn Abdülhakem'in yanındayken birisi gelip ona bir soru sordu. İbn Abdülhakem uzun bir süre düşündükten sonra fetva vermekten geri durdu. O sırada mecliste bulunan başka bir Endülüslü olan Abdurrahman b. Îsâ b. Dinâr (ö. 270/883), araya girerek İbnü'l-Kâsım'ın bu meseledeki görüşünü ezberinden aktardı. Kâsım b. Muhammed, İbn Abdülhakem'in kendisine şöyle dediğini nakleder: "Eğer ilim bu arkadaşımızın dediği gibi olsaydı kitaplarda yazana bakıp kolayca fetva verilirdi. Fakat biz hakkın nerede olduğunu öğrenmek istiyoruz, fetva vermekten geri durmamın sebebi buydu".[126] Bu anekdottan hareketle İbn Abdülhakem'in rey ezberi yapılmasını hoş karşılamadığı anlaşılmaktadır. Kâsım'ın Endülüs'teki akranlarından farklı olarak rey ezberi yapmayıp taklidi terk ederek münazara, nazar ve hüccet ilmini öğrenmesinde ve bu alanda Endülüs'te ilklerden olmasında hocası İbn Abdülhakem'in etkisi olduğu söylenebilir.

Kâsım b. Muhammed ilimde öyle bir seviyeye gelmişti ki hocası Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem onun Endülüs'e dönmesini istememiş Mısır'da kalıp orada ilm3i faaliyetlerde bulunması konusunda ısrarcı olmuştu. Ancak Kâsım memleketi Endülüs'e dönmeyi istemişti.[127] Bakî b. Mahled de Kâsım'ı, hocası Muhammed b. Abdülhakem'den daha bilgili kabul ederdi.[128] Ancak Kâsım Endülüs'e döndükten sonra oradaki ilmin yetersizliği sebebiyle kimse kendisine soru yöneltmemiş ve o da bildiklerini unuttuğunu şu sözlerle itiraf etmişti: "Birisi benim unuttuklarımı ezberlese âlim olur, ben münâzara ile 12 sene meşgul oldum, sonra buraya geldim, kimse bana soru sormayınca ben de unuttum".[129] Kâsım'ın döndüğü dönemde Endülüs'te nazar ve hüccete rağbet edilmediği, bölgenin bu anlamda Doğu'nun oldukça gerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Kâsım'ın Doğu'da öğrendiklerini öğretme ortamı bulamaması ile Endülüs'te rey ezberini merkeze alan fıkhî anlayış arasında yakın bir bağ kurulabilir.

Ahmed b. Hâlid'in verdiği bilgiye göre Kâsım b. Muhammed herhangi bir meselede her zaman Mâlik'in görüşünün isabetli olmadığına inanırdı. Kendisine bir fetva sorulduğunda Mâlik'in mezhebine göre fetva verirdi. Ahmed bundan dolayı Kâsım'ı ayıplamış ve bu durumu ona sormuştur. Kâsım'ın cevabı ise şöyle olmuştur: "Bana Mâlik'in mezhebine göre soruluyor, yönetim de sadece Mâlik'in mezhebine göre fetva vermemizi istiyor, biz de onları Mâlik'in mezhebine göre bilgilendiriyoruz, biz

---

[126] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 241.

[127] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 304.

[128] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 304; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 457-8. Aynı şekilde Kâsım'ın da Bakî'ye en çok saygı duyan kişi olduğu söylenir. Bk. Marín, "Baqī b. Majlad", s. 190-1.

[129] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 302.

Mâlikî mezhebini taklid etmiyoruz."[130] Kâsım'ın dönemindeki Endülüslü fakihlerden oldukça çekindiği ve onları idare etmeye çalıştığı da aktarılan bilgiler arasındadır.[131]

Kaynaklarda Kâsım b. Muhammed'in Endülüs'ün ileri gelen âlimlerinden Utbî, Yahyâ b. Müzeyn ve Abdullah b. Hâlid b. Mürtenil'e reddiye tarzında *Kitâbü'r-red ale'l-mukallidin* adlı eser yazdığı sıklıkla geçer.[132] Ancak bu eserle Yahyâ b. Müzeyn'in *el-Mustaksiye* adlı eserine yaptığı tashihlerin aynı olduğuna yönelik bilgiler de mevcuttur.[133] Yahyâ b. Müzeyn, Kâsım b. Muhammed'in hatalı gördüğü yerleri talebelerinin nüshasından sildirmiştir. Ayrıca Utbî, yakın arkadaşı Kâsım b. Muhammed Doğu'dan döndüğünde onunla uzun uzun görüşmüş, fıkhî meselelerde kendisine danışmıştı.[134] Bu bilgilerden hareketle, Kâsım bu eseri yazdığı için kendisini bu isimlerin dışladığı ve aleyhine faaliyetler yürüttüğü sonucu çıkmayabilir.[135]

4. Tartışmaların Sonuçları

Bakî b. Mahled'e karşı başlatılan sürecin devamında Abdullah b. Hâlid b. Mürtenîl'in de aralarında bulunduğu bir grup Kurtubalı âlim Bakî'ye karşı tenkitlerinde oldukça ileri gitmişlerdir. Davayı, yeterli görmedikleri sâhibü'ş-şurta Muhammed b. Hâris'ten alıp Kâdılcemaâ Amr b. Abdullah'a (ö. 273/886) başvurmuşlardır. Kadı Amr delilleri incelemiş, şahitliği dinlemiş ve Bakî'nin huzuruna çıkarılmasını istemiştir. Bunun üzerine Bakî'yi aramışlar ancak bulamamışlardır. Durum yayılınca vezir Hâşim b. Abdülaziz,[136] İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'ini Emir Muhammed'e takdim etmiştir.[137] Hâşim b. Abdülaziz Emir Muhammed'e Bakî b. Mahled'in getirdiği bu kitap nedeniyle bir grup kâdı tarafından idamının istendiğini söylemiştir. Emir Muhammed kitabın sayfaların karıştırınca Bakî için çok üzülmüş, Amr b. Abdullah'ı görevden almıştır.[138] Ayrıca Bakî'nin özgür bir şekilde ders vermesini teşvik etmiştir. Bakî b. Mahled'in yaşadıklarını en iyi özetleyenin İbn Hazm olduğu söylenebilir:

> Emir Muhammed ilmi sever ve hadis ehlini onurlandırırdı. Ebû Abdurrahman Bakî b. Mahled, Endülüs'e İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'ini getirip okutmaya başladığında rey

[130] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 303.

[131] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 303.

[132] Humeydî bu kitabın kendisine gelen isnadını şöyle zikreder: İbn Abdilber → İbnü'l-Faradî → Eyyûb b. Süleyman → Muhammed b. Kâsım → Kâsım b. Muhammed. Bk. Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis,* s. 322.

[133] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 302.

[134] Huşenî'nin İbn Lübâbe'den aktardığı bilgiler için bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 302

[135] Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, s. 121.

[136] Bakî ile Hâşim arasındaki ilişki hakkında bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 60.

[137] Kaynaklarda İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'i ya da Şâfiî'nin *er-Risâle* adlı eserinin emire takdim edildiği konusunda ihtilaf vardır. Huşenî, iki eserin de farklı kaynaklarda zikrettiğini belirtir. Huşeni, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 58.

[138] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 58.

> ehlinden bir grup onu aykırılıkla suçlamışlardı. Halkı ona karşı kışkırttılar ve ders vermesini engellediler. Bu durum Emir Muhammed'e intikal etti. Bakî'yi ve muhaliflerini çağırdı, kitap da oradaydı. Kitaba bölüm bölüm göz gezdirmeye başladı. Muhalifleri emirin onlarla aynı fikirde olduğunu düşündüler. Fakat Emir kütüphane çalışanına kütüphanenin mutlaka bu kitaba sahip olması gerektiğini söyledi ve kitabın bir kopyasını edinmelerini emretti. Devamında da Bakî'ye ilmini yaymasını, hadisten bildiklerini insanlara nakletmesini söyledi. Aynı zamanda onun rahatsız edilmesini yasakladı.[139]

Her ne kadar bu mesele Emir Muhammed'in Kurtuba fakihlerinin sözüyle hareket etmeyip bu olayı araştırmadan karar vermemesi sayesinde hadis âlimlerinin lehine karara bağlansa da Emir Muhammed'in bu yönde karar alması ehl-i rey karşıtı olduğu anlamına gelmez.[140] Daha önce de ifade edildiği gibi Emir Muhammed âlimleri tazim ederdi.[141] Onların savaşlar ya da başka sıkıntılar yüzünden zor durumda kalmalarını ya da aralarında küslük olmasını istemezdi. Elbette bu tartışmalar II. Abdurrahman devrinde olsaydı böyle sonuçlanmayabilirdi. Muhammed'in her emirde olmayan vasıfları sayesinde bu durum hadisçilerin lehine sonuçlanmıştır. Bu tartışmalar çok uzun bir süreyi kapsamamasına rağmen etkisi uzun yıllar devam etmiştir. Öyle ki tartışmaların gerçekleştiği Emir Muhammed devrinden sonra tahta çıkan Münzir ve Abdullah devirlerinde de bu olayların izlerini görmek mümkündür.

Endülüs'te ehl-i hadis ve ehl-i rey arasındaki bu süreçten sonra tartışmaların Doğu'da da duyulduğu ve endişeyle karşılandığı anlaşılmaktadır. Zira ilim talebi için Doğu'ya rihle yapan Endülüslülerin Doğu'daki hocalardan bu tartışmalar yüzünden tepki gördüklerine dair birtakım bilgilere rastlanmaktadır. Söz gelimi Kâsım b. Muhammed'in oğlu Muhammed b. Kâsım'ın (ö. 327/938-9) ilim talebi için rihle yaptığında hocalarından biri ona bağırmış ve onu azarlamış, "Sen Resûlullah'ın (s.a.s.) hadislerini rivayet edenlerin öldürülmek istendiği beldenin ehlindensin" demiştir. Muhammed bunun üzerine "ben onlara karşı gelenlerden ve onlar gibi hadis talibi olanlardan biriyim. Ben Kâsım b. Muhammed'in oğluyum" demiştir. Bu cevabının üzerine hoca Muhammed'i yanına yaklaştırmış, ona yakın davranmış ve hadis rivayet etmiştir.[142]

---

[139] Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, s. 36.

[140] Dominique Urvoy, Emir Muhammed devrinde Mâlikilik dışındaki diğer ekollerin lehine bazı kararların alınmasını yönetim gücünün Mâlikî hiyerarşisinden kurtarma amacına bağlar. Bk. Urvoy, "The Ulama of al-Andalus", s. 852.

[141] Emir Muhammed'in olayların iç yüzünü bilmeden karar vermemesi, ilim adamlarını himaye etmesi, adaletli olması gibi özellikleri hakkında Bk. Birsel Küçüksipahioğlu, "Muhammed b. Abdurrahman el-Ümevî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-b-abdurrahman-el-umevi (Erişim tarihi: 26.03.2021).

[142] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 215.

4.1. Hadis İlmi Açısından Sonuçları

Tartışmaların Bakî'nin lehine sonuçlanmasıyla Bakî'nin hadis çalışmalarını ve tedris faaliyetini rahat bir ortamda sürdürdüğü düşünülebilir. Ancak bu tartışmalar sadece Bakî'ye kişisel bir fayda sağlamamış, daha önemlisi Endülüs'te hadis ilminin gelişmesinin önünü açmıştır. Bakî ve İbn Vaddâh'ın talebeleri hocaları gibi Doğu'ya rihle yapmış, döndükten sonra getirdikleri hadis musannefâtını çekinmeden talebelerine aktarabilmişlerdir. Tartışmaların Endülüs'teki hadis ilmine dair sonuçları aşağıda ele alınmıştır.

4.1.1. Muhaddislerin Etkinliğinin Artması ve Hadis Eğitiminin Yaygınlaşması

Emir Muhammed, Bakî b. Mahled'i suçlayan fakihlere onu rahat bırakmalarını emretmiş, Bakî'nin istediği gibi halkalarında ders vermesine müsaade etmişti. O tarihten itibaren Bakî ve İbn Vaddâh'ın Endülüs'ü hadis yurdu haline getirdiklerinde ihtilaf yoktur.[143] Onlar, Emir Muhammed'in desteğiyle çekinmeden hadis okutmaya devam etmişler, çok sayıda öğrenci yetiştirmişler, talebeleri de sonraki neslin en önde gelen âlimleri olmuştur. Bakî ve İbn Vaddâh, aralarındaki gerilimden dolayı talebelerine birbirlerinden ders almalarını yasaklamalarına rağmen, çok sayıda meşhur âlime hocalık yapmışlardır. Onlardan hadis dersleri alan talebeler bilahare yaptıkları rihlelerde Doğu'daki muhaddislerden de ders alarak dönmüşler ve Endülüs'teki hadis literatürü böylece daha zenginleşmiştir.

Tartışmaların Bakî b. Mahled lehine sonuçlanmasının ardından emirler nezdinde de hadis âlimlerinin itibarı artmıştır. Söz gelimi Emir Muhammed'den sonra tahta çıkan oğlu Emir Münzir (273–275/886–888) Bakî b. Mahled'e kadı olması yönünde ısrar etmiş, ancak Bakî bu teklifi reddetmiş ve Emir'e bu iş için Âmir b. Muâviye'yi (ö. 277/890) tavsiye etmiştir.[144] Böylece Âmir, Emir Münzir (ö. 275/888) vefat edene kadar kadılık görevi yapmış, Münzir'den sonra tahta geçen Emir Abdullah (275–300/888–912) ise Âmir'i azledip yerine Fazl b. Seleme'yi (ö. 319/931) kadı tayin etmiştir.[145] Bu hâdise Yahyâ el-Leysî'nin Emir II. Abdurrahman devrinde kadı tayininde söz sahibi olmasını hatırlatmaktadır. Emir Münzir'den sonra tahta çıkan oğlu Emir Abdullah (275–300/888–912) da İbn Vaddâh'a "Ey

---

[143] Marín, "Baqī b. Majlad", s. 205; Raisuddin, "Bakî b. Mahled el-Kurtubî (201-276/816-889) ve Endülüs'teki Hadis Çalışmalarına Katkısı", s. 327.

[144] Âmir b. Muâviye el-Lahmî Endülüs'te İbn Habîb'ten ders alıp II. Abdurrahman döneminde doğuya rihle yaptı. Doğu'da Sahnûn b. Saîd, Yahyâ b. Bükeyr ve Asbağ b. Ferec'den ilim tahsil eden Amir rivayet ehlindendir. Bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 279; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 287. Ancak İbn Abdilber onun ne rivayet ettiğini bilmediğini, anlamını bilmediğini, çokça rivayet etmesine rağmen zabtının iyi olmadığını söylemiştir. Bk. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik,* IV, 450.

[145] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs,* I, 287.

Muhammed b. Vaddâh bize sadece Hz. Peygamber'den merfû olarak nakledilen hadislerle fetva ver, bizim reye ihtiyacımız yok" demiştir.[146]

Emirlerin hadis ilmine yönelik artan ilgileri bu durumdan faydalanmak isteyen iyi niyetli olmayan insanları da harekete geçirmiştir. Emir Abdullah'a yaranmaya çalışan Muhammed b. Velîd el-Ümevî'nin (ö. 309/921) hadis uydurduğu ve bu hadisleri Emir Abdullah'a okuduğundan söz edilir.[147] Oysa Muhammed b. Velîd, Endülüs'te Utbî'ye öğrencilik yapmıştır. Eslem b. Abdülaziz (ö. 319/931) ile birlikte çıktığı rihlesinde Kayravan'da Muhammed b. Sahnûn'dan, Mısır'da Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem, Yûnus b. Abdüla'lâ (ö. 264/878) ve Müzenî'den (ö. 264/878) ders almıştır. Muhammed b. Velîd hadis nakleden birisiydi ancak asıl ilmî mesaisini rey ezberine vermiştir. Şûra heyetinde de yer almıştır. Hadis uydurduğu anlaşılan Muhammed'den hadis almayı bırakanlar olmuştur.[148]

Asbağ b. Muhammed'in Asbağ b. Halîl'den etkilenerek oğlu Kâsım b. Asbağ'ın Bakî b. Mahled'den ders almasına izin vermediği yukarıda ifade edilmiştir. Ancak bu sürecin Bakî b. Mahled'in lehine sonuçlanmasının ardından ilim talipleri kimseden çekinmeden Bakî b. Mahled'den ders almak istemişlerdir. Kâsım her ne kadar babası izin vermediği için Bakî b. Mahled'den ders alamadığını belirtse de kardeşi Muhammed b. Asbağ (ö. 306/918) Bakî b. Mahled, İbn Vaddâh ve Huşenî'den ders alabilmiştir. 250 yılında doğan Muhammed'in tabakat kaynaklarında Doğu'ya rihle yaptığına yönelik bir ifadenin olmaması Bakî'nin ömrünün sonuna doğru ondan ders alma imkanını yakaladığını doğrulamaktadır.[149] Bu veri, aslında çok da uzun olmayan bir süre zarfında hadisçilere yönelik önyargıların kırıldığını düşündürmesi açısından dikkate değerdir.

Bakî ve İbn Vaddâh'ın talebelerinden sırf hadisle ilgilenen ve bu alanda uzmanlaşan kimseler yetişmeye başlamıştır. Söz gelimi İbnü'z-Zerrâd diye bilinen Muhammed b. Ahmed b. Abdülmelik (ö. 302/914) bunlardan biridir. Endülüs'te Bakî b. Mahled, Kâsım b. Muhammed, İbn Vaddâh, İbn Bâz'dan ders aldıktan sonra hac için yola çıkmış, bu yolculukta Ali b. Abdülaziz el-Begavî'den ders almıştır. İbnü'z-Zerrâd'ın en bağlı olduğu hocası ise İbn Vaddâh'tı. Ona uzun süre talebelik yapmıştır. İbnü'z-Zerrâd fıkıhta uzmanlaşmamış, hadis rivayeti ve kitapları toplamakla meşgul olmuştur.[150] Yine İbn Vaddâh'ın halkasından olan ve fıkıhtan ziyade hadiste derinleşen bir başka isim ise Saîd b. Osmân el-A'nâkî (ö. 305/917) idi. Endülüs'te İbn Vaddâh'ın yanı sıra Huşenî, Yahyâ b. İbrahim b. Müzeyn ve İbn Bâz'dan da ders almıştır. Doğu'da hadis ağırlıklı eğitim aldığı hocaları arasında ise Nasr b. Merzûk ve

---

[146] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 130.

[147] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs,* II, 46; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik,* V, 166-7.

[148] Uydurduğu hadis için bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 155-6.

[149] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs,* II, 41; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik,* V, 183.

[150] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 167-8.

Hâris b. Miskîn gibi isimler bulunur. Saîd b. Osmân'ın rey ve mesâili az ezberlediği, fıkıh bilgisinin fazla olmadığı zikredilir.[151] Öte yandan ilelde uzman olduğu, zabtının iyi olduğu bilinir. Hocası İbn Vaddâh hadislerin ve râvilerin zabtında onda danışırdı. Halkada bulunan diğer talebeler de Saîd'in nüshası ile kendi nüshalarını karşılaştırırdı.[152]

4.1.2. Reyden Sakınılması Gerektiği ile İlgili Rivayetlerin Nakledilmesi

Endülüs tabakat kaynaklarında hadis yönü ağır basan âlimlerin reyden sakınılmasına dair naklettikleri haberler mevcuttur. Kimisi Mâlik b. Enes'in fetvalarını reyine göre vermesinden pişmanlık duyduğuna dair haberleri aktarırken kimisi Endülüs'teki rey ehli âlimlerin benzer pişmanlığı yaşadığını naklederek hadise yönlendirme çabası içinde olmuştur. Tespit edilebildiği kadarıyla en erken tarihli haber, Ebân b. Îsâ'nın (ö. 262/875) babası Îsâ b. Dînâr'ın (ö. 212/828) ömrünün sonlarına doğru reyden uzaklaşmayı istemesi ile ilgili naklettiği haberlerdir. Îsâ b. Dînâr, İbnü'l-Kâsım → Mâlik b. Enes kanalıyla İbn Şihâb'tan (ö. 124/742) naklettiği habere göre İbn Şihâb ez-Zührî'nin (ö. 124/742): "Sünnetle amel etmeye devam edin, rey gerekçesiyle ona muhalefet etmeyin" dediğini aktarır.[153] Hatta Ebân, babası Îsâ b. Dînâr'ın ömrünün son günlerinde rey ile fetva vermeyi bıraktığını ve insanları İbn Vehb'in (ö. 197/813) kitaplarında ve başka kitaplardaki hadisleri nakletmeye teşvik ettiğini söylemiştir. Ancak ömrünün vefa etmediğini, bunu gerçekleştiremediğini eklemiştir.[154]

Ebân b. Îsâ, babasının yanında ilk eğitimini tamamladıktan sonra Doğu'ya rihleye gitmiştir. Ancak babası gibi Mısır'da değil Medine'de ders almıştır. İbnü'l-Mâcişûn, Mutarrif b. Abdullah ve Sahnûn, Ebân'ın Doğu'daki hocalarındandır. Onun İbn Habîb, Asbağ b. Halîl, Abdüla'lâ b. Vehb ile birlikte bir müddet müşâvere heyetinde yer aldığı bilinmektedir. Endülüs'te Muhammed b. Vaddâh, Kâsım b. Muhammed, Muhammed b. Ömer b. Lübâbe (ö. 314/926) onun talebelerindendir.[155]

Yukarıda nakledilen her iki haberi, Ebân'dan İbn Lübâbe aktarmıştır. 225 yılında doğduğu bilinen İbn Lübâbe'nin Ebân'dan bu haberleri Ebân'ın son yıllarında dinlediği söylenebilir. O halde Ebân'ın bu bilgiyi İbn Lübâbe'ye Bakî b. Mahled'e karşı yönetilen süreçden sonra çok geçmeden aktardığı düşünülebilir. Bu haberler sayesinde Ebân b. Îsâ'nın ehl-i hadisten biri olarak konumlandırılması da mümkündür. Reyden uzak durmayı ve hadise ağırlık vermeyi öğrencilerine tavsiye ettiği söylenebilir. Ehl-i hadisten olan birinin ehl-i reye karşı böyle bir haber nakletmesi, Bakî

[151] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 231-2; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 633.

[152] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, V, 169-170.

[153] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 243; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, I, 375.

[154] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 433.

[155] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 260; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb*, I, 270-1.

b. Mahled'in tartışmalarının sonuçlarından biri olarak tespit edilebilir. Bu tartışmaların sonrasında hadis eğitimi yaygınlaşmaya başlamıştır. Ebân'ın bu bilgileri insanlara anlatarak babasının hadis ilminde yetersiz olduğuna yönelik insanlardaki algıyı değiştirmek istediği de akla gelebilir.[156]

Reyden sakınılması gerektiğine dair başka bir haber nakleden âlim ise Ebân b. Îsâ ile aynı dönemde yaşamış Mâlik b. Ali b. Mâlik el-Kureşî'dir (ö. 268/881). Ebû Hâlid Mâlik b. Ali, Endülüs'te Abdülmelik b. Hasan Zûnân (ö. 232/846) Yahyâ b. Yahyâ ve Hâtim b. Süleyman'dan (ö. 240/854) ders almıştır. Buradaki eğitimini tamamladıktan sonra Doğu'ya rihleye gitmiştir. Doğu'da Mâlik'in ashabından el-Ka'nebî olarak bilinen Abdullah b. Mesleme b. Ka'neb (ö. 221/836) ile Asbağ b. Ferec'den (ö. 225/840) sema etmiştir. Endülüs'e döndüğünde İbn Lübâbe, Muhammed b. Muhammed es-Sadefî (ö. 318/931) ve İbn Eymen (ö. 330/942) kendisinden ders almıştır.[157] Mâlik b. Ali, hocası Ka'nebî'den İmam Mâlik'in rey ile hüküm vermekten pişmanlığını ifade eden bir rivayet nakletmiştir. Söz konusu rivayet şöyledir: "Mâlik b. Enes'in vefat ettiği hastalığı sırasında yanına girdim, onu ağlarken buldum. "Ey Ebû Abdullah neden ağlıyorsun?" diye sordum. Bana şöyle cevap verdi: "Ey İbnü'l-Ka'neb! Neden ağlamayım, ben ağlamayım da kim ağlasın? Reyimle hüküm verdiğim her meselede kırbaç yemeyi dilerdim, konuştuğum şeyi konuşamasaydım, benden önce reyi ile fetva veren örneklerim vardı".[158]

Bu haberin fakih kimliğinden çok muhaddis kimliğiyle ön plana çıkan Ka'nebî'den rivayet edilmesi şaşırtıcı değildir.[159] Zira Ka'nebî Irak'ta hocası Mâlik'in muhaddis yönünü ön plana çıkarmaya çalışan bir isimdir.[160] Böylece Ka'nebî'den dinlediği bu rivayeti Endülüs'te nakleden Mâlik b. Ali'nin de rey ve hadise ağırlık verme bakımından hangi konumda olduğu ortaya çıkmaktadır. Mâlik b. Ali'nin vefatı ve etkin olduğu yıllar göz önünde bulundurulduğunda bu haberin de hadis-rey tartışmalarıyla aşağı yukarı aynı zamanda nakledildiği söylenebilir. Çünkü hem Ebân hem Mâlik b. Ali'nin işittikleri bu rivayetleri rey ezberine bu kadar önem atfeden Kurtuba fakihlerinden çekindikleri için nakletmeleri söz konusu değildi.

Ebân b. Îsâ ve Mâlik b. Ali'nin verdiği haberleri aktaran İbn Lübâbe kendi döneminde rey ezberinde ve fetvada ön plandaki isimlerdendir. *Muvatta'*, *el-Müdevvene* ve el-*Müstahrece*'yi çok sayıda kişi kendisinden dinlemiştir.[161] Bu kitaplarla 60 yıl ders vererek rey ağırlıklı bir eğitimi benimsediği

---

[156] Vazquez, *The Establishment of the Maliki School in Muslim Spain*, s. 94.

[157] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 5-6.

[158] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 191; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 511.

[159] Ka'nebî'nin İmam Mâlik'in diğer ashabı arasında fıkıh ve hadis bakımından hangi konumda yer aldığı hakkında bk. Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, s. 159-161.

[160] Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, s. 163.

[161] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 146.

anlaşılan İbn Lübâbe'nin hadis bilgisinin iyi olmadığı belirtilmiştir. İbnü'l-Faradî onun rivayetlerinde zabtının iyi olmadığını, hadislerin lafızlarını gözetmeden manaları ile hadis naklettiğini ifade etmiştir.[162] Her ne kadar Bakî b. Mahled ve İbn Vaddâh gibi muhaddislerden ders alsa da hakkındaki bilgilerden rey yönü ağır bastığı anlaşılan İbn Lübâbe'nin reyden sakınılması gerektiği ile ilgili rivayetleri nakletmesi önemlidir. Naklettiği bu rivayetlerden ve bu bilgilerden hareketle İbn Lübâbe'nin Endülüs'te ehl-i hadis ve ehl-i rey ekollerinin uzlaşmasında etkisi bulunan isimlerden biri olduğu ifade edilebilir.[163] Nitekim Kâdî İyâz'ın İbn Abdilber'den naklettiği bilgiye göre İbn Lübâbe hadis rivayetinden çok fıkıh hakkında konuşmayı, hadislerdeki delilleri işlemeyi severdi. Ancak son zamanlarında hadislere tâbi olmaya ve Şâfiî'nin yöntemine uymaya meyletmiştir.[164]

4.2.Fıkhî Sonuçları

Belirli bir grup fakih ve muhaddisler arasında cereyan eden tartışmalar uzun sürmese de sonuçları dolaylı da olsa Endülüs'teki fıkhî anlayışları değiştirdiği söylenebilir. Bunda Kâsım b. Muhammed'in etkisi göz ardı edilemez. Onun Doğu'da aldığı Şâfiîlik ağırlıklı eğitim ve münazara bilgisi sonraki nesilden Endülüslüleri de Doğu'da Mâlikîlerden başka hocalarla görüşmeye teşvik etmiştir. Dolayısıyla Mâlikîler içinde farklı eğilimler çıktığını söylemek hatalı olmaz. Aşağıda tartışmaların fıkhî sonuçlarına dair tespit edilen konular örneklerle aktarılacaktır.

4.2.1. Tartışmaların Endülüs Mâlikîliğine Etkisi

Ehl-i Hadis ve ehl-i rey arasında yaşanan tartışmaların dolaylı yoldan etkisinin Endülüs fıkıh anlayışında meydana geldiği söylenebilir. Doğu'da fıkıh öğrendikleri hocalarından rivayet ettikleri rey ve mesâilleri ezberleyen ve bunlara göre hüküm veren âlimlerden sonra artık bu fıkıh anlayışının değişmesi gerektiğini savunanlar olmuştur. Söz gelimi 60 yıl Endülüs'te ilmî faaliyetlerin başında yer alan İbn Lübâbe şöyle demiştir: "Burada bir topluluk vardı onlar rey ezberlerdi ancak ne fıkıhta ne de fetvalarda kendilerine has özellikleri, fıkhî gelenekleri yoktu. Onlar fıkhı, mesâil öğrenmekten ibaret sayıyorlardı".[165] İbn Lübâbe bu sözünü Utbî'nin devri hakkında söylemiştir. Kendi hocalarının devri hakkında böyle bir değerlendirme yapan İbn Lübâbe, artık bu durumun değişmesi gerektiğini açıkça söyleyen kimselerden olmuştur.

---

[162] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 50.

[163] Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, s. 123-4.

[164] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, V, 155.

[165] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 120.

İbn Lübâbe ve Ahmed b. Hâlid Kâsım b. Muhammed hakkında "rihle ehlinden Endülüs'e girenler içinde Kâsım'dan daha fakihini görmedik" demişlerdir.[166] Bu iki ismin Kâsım b. Muhammed vasfında birine en iyi fakih demelerinden hareketle kendi dönemlerinde taklidden uzak ilim anlayışının ve nazar ve hüccet öğrenmenin fakihlik için önemli olduğunun kabul edildiği söylenebilir. Başka bir deyişle Ahmed b. Hâlid'in neslinde bir âlimin iyi bir fakih olabilmesi için münazara bilmenin kriter sayılmaya başlandığı, aynı zamanda sırf mesâil bilmenin tefakkuhta yetersiz olduğu düşüncesi artık iyice yerleşmeye başlamıştır. Bu durumun, Endülüs'te sadece reyle meşgul olmanın yeterli görülmediğinin ve taklid düşüncesinden uzaklaşmaya başlandığının işaretlerinden biri olduğu söylenebilir. Nitekim Kâsım b. Muhammed'in talebeleri neslinde rey ezberinden ziyade münazarada uzman hale gelen isimlerden söz edilebilir. Mesela Ahmed b. Ubâde b. Alkade er-Ruaynî (ö. 322/933) hem münazarada hem mesâilde uzmanlaşması yönüyle bu âlimlerden sayılabilir. Ahmed b. Ubâde, Endülüs'te İbn Vaddâh, Huşenî, Eyyûb b. Süleyman'dan (ö. 302/914) da ders almıştır. Ahmed'in Eyyûb b. Süleyman'ın yakın talebelerinden olduğu, münazara ve mesâilde ondan çokça istifade ettiği söylenir.[167] 311 yılında Doğu'ya rihle yapmıştır. Kayravan'da ilim ehlinden çok istifade etmiştir. Sonrasında Mekke'de Ebû Bekr Muhammed b. İbrahim b. Münzir'le görüşmüş ve onun *Kitâbü'l-Evsât fi ihtilâfi'n-nâs* adlı kitabını Endülüs'e ilk defa o getirmiştir.[168] Yine Mekke'de Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî (ö. 322/934) ve Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd el-Basrî'den (ö. 341/952) ders almıştır.[169]

Ebû Mervân Abdülmelik b. el-Âsî (ö. 330/942) de mesâil ezberinin yanı sıra münazarada uzman hale gelen isimler arasındadır. Abdülmelik b. el-Âsî, Kurtuba'da Sa'd b. Muâz (ö. 308/920), İbn Lübâbe (ö. 314/926), Eslem b. Abdülaziz (ö. 319/931), Ahmed b. Hâlid (ö. 322/933) ve Hasan b. Sa'd b. İdrîs (ö. 332/943) gibi devrin önde gelen âlimlerinden ders almıştır.[170] Rihleye gitmeden önce Endülüs'te bol bol ezber yapmış, hocalardan ders dinlemiş ve münazaralara katılmıştır. 313 yılında hem hac hem ilim için Doğu'ya gitmiştir. 318 senesinde Bağdat'a girmiş, burada 3 yıl kalarak âlimlerle münazara yapmış, fakihlerin meclislerinde bulunup Mâlikî mezhebine göre münazarada uzman hale gelmiştir.[171] Rihle güzergâhı Kayravan, Mısır, Mekke, Basra, Bağdat ve Dımaşk olan Abdülmelik'in Doğu'da yaklaşık 100 hocadan ders aldığı zikredilmiştir.[172] İbnü'l-Âsî, Doğu'da kaldığı süreçte fıkıh konusunda o kadar derinleşmiştir ki Humus ve Kudüs kadılığına atanmıştır. Endülüs'e döndükten çok

---

[166] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 446.

[167] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 25.

[168] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 76

[169] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 25.

[170] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 254.

[171] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VI, 144.

[172] Hocaları için bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 255-7.

kısa bir süre sonra 44 yaşında vefat etmiştir. Doğu'da elde ettiği birikimi genç yaşta vefat etmesi sebebiyle Endülüslülere aktarma imkanı bulamadığı ihtimalinden söz edilebilir.[173] Bu bilgilerden hareketle Bakî b. Mahled ve Kâsım b. Muhammed'in talebelerinin neslinde Endülüs'te rey ezberinin yanı sıra münazara meclislerinin düzenlenmeye başladığı anlaşılmaktadır. Doğu'daki hocalarının Bakî ve Kâsım b. Muhammed'in ilmî seviyelerini övdüğüne dair bilgiler aktarmıştık. Artık onlardan sonraki nesillerde Doğu'da geniş coğrafyada ders alarak fıkıhta derinleşen ve kadılık görevine getirilen âlimler bulunmaya başlamıştır.

Münazarada uzmanlaştığı halde İbnü'l-Kâsım'ın reyi dışına çıkmamakta ısrar edenler de yok değildi. Fazl b. Seleme el-Cühenî'nin (ö. 319/931) aktardığı bir anekdot bu duruma örnek verilebilir. Aslen Beccâneli[174] olan Fazl, İlbîre ve Beccâne'de ders alıp iki defa Doğu'ya rihle yapmıştır. Doğu'da 10 yıl kaldığı kayıtlıdır. O sıralarda Kayravan'da bulunan Endülüslü Yûsuf b. Yahyâ el-Meğamî'den (ö. 288/900) İbn Habîb'in *el-Vâdıhâ*'sını dinlemiştir.[175] Yine Kayravan'da yaşayan Endülüslü Yahyâ b. Ömer el-Kinânî'den (ö. 285/898) ve Sahnûn'un talebelerinden ders almıştır. Hocalarından Mâlik'in ashâbının ihtilaflarını öğrenmiştir. Endülüs'e dönen Fazl, İlbîre'de fakihlerle *el-Müdevvene* üzerine ders yaptığı sırada Mâlik'in talebelerinin görüşlerini zikretmiş, bunun üzerine meclistekiler Fazl'a "Bize ondan bahsetmeyi bırak! Ona ihtiyacımız yok, bizim tarikimiz İbnü'l-Kâsım'ın görüşünden başkası değildir" demişlerdir.[176] Hicri III. asrın sonlarına doğru gerçekleştiği anlaşılan bu olayın o dönemde fıkıhta derinleşen isimlere rağmen, hâlâ İbnü'l-Kâsım'ın reyi dışına çıkmamayı prensip edinmiş kişilerin olduğuna işaret ettiği söylenebilir.

Hadis-rey tartışmalarından sonraki dönemde Endülüs'te taklidin bırakılmaya başlandığına dair kaynaklarda bilgi mevcuttur. Emir Abdullah (275/888-399/912) zamanında gerçekleşen olayda emir, zındık olan birinin katli meselesinde müşâvere heyetine danışmıştır. Müşâvere heyetine o sıralar Bakî b. Mahled, Kâsım b. Muhammed ve vesâik kâtibi aynı zamanda şurût âlimi olan Muhammed b. Saîd b. Mülevven el-Müvessik (ö. 275/888) de bulunuyordu. Bakî b. Mahled, bu meselede zındıkın tövbesinin istenmesi, öldürülmemesi yönünde görüş belirtmiştir. İbnü'l-Mülevven de Bakî ile aynı görüşü savunmuştur. Kâsım b. Muhammed ise idam edilmesi gerektiğini savunmuş, ikisine muhalefet etmiştir.[177] Kâsım b. Muhammed her ne kadar Şâfiî'nin görüşünü benimsese de daha önceden de

---

[173] Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, s. 126. Eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. C. Navarro Oltra, "Ibn Al-Asi al-Sadi Abū Marwan", *BA*, II, V, 366-8.

[174] Beccâne, Medinetü'z-zehrâ'ya yakın küçük bir kasabaydı. Bugünkü Cordoba sınırlarındadır. Ancak İspanyolca ismi yoktur. Bk. https://www.eea.csic.es/pua/lugar/consulta_lugar.php?idl=946 (Erişim tarihi: 30.7.2022)

[175] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 452-3; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, V, 221.

[176] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, V, 222.

[177] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 92.

bildiğimiz gibi kendisi hep hâkim mezhep olan Mâlikiliğe göre fetva vermiştir. İbnü'l-Mülevven ise bu meselede Bakî'nin görüşünü desteklemiş, Mâlik b. Enes'in görüşüne muhalefet emiştir.

İbnü'l Mülevven Kurtuba'da neredeyse tüm ilmî birikimini Yahyâ el-Leysî'ye borçludur. Yahyâ dışında Ebû Zeyd Abdurrahman b. İbrahim'den istifade eden İbnü'l-Mülevven'in rihle yaptığına dair kaynaklarda bilgi mevcut değildir. Mâlik ve ashâbının reyini ezbere bildiği de belirtilir.[178] İbnü'l-Mülevven vesâik kâtibiydi, yıllar boyunca pek çok hukukî muameleleri kayda geçirmişti. Hükümlerin Mâlik ve İbnü'l-Kâsım'ın reyine göre verildiğine pek çok kez şahit olmuştu. Ancak büyük ihtimalle vefat ettiği yıl gerçekleşen olayda ezberlediği reye göre hüküm vermek yerine Bakî b. Mahled'in görüşüne katılarak Mâlik'in görüşüne muhalefet etmesi, onun taklidi bıraktığını düşündürebilir.

Kâsım b. Muhammed'in Şâfiîliğe meyletse de Endülüs'ün resmî mezhebi hâline gelen Mâlikîliğe göre fetva verdiğini biliyoruz. Kâsım b. Muhammed bu durumu hoş görmeyen Ahmed b. Hâlid'e kendisine fetva soran insanların Mâlik'in mezhebine intisap ettiği için onun görüşüne göre fetva verdiğini söylemiştir. Aslında Kâsım'ın o dönemde Endülüs'teki baskın anlayışın taraftarı olan bazı Kurtuba fakihlerinden çekindiğini düşünmek de mümkündür. Ancak tartışmalardan sonra Emir Muhammed'in Bakî'nin lehine tavır takınması ile beraber onun Doğu'dan getirdiği Şâfiî'nin *er-Risâle* adlı eserine rağbet artmış, Endülüslülerden Kâsım b. Muhammed'in Doğu'da istifade ettiği hocalarından ders alanlar olmuştur. Böylece Kâsım'ın talebelerinin neslinde fetvaları Şâfiîliğe göre verenlerin bulunduğu bilinmektedir. Söz gelimi Ahmed b. Bişr b. Muhammed (ö. 327/938-9) bunlardan biridir. İbnü'l-Ağbes olarak bilinen Ahmed b. Bişr, Endülüs'te İbn Vaddâh, Huşenî, Mutarrif b. Kays (ö. 282/896), Ubeydullah b. Yahyâ ve Tâhir b. Abdülaziz'den (ö. 305/917-8) ders almış ancak sonrasında Doğu'ya gitmemiştir.[179] İbnü'l-Ağbes, Müşâvere meclisinde görev almış, fakihler zümresinden sayılmıştır. İlm-i nazarla donatıldığı, Kitap ve sünnete bağlı olduğu belirtilmiştir.[180] Kâdî İyâz, Ahmed b. Abdilber'den aktardığı bilgiye göre İbnü'l-Ağbes'in Mâlikî mezhebinin usûlunü ezberlediğini, Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî'nin kitabına itina gösterdiğini, onun görüşlerine meylettiğini ifade etmiştir. Ayrıca ona fetva sorulduğunda "Mâlik'in mezhebine göre şöyle, benim görüşüme gelince şöyle" dediğini de kaydetmiştir.[181] Ahmed b. Bişr'in biyografisindeki veriler incelendiğine Bakî b. Mahled'in getirdiği *er-Risâle*'ye o dönemde rağbet edildiği, Şâfiî'nin fıkıh anlayışına merak uyandığı söylenebilir. Zira Endülüs dışına çıkmayan ve Kurtuba'da yaşayan Ahmed b. Bişr'in Şâfiî fıkhını öğrenmesi ve

[178] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 21.

[179] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 75

[180] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 20.

[181] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, V, 210.

nazarda uzman hale gelmesi ancak Doğu'da Şâfiî'nin talebelerinden ders alan hocalarından ve akranlarından istifadesi ile mümkündür.

4.2.2. Diğer Mezheplere Yönelişin Başlaması

Bakî b. Mahled, İbn Vaddâh, Huşenî ve Kâsım b. Muhammed'in talebeleri hem bu olaylara şahit olmuşlar hem de tartışmaların bu isimlerin lehine sonuçlanmasından dolayı hocalarının Doğu'da aldığı ilmi öğrenmek için rihle yapmışlar ve kendilerini sadece Mısır veya Medine Mâlikî ekolünden hocalarla sınırlı tutmamışlardır. Bu dönemde Kâsım b. Muhammed gibi Şâfiî'nin Mısır'daki meşhur talebelerinden hadis ve fıkıh öğrenen önemli isimlerin yanı sıra Irak bölgesine gidip hadis ağırlıklı eğitim alanlar da bulunuyordu. Doğu'da Mâlikîlik dışındaki fıkhî düşüncelerle muhatap olan bu âlimlerin Doğu'dan döndükten sonra hocalarının maruz kaldığı tepkilerle karşılaştıklarına dair bilgi bulunmaması o dönemde ilim çevresinde katı bir anlayışın olmadığı şeklinde yorumlanabilir.

4.2.2.1. Zâhirîlik ile Tanışma

Hicri III. asrın yarısından itibaren rihle güzergâhında yer alan Mısır ve Medine haricinde Irak bölgesinin de ilmî birikiminden faydalanmak isteyen Endülüslüler bulunuyordu. Bu isimlerden biri olan Abdullah b. Muhammed b. Kâsım b. Hilâl (ö. 292/904) Doğu'ya rihlesi sırasında Bağdat'a gitmiş, Dâvûd b. Ali ez-Zâhirî (ö. 270/884) ile görüşüp onun kitaplarını Endülüs'e getirmiştir.[182] Mısır'da Müzenî'den (ö. 264/878) ders almıştır. Abdullah'ın Doğu'ya gitmeden önce Mâlikî fıkhında iyi olduğu, Doğu'da Dâvûd ile karşılaşınca ondan etkilenip tüm kitaplarını yazmaya gayret ettiği nakledilir. Dâvûd ile karşılaştıktan sonra onun artık Mâlikî değil Zâhirî olduğu düşünülür.[183] İbnü'l-Faradî'ye göre Abdullah bu kitaplarla kendi devrinde tepkiyle karşılaştı. Buna rağmen kendinden sonraki neslin en önemli âlimlerinden olan İbn Eymen, Kâsım b. Asbağ ve Muhammed b. Kâsım ondan ders almışlardır.[184] O dönemde akranlarının Abdullah'ın kitaplarına tepki göstermesi şaşırtıcı değildir. Mâlikîlik dışında kitaplar getirmesine rağmen yukarıda saydığımız üç isim ona talebelik etmeleri, sonraki neslin Bakî b. Mahled'in akranları gibi katı tutumda olmadığını gösterir.

---

[182] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 217.

[183] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 297; Adang, "Beginning of the Zahiri Madhhab in al-Andalus", *The Islamic School of Law Evolution, Devolution, and Progress*, 2005, s. 118; Urvoy, "The Ulama' of al-Andalus", s. 854.

[184] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 297

4.2.2.2. Şâfiîlik ile Temasın Artması

Bakî b. Mahled ile Kurtubalı fakihlerin tartışmalarına şahit olan Endülüslüler bu olaydan sonra Doğu'ya gitmiş ve orada hadis ağırlıklı eğitim almayı seçmişlerdir. Bakî b. Mahled'in Doğu'dan İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) *er-Risâle* isimli eserini Endülüs'e getirdiğinden söz edilmişti. Muhtemelen Şâfiî'nin kitabını Bakî'den okuyan talebeleri, Doğu'da Şâfiî'nin meşhur talebelerinden ders almayı tercih etmişlerdir. Ayrıca Emir Muhammed'in Bakî'nin lehine karar alması, bu ilim taliplerini Kurtuba fakihlerinden çekinmeden Doğu'da Mâlikî olmayan ulemadan ilim tahsil etmelerine teşvik etmiş olmalıdır.

Tabakat kaynaklarında Şâfiî'nin fıkhına ilgi duyanlar için bazı ifadeler kullanılmıştır. "قد مال إلى كتب الشافعي فعني بها", "يميل إلى قول محمد بن إدريس الشافعي", "الميل إلى طريق الشافعي"[185] ve benzer içerikteki ifadeler sebebiyle söz konusu âlimlerin ilk bakışta Mâlikîliğe değil Şâfiîliğe intisap ettiği düşünülebilir. Hâlbuki buradaki yönelişin Çavuşoğlu'nun ifade ettiği gibi "belli konularda hadisi esas alarak Mâlik'in ya da İbnü'l-Kâsım'ın görüşüne muhalefet etmesi"[186] anlamında olması isabetli görünmektedir. Zira Kâdî İyâz'ın Mâlikî tabakat eseri olan *Tertîbü'l-medârik*'te Şâfiîliğe meyli olduğunu ifade ettiği pek çok ismin biyografisine yer vermesi onların Mâlikî olduğunu doğrulamaktadır.

Doğu'da Şâfiîlikle ilk temasa geçenlerden ve Şâfiîliğe meylettiği söylenen isimlerden biri Eslem b. Abdülaziz (ö. 319/931) idi. Eslem'in Bakî b. Mahled'e uzun süre talebelik yaptığı bilinmektedir. Kâsım b. Muhammed ve Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî de onun istifade ettiği diğer hocalarıdır. 260 yılında Doğu'ya rihleye başladığı bilinen Eslem'in Doğu'da İsmâîl b. Yahyâ el-Müzenî (ö. 264/878), er-Rebî' b. Süleyman (ö. 256/870), Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem (ö. 268/882), Yûnus b. Abdila'lâ b. Mûsâ es-Sadefî (ö. 264/878), Ahmed b. Abdurrahim el-Berkî (ö. 260/873'ten sonra), Ali b. Abdülaziz, Ebü'l-Hasan Alî b. Abdilazîz b. el-Merzübân el-Begavî (ö. 286/899) ve başka hocalardan ders aldığı kayıtlıdır.[187] Endülüs'e döndüğünde ilim taliplerinin teveccühü ile karşılaşmış ve yüksek bir mertebeye sahip olmuştur. 300 yılında III. Abdurrahman tahta çıktığında Eslem'i kâdılcemâa olarak atamıştır.[188] Eslem'in hem Bakî b. Mahled hem de Kâsım b. Muhammed'den etkilendiği Doğu'da ders aldığı hocalarından anlaşılabilir. Eslem'in Bakî b. Mahled'in halkalarına yapılan baskılarda yer almış olması da muhtemeldir. Ayrıca Bakî b. Mahled'e karşı başlatılan süreçte onu destekleyen vezir Hâşim b. Abdülaziz, Eslem'in kardeşiydi. O dönemlere şahit olan Eslem'in tartışmaların bitiminden çok geçmeden Doğu'ya gidip Şâfiî'nin meşhur talebelerinden ilim tahsil etmeyi

---

[185] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 166; II, 212; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik,* V, 155.

[186] Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, s. 123.

[187] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 43; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 141.

[188] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik,* V, 194.

tercih etmesinde yönetimin Bakî b. Mahled'in yanında yer almasının etkisinden söz edilebilir. Ayrıca III. Abdurrahman'ın merkezî otoriteyi sağlamada ne kadar başarılı bir yönetici olduğu bilinmektedir. Eslem'in Şâfiîliğe meyline rağmen onu böyle önemli göreve getirmesi IV. asırda yargı alanında farklı eğilimlere müsaade edildiğini göstermektedir.

Doğu'da ilim halkalarında Eslem'e eşlik eden Müslim b. Ahmed b. Ebû Ubeyde el-Leysî (ö. 295/907) de Şâfiî'nin talebelerinden ders almıştır. Müslim, Doğu'ya 259 senesinde gitmiştir. Eslem'in kendi ifadesine göre Yezîd b. Şeybân, er-Rebî' b. Süleyman ve Muhammed b. el-Hakem'in yanında beraber ders almışlardır.[189] Müslim'in diğer hocaları ise Mekke'de Ali b. Abdülaziz el-Begavî ve Abdullah b. Ebû Meserre el-Mekkî'dir (ö. 286/899).[190] Endülüs'e döndükten sonra Osman b. Abdurrahman, Kâsım b. Asbağ ve Abdullah b. Yûnus kendisine talebelik etmiştir. Müslim Doğu'da hocalarından işittiği Şâfiî'nin sözlerini Endülüs'e gelince talebelerine aktarmıştır. Bunlardan biri hocası er-Rebî'nin rivayet lafızları ile ilgili Şâfiî'den işittiği bir haberdir.[191]

Şâfiîliğe meylettiği söylenen ve yukarıdaki âlimlerle aynı dönemde yaşamış bir diğer isim ise Ebü'l-Hayr Hârûn b. Nasr'dır (ö. 302/914). Hâlid b. Sa'd'ın (ö. 352/963) aktardığı bilgiye göre, Bakî b. Mahled'e 14 yıl talebelik eden Hârûn b. Nasr, mescidde imamın arkasında namaz kılarken Fâtiha sûresini içinden okumuş ve imama uyan kimsenin Fâtiha'yı okuması hususunda Şâfiîliğe uymuştur. Ayrıca Şâfiî'nin kitabını ezberlediğini belirtilmiştir.[192] Hârûn'un mesâilde delilleri tartışabildiği ve ihticâc etmede uzman olduğu da söylenmiştir. Nitekim İbn Lübâbe, Hârûn'un ilimde ne kadar üstün olduğunu anlatmak için "bu beldede bu adamın dediğini anlayabilecek kimse yoktur" demiştir.[193] Hârûn'un Doğu'ya rihle yaptığına yönelik bir bilgi kayıtlı değildir. Endülüs'ün dışına çıkmayan birinin Şâfiîliğe meyletmesi ve münâzara öğrenmesi onun akranlarından ya da burada ders aldığı hocalarından etkilenmesi ile mümkün olabilir. Kaynaklarda hakkında az bilgi olması ve Bakî dışında başka bir hocasının isminin zikredilmemesi sebebiyle Hârûn'un istifade ettiği hocaları tespit edilememektedir. Bu durumda Hârûn'un Şâfiîliği öğrendiği kaynaklar arasında Bakî b. Mahled'in getirdiği ve halkalarında okuttuğu İmam Şâfiî'nin *er-Risâle* adlı eserinin olması mümkündür.

Şâfiîliğe meyli olduğu hatta Şâfiî olduğu düşünülen isimler arasında Hasan b. Sa'd b. İdrîs (ö. 332/943) de yer alır. Hasan Endülüs'te Bakî b. Mahled, İbn Vaddâh, İbrahim b. Kâsım b. Hilâl, Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî'den ders almıştır. Doğu'ya yaptığı rihlesinde ilim ehlinden çok

---

[189] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 194.

[190] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 193; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs,* II, 161-2.

[191] Bu haber için bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 194.

[192] Söz konusu kitabın *er-Risâle* olması muhtemeldir.

[193] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 339-40; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs,* II, 211-2.

kişiden istifade etmiştir. San'â'da İshak b. İbrahim ed-Deberî'den (ö. 285/898) Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî'nin (ö. 211/826-7) *el-Musannef* adlı eserini dinlemiştir. Mısır'da Ahmed b. Şuayb en-Nesâî'den (ö. 303/915) ve Mekke'de Ali b. Abdülaziz el-Begavî'den de hadis semâ etmiştir.[194] Hasan b. Sa'd'ın şöyle dediği rivayet edilir "Ebû Abdurrahman Bakî'nin *Müsned*'i, Ali b. Abdülaziz el-Beğavî, Kişverî (ö.), Ebû Müslim İbrahim b. Abdullah el-Keccî (ö. 292/904) ve Deberî'den tahammül ettiğim hadisler bende varken, kim benden daha dolu olabilir?"[195] Hasan b. Sa'd'ın kendi ifadesinden de anlaşıldığı üzere o, büyük bir hadis külliyatına sahipti. Endülüs'e dönünce çok kişi kendisinden ders almıştır. Emir Abdullah devrinde (275-300/888-912) müşâvere heyetinde kendine yer bulmuştur. Ayrıca zekât dağıtımında da görevlendirilmiştir.[196] Ancak şûrâda fetvaların Mâlikîliğe göre verildiğini görünce heyetten ayrılmış, evinden çok çıkmamayı tercih etmiş ve talebelerine evinde ders vermeye başlamıştır.[197] Hasan'ın nazara, akli ilimlere meylettiği ve taklidi terk ettiği belirtilir.[198]

Doğu'da İmam Şâfiî'nin talebelerinden ders almakla birlikte Şâfiîliğe meyli hakkında bilgi bulunmayan kimseler de vardı. Örneğin Îsâ b. Muhammed b. Abdurrahman b. Dînâr (ö. 306/918) Endülüs'te Ebân b. Îsâ, Yûsuf b. Yahyâ el-Meğamî (ö. 288/900), Muhammed b. Yûsuf b. Matrûh, İbn Vaddâh ve Utbî'den ders almıştır. Oğlu Ebân babasının Meşrıka rihleler yaptığını, rihlelerin birinde Yûnus b. Abdüla'lâ, er-Rebî' b. Süleyman ve Müzenî gibi Şâfiî'nin talebelerinden ve Muhammed b. Abdülhakem ve Muhammed b. Sahnûn'dan ders aldığını ifade etmiştir. Îsâ, Emir Abdullah devrinde (275–300/888–912) bir süre Tuleytula kadılığı ve sâhibü's-salât olarak görev yapmıştır. Îsâ'nın Şâfiîliğe meyline dair bir bilgi mevcut değildir. Doğu'da Şâfiî ulema ile mülâki olan Endülüslü akranlarından farklı olarak rey ezberlediği, fıkhının ağırlıklı olarak mesâile dayandığı ifade edilir.[199] Dolayısıyla onun Şâfiîliğe meylettiği hakkında fikir yürütülememektedir.

4.2.2.3. Şîîlikle İtham Edilenler (Teşeyyü İddiaları)

Endülüs'te hicri III. asırda Şiîlikle itham edilen âlimlerin olduğu tespit edilmiştir. Bu isimlerden birisi Muhammed b. İbrahim b. Hayyûn'dur (ö. 305/917-8). Aslen Vâdilhicâreli olan Muhammed b. İbrahim Kurtuba'ya gelerek Huşenî, İbn Vaddâh, Abdullah b. Meserre (ö. 286/899) ve akranlarından ders alıp Doğu'ya rihleye gitmiştir. San'a, Mekke, Mısır, Bağdat'ta toplam 15 sene

[194] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, 72.

[195] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 165.

[196] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 72.

[197] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 166.

[198] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 165.

[199] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 272-3.

kalarak aralarında Deberî, Keccî (ö. 292/904) ve Ali b. Abdülaziz'in de aralarında olduğu çok sayıda hocadan ders almıştır.[200] Muhammed Endülüs'e döndüğünde Muhammed b. Kâsım (ö. 327/928), İbn Eymen (ö. 330/942), Kâsım b. Asbağ (ö. 340/951), Vehb b. Meserre (ö. 346/957) ve Hâlid b. Sa'd (ö. 352/963) onun önde gelen talebeleri olmuşlardır.

İbnü'l-Faradî, Muhammed'in hadiste imam olduğunu, illetleri ezberlediğini, isnadda uzman olduğunu ifade eder ve Endülüs'te ondan önce hadiste daha bilgili kimsenin olmadığını da ekler. Talebelerinden Vehb b. Meserre de onun hakkında "sâhibu hadîs", "zâbıt", sadûk ifadelerini kullanmış ve onun Mâlikî mezhebinden olmadığını belirtmiştir.[201] Nitekim Kādî İyâz da *Tertîb*'inde Muhammed'in tercemesine yer vermemiştir. Huşenî, onun şiîliğe meyli olduğunun düşünülmesine sebep olarak Muhammed'in Muâviye b. Ebû Süfyân (ö. 60/680) hakkındaki olumsuz kanaatinin bilinmesini öne sürer.[202]

4.2.3. Fıkhî Konuların Mevzu Hadislere Dayandırılması

Eslem b. Abdülaziz, Ahmed b. Hâlid ve Muhammed b. Kâsım b. Muhammed hocaları Bakî b. Mahled, Kâsım b. Muhammed ve Huşenî'nin namazda rükuya eğilirken ve kalkarken ellerini kaldırdıklarını nakletmişlerdir. Eslem, Doğu'daki hocalarından Müzenî ve er-Rebî' b. Süleyman'ın da rükuya eğilirken ve kalkarken ellerini kaldırdıklarını eklemiştir.[203] Dolayısıyla Bakî b. Mahled ve diğerlerinin rükûda ellerin kaldırılması meselesinde Şâfiî'nin görüşüne göre amel ettikleri söylenebilir. Bakî'ye karşı tepki gösteren en meşhur isimlerden olan Asbağ b. Halîl'in bu meselede de ona muhalif olmak için hadis uydurduğu kaynaklarda geçmektedir. Asbağ b. Halîl, İbnü'l-Kâsım özelinde Mâlik ve ashabının reyine karşı öyle taassup sahibiydi ki bu onun hadis uydurmasına sebep olmuştur.[204]

Asbağ'ın İki farklı tarikle naklettiği söz konusu hadis şöyledir: "Asbağ b. Halîl → Îsâ b. Dînâr ve Yahyâ b. Yahyâ → İbn Vehb (ö. 197/813) ve Gazî b. Kays (ö. 199/814) → Seleme b. Verdân (ö. 155/771)[205] → Enes b. Mâlik (ö. 93/711-2) isnadıyla nakledildiğine göre Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-3) şöyle demiştir: "Resûlullah ile buluğ çağından itibaren hicret yılına kadar namaz kıldım, onun iftitah tekbirinden başka yerde ellerini kaldırdığını görmedim, Ebû Bekr ile iki buçuk yıl namaz kıldım, iftitah

---

[200] Hocaları için bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 38-39.

[201] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 39; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 52. Kâdî İyâz'ın Muhammed'in biyografisine bu sebeple *Tertîbü'l-medârik*'te yer vermediği söylenebilir.

[202] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 148.

[203] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 246.

[204] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 251.

[205] Ahmed b. Hanbel, Seleme b. Verdân için "münkerü'l hadis" ifadesini kullanmıştır. Zayıf bir râvidir. Cevamiul kelimde Seleme'nin bu rivayeti yoktur.

tekbiri dışında ellerini kaldırdığını görmedim, sonra Ömer'le beraber on sene namaz kıldım, iftitah tekbiri dışında ellerini kaldırdığını görmedim, sonra Osman ile on iki sene namaz kıldım, iftitah tekbiri dışında ellerini kaldırdığını görmedim, sonra Ali ile Irak'ta beş sene namaz kıldım, iftitah tekbiri dışında ellerini kaldırdığını görmedim. Bunların hepsi Resûlullah'tan sonra halife olmuşlardır ve Abdullah b. Mes'ud seksen yedi yıl yaşamış, yedi yaşındayken Resûlullah'ın yanında Müslüman olmuş ve ona yirmi yıl sahâbîlik yapmış, onun vefatından sonra altmış yıl daha yaşamıştır."[206]

Kâdî İyâz eserinde bu hadisin daha kısa bir metnine yer vermiş ve Asbağ'ın uydurduğu hadiste yer alan bariz hatalardan bahsetmiştir. Bunlardan ilki hadisin isnadındadır. Çünkü Seleme b. Verdân İbn Şihâb'ı ne görmüş ne de ondan hadis rivayet etmiştir. Hatalardan bir diğeri ise tarihen mümkün olmayan bir durum hakkındadır: İbn Mes'ûd'un Hz. Ali'nin (r.a.) arkasında Irak'ta namaz kılması imkansızdır, zira İbn Mes'ûd, Hz. Osman (ö. 35/656) (r.a.) devrinde vefat etmiştir.[207]

Asbağ'ın şu olay üzerine bir hadis daha uydurduğu söylenir: Kâsım b. Asbağ'ın naklettiği habere göre Asbağ b. Halîl'in oğlu Yahyâ b. Asbağ (ö. 305/917)[208] Ramazan'ın bazı gecelerinde okuduğu Mü'minûn sûresi 86-89. Ayetlerinde geçen لله kelimelerini الله diye okuyarak hata etmişti.[209] Bunun üzerine Asbağ b. Halîl oğluna kızarak kendisinin Ğâzi b. Kays'a سَيَقُولُونَ لِلّٰهِ şeklinde okuduğunu söylemiştir. Akabinde de "Gazî b. Kays → Nâfi' → İbn Ömer (ö. 73/693) senediyle "Resûlullah da Cibrîl'e böyle okumuştur bu Kur'an isnadıdır" hadisini uydurmuştur. Ancak Asbağ burada Gazî b. Kays'ın hocası olan Nâfi' b. Ebû Nuaym'ı (ö. ?) İbn Ömer'in azatlı kölesi Nâfi' (ö. 117/735) ile karıştırmış ve böylece bu senedi onun uydurduğu ortaya çıkmıştır.[210]

Asbağ b. Halîl'in çok sayıda talebesi sayesinde bu hadis belirli bir çevreye yayılmış, ancak uydurma olduğu anlaşılmıştır. Buna rağmen kendisine gelip bu hadisleri soran talebelerine hadisleri tasdik etmiş ve okutmaya devam etmiştir.[211] Sonraki neslin önemli hadis âlimlerinden sayılan Ahmed b. Hâlid'in (ö. 322/933) yaptığı talihsiz açıklama durumun ciddiyetini daha net ortaya koymaktadır. "Asbağ, Resûlullah adına yalan söyleme amacında değildi, o sadece mezhebini desteklemek istiyordu" demiştir. Kâdî İyâz bu görüşe karşı çıkarak bu ifadenin bir anlamı olmadığını, Resûlullah adına söylenen her türlü yalanın bir amaca yönelik kizb olduğunu belirtir.[212]

---

[206] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 37.

[207] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik,* IV, 251.

[208] Tercemesi için bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 379-380; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis,* 553.

[209] سَيَقُولُونَ لِلّٰهِ قُلْ مَنْ بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ يُجِيرُ وَلَا يُجَارُ عَلَيْهِ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ السَّمَوَاتِ السَّبْعِ وَرَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ سَيَقُولُونَ لِلّٰهِ قُلْ أَفَلَا تَتَّقُونَ(قُلْ مَنْ رَبُّ قُلْ فَأَنَّى تُسْحَرُونَ

[210] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 37-38.

[211] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 37.

[212] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik,* IV, 252.

Asbağ b. Halîl'in mesâil ağırlıklı fıkıh anlayışı ve hadislere olan mesafeli tavrına daha önce değinilmişti. İbn Ebî Şeybe'nin hadis kitabı hakkında da sarf ettiği sözler onun hadislere karşı tutumunu daha iyi anlamamızı sağlamıştır. Ancak Asbağ'ın kendisini hadis uydurmak zorunda hissetmesi o dönemdeki yönelişler hakkında fikir sahibi olmamıza imkan tanıyabilir. Asbağ b. Halîl'in ref'ul yedeyn hadisini Bakî b. Mahled Doğu'dan döndükten sonra ona karşı argüman geliştirmek için uydurduğu düşünüldüğünde o dönemde hadis ilmine yönelişin arttığı ve Asbağ'ın bundan endişe duyduğu söylenebilir.

SONUÇ

Fetihlerle birlikte genişleyen İslâm topraklarının en batısında Endülüs yer almaktadır. I. asrın sonuna doğru İber yarımadasının fethini gerçekleştiren Müslümanlar ilk asırlarda Hristiyan ve Yahudilerin yaşadığı toplumda azınlık durumundaydı. Doğu'dan Müslüman göçlerinin durduğu dönemde Endülüslüler II. asrın ortalarından itibaren Doğu'nun farklı ilim merkezlerine rihleler yaparak Doğu ile ilmî, siyasi ve ticari konularda iletişimi canlı tutmaya gayret etmişlerdir. III. asrın ortalarına kadar yapılan rihlelerde Endülüslülerin öncelikli amacı ibadet alanı bata olmak üzere fıkıh öğrenmek ti. Bu süre zarfında önceden Şam bölgesinden gelip buraya yerleşen Müslümanlarla birlikte Evzâî'nin fıkhî görüşleri kabul görürken, Hicaz'a giden Endülüslüler İmam Mâlik'in *Muvatta'*ı ve fıkhî görüşlerini Endülüs'e taşımışlardır. Bu dönemde rihle güzergahında yer alması sebebiyle birçok Endülüslünün ilim tahsil ettiği Mısır ve Kayravan Endülüs toplumunun fıkıh anlayışını şekillendiren en önemli ilim merkezleri olmuştur.

III. asrın ortalarına gelindiğinde Doğu'ya yaptıkları uzun rihlelerinde sadece Mısır ve Kayravan'da değil Irak bölgesinde de eğitim alan, farklı fıkhî görüşlere sahip önemli âlimlerin münazara meclislerine katılıp fıkıh öğrenen âlimler Endülüs'teki câri anlayışa eleştiri getirmeye başlamıştır. Böylece İmam Mâlik'in fıkhî görüşleri ile Mısır ve Kayravan ekolündeki otoritelerin mesâiline dayanarak fıkhî hükümleri veren fukahâ ile Mâlik ve ashâbının reyini ezberlemek yerine delillerden fıkhî hüküm çıkarmayı benimseyen ehl-i hadis arasında tartışmalar yaşanmıştır. Ehl-i hadisi temsil eden Bakî b. Mahled, İbn Vaddâh, Kâsım b Muhammed ve Huşenî'nin baskıya maruz kaldığı dönem uzun sürmemiştir. Kurtuba'da kısıtlı bir grup arasında çıkan bu tartışmalar belirli bir fıkhî mesele üzerindeki ihtilaflardan değil, bu dört ismin Doğu'dan getirdikleri hadis kitapları ve fikirlerden rahatsızlık duyulmasından dolayı yaşanmıştır. Ehl-i hadisi temsil eden isimlerin bu süreçten sonra ilmî faaliyetlerine baskı hissetmeden devam etmesi, Endülüs'te hadis ilminin gelişiminde önemli aşamalardan birini temsil etmektedir.

Bakî b. Mahled ve İbn Vaddâh ömürlerinin neredeyse yarısını Doğu'da ilim merkezlerinde hadis öğrenerek geçirmişlerdir. Endülüs'e bu birikimi aktarmışlar, sayıları 200'ü aşan talebelerine hadis öğretmişlerdir. Bakî, İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'ini, İbn Vaddâh ise İbn Ebî Şeybe'nin *Müsned*'ini ve Vekî' b. Cerrâh'ın *Musannef*'ini talebelerine okutmuştur. Bakî ve İbn Vaddâh'ın rihleleri talebeleri için örnek olmuş, onlar da hocaları gibi Endülüs'te yeterince imkan bulamadıkları hadis öğrenimi için rihle yapmışlardır. Ahmed b. Hâlid, İbn Eymen ve Kâsım b. Asbağ III. asrın ikinci yarısında Doğu'da elde ettikleri birikimle Endülüs'te tedris ve telif faaliyetlerinde ön plandaki isimler haline gelmişlerdir. Ahmed b. Hâlid, Abdürrezzâk'ın *Musannef*'ini Endülüs'te rivayet ederken, Kâsım b. Asbağ ise İbn

Kuteybe'nin eserlerini Endülüs ile buluşturmuştur. Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i de Bakî b. Mahled'in talebesi Velîd b. Ömer eliyle III. asrın son çeyreğinde Endülüs'e intikal etmiştir.

III. asır Endülüs'ün muazzam hadis külliyatının yanı sıra hadis ilimleri ile de tanıştığı bir dönem olmuştur. Huşenî ve Kâsım b. Asbağ garîbü'l-hadise dair eserleri Doğu'dan getirmiş, kendileri de bu türde kitaplar telif etmiş, öğrencilerinin istifadesine sunmuşlardır. Eslem b. Abdülaziz, Şâfiî'nin *Muhtelifü'l-hadîs*'ini Endülüs'e taşıyan isim olmuştur. Bu asırda hadis meclislerinde en çok okunan hadis kitabı ise II. asırda Endülüs'te intikal eden *Muvatta'* idi. *Müdevvene* ve *Utbiyye* gibi Mâlikî mezhebinin temel başvuru kaynakları telif edilmeden önce Endülüs'te fıkıh kitabı olarak addedilen Yahyâ el-Leysî'nin *Muvatta'* nüshası, Ubeydullah b. Yahyâ ve İbn Vaddâh'ın rivayetiyle oldukça yaygınlık kazanmıştır.

Endülüslüler III. asırla birlikte Doğu'da elde ettikleri hadis birikimi ile hadis ilminin pek çok türünde eser telif etmeye başlamışlardır. İbn Habîb es-Sülemî belirli konulardaki hadisleri derlediği kitapları ile Endülüs hadis literatürüne ilk ürünleri veren isim olmuştur. Onu talebeleri Bakî ve İbn Vaddâh takip etmiştir. Bakî b. Mahled'in *Müsned*'i hem müsned hem musannef özelliğini bünyesinde toplaması ve hacmiyle III. asırda Endülüs'te telif edilmiş en önemli eserdir. Hadis ilimlerine dair ilk telifler de bu dönemde verilmiştir. Endülüslülerin temayüz ettiği alanlardan biri garîbü'l-hadîstir. Kâsım b. Sâbit'in *Delâil*'i bu türün meşhur eserlerinden sayılmış, Doğu'da da ilgiyle okunmuştur. Hadis eserleri üzerine de çalışmalar yapılmıştır. Endülüslüler, bu dönemde en çok mesaiyi *Muvatta'*ya harcamışlardır. *Muvatta'* üzerine şerh, ricâl ve müsned türünden eserler telif edilmiştir. Yahyâ b. İbrahim b. Müzeyn *Muvatta'* üzerine yaptığı çalışmalarla bu dönemde öne çıkan isimdir.

IV. asır Endülüs'te siyasi ve sosyal açıdan birçok gelişmenin yaşandığı ve ilmî çalışmaların da hızlandığı bir dönemdir. III. Abdurrahman'ın hilafetini ilanı ve merkezi otoriteyi tesis etmesiyle toplumda güven ve huzur sağlanmış, onun yerine geçen II. Hakem de bu istikrar ortamını korumuştur. Halife II. Hakem, önemli muhaddislerden ders almış bir isimdir. Farklı ilim dallarına ait çok sayıda eseri Doğu'dan getirmiş ve geniş bir kütüphaneye sahip olmuştur. Ona ithafen pek çok muhaddis kitap telif etmiştir. II. Hakem'in teşvikiyle yazılan Endülüs tabakatı özellikle bu dönemde dikkat çeker. Ahmed b. Saîd, Hâlid b. Sa'd, Huşenî ve İbn Müferric bu isimler arasındadır. Bölge ricâlini ele alan tabakat özelinde düşünüldüğünde IV. asırda Endülüs bu çalışmalarla diğer İslam coğrafyasının önüne geçmiştir.

Endülüslülerin Doğu'ya yaptıkları rihleler IV. asırda zirveye ulaşmıştır. Rihleler bu dönemde eğitimin en önemli safhası sayılmıştır. Endülüslülerin ilim tahsil ettiği bölgelerin çeşitliliği ve rihle yapılan coğrafyanın genişlediği de dikkat çeker. Onlar, yaptıkları rihlelerde mümkün olduğunca çok hocayla görüşmek, eserlerini dinlemek, icazet almak için çaba sarfetmişlerdir. Çok sayıda hadis kitabı da artan rihleler sayesinde Endülüs'e IV. asırda intikal etmiştir. Temel hadis kaynaklarının neredeyse

tamamı, hadis ilimlerine dair eserler ve tabakat kaynakları bu dönemde yoğun rihle faaliyetiyle Endülüs'e taşınmıştır. Bunlardan ilki Ebû Dâvûd'un *Sünen*'idir. Birkaç isim III. asrın son çeyreğinde kitabı müellifinden dinlemiş, İbn Dâse, İbnü'l-A'râbî ve Remlî rivayetleri IV. asrın ilk yarısında, Lü'lüî rivayeti ise V. asırda Endülüs'e getirilmiştir. Nesâî Mısır'da yaşamasından dolayı Endülüslüler *Sünen*'i ondan dinleyebilmişlerdir. Talebeleri İbnü'l-Ahmer ve Muhammed b. Kâsım'ın nüshaları yaygınlık kazanmıştır. Buhârî'nin *Sahîh*'i IV. asrın ortalarında İbn Bertâl'in rivayet ettiği İbnü's-Seken nüshası ile Endülüs'e intikal etmiştir. Asîlî'nin nüshası ise şöhret bulmuş ve yaygınlık kazanmıştır. Müslim'in *Sahîh*'i ve Tirmizî'nin *Câmi*'inin de bu asır bitmeden 390 yılından önce Endülüs'e girdiği tespit edilmiştir. Temel hadis kaynaklarının yanı sıra duafâ literatürüne dair meşhur eserler de bu dönemde intikal etmiştir.

IV. asırda çok sayıda kitabın Endülüs'e girmesi, beraberinde Endülüslülerin ortaya koyduğu literatürün gelişmesini de sağlamıştır. Ricâl, en yoğun telif faaliyetinin gerçekleştiği literatürdür. Bu çalışmada da sıklıkla başvurulan İbnü'l-Faradî'nin *Târîh*'i Endülüslülerin tabakat yazımında kat ettiği mesafenin anlaşılması açısından önemlidir. Yine onun nesep, künye ve lakablara dair müstakil çalışmaları da kayda değerdir. Fehrese literatürünün başlangıcı da bu asra tekabül eder. Endülüslüler Doğu'da ve Endülüs'te elde ettikleri kitapların kayıtlarını fehreselerde tutmuşlar, böylece bu türde zengin bir literatür ortaya konmuştur. Bu asırda dikkat çeken bir telif ise Gamrî'nin *Kitâbü'l-Vicâze fî sıhhati'l-kavli bi'l-icâze* adlı eseridir. İcazetin geçerli bir hadis tahammül yolu olmasını savunduğu anlaşılan eser, İslâm dünyasında bu meseleye dair yazılan müstakil eser olma vasfını taşır. Böyle bir kitabı bir Endülüslünün telif etmesi, icazetin muteberliğine dair tartışmaların olduğunu göstermektedir.

İcazetlerin IV. asırla birlikte muteber hadis tahammül yollarından sayılması, Endülüslülerin rihleye verdikleri önemi büyük oranda azalttığı söylenemez. V. asırda Doğu rihlesi yapan âlimlerin sayısında az da olsa bir kayıp yaşansa bile rihleler en prestijli eğitim aşaması olarak görülmeye devam etmiştir. Zira Doğu'ya gidip hocalarla görüşmek, hadis meclislerinde bulunmak ve hoca-talebe ilişkisi önem verilen kazanımlardı. Her dönemde olduğu gibi V. asırda da rihleden dönen âlimlerin meclislerine yoğun teveccüh gösterilmiştir.

IV./X. asrın sonu ve V./XI. asrın başında Endülüs'te istikrar bozulmuş ve Fitne dönemi yaşanmıştı. Bu dönemin ilmî faaliyetleri sekteye uğrattığı, kökten değişimlere sebep olduğu bilinen bir durumdur. İki asır boyunca Endülüs'ün en önemli ilim merkezi olan Kurtuba, isyanlar sırasında harap edilmiş, şehirden çok sayıda âlim uzaklaşmıştır. Mülûkü't-tavâif döneminde pek çok şehirde kurulan küçük devletlerin yönetimi altında bazı şehirlere rağbet artmış, bu şehirler dönemin yeni ilim merkezleri haline gelmişlerdir. Dâniye bu şehirlerden biridir. Dolayısıyla bu dönem ulema dağılımının daha dengeli yaşandığı bir asır olmuştur. Merkezi otoritenin zayıfladığı ve birçok bölgede ayrı yönetimlerin

kurulduğu ortamda ilmî faaliyetler devam etmiştir. V. asırda Endülüs ulemasının en çok teveccüh gösterdiği ilim dalı ise hadis olmuştur. Özellikle bu asırda ulema Doğu'daki rihlelerinde hadis ağırlıklı bir eğitim almıştır. Böylece bu asırda rihleler ya da icazetlerle çok sayıda eser Endülüs'e ulaşmıştır. Ebü'l-Velîd el-Bâcî ve İbnü'd-Delâî getirdikleri kitaplarla dikkat çeken iki isimdir. Mekke'de hocaları Ebû Zer el-Herevî'den Buhârî'nin *Sahîh*'i ve *et-Târîhu'l-kebîr*'i, Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i ve Dârekutnî'nin *el-ʿİlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye* adlı eserini elde etmişlerdir.

Endülüs V. asırda farklı telif türlerine dair önemli eserlere ev sahipliği yapmıştır. Buhârî'nin *Sahîh*'i ve *Muvatta'* üzerine meşhur şerhler bu dönemde kaleme alınmıştır. Mühelleb b. Ebî Sufre ve İbn Battâl'ın Buhârî şerhleri Endülüs'te Mâlikî bakış açısıyla *Muvatta'*dan başka bir hadis kitabı üzerine yazılan ilk şerhlerdendir. Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'i üzerine şerhler, terâcim ve ricâle dair çalışmalar yapılması Endülüslülerin esere dair ilgi ve beğenisinin somut göstergesi olarak görülebilir. İbn Abdilber'in *et-Temhîd*'i ve *el-İstizkâr*'ı ve Bâcî'nin *el-Müntekâ* adlı şerhleri *Muvatta'* üzerine telif edilen kendi dönemlerine kadar yapılmış en önemli çalışmalardır. Tüm ömrünü Endülüs'te geçiren İbn Abdilber, Endülüs'e intikal eden Doğuluların neredeyse tüm kitaplarını farklı kanallardan okumuş, icazetle elde etmiştir. Dolayısıyla onun şerhleri ve diğer eserleri Endülüs'teki hadis ve fıkıh birikimini göstermesi bakımından önemlidir.

Belirli sürede yapılan akademik çalışmalarda bir dönemin tamamının tüm yönleriyle ayrıntılı bir şekilde ele alınması mümkün olmayabilir. Endülüs hadis tarihine yönelik hali hazırda yapılan araştırmalar bulunmakla birlikte daha spesifik çalışmalara ihtiyaç duyulduğu ifade edilmelidir. Yapılacak araştırmalarda daha derinlikli çalışılması gereken konular arasında hadis âlimleri, ulema aileleri, ulema hareketliliği ve literatür sayılabilir. Endülüs'te IV. ve V. asırlarda telif edilen fıkıh kitapları ve hadis şerhleri üzerinden bölge hadisçiliği ile ilgili detaylı araştırmalar da yapılabilir. Yapılacak çalışmalarda siyasi ve toplumsal tarih ile mezhebî yapı sadece tarihi arka plan verisi olarak kalmamalı, ilmî hayatla bunların irtibatı güçlü kurulmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA

Abdülaziz Sâlim, *Kurtuba Hâdıratü'l-Hilâfe fi'l-Endelüs*, I-II, İskenderiye 1984.

Acar, Abdullah, *Endülüs'te Hanefîlik*, Konya: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2019.

Acar, Yusuf, "Endülüs'te Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadis Çatışması ve Ulemânın Baskıya Maruz Kalmasında Üslubun Etkisi", *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı- II: Klasik Dönem (VII-XII. Asırlar)*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021, s. 91-128.

Acar, *Endülüs Hadisçiliği ve İbn Abdilber*, Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Açıkel, Yusuf, *Hadisler Uğruna İlmî Seyahatler/ Rihle*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 3. bs. 2020.

Adang, Camilla, "Beginning of the Zahiri Madhhab in al-Andalus", *The Islamic School of Law Evolution, Devolution, and Progress*, Cambridge: 2005, s. 117-125.

Adıgüzel, Cumhur Ersin, "Bilim ve Kültür Hayatı: Hadis", *İslam Tarihi ve Medeniyeti -IV- Endülüs*, ed. Mehmet Özdemir, İstanbul: Siyer Yayınları, 2017, s. 419-427.

Adıgüzel, "Endülüs'te Dil Çalışmalarının Kurucu İsmi: Ebû Ali El-Kâlî", *Istanbul Journal of Arabic Studies*, 2/1 (2019): s. 3-22.

Adıgüzel, "Endülüs'te İlim, Alim ve Ulema", *Doğu Batı (Endülüs Özel sayı)*, 24/98 (2021): s. 87-105.

Adıgüzel, "Endülüs'ün Görkemli Hilâfet Şehri: Medînetüzzehrâ", *History Studies*, 12/3 (2020): s. 807-826.

Adıgüzel, *İşbîliyye'nin Endülüs'ün Siyasî ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2008.

Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2016.

Adıyaman, Ebru, *Turtûşî'nin Hadîs Kullanımı ve Kitâbu'l-Havâdis ve'l-Bid'a İsimli Kitabının Değerlendirilmesi*, Doktora Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi SBE, 2022.

Aguadé, Jorge, "Some Remarks about Sectarian Movements in al-Andalus", *Studia Islamica*, 64 (1986): s. 53-77.

Aguirre Sádaba, Francisco Javier, "al-Būntī, Abū Muhammad", *Enciclopedia de la Cultura Andalusi Biblioteca de al-Andalus*, ed. Jorge Lirola Delgado - Jose Miguel Puerta Vílchez, I-VIII, Almeria: Fundacion Ibn Tufayl de Estudios Arabes, 2012, I, 286-288.

Aguirre, "Ibn Muzayn, Yahyā", *BA*, IV, 315-321.

Aguirre "Ibn Mutāhir, Abū Ya'far", *BA*, IV, 301-2.

Aguirre, "Ibn Sahl al-Asadī, Abū l-Asbag", *BA*, V, 94-104.

Akyüz, Vecdi "Asîlî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/asili (Erişim tarihi: 30.07.2022).

Albayrak, Ali, *Buhârî Sonrası el-Câmi'u's-Sahîh: Nüsha Farklılıkları, Hatalar, Tashihler*, İstanbul : İFAV Yayınları, 2018.

Andersson, Tobias, *Early Sunnī Historiography A Study of the Tārīkh of Khalīfa b. Khayyāṭ*, Leiden: Brill, 2018.

Aragón Huerta, Mercedes "Ibn Asbag al-Bayyanī, Qasım", *BA*, II, 358-366.

Arcas Campoy, María - Serrano Niza, Delfina, "Ibn Habīb al-Ilbīrī Abd al-Malik", *BA*, III, 219-227.

Atar, Fahrettin, "Kadı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/kadi#1 (Erişim tarihi: 30.10.2022).

Atar, "Şürût ve Sicillât", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/surut-ve-sicillat (Erişim tarihi: 27.10.2022).

Ávila Navarro, María Luisa, "Ibn Harit, fuente de Ibn al-Abbar", *Ibn al-Abbar, Polític i Escriptor Àrab Valencià (1119-1260)*, koord. Mikel de Épalza vd., Valencia: Generalitat, 1990, s. 269-287.

Ávila, "Jālid Ibn Sa'd", *BA*, V, 48-51.

Ávila, "La Obra Biografica de Jālid b. Sa'd", *EOBA II*, ed. María Luisa Ávila, Granada: CSIC, EEA, 1989, s. 187-209.

Ávila, "Nuevos Datos Para La Biografía De Baqī b. Majlad", *AQ*, VI (1985): s. 321-68.

Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, İstanbul: İFAV Yayınları, 6. bs. 2012.

Aydınlı, "Muhtelifü'l-hadîs", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/muhtelifu-l-hadis (Erişim tarihi: 20.05.2024).

Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleyman b. Halef el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh li-men harrace lehü'l-Buhârî fi'l-Câmii's-sahîh*, I-III, nşr. Ebû Lübâbe Hüseyin, Riyad, 1406/1986.

Bal, Faruk "Endülüs Şehirlerinin Fiziki, Sosyal ve Ekonomik Özellikleri Üzerine Bir İnceleme", *Doğu Batı (Endülüs Özel sayı)*, 24/98 (2021): s. 67-83.

Başaran, Selman "Tirmizi ve İbn Mace'yi İbn Hazm'ın Mechul Olarak Vasıflandırması", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/2 (1987): s. 19-25.

Blecher, Joel, *Said the Prophet of God Hadith Commentary across a Millennium*, Oakland: University of California Press, 2018.

G. Rosselló Bordoy ve J. Haremska, "al-Humaydī Abū 'Abd Allāh", *BA*, I, 460-4.

Boynukalın, Ertuğrul, "Evzâî ve Fıkhî Mezhebi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIII/23 (2011/1), s. 1-33.

Boz, Sümeyye, *Muâviye b. Sâlih'in Hayatı Ve Hadisçiliği*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, 2019.

Castilla Brazales, Juan "Ahmad Ibn 'Afīf", *EOBA IV*, ed. Luis Molina, Granada: CSIC, EEA, 1990, s. 113-146.

Castilla, "Ibn Afīf, Abū 'Umar", *BA*, II, 32-36.

Castilla, "Ibn Abī Dulaym, Abū Muhammad", *BA*, I, 683-6.

Calder, Norman, *Studies in Early Muslim Jurisprudence*, Oxford: The Clarendon Press, 1993.

Calvo Capilla, Susano, "Las Primeras Mezquitas de al-Andalus a través de las Fuentes Árabes (92/711-170/785)", *AQ*, XXVIII:1, 2007, s. 143-179,

Calvo, "Viajes por el Mediterráneo entre los siglos VIII y XII: tras los pasos de los viajeros andalusíes, fatimíes y bizantinos," *Caminos de Bizancio*, koord. Miguel Cortés Arrese, Cuenca: Ediciones de Universidad de Castilla- La Mancha, 2007, s.141-174.

Cano Ávila, Pedro, "Isa Ibn Dınar", *BA*, III, 69-74.

Carmona, Alfonso, "The Introduction of Mālik's Teachings in al-Andalus", *The Islamic School of Law Evolution, Devolution and Progress*, Cambridge: Islamic Legal Studies Program Harvard Law School, 2005, s. 41-56.

Ceydî, Ömer, *Muhâdarât fî târîh'l-mezhebi'l-Mâlikî fi'l-garbi'l-islâmî*, Rabat: Menşuratu Ukaz, 1987.

Coop, Jessica A., "Arabs, Berbers and Local Converts", *The Routledge Handbook of Muslim Iberia*, ed. Maribel Fierro, New York: Routledge, 2020, s. 189-207.

Çakan, İsmail Lütfi, "Begavî, Ali b. Abdülazîz", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/begavi-ali-b-abdulaziz (Erişim tarihi: 25.07.2022).

Çavuşoğlu, Ali Hakan, "Endülüs'te Rey-Hadis Mücadelesi", *İslâmiyât*, VII/3 (2004): s. 59-74.

Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü (III-V/IX-XI. yy.)*, Doktora Tezi, MÜSBE, İstanbul, 2004.

Çavuşoğlu, "Şebtûn", *DİA*, XXXVIII, 2010, 398-400.

Çavuşoğlu, "Utbî, Muhammed b. Ahmed", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/utbi-muhammed-b-ahmed (Erişim tarihi: 15.04.2022).

Çavuşoğlu, "Yahyâ B. Yahyâ El-Leysî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/yahya-b-yahya-el-leysi (Erişim tarihi: 15.06.2022).

Çeker, Huzeyfe, "Mâlikî Mezhebinin Teşekkülü", *İmam Mâlik ve Mâlikîlik*, Köln: Plural Publications, 2019, s. 62-93.

Çelik, Ayşe, Endülüs-Mağrip Müslüman Seyyahlarının Seyahat Tecrübeleri: Sâikler, Mâli Kaynaklar, Zorluklar (H. 7-8/M. 13-14. Asırlar), Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, 2020.

Çoban, Fatma Büşra, *Endülüslü Muhaddislerin Rihleleri (Hicrî İlk Dört Asır)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2019.

Dabbî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed el-Endelüsî Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fî târîhi ricâli ehli-l-Endelüs*, I-II, thk. İbrahim el-Ebyârî, Kahire, 1989.

Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd ed-Dânî, *es-Sünenü'l-vâride fi'l-fiten ve gavâiliha ve's-sâati ve eşrâtiha*, I-III, thk. Rızaullah b. Muhammed İdrîs el-Mübârekfûrî, Riyad: Dârü'l-Âsıme, 1995/1416.

Davidson, Garrett A. *Carrying on the Tradition: a Social and Intellectual History of Hadith Transmission Across a Thousand Years*, Leiden: Brill, 2020.

de la Puente, Cristina "al-Qanazi'ī, Abū l-Mutarrif", *BA*, VII, 59-61.

Dinçoğlu, Mehmet *Ebû Dâvud'un Sünen'i (Kaynaklar ve Tasnif Metodu)*, Ankara: TDV Yayınları, 2012.

Documentación, "al-'Absī, Abū 'Umar", *BA*, I, 46-47.

Documentación, "al-Hiyārī, Abū Bakr 'Abbās", *BA*, A, 58.

Documentación, "Ibn 'Abd al-Barr, Abū Abd Allah", *BA*, I, 570-571.

Documentación, "Ibn Futays, Abū l-Mutarrif", *BA*, A, 186-189.

Documentación, "Ibn Majlad, Baqī", *BA*, IV, 68-72.

Documentación, "Ibn Masarra al-Tamimī, Abū Zakarîyâ", *BA*, IV, 154-155.

Documentación, "Ibn Muhallab Abū Bakr", *BA*, IV, 231-32.

Documentación, “Ibn Sa‘d, Abū Muhammad”, *BA*, V, 48.

Documentación, “Ibn Sālih al-Ma‘āfirī Abū Abd Allāh”, *BA*, V, 199.

Duman, Ayşe Nur “*Muvatta’*ın Erken Döneme Tarihlendirilmesinde Biyografik Delillerin Rolü”, *İmam Mâlik: Muvatta’ı, Talebeleri ve Erken Döneme Tesiri Hakkında Tetkikler*, ed. Rahile Kızılkaya Yılmaz, İstanbul: İLEM Yayınları, 2022, s. 29-58.

Ebû Bekr İbnü’l-Arabî, Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Meafirî İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik fî şerhi Muvatta’i Mâlik*, I-VIII, thk. Muhammed b. Hüseyin es-Süleymanî - Aişe bint Hüseyin es-Süleymanî, Beyrut: Darü’l-Garbi’l-İslamî, 2007/1428.

Elmalı, Hüseyin, “Kālî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/kali (Erişim tarihi: 17.05.2024).

Erdem, Elif, *Hadis tarihinde ilim yolculukları: Rihleler*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.

Eren, Mehmet, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, İstanbul: İSAM Yayınları, 1. bs. 2012.

Ermiş, Fatima, *Abdülmelîk b. Habîb es-Sülemî’nin Hayatı ve Hadîsçiliği*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, 2008.

Eşer, Ahmet, *Hadis İlminde Fehrese Literatürü*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2021.

Fernández Félix, Ana *Cuestiones legales del Islam temprano: la 'Utbiyya y el proceso de formación de la sociedad islámica andalusí*, Madrid: CSIC, 2003.

Fierro, Maribel, “Accusations of *zandaqa* in al-Andalus”, *Quaderni di Studi Arabi*, 5-6 (1987-88): s. 251-58.

Fierro, “al-Bayi, Abū l-Walid”, *BA*, I, 233-243.

Fierro, “al-Talamankī, Abū ‘Umar”, *BA*, VII, 413-431.

Fierro, “Árabes, Beréberes, Muladíes y Mawálí, Algunas Reflexiones Sobre Los Datos De Los Diccionarios Biógraficos Andalusíes”, *EOBA VII*, ed. Manuela Marín - Helena de Felipe, Madrid: CSIC, 1995, s. 41-54.

Fierro, “El Alfaquí Beréber Yaḥyā b. Yaḥyā al-Laysī (m. 234/848), El Inteligente de Al-Andalus”, *Biografías y Género Biográfico en el-Occidente İslámico*, ed. M. L. Ávila - M. Marín, Madrid 1997, s. 269-344.

Fierro, “El Derecho Maliki en al-Andalus: Siglos II/VII-V/XI”, *AQ*, XII (1991): s. 119-l32.

Fierro, “Hadis’in Endülüs’e Girişi: 2./8.-3./9. Yüzyıllar”, çev. Murat Gökalp, *AÜİFD*, XLVII/2 (2006): s. 237-258.

Fierro vd., “Ibn ‘Abd al-Barr, Abū ‘Umar”, *BA*, I, 574-585.

Fierro, “İbn Yūnus, Fuente de İbn al-Faradī”, *Homenaje al profesor Darío Cabanelas Rodríguez,* Universidad de Granada, 1 (1987): s. 297-314

Fierro, “La Fahrasa de Ibn al-Ṭallāʿ”, *EOBA II*, ed. María Luisa Ávila, Granada 1989, s. 277-297.

Fierro, *La Heteredoxia en Al-Andalus Durante El Periodo Omeya*, Madrid, 1987.

Fierro, “Local And Global in Hadith Literature: The Case Of Al-Andalus”**,** *Transmission and Dynamics of the Textual Sources of Islam: Essays in Honour of Harald Motzki* ed. Nicolet Boekhoff-van der Voort vd., Leiden: Brill, 2011, s. 63-89.

Fierro, “Los Cadíes de Córdoba de `Abd al-Rahman- III (r. 300/912-350/961)” *EOBA XVIII*, ed. Rachid el Hour - Rafael Mayor, Madrid: CSIC, 2012, s. 69-98.

Fierro, “Mu‘āwiya b. Sālih al-Hadramī al-Himsī: Historia y Leyenda” *EOBA I*, ed. Manuela Marín, Madrid: CSIC, 1988, s. 281-411.

Fierro, “Proto-Malikis, Malikis and Reformed Malikis”, *The Islamic School of Law*, Cambridge, 2005, s. 57-76.

Fierro, “Tres Familias Andalusies de Epoca Omeya Apodadas Banū Ziyād”, *EOBA V*, ed. Manuela Marín – Jesus Zanon, Madrid 1992, s. 85-141.

Fierro, “Why and how do religious scholars write about themselves? The case of the Islamic west in the fourth/tenth century”, *Mélanges de l´Université Saint-Joseph* LVIII (2005): s. 403-23.

Fierro, Maribel - Marín, Manuela, “La Islamización de las ciudades Andalusíes a través de sus Ulemas (s. II/VIII - comienzos s. IV/X)”, *Genèse de la ville islamique en al-Andalus et au Maghreb occidental,* ed. Patrice Cressier - Mercedes García-Arenal, Madrid: Casa de Velázquez-CSIC, 1998, s. 65-97.

Fórneas Besteiro, José María - Rodríguez Figueroa, A., “Ibn al-Tarabulusi, Hatim”, *BA*, V, 483-484.

Fórneas ve Rodríguez, “Ibn Frānk, Abū l-Āsī”, *BA*, III, 176-177.

Fórneas ve Rodríguez, “Ibn Mīqul, Abū l-Walīd”, *BA*, IV, 193-194.

Fórneas, “Para un Estudio del Kitāb at-Muwatta’ en al-Andalus: las Riwāyāt de ‘Abd al-Haqq Ibn ‘Atiyya”, *Actas del II Coloquio Hispano-Marroquí de Ciencias Históricas.“Historia, Ciencia y Sociedad”,* Madrid: ICMA, 1992, s. l97-216.

García Sanjuán, Alejandro, *Till God Inherits the Earth*, Leiden: Brill, 2007.

Gellens, Sam Isaac, "The External Perspective: *Talab al-ʿIlm*, the Spanish *ʿUlamāʾ* and Egypt". *Scholars and Travellers: the social history of early Muslim Egypt: 218-487/ 833-1094*, Doktora Tezi, Columbia University, 1992, s. 40-56.

Goldziher, Ignaz, *İslam Kültürü Araştırmaları 2*, çev. Mehmed Said Hatiboğlu, Cihad Tunç, Ankara: Otto Yayınları, 2019.

González Gutiérrez, C., "Secondary Mosques in Madīnat Qurṭuba: Islamization and Suburban Development through Minor Religious Spaces", *Papers from the Institute of Archaeology*, 25/2 (2015): s. 1-18.

Güleç, Hüseyin, *Ebu'l-Velîd el-Bâcî ve el-Müntekâ'sındaki Şerh Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum, 1996.

Günay, Hacı Mehmet, "İbnü'l-Mâcişûn", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-macisun (Erişim tarihi: 10.11.2021).

Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-X, thk Ekmeleddin İhsanoğlu - Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Turâsi'l-İslâmî, 2021.

Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât rivâyetü Bakî b. Mahled*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut: Darü'l-Fikr, 1993/1414.

Hamîdâtû, Mustafa Muhammed, *Medresetü'l-hadîs fi'l-Endelüs*, I-II, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2007.

Haremska, Julia, "Ibn Sa'îd, 'Atıya", *BA*, A, 395-6.

Haremska, "al-Zubaydī, Abū Bakr", *BA*, VII, 733.

Hatamleh, Muhammed Abdüh, *Mevsûatü'd-diyâri'l-Endelüsiyye*, I-II, Ürdün, Amman, 1999.

Hatiboğlu, İbrahim "Müsned", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/musned--telif-turu (Erişim tarihi: 02.12.2023).

Hatiboğlu, "Rihle", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/rihle--hadis (Erişim tarihi: 10.02.2024).

Hatiboğlu, "Şu'be b. Haccâc", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/sube-b-haccac (Erişim tarihi: 21.05.2024).

Helvacıoğlu, Rukiye, *Endülüs'te Asabiyet (711-929)*, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, Konya, 2019.

Hintati, Necmüddin, *el-Mezhebü'l-mâlikî bi'l-garbi'l-islâmî ilâ muntasafi'l-karn 5 h - 11 m*, Tunus, 2004.

Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh b. Abdullah el-Meyurkî el-Ezdî, *Cezvetü'l-muktebis fî zikri vülâti'i-Endelüs*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2008.

Huşenî, Ebû Abdullah Muhammed b. Hâris b. Esed el-Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn*, thk. Luis Molina, María Luísa Ávila, Madrid: CSIC, ICMA, 1992.

Huşenî, *Ḳudâtü Kurtuba*, nşr. İbrahim el-Ebyârî, Kahire, 1410/1989.

Hüseysin, Abdülhâdî Ahmed el-Hüseysin, "Mağrib ve Endülüs'e Hadisin Girişi" çev. Murat Gökalp, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/1 (2005): s. 107-138.

İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemaleddin Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî İbn Abdilber en-Nemerî, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fazlihi ve ma yenbagî fî rivayetihi ve hamlihi*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, I-II, Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 2. bs. 1968/1388.

İbn Abdilber, *el-İntika' fî fezâili's-selâseti'l-eimmeti'l-fukahâ,* thk. Irâkî Hâmid, Katar: Dârü'l-İmâmi'l-Buhârî, 2016.

İbn Abdilber, *et-Tekassî li-mâ fî Muvatta'ı Mâlik min hadîsi'n-nebiyyi*, nşr. Fazıl Yusuf Ahmed el-Ali - et-Tahir el-Ezher Huzeyri, Safat: Vizaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuuni'l-İslâmiyye, 2012/1433.

İbn Abdilber, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd,* thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Selim Muhammed Amir, Muhammed Beşşâr Avvâd, I-XVII, Londra: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation), 2017/1439.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, I-LXXX, thk. Muhibbüddin Ebi Said Ömer b. Garame el-Amri, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996/1416.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî, *Fihrisü İbn* Atıyye, thk. Muhammed Ebü'l-Ecfan, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1983.

İbn Beşküvâl, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mes'ûd İbn Beşküvâl, *Kitâbü's-Sıla fî târîhi eimmeti'l-Endelüs*, I-II, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2010.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvame, I-XXVI, Cidde: Dârü'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 2006/1427.

İbn Ebî Şeybe, *Müsned*, I-II, thk. Adil b. Yusuf el-Gazavi, Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Riyad: Darü'l-Vatan, 1997/1418.

İbn Ferhûn, Ebü'l-Vefâ Burhaneddin İbrâhim b. Ali b. Muhammed, *ed-Dîbâcü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yan ulema'i'l-mezheb*, I-II, thk. Muhammed el-Ahmedi Ebü'n-Nur, Kahire, 1972.

İbn Habîb, Ebû Mervân Abdülmelik b. Habîb b. Süleyman es-Sülemî, *Kitâbü edebi'n-nisâ el-mevsûm bi-Kitâbi'l-ğâye ve'n-nihâye*, thk. Abdülmecid Türkî, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1412/1992.

İbn Habîb, *Kitâbü't-Târîh,* thk. Jorge Aguade, Madrid: CSIC, ICMA, 1991.

İbn Habîb, *Tabakâtü'l-fukahâ min ledünni's-sahâbe ve men ba'dehum mine'l-ulemâ*, thk. Rıdvan Salih el-Husri, Rabat: Râbıtatü'l-Muhammediyye li'l-Ulemâ Merkezu İbni'l-Kattan, 2012/1433.

İbn Hacer, Hafız Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, I-XIII, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî – Muhibüddin el-Hatîb, Kahire: Dârü'r-Reyyân li't-Türâs, 1987.

İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, I-X, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Beyrut: Mektebü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, 2002/1423.

İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-IV, thk. İbrahim Zeybek - Adil Mürşid, Beyrut : Müessesetü'r-Risale, 2014/1435.

İbn Hayyân, Ebû Mervan Hayyân b. Halef b. Hüseyin el-Ümevî, *el-Muktebes min enbâi ehli'l-Endelüs*, thk. Mahmud Ali Mekkî, Beyrut : Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1393/1973.

İbn Hayr, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbîlî, *Fehresetü İbn Hayr el-İşbîlî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Mahmûd Beşşâr Avvâd, Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2009.

İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî, *Esmâu's-sahâbeti'r-ruvât vemâ li-kulli vâhid mine'l-aded*, thk. Seyyid Kisrevî Hasan, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

İbn Hazm, "er-Risâle fî fazli'l-Endelüs ve zikri ricâlihâ", *Resâilu İbn Hazm el-Endelüsî II*, thk. İhsan Abbâs, Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasât ve'n-Neşr, 2. bs. 1987, s. 169-253.

İbn Hazm, *Resâilu İbn Hazm el-Endelüsî I*, thk. İhsan Abbâs, Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasât ve'n-Neşr, 2. bs. 1987.

İbn İzârî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib fî ihtisâri Ahbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, I-IV, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf - Mahmud Beşşâr Avvâd, Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2013/1434.

İbn Saîd, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Mûsa İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib fî hule'l-Mağrib*, thk. Şevki Dayf, Kahire: Dârü'l-Maârif, 4. bs. 1978.

İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*, I-IV, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2011.

İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velid Abdullah b. Muhammed, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, I-II, Tunus, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2008.

İbnü'l-Hazzâ, Muhammed b. Yahyâ b. Ahmed et-Temîmî el-Kurtubî, *et-Ta'rîf bi-men zükira fi'l-Muvatta' mine'r-ricâl ve'n-nisâ*, thk. Muhammed İzzüddîn el-Mi'yâr el-İdrîsî, I-III, Rabat: Vizâratü'l-evkaf ve şuûnu'l-İslâmiyye, 2002.

İbnü'l-Kûtiyye, Ebû Bekr Muhammed b. Ömer b. Abdülaziz, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, thk. Ömer Fârûk et-Tabbâ', Beyrut: Müessesetü'l-Maârif, 1994/1415 .

İbrahimoğlu, Bilal, *Abdurrahmân İbnü'l-Kâsım ve Mâlikî Mezhebi İçerisindeki Konumu*, Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, İstanbul, 2013.

Kaçar, Ömercan, *Mühelleb B. Ebî Sufre ve Şerhçiliği*, Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, İstanbul, 2021.

Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *el-Gunye, Fihristu şüyûhi'l-Kâdî İyâz*, thk. Mâhir Züheyr Cerrâr, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1982.

Kâdî İyâz, *el-İlmâ' fî zabti'r-rivâye ve takyîdi's-semâ*', thk. Ebî Hemmam Muhammed b. Ali es-Savma'i el-Beydani, Riyad: en-Naşirü'l-Mütemeyyiz, 2017/1438.

Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve taḳrîbü'l-mesâlik li-maʿrifeti aʿlâmi mezhebi Mâlik*, I-VIII, thk. Muhammed Tavit et-Tancî vd., Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1983.

Kallek, Cengiz "Dâvûdî, Ahmed b. Nasr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/davudi-ahmed-b-nasr (Erişim tarihi: 17.12.2023).

Kallek, "Esed B. Furât", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/esed-b-furat (Erişim tarihi: 09.08.2022).

Bayram Kanarya, "Garîbu'l-Hadîs İlmi Bağlamında Ebû Ali el-Kâlî'nin el-Bâri' Adlı Eserinin Değerlendirilmesi", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, XVIII/2, (2018): s. 387-400.

Kanâziî, Ebü'l-Mutarrif Abdurrahman b. Mervân el-Kanâziî, *Tefsîru'l-Muvatta'*, I-II, thk. Ammâr Hasan Sabrî, Katar: Vizâratü'l-Evkâf ve Şuûnü'l-İslâmiyye, ts.

Kandemir, M. Yaşar, "Atıyye b. Saîd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/atiyye-b-said (Erişim tarihi: 27.04.2024).

Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/el-camius-sahih--muslim (Erişim tarihi: 12.02.2023).

Kandemir, "Ebû Zer el-Herevî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-zer-el-herevi (Erişim tarihi: 21.05.2023).

Kandemir, "İbn Vaddâh", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-vaddah (Erişim tarihi: 11.05.2024).

Kandemir, "Garîbü'l-Hadîs", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/garibul-hadis--ebu-ubeyd (Erişim tarihi: 07.03.2024).

Kara, Ali Rıza, *Endülüs Hadis Şerhçiliği (Hicrî III-VI. Asırlar)*, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, Isparta, 2023.

Karagözoğlu, Mustafa Macit, "Giriş: Hadis Şerhlerine Panoramik Bir Yaklaşım", *Hadis Şerh Literatürü I*, ed. M. Macit Karagözoğlu, İstanbul: İFAV Yayınları, 2020, s. 19-52.

Karagözoğlu, "İlelü'l-Hadîs", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/ilelul-hadis (Erişim tarihi: 21.05.2024).

Karagözoğlu, *Zayıf Râvîler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetle*r, İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.

el-Karnî, Ahmed b. Ali, *Medresetü'l-hadîs fi Kurtuba mine'l-feth ilâ sükûti'l-hilâfe (93-422 H.)*, Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhac, 1434.

Kaya, Eyyüp Said "Mâlikî Mezhebi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/maliki-mezhebi (Erişim tarihi: 14.11.2022).

Kaya, "Taklid", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/taklid--fikih (Erişim tarihi: 14.11.2022).

Keçeli Göktay, Şeymanur, "İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs* Adlı Eserinden Hareketle *Muvatta'* Râvileri Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *İmam Mâlik: Muvatta'ı, Talebeleri ve Erken Döneme Tesiri Hakkında Tetkikler*, ed. Rahile Kızılkaya Yılmaz, İstanbul: İLEM Yayınları, 2022, s. 3-28.

Keçeli, *İbnü'l-Faradî ve Târîhu Ulemâi'l-Endelüs Adlı Eserin Tanıtım Ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, İstanbul, 2017.

Kehhâle, Ömer Rızâ *Mu'cemü'l-müellifin: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, I-XV, Beyrut : Mektebetü'l-Müsenna, 1957.

Kesgin, Hafsa *Maliki Fıkıh Geleneğinde Nevazil: Endülüs Örneği,* Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya, 2013.

Kettânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs Hasenî Kettânî, *Hadis Literatürü*, çev. Yusuf Özbek, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.

Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr İdrîsî Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyahât ve'l-müselselât,* I-IV, thk. İhsan Abbâs, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2. bs. 1982/1402.

Kılıç, Zülal, *Endülüs'te Hadis Usûlünün Gelişimi*, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, 2024.

Koçkuzu, Ali Osman "İbnü'l-Cârûd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-carud (Erişim tarihi: 25.07.2022).

Koçkuzu, "Kitâbü'l-İlel", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/kitabul-ilel--ahmed-b-hanbel (Erişim tarihi: 21.05.2024).

Kontbay, Hacer, *Endülüs'te Şurût (Belgeleme) İlmi*, Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, İstanbul, 2009.

Köse, Saffet "İbn Vehb", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-vehb (Erişim tarihi: 26.03.2021).

Kurt, Ali Vasfi, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabi,* İnsan Yayınları, İstanbul, 1998.

Kuzudişli, Bekir, *Hadis Tarihi*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017.

Küçüksipahioğlu, Birsel, "Endülüs Emevileri", *İslam* Tarihi ve Medeniyeti *: Endülüs,* IV, ed. Mehmet Özdemir, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, s. 49-117.

Küçüksipahioğlu, "Muhammed b. Abdurrahman El-Ümevî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-b-abdurrahman-el-umevi (Erişim tarihi: 26.03.2021).

Küçüksipahioğlu, "Ömer b. Hafsûn", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/omer-b-hafsun (Erişim tarihi: 03.11.2022).

Lenker, Michael Karl, *The Importance of the Rihla for the Islamization of Spain*, Doktora Tezi, Pennsylvania University, 1982.

Lirola Delgado, Jorge, "Abū Abyad al-Umawī, Abū Bakr", *BA*, I, 771.

Lirola, "Ibn al-Haḍḍa, Abū Abd Allah", *BA*, III, 230-2.

Lirola, "Ibn 'Īsâ al-Gassânī, Mutarrif", BA, III, 529-530.

Lirola, “İbn Mufarriy al-Funtawrī, Abū Abd Allāh”, *BA*, IV, 208-210.

Lirola, “Ibn Sa‘dān, Qāsım”, *BA*, V, 57-8.

Lirola, “al-Hawzanī, Abū Hafs”, *BA*, I, 434.

Lirola, “al- ‘Udri, Abū l-‘Abbas”, *BA*, VII, 559-570.

Mahlûf, Muhammed b. Muhammed Mahlûf, *Şeceretü’n-nûri’z-zekiyye fî tabakâti’l-Mâlikiyye*, thk. Ali Ömer, Kahire: Mektebetü’s-Sekafeti’d-Dîniyye, 2007/1428.

Makkarî, Ebül-Abbâs Ahmed b. Muhammed, *Nefhu’t-tîb min gusni’l-Endelüsi’r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâniddîn İbnil-Hatîb*, I-VIII, thk. İhsan Abbâs, Beyrut: Dâru Sadr, 1968.

Makki, Mahmud Ali, *Ensayo Sobre Las Aportaciones Orientales En La España Musulmana y Su Influencia En La Formación De La Cultura Hispano-Árabe*, Madrid, 1968.

Mâlik b. Enes, *Muvatta’: Rivâyetü Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî el-Endelüsî*, I-II, thk. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf, Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1997/1417.

Manzano Moreno, Eduardo, “The Settlement and Organisation of the Syrian *Junds* in al-Andalus”, *The Formation of al-Andalus Part 1*, ed. Manuela Marín, New York: Routledge, 2016, s. 85-114.

Marín, Manuela, “Baqī b. Majlad y la Introduccion del Estudio del *Hadiz* en al-Andalus” *AQ*, L (1980): s.165-208.

Marín, “Biographical Dictionaries and Social History of al-Andalus: Trade and Scholarship”, *Scripta Mediterranea* (Toronto), XIX-XX, (1998-99): s. 239-257.

Marín, “Cadíes en la frontera de al-Ándalus durante el emirato omeya”. *EOBA XVIII*, ed. Rachid el Hour - Rafael Mayor, Madrid: CSIC, 2012, s. 19-45.

Marín, “İslâm’da Şûrâ ve Endülüs Uygulaması” çev. Mustafa Can, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergis*i, 20/2 (2009): s. 106-124.

Marín, “Los Ulemas de al-Andalus y sus Maestros Orientales”, *EOBA III*, ed. María Luisa Ávila, Granada: CSIC, EEA, 1990, s. 257-306.

Marín, “Una familia de Ulemas Cordobeses: Los Banū Abī ‘Īsá”, *AQ*, VI (1985): s. 291-320.

Mayor, Rafael, “Ibn ‘Attāb, Abū ‘Abd Allāh”, *BA*, II, 428-430.

el-Menûnî, Muhammed “Sekâfetü’s-Sekâlibe bi’l-Endelüs” *Awrāq*, 5-6 (1982-3): s. 21-29.

Mohedano Barceló, J. “Ibn Hayyān al-Qurtubī, Abū Marwān”, *BA*, III, 356-374.

Molina Martínez, Luis, "Familias andalusíes: los datos del *Taʾrīj ʿUlamāʾ al-Andalus* de Ibn al-Faraḍī", *EOBA II*, ed. María Luisa Ávila, Granada: CSIC, EEA, 1989, s. 19-99.

Molina, "Lugares de destino de los viajeros andalusíes en el *Ta'rij* de Ibn al-Faradi," *EOBA I*, ed. Manuela Marín, Madrid: CSIC, s. 585-610.

Molina, "al-Razī, Ahmad", *BA*, VII, 159-163.

Molina, "Un árabe entre muladíes: Muḥammad b. ʿAbd al-Salām al-Jušanī", *EOBA VI (Homenaje a José María Fórneas)*, ed. Manuela Marín, Madrid: CSIC, 1994, s. 337-351.

Molina, "The Reception of Ibn Hazm in Arabic Chronicles", *Ibn Hazm of Cordoba: the Life and Works of a Controversial Thinker*, ed. Camilla Adang, Maribel Fierro ve Sabine Schmidtke, Leiden: Brill, 2013, s. 663-680.

Muhammed b. Abdurrahman Sıkıllî, *Camiü't-Tirmizî fi'd-dirâsâti'l-Mağribiyye: rivâye ve dirâye*, Riyad: Dârü's-Sumay'î, 2008/1429.

Muhammed b. Waddāh al-Qurtubī, *Kitāb al-Bida' (Tratado contra las innovaciones)* Nueva edición, traducción, Estudio y índices por Mª. Isabel Fierro, Madrid: CSIC, Institute de Filologia, Departamento de Estudios Arabes, 1988.

Muranyi, Miklos, "Abd al-Malik b. Habib", *EI*, 3. Edicion, Leiden, 2009/4, s. 2-4.

Muranyi, "Der Muwaṭṭa'-Kommentar des Andalusiers al-Qanāziʿī (st. 413/1022). Ein Beitrag zum andalusischen Überlieferungswesen", *Der Islam*, 82 (2005): s. 52-105.

Muranyi, *Materialien zur Malikitischen rechts literatür*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1984.

Müellifi Meçhul, *Zikru bilâdi'l-Endelüs li-müellifin mechûl (Una descripcion anonima de al-Andalus)*, I-II, thk. Luis Molina, Madrid: CSIC, Instituto de Miguel Asin, 1983.

Müller, Christian, "Judging with God´s Law on Earth: Judicial Powers of the Qadi al-jamaa of Cordoba in the Fifth/Eleventh Century", *Islamic Law and Society*, 7/2 (2000): s. 159-186.

Navarro Oltra, Vicente Carlos, "Ibn Al-Asi al-Sadi Abū Marwan", *BA*, II, V, 366-8.

Navarro Ortiz, Estela, "Ibn 'Abd al-Barr, Abū 'Abd al-Malik", *BA*, I, 573.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesâî, *Kitabü'l-Müctebâ el-ma'rûf bi's-Sünenü's-sugrâ*, I-IX, Beyrut: Darü't-Te'sil, 2012/1433,

Oral, Eray, *Hadislerde Endülüs, Endülüs'te Hadis - İlk İki Hicri Yüzyılda* -, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2020.

Oral, Kenan, *Muvatta' Oluşum Süreci, Tasnifi ve Nüsha Farklılıklarının Sebepleri*, Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Öğüt, Salim "Evzâî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/evzai (Erişim tarihi: 19.11.2021).

Önkal Ahmet - Bozkurt, Nebi, "Cami", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/cami#1-dini-ve-sosyokulturel-tarihi (Erişim tarihi: 30.01.2024).

Öz, Mustafa, "Zındık", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/zindik (Erişim tarihi: 18.08.2022).

Özdemir, Mehmet, "IX. Yüzyıl Endülüs'ünde Zındıklık Suçlamaları", *AÜİFD*, XXXVIII (1998): s. 195-224.

Özdemir, "Endülüs", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/endulus#1 (Erişim tarihi: 03.11.2022)

Özdemir, Endülüs *Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, Ankara: TDV Yayınları, 2016.

Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, Ankara: TDV Yayınları, 2016.

Özdemir, "Gırnata", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/girnata (Erişim tarihi: 26.10.2022).

Özdemir, "Hakem I", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/hakem-i (Erişim tarihi: 21.08.2022).

Özdemir, "Tuleytula", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Https://islamansiklopedisi.Org.Tr/Tuleytula (Erişim tarihi: 25.10.2022).

Özel, Ahmet "İbyânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/ibyani (Erişim tarihi: 07.12.2023).

Özel "İmâm Mâlik: Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri", *İmam Mâlik ve Mâlikîlik*, Plural Publications, Köln, 2019, s. 10-45.

Özel, "Îsâ b. Sehl", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/isa-b-sehl (Erişim tarihi: 31.03.2023).

Özel, "Mâlik b. Enes", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/malik-b-enes (Erişim tarihi: 03.05.2024).

Özen, Şükrü "Hilâf", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/hilaf (Erişim tarihi: 20.05.2022).

Özen, "İbnü'l-Kāsım", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-kasim (Erişim tarihi: 15.11.2021).

Özkan, Halit, "Ebû Dâvud'un *es-Sünen*'i Üzerine Yazılmış Şerhler", *Hadis Şerh Literatürü II*, ed. Mustafa Macit Karagözoğlu, İstanbul: İFAV Yayınları, 2022, s. 19-107.

Özkan, "*Muvatta* Üzerine Yazılmış Şerhler", *Hadis Şerh Literatürü I*, ed. Mustafa Macit Karagözoğlu, İstanbul: İFAV Yayınları, 2020, s. 55-168.

Özkan - Karagözoğlu, Mustafa Macit ve Topgül, Muhammed Enes, "Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'i Üzerine Yazılmış Şerhler", *Hadis Şerh Literatürü I*, ed. Mustafa Macit Karagözoğlu, İstanbul: İFAV Yayınları, 2020, s. 171-313.

Özkuyumcu, Nadir, "Kayrevan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/kayrevan (Erişim tarihi: 17.02.2024).

Özkuyumcu, "Tâhert", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/tahert (Erişim tarihi: 23.03.2023).

Öztoprak, Mustafa *Endülüs'te hadis ve İbnü'l-Harrât El-İşbili*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2. bs. 2014.

Öztoprak, "Hadis İlminin Endülüs'e Girişi", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2013): s. 143-163

Parladır, Selahattin "Kābisî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/kabisi--fakih (Erişim tarihi: 23.05.2023).

Pavlovitch, Pavel "A Rare Witness to Muhammad Ibn Ibrahim al-Kisa'i's (Naysabur, d 385/996) Transmission of Muslim Ibn al-Hajjaj's (Naysabur, d. 259/872-3 or 261/875) Sahih", *Hadis ve Siyer Araştırmaları = Hadith and Sira Studies*, VI/1, (2020): s. 7-47,

Penelas, Mayte "Ibn al-Saffār, Abū l-Walīd Yūnus", *BA*, V, 73-77.

Pinilla, Rafael, "El filólogo y tradicionista cordobés Qasim b. Asbag al-Bayyani (247?-340 h./ 862?-951 c.). Algunas interrogantes sobre su vida y su obra", *Homenaje al Profesor Jacinto Bosch Vila*, Granada, 1991, s. 293-309.

Polat, Salahattin "İbnü's-Seken", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnus-seken (Erişim tarihi: 23.03.2023).

Polat, "Ka'nebî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/kanebi (Erişim tarihi: 25.01.2024).

Puerta Vílchez José Miguel ve Ramón Guerrero, Rafael, "Ibn Hazm, Abū Muhammad", *BA*, III, 392-443.

Puerta Vílchez, "Inventory of Ibn Hazm's Works", *Ibn Hazm of Cordoba: the Life and Works of a Controversial Thinker*, ed. Camilla Adang, Maribel Fierro ve Sabine Schmidtke, Leiden: Brill, 2013, s. 683-760

Provençal, Évariste Lévi, "Sahihi Buhari'nin Mağrib Nüshasının İncelenmesi", çev. Sadık Cihan, *OMÜİFD*, 1 (1986): s. 59-76.

Quesada, Juan Martos, "Ibn al-Hayyām, Ya'īs", *BA*, III, 356.

Quesada, "Ibn al-Tahhān, İsmā'īl", *BA*, V, 455-6.

Quesada, "La Diversidad de Jueces en al-Andalus", https://www.alandalusylahistoria.com/?p=1675 (Erişim tarihi: 28.10.2021)

Robson, James, "Sünen-i Nesâî [Nüshalarının] Rivayeti", çev. Musa Erkaya, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIX/1 (2014): s. 189-215.

Robson, "Tirmizî'nin Câmi'inin Rivâyet Tarîkleri", çev. Arafat Aydın, *HTD*, XIII/1 (2015): s. 117-132.

Rosenthal, Franz "The Stranger in Medieval Islam", *Arabica*, XLIV (1997): s. 35-75.

Raisuddin, Abu Nayeem MD. "Bakî b. Mahled el-Kurtubî (201-276/816-889) ve Endülüs'teki Hadis Çalışmalarına Katkısı", çev. Murat Gökalp, *Dinî Araştırmalar,* 7/21, s. 323-329.

Raisuddin, "Yahyā ibn Yahyā al-Masmūdī (152-234/769-851): His Contribution To the Study of Hadith Literature in Spain", *Islamic Studies*, 31/2 (Islamabad, 1992): s. 213-217.

er-Reysûnî, Ahmed ve Çavuşoğlu, Ali Hakan, "Şâtıbî, İbrâhim b. Mûsâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/satibi-ibrahim-b-musa (12.05.2024).

Rius, Mónica, "Ibn al-Qāsim, Maslama", *BA*, IV, 371-375.

Rodríguez Figueroa, A. "Ibn Galbūn, Abū 'Abd Allāh", *BA*, III, 196.

Safran, Janina M. "Identity and Differentiation in Ninth-Century al-Andalus", *Speculum*, 76/3, (2001), s. 573-598.

Safran, "The Politics of Book Burning in al-Andalus", *Journal of Medieval Iberian Studies*, 6/2 (2014): s. 148-168.

Samedî, Hâlid, *Medresetü fıkhı'l-hadîs bi'l-garbi'l-islâmî mine'n-neş'eti ilâ nihâyeti karni's-sâbi'il-hicrî*, I-II, Rabat : Vizaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuuni'l-İslamiyye, 2006/1427.

Sancaklı, Saffet "İbn Battâl (ö. 449/1057) ve Buhârî Şerhi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII/1 (2007): s. 61-93.

Sıkıllî, Muhammed b. Abdurrahman *Camiü't-Tirmizî fi'd-dirâsâti'l-Mağribiyye: rivâye ve dirâye*, Riyad: Dârü's-Sumay'î, 2008/1429.

Seybold C. F. ve Ocaña Jimenez, M. "Cordova (al-Kurtuba), *Historic Cities of the Islamic World*, ed. C. Edmund Bosworth, Leiden: Brill, 2007, s. 102-5.

Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celalüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyutî, *Tabakâtu'l-huffâz*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983/1403.

Sülün, Murat "en-Nâsih ve'l-Mensûh", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/en-nasih-vel-mensuh (Erişim tarihi: 13.08.2022).

Şahin, Melek *Endülüs Emevi Devletinde Müşavirler Meclisinin Ortaya Çıkışı ve Meclis Üyelerinin Hayatı ve Görüşleri*, Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, İstanbul, 2010.

Şahyar, Ayşe Esra, "Sâbit b. Hazm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/sabit-b-hazm (Erişim tarihi: 28.07.2022).

Tartı, Nevzat, *İbn Abdi'l-Berr ve et-Temhid'indeki Şerh Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, 1994.

Tatlı, Mustafa, *Rical Bilgisinin Tespiti*, İstanbul: Beka Yayınları, 2016.

Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti (75-135/694-753 Yılları)*, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2021.

Tomar, Cengiz, "Trablusşam", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/trablussam#1 (Erişim tarihi: 31.03.2023).

Topaloğlu, Nuri "Huşenî, Muhammed b. Abdüsselâm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/huseni-muhammed-b-abdusselam (Erişim tarihi: 04.08.2022).

Tokpınar, Mirza, "el-Musannef", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/el-musannef--sanani (Erişim tarihi: 11.09.2022).

Tüccar, Zülfikar "İbn Reşîḳ el-Kayrevânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-resik-el-kayrevani (Erişim tarihi: 04.06.2023).

Tüccar, “el-Maârif”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/el-maarif (Erişim tarihi: 26.03.2019).

Tücîbî, el-Kâsım b. Yûsuf b. Muhammed et-Tücîbî es-Sebtî, *Bernâmec*, thk. Abdülhafız Mansûr, Tunus: ed-Dâru’l-Arabiyye li’l-kâtib, 1981.

Tülücü, Süleyman, “el-Bâri‘”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/el-bari (Erişim tarihi: 17.05.2024).

Türcan, Zişan, *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu Gelişimi ve Dönüşümü*, Ankara: TDV Yayınları, 1. Bs, 2011.

El-Ubûdî, Câsim “Sarakusta”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/sarakusta (Erişim tarihi: 30.10.2022).

Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDV Yayınları, 1992.

Urvoy, Dominique, “The Ulama’ of al-Andalus”, *The Legacy of Muslim Spain*, ed. S. Kh. Jayyusi, Leiden: Brill, 1992, s. 849-877.

Vazquez-Paluch, Daniel Andrzej, *The Establishment of the Maliki School in Muslim Spain*, Doktora Tezi, SOAS University, 2008.

Viguera Molins, María Jesus “La “Historia de Alfaquies y Jueces” de Ahmad b. ‘Abd al-Barr”, *Revista del Instituto Egipcio de Estudios İslámicos en Madrid*, Özel sayı, XXIII (1985-1986): s. 49-61.

Viguera, “Saraḳusṭa”, *EI*^{2}, IX, 36- 38.

Vilá, Jacinto Bosch, “Ishbīliya”, *EI*^{2}, IV, 114-117.

Vizcaíno Plaza, Juan Manuel, *Estudios Onomastico-Biograficos de al-Andalus: La Fahrasa de Ibn Jayr (m. 575/1180)*, Madrid: CSIC, ICMA, 2002.

Vizcaíno, “Ibn al-Dabbag, Abû l-Qasım”, *BA*, III, 39-40.

Vizcaíno, “Ibn Nufayl, Abū Ayyūb”, IV, 339-340.

Vizcaíno, “Los al-Bāyī al-Lajmī de Sevilla”, *EOBA V (Familias Andalusíes)*, ed. Manuela Marín - Jesús Zanón, Madrid: CSIC, ICMA, 1992, s. 433-466.

Wasserstein, David, “The Library of al-Hakam II al-Mustansir and the Culture of Islamic Spain”, *Manuscripts of the Middle East V*, ed. François Déroche, Adem Gacek ve Jan Just Witkam, Leiden, 1990-1991, s. 99-105.

Yamanus, Ayşe Nur, *Eş‘arî Hadis Ekolü*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2023.

Yardım, Ali, "İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir", *DİA*, XIX, 442-3.

Yazıcı, Mahmut, "Sahâbe Literatürü", *Sahâbe Literatürü Araştırmaları*, ed. Seyit Ali Güşen, İstanbul: İFAV Yayınları, 2022, s. 15-70.

Yıldız, Hüseyin *Kâsım b. Sâbit es-Sarakustî ve ed-Delâil Adlı Eseri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi SBE, 2022.

Yıldız, Şevket, *Kurtuba VIII-XIII. Yüzyıllar*, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa, 2008.

Yılmaz, Rahile Kızılkaya "Analyzing the Scholarly Personality of a Commentator: Ibn 'Abd al-Barr and His Commentaries", *Kilitbahir*, 20 (2022): s. 155-181.

Yılmaz, *Çağdaş Hadis Tartışmaları ve Muvatta'*, İFAV, İstanbul, 2020.

Yılmaz, "Norman Calder'in *Studies In Early Muslim Jurisprudence* Adlı Eseri Çerçevesinde Şarkiyat Literatüründe *Muvatta'*ın Tarihlendirilmesi" *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 24 (2014): s. 393-407.

Yiğit, İsmail "Sefâkus", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/sefakus (Erişim tarihi: 10.04.2023)

Yücedağ, Rıdvan Talha, *2./8. Asır Medine Hadis Halkaları*, Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, İstanbul, 2022.

Yücel, Ahmet, *Hadis Usûlü*, İstanbul: İFAV Yayınları, 15. bs. 2014.

Yücel, Ali, *Ebû Ali el-Gassânî ve Takyîdü'l-mühmel İsimli Eseri*, Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, İstanbul, 2019.

Yücel, *Mağribli Muhaddis Kâdî 'Iyâz ve Hadis Usûlü Eseri*, İstanbul: Beka Yayıncılık, 2018.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, I-XVII, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslami, 2003/1424.

Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût vd., I-XXV, Beyrut: Müsessesetü'r-Risâle, 1985/1405.

Zengin, Nur, *Endülüslü Fakîh İbn Abdilberr en-Nemerî ve el-Kâfî fi'l-fıkh İsimli Muhtasarı*, Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, İstanbul, 2017.

Zomeño, Amalia, "Ibn Hārit el-Jusanī, Abū 'Abd Allāh", *BA*, III, 290-296.

Web Siteleri ve Veri Tabanları

Prosopografía de los ulemas de al-Andalus. https://www.eea.csic/pua/

https://es.wikipedia.org/wiki/Cora_(divisi%C3%B3n_territorial)#Coras_de_Mawsat_al-%C3%81ndalus

al Andalus y la Historia Web Sitesi https://www.alandalusylahistoria.com

Historia de los Autores y Transmisores Andalusíes (HATA) https://www.eea.csic.es/red/hata/index.html

EKLER

EK 1: Yahyâ el-Leysî'nin *Muvatta'* Nüshasının Endülüs'te Rivayet Şeması (Ubeydullah Rivayeti)

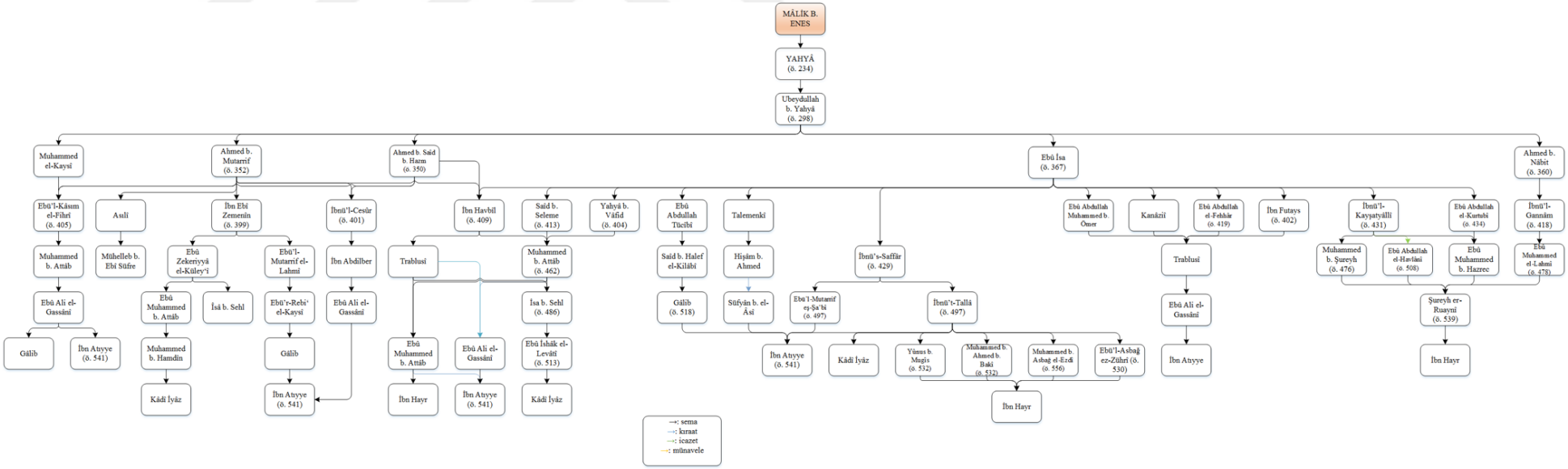

EK 2: Yahyâ el-Leysî'nin *Muvatta'* Nüshasının Endülüs'te Rivayet Şeması (İbn Vaddâh ve İbnü'l-Kazzâz Rivayeti)

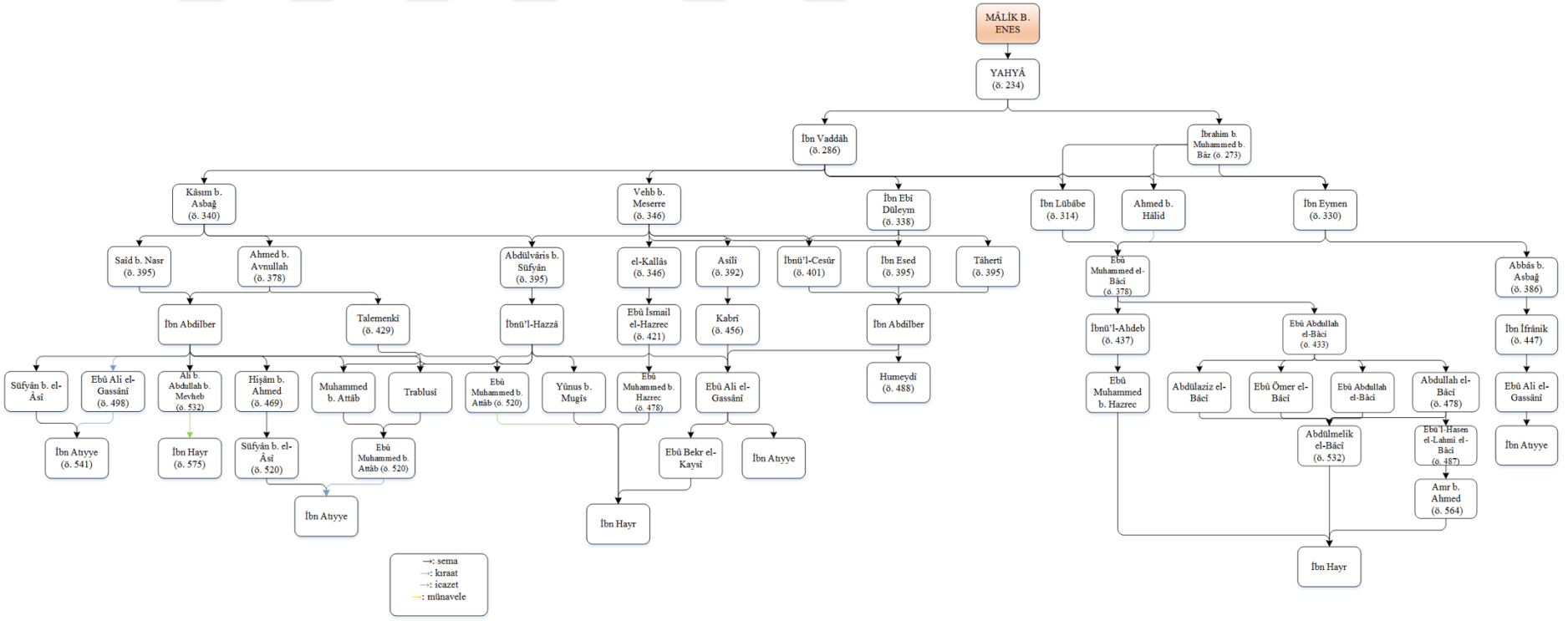

EK 3: Ebû Dâvûd'un *Sünen*'nin Endülüs'te Rivayet Şeması

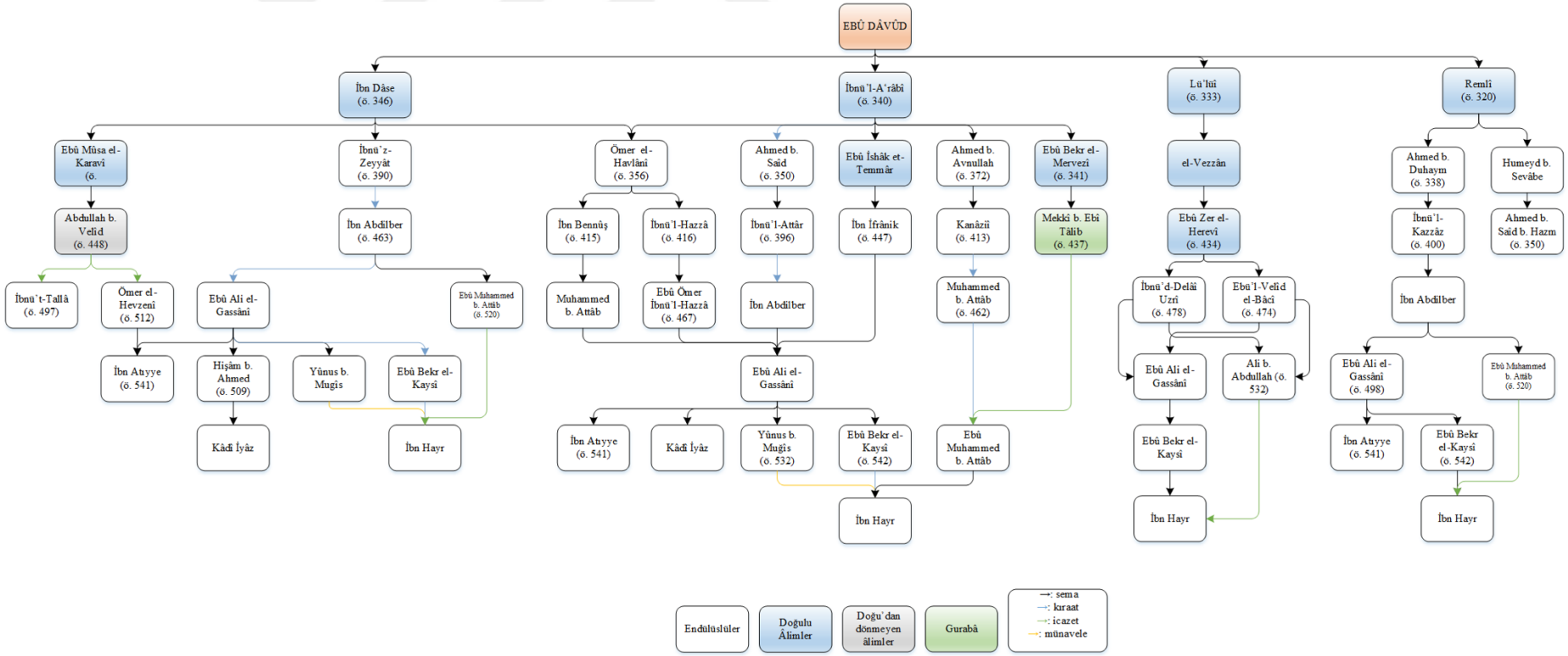

EK 4: Nesâî'nin *Sünen*'nin Endülüs'te Rivayet Şeması

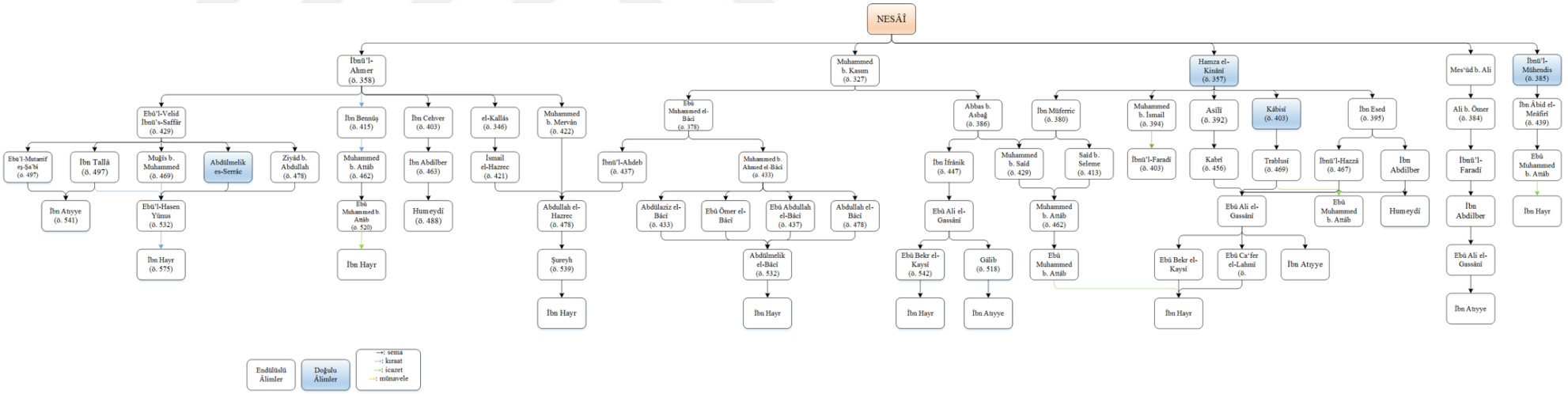

EK 5: *Sahîh-i Buhârî*'nin Endülüs'te Rivayet Şeması

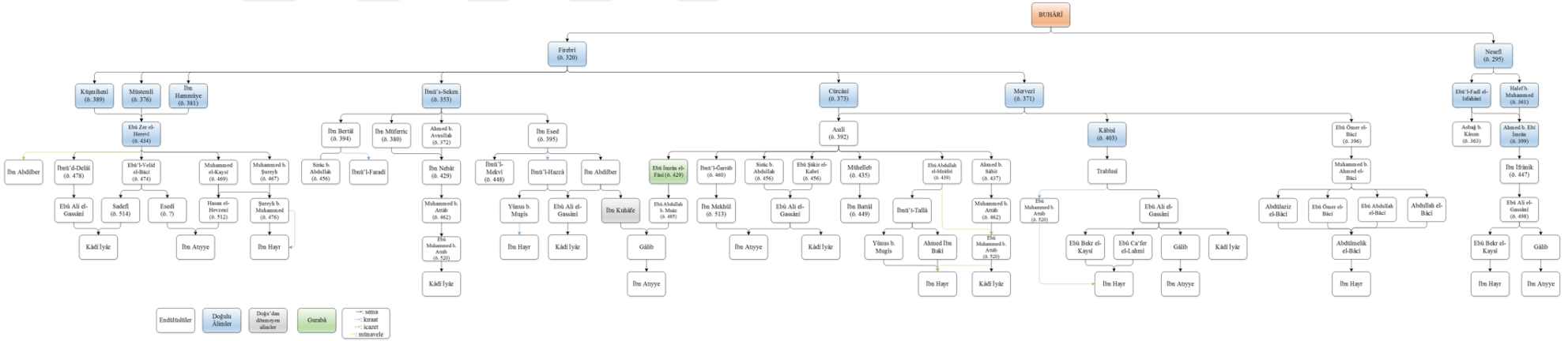

EK 6: Müslim'in *Sahîh*'inin Endülüs'te Rivayet Şeması

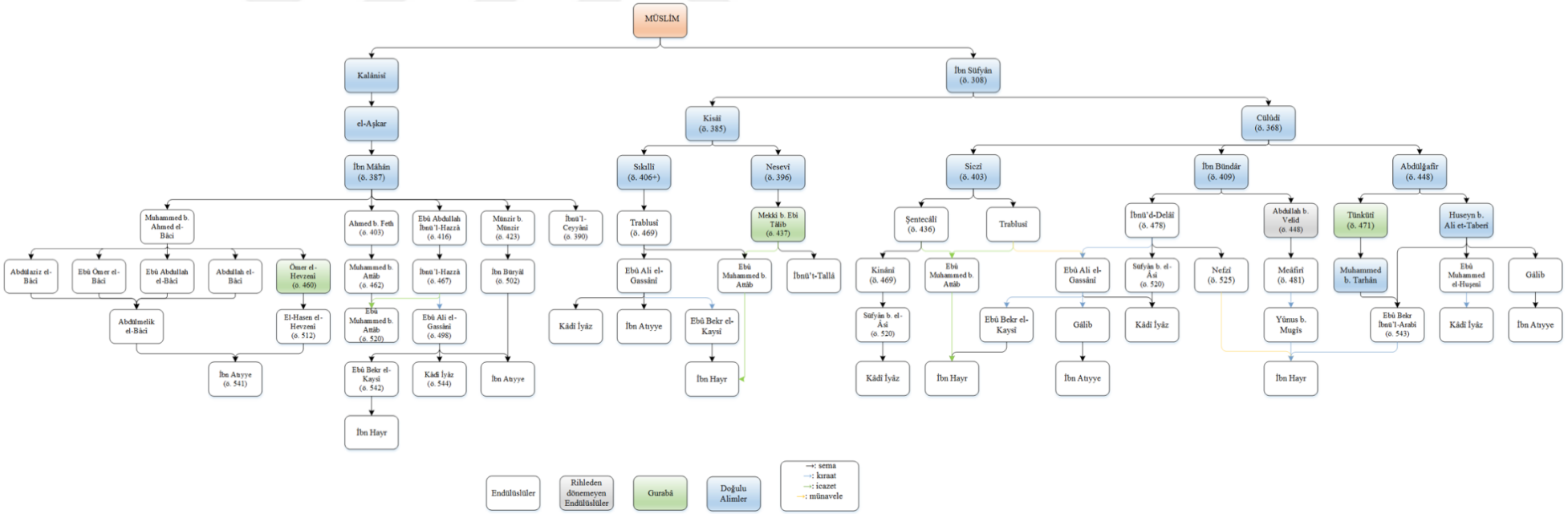

Hadis Kitapları ve Meşhur Rivayetleri	Eserlerin Endülüs'e Geliş Tarihi ve Râvileri			Doğu'da Eseri okuduğu hocaları	Endülüslü Talebeleri
	III. Asır	IV. Asır	V. Asır		
Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i					
İbn Dâse Rivayeti		Ömer b. Abdülmelik		İbn Dâse	İbnü'l-Hazzâ, İbn Bennûş
İbnü'l-A'râbî Rivayeti		Ahmed b. Saîd b. Hazm		İbnü'l-A'râbî	İbnü'l-Attâr
Remlî Rivayeti		Ahmed b. Duhaym b. Halîl		Remlî	İbnü'l-Kazzâz
Lü'lüî Rivayeti			İbnü'd-Delâî /416	Ebû Zer el-Herevî	Ebû Ali el-Gassânî
Nesâî'nin *Sünen*'i					
Muhammed b. Kâsım	İbn Kâsım /298			Nesâî	Abbâs b. Asbağ, İbnü'l-Bâcî
İbnü'l-Ahmer		İbnü'l-Ahmer /336		Nesâî	İbn Bennûş, İbnü's-Saffâr, İbn Cehver
Mes'ûd b. Ali		Mes'ûd b. Ali		Nesâî	Ebü'l-Hasan el-İlbîrî
Hamza Rivayeti		İbn Müferric / 345		Hamza	İbn Nebât, Saîd b. Seleme
İbnü'l-Mühendis		Ebû Abdullah el-Meâfirî / 383		İbnü'l-Mühendis	Ebû Muhammed b. Attâb
Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'i					
Firebrî					
1. Ebû Zer			İbnü'd-Delâî /416	Ebû Zer	Ebû Ali el-Gassânî
2. İbnü's-Seken		İbn Bertâl /350'den önce		İbnü's-Seken	İbnü'l-Faradî
3. Mervezî		Ebû Ömer el-Bâcî		Mervezî	Ebû Abdullah el-Bâcî
a. Asîlî		Asîlî		Mervezî ve Cürcânî	Ahmed b. Sâbit, Sirâc, Mühelleb
b. Kâbisî			Trablusî	Kâbisî	Ebû Ali el-Gassânî, Ebû Muhammed b. Attâb
Nesefî		İbn İfrânik		Ebü'l-Fazl el-Herevî	Ebû Ali el-Gassânî
Müslim'in *Sahîh*'i					
Cülûdî			İbnü'd-Delâî /416	İbn Bündâr	Ebû Ali el-Gassânî, Süfyân el-Âsî, Ebû Ali es-Sadefî
Kisâî		Mekkî b. Ebî Tâlib /393		Nesevî	Ebû Muhammed b. Attâb, İbnü't-Tallâ

İbn Mâhân		İbnü'l-Ceyyânî /390'dan önce		İbn Mâhân	
Tirmizî'nin *Câmi'*i		İbnü'l-Ceyyânî /390'dan önce		Ebû Ya'kûb el-Mekkî	İbn Abdilber
***Muvatta'* Rivayetleri**					
İbn Vehb	Muhammed b. Futays			Yûnus b. Asbüla'lâ	Ömer b. Yûsuf
İbnü'l-Kâsım				Muhammed b. Süleyman	İbn Atıyye
İbn Bükeyr	Bakî b. Mahled			İbn Bükeyr	
Ebû Mus'ab	Bakî b. Mahled			Ebû Mus'ab	
Ka'nebî	İbn Müzeyn			Ka'nebî	
Musannefler					
İbn Ebî Şeybe	Bakî b. Mahled			İbn Ebî Şeybe	Abdullah b. Yûnus, Muhammed b. Abdullah
Vekî' b. Cerrâh	İbn Vaddâh			Mûsa b. Muâviye	İsmail b. Bedr, Kâsım b. Asbağ, İbn Eymen
Abdürrezzâk	Ahmed b. Hâlid			Deberî	Ahmed b. Saîd b. Hazm
Müsnedler					
İbn Ebî Şeybe	İbn Vaddâh			İbn Ebî Şeybe	Kâsım b. Asbağ, Vehb b. Meserre, İbn Ebî Düleym
Ahmed b. Hanbel		İbnü'z-Zeyyât		Katîî	İbn Abdilber

EK 7: Endülüs'e İntikal Eden Hadis Kitaplarının Rivayetinde Rol Oynayan Ulema

EK 8: Doğu'daki Eserlerin Endülüs'teki Rivayetinde Rol Oynayan Endülüslü Âlimler

Üçüncü Bölüm'de kitap rivayet senedlerinde ismi zikredilen ancak bölüm içinde biyografisi verilmeyen âlimlerin tercemeleri bu başlık altında verilmiştir. Âlimlerin biyografileri meşhur oldukları isme göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

Ahmed b. Muhammed el-Havlânî (ö. 508/1115): Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Abdullah el-Havlânî, babası Ebû Abdullah el-Havlânî'den (ö. 448/1056), Ebû Abdullah İbnü'l-Ahdeb ve Ebû Muhammed eş-Şentecâlî'den (ö. 436/1045) hadis nakletmiştir. Kadı Yûnus b. Abdullah, Talemenkî, İbn Nebât, Sefâkusî (ö. 444/1052), Ebû İmrân el-Fâsî'nin (ö. 430/1039) de aralarında bulunduğu 40 hoca kendisine icazet vermiştir.[1]

Ahmed b. Nâbit el-Tağlibî (ö. 360/970): Künyesi Ebû Ömer'dir. Aslen Kurtubalı olan Ahmed b. Nâbit, Ubeydullah b. Yahyâ, Saîd b. Osmân el-A'nâkî, Tâhir b. Abdülaziz, İbn Lübâbe'nin de aralarında bulunduğu meşhur hocalardan ders almıştır. Rivayetinde sika olduğu söylenir.[2]

Ahmed b. Sâbit el-Vâsıtî (ö. 437/1046): Ebû Ömer Ahmed b. Sâbit el-Vâsıtî (ö. 437/1046) Kabra'daki (Cabra) köylerden biri olan Vâsıt'a nisbetle Vâsıtî nisbesini almıştır. Kurtuba'ya yerleşmiştir.[3]

Dâvûd b. Hüzeyl (ö. 315/927): Dâvûd b. Hüzeyl b. Mennân, hac için rihle yapmış, Mekke'de Ali b. Abdülaziz'den çokça istifade etmiştir. Mısır'da Ahmed b. Amr el-Bezzâr ve Nesâî'den semâ etmiştir. Doğu'dan dönünce memleketi Tuleytula'ya gitmiş, sonra Kurtuba'ya taşınmış ve Kurtuba'nın kuzeyinde yer alan Rusâfe semtinde yaşamıştır. Sika olarak vasıflandırılan Dâvûd'dan Ahmed b. Muhammed b. Abdilber (ö. 338/950) gibi talebeleri istifade etmiştir.[4]

Ebü'l-Kâsım el-Fihrî (ö. 405/1014): Halef b. Yahyâ b. Gays el-Fihrî, aslen Tuleytulalıdır. Abdurrahman b. Îsâ b. Midrâc'tan çok ders aldı. Mesleme b. Kâsım, İbnü'l-Ahmer ve İbn Ayşûn onun istifade ettiği hocaları arasındadır. Rivayet ettiği hadislerin de manasını bilen bir âlimdi. Kurtuba'da Neşşârîn denilen yerde yaşardı, Mescidü'l-Yetîm'in imamıydı.[5]

---

[1] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 119.

[2] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 91.

[3] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 92-3.

[4] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 204-5.

[5] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 228-9.

Ebü'l-Mutarrif eş-Şa'bî (ö. 497/1104): Ebü'l-Mutarrif Abdurrahman b. Kâsım eş-Şa'bî, Mâleka ehlindendir. Ebü'l-Velîd'den icazet almıştır. Mesâil ezberlerdi. Mâleka'da müşavere heyetinde görev almıştır.[6]

Ebü'l-Velîd Hişâm b. Ahmed (ö. 469/1076): Aslen Mürsiyeli'dir. İbn Atıyye'nin *Fihris*'inde Hişâm b. Ahmed b. Hişâm olarak geçse de doğrusunun Hişâm b. Ahmed b. Abdülaziz olması muhtemeldir. İbn Mîkel, İbn Nebât ve Talemenkî onun hocaları arasındadır. Sika olarak görülmüştür.[7]

Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Zeyn el-Kurtubî (ö. 434/1043): Aslen Kurtubalı olan Ebû Abdullah, İbn Müferric, Asîlî, Abbâs b. Asbağ gibi devrin önde gelen hadis ve fıkıh âlimlerinden ders almıştır. Hadis alanında uzmanlaşmış, vesâik akitçiliğini hakkıyla yerine getirmiştir.[8]

Ebû Abdullah b. Muâz (ö. 485/1092): Tam adı Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhim b. Muhammed b. Muaz el-Şa'bânî'dir. Ceyyân kadılığı yapmıştır. Felsefeyle ilgili olduğu bilinir.[9]

Gâlib b. Ömer (ö. 314/926): Vâdilhicâreli olan Gâlib b. Ömer, Kurtuba'ya gelip İbn Vaddâh'tan hadis dinlemiştir. Nesâî'den semâ'ı dışında ayrıntılı bilgi mevcut değildir.[10]

İbn Cehver (ö. 403/1013): İbn Cehver olarak tanınan Ebü'l-Asbağ Abdülaziz b. Abdurrahman b. Buht, Endülüs'te İbnü'l-Ahmer dışında İbnü'l-Meşşât ve Ahmed b. Saîd b. Hazm'dan da ders almıştır. İbn Abdilber Sadefî'nin *Kitâbü'l-İlm*'ini ondan kıraat yoluyla almıştır.[11]

İbn Ebî Kuhâfe (ö. ?): Ebû Muhammed Abdülcebbâr b. Ali b. Süleyman b. Seyyid b. Ebî Kuhâfe, aslen Batalyevslidir. Sonradan Meriyye'ye yerleşmiştir. İbnü'd-Delâî el-Uzrî ve İbn Abdilber'den hadis nakletmiştir. Hac için Mekke'ye gitmiş ve orada vefat etmiştir. Vefat tarihi bilinmemektedir.[12]

İbn Eymen : Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen, Kurtuba'da Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî, İbrahim b. Kâsım b. Hilâl, İbrahim b. Muhammed b. Baz, Asbağ b. Halîl, Abdullah b. Hâlid, Muhammed b. Yûsuf b. Matrûh, Mâlik b. Ali el-Kureşî ve başka hocalardan ders almıştır. Buradaki eğitimini tamamladıktan sonra Kâsım b. Asbağ ve Muhammed b. Zekeriyyâ b. Abdüla'lâ (ö. 322/934) ile beraber 274/887 yılında Doğu'ya gitmiştir. Kayravan, Mısır, Mekke, Kûfe, Bağdat'ta pek çok hocadan ders alan İbn Eymen, rihle arkadaşı Kâsım b. Asbağ ile beraber aynı hocalardan istifade

---

[6] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 439.

[7] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 297.

[8] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 154.

[9] Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, I, 81.

[10] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ,* s. 293; İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 444.

[11] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis,* s. 417.

[12] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 478.

etmiştir. Kadı İsmail b. İshak el-Cehdamî (ö. 282/896), Muhammed b. İsmail Tirmizî, Muhammed b. İsmail es-Sâiğ, Ali b. Abdülaziz (ö. 286/899) ve İbn Kuteybe İbn Eymen'in Doğu'da istifade ettiği hocaları arasındadır.[13]

İbn Hamdîn (ö. 508/1114): Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdülaziz b. Hamdîn, İbn Abdilber ve İbnü'd-Delâî el-Uzrî'den icazet almıştır. Muhammed b. Attâb ve Trablusî'den hadis dinlemiştir. 490 senesinde Kurtuba kadılığına getirilmiş, vefatına kadar bu görevde kalmıştır.[14]

İbn Hazrec (ö. 478/1085): Ebû Muhammed Abdullah b. İsmail b. Muhammed b. Hazrec el-Lahmî el-İşbîlî, babasından, Ebû Abdullah el-Bâcî ve İbn Abdilber'in de aralarında bulunduğu 265 hocadan ders almıştır. Maşrık'tan bazı âlimler ona mektup yazarak icazet istemişlerdir. Hadislerin kayıt altına alınmasında, rivayetinde, toplanmasında ihtimam göstermiştir. Kendi dönemindeki belli başlı fakihlerden biriydi, İşbîliye'de müşavere heyetinde yer almıştır.[15]

İbn Manzûr (ö. 469/1076): Muhammed b. Ahmed İbn Manzûr el-Kaysî, İşbîliye'de hadis ve fıkıh ağırlıklı bir eğitim almıştır. Rihlesinde Ebû Zer'den ders aldığı kayıtlıdır. Talebesi Ebû Ali el-Gassânî onun zabtının kuvvetli olduğunu, hadisleri kayıt altına almada mahir olduğunu ifade eder.[16]

İbnü'l-Ahdeb (ö. 437/1046): İbnü'l-Ahdeb olarak tanınan Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Yezîd el-Lahmî, İşbîliye'de doğmuştur. Burada Ebû Muhammed el-Bâcî'den ders almıştır. Kurtuba'ya gelen İbnü'l-Ahdeb, İbn Müferric, Abbâs b. Asbağ ve Halef b. Kâsım gibi devrin önemli âlimlerinden istifade etmiştir. Genç yaşta ilme yönelmiş, kitapları cem etmiş, hocalarından kitaplarını yazmıştır. Rihle yaptığına dair bir bilgi mevcut değildir.[17]

İbnü'l-Eftas (ö. 460/1067): Tam adı Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. en-Nâşiî et-Tücîbî'dir. İbn Atıyye'nin zikrettiği gibi Muhammed b. Abdullah'ın tam adında en-Nâşiî ismi tabakat kaynaklarında yer almaz. İbnü'l-Eftas olarak meşhurdur. İbnü'l-Ebbâr, Ebû Bekr künyesini verir. Batalyevsli olan âlim, çok sayıda kitabı toplamış, büyük bir kütüphaneye sahip olmuştur.[18]

İbnü'l-Fehhâr (ö. 419/1028): Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. el-Fehhâr, *Muvatta'*ı dinlediği Ebû Îsâ dışında Ahmed b. Avnullah, Ebû Ca'fer et-Temîmî, Ebû Muhammed el-Bâcî ve diğerlerinden ders almıştır. Doğu'ya rihle yapmış, haccını ifa etmiştir. Medine'de bir müddet yaşayıp

---

[13] Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 158. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II. 69-71. Hocalarının tam listesi için bk. Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ*, s. 157-8. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, V, 185.

[14] Hakkında bilgi için bk. Kâdî İyâz, *el-Gunye*, s. 46-7; İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 204.

[15] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 372-3.

[16] Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VIII, 155-6.

[17] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 157.

[18] İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, II, 58-9.

fetva veren İbnü'l-Fehhâr, Endülüs'e döndüğünde Medine'de yaşadığı için övündüğünden bu lakapla anılmıştır. Belensiye'de vefat etmiştir.[19]

İbnü'l-Gannâm (ö. 418/1027-8): Ebü'l-Kâsım İsmail b. Bedr el-Ensârî el-Faradî, İbnü'l-Gannâm olarak bilinirdi. İbnü'l-Ahmer el-Kureşî, Kadı Münzir b. Saîd, Ebû Îsâ el-Leysî, Kadı İbn Müferric onun istifade ettiği hocaları arasındadır. Havlânî, Ebû Muhammed b. Hazrec ondan ders almıştır.[20]

İbnü'l-Garrâb (ö. 460/1068): Tam adı, Ebû Bekr Muhammed b. Mûsa b. Feth el-Ensârî'dir. Aslen Batalyevsli olan İbnü'l-Garrâb, Kurtuba'da Asîlî, Abdülvâris b. Süfyân ve Halef b. Kâsım'dan ders almıştır. Hadis, dil ve şiirde uzman olduğu belirtilir.[21]

İbnü't-Tallâ (ö. 497/1104): Ebû Abdullah Muhammed b. Ferec el-Kurtubî İbnü't-Tallâ', kendi devrinin önde gelen hocalarından biriydi. Endülüs dışına çıkmadığı bilinen İbnü't-Tallâ', Mekkî b. Ebî Tâlib ve Trablusî gibi hocalardan istifade etmiştir. Mâlikî mezhebine göre fıkıh hafızıydı. Şûra üyeliğinin yanı sıra Kurtuba Ulucamii'de sâhibü's-salat görevinde de bulunmuştur. Ömrünün uzun olması sayesinde ondan çok sayıda ilim talibi istifade etmiştir.[22]

İbn Mîkel (ö. 436/1045): Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah İbn Mîkel el-Bekrî, aslen Mürsiyeliydi. Gençliğinden beri Kurtuba'da yaşamış burada fıkıhta derinleşmişti. 403 senesinde Kurtuba'da iç karışıklıklar çıkınca Mürsiye'ye dönmüştür. Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ onun tanınmış talebelerinden biridir. Mâlikî fıkhında derinleşmiştir. Hadislerin sahihini zayıfından ayırırdı, ricâl bilgisi iyiydi.[23]

Îsâ b. Sehl (ö.486/1093): Ebü'l-Asbağ Îsâ b. Sehl el-Esedî, aslen Ceyyânlıdır. Sonradan Kurtuba'da yaşamaya başlamış, Trablusî'den hadis dinlemiş, İbn Attâb'ın yanında fıkıh öğrenmiştir. Farklı şehirlerde kadılık yapmış, müşâvere heyetinde bulunmuştu. Nevâzilde söz sahibi olan Îsâ b. Sehl, *el-Ahkâmu'l-kübrâ* adlı meşhur eserin müellifidir.[24]

İsmail b. Muhammed b. Hazrec (ö. 421/1030): Ebü'l-Kâsım İsmail b. Muhammed b. Hazrec b. Muhammed el-İşbîlî, 377 senesinde doğmuştur. İşbîliye'de ilk eğitimini aldıktan sonra Kurtuba'ya

---

[19] Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 137-139.

[20] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 159.

[21] Tercemesi için bk. İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 172-3.

[22] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 197-8.

[23] Ayrıntılı bilgi için bk. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VIII, 34.

[24] Ayrıntılı bilgi için bk. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VIII, 182-3; Aguirre Sádaba, F. J., "Ibn Sahl al-Asadī Abū l-Asbag", *BA*, V, 94-104; Ahmet Özel, "Îsâ b. Sehl", TDV İslâm Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/isa-b-sehl (31.03.2023).

ardından da Maşrık'a rihle yapmıştır. Buradaki hocaları zikredilmemiştir. 412'de Endülüs'e dönmüştür. İsmail, zühd ve ilim ehlindendi. Hadis ve ricâl bilgisi onun ağırlıklı olarak meşgul olduğu ilim dalıydı.[25]

Kâsım b. Asbağ : Kâsım, Kurtuba'da Asbağ b. Halîl, Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî, Muhammed b. Vaddâh, Mutarrif b. Kays (ö. 282/896), İbrahim b. Kâsım b. Hilâl (ö. 282/896), Abdullah b. Meserre (ö. 286/899) gibi devrin önemli âlimlerinden ders alıp Endülüs'teki eğitimini tamamlamıştır.[26] 274/887 yılında Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen (ö. 330/942) ve Muhammed b. Zekeriyyâ b. Abdüla'lâ (ö.322/934) ile birlikte Doğu'ya rihleye gitmiştir. Kayravan, Mısır, Kûfe ve Bağdat gibi önemli ilim merkezlerinde pek çok hocadan istifade etmiştir. Kadı İsmail b. İshak el-Cehdamî (ö. 282/896), Muhammed b. İsmail Tirmizî, Muhammed b. İsmail es-Sâiğ, Ali b. Abdülaziz'den (ö. 286/899) ders aldı. Ahmed b. Hanbel'in oğlu, Tirmizî, İbn Kuteybe de onun Doğu'da istifade ettiği isimler arasındadır. Kayravan'da Bekr b. Hammâd et-Tâhertî'den (ö.?) Müsedded b. Müserhed'in (ö. 228/843) *Müsned*'ini dinlemiştir.[27]

Kâsım b. Mes'ade (ö. 317/929): Vâdilhicâreli Kâsım b. Mes'ade el-Bekrî, hadiste uzman olduğu gibi ricâl ilminin önde gelen isimlerindendi. İlmî birikiminden dolayı, Doğu'da ders almak için görüştüğü hocaları ondan istifade ediyordu. Muhammed b. Kâsım da Nesâî'nin meclisinde onunla bir araya gelmiş, hadislerin manalarına dair derin bilgisini takdir etmişti. [28]

Küley'î (ö. 442/1050): Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Muhammed el-Gassânî, el-Küley'î olarak bilinirdi. İlbîre ehlindendir. İbn Ebî Zemenîn'in yakın talebelerinden biriydi. Onun tüm eserlerini tahammül etmiştir. Bk. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik,* VIII, 160-1.

Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Kâsım b. Hilâl el-Kaysî (ö. 352/963): Künyesi Ebû Abdullah'tır. Kurtuba'da Ubeydullah'tan başka Saîd b. Osman el-A'nâkî, Saîd b. Humeyr, Eyyûb b. Süleyman, Tâhir b. Abdülaziz, İbn Lübâbe gibi devrin önemli hocalarından ders almıştır. Mesâil ezberlerdi. Şurût akdinde tasarrufu bulunurdu. Hadis naklederdi, talebeleri ondan çok hadis işitmiştir.[29]

Muhammed b. Attâb (ö. 462/1069): Endülüs'te çok sayıda hadis kitabının rivayetinde karşımıza çıkan bir isimdir. Kadı Yûnus b. Abdullah (ö. 429/1037), Ebû Muhammed b. Bennûş (ö. 415/1024), Ebû Abdullah b. Nebât (ö. 429/1037), Ebü'l-Mutarrif Abdurrahman b. Mervân el-Kanâziî (ö. 413/1022) gibi devrin önde gelen ulemasının yanında ilim tahsil etmiştir. Bilgin bir fakih olduğu, hadis ve isnadda uzman olduğu bilinir. Aynı zamanda vesâik uzmanıydı. Pek çok ilim dalında

[25] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 159-160.

[26] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 467; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik,* V, 180.

[27] Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis,* s. 487.

[28] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 463-4.

[29] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, II, 89-90.

uzmanlaşmış bir isimdi. Şura heyetinde görev almış, fetvalar ona sorulurdu, Kurtuba kadılığı görevini reddetmiştir.[30]

Muhammed b. Şureyh er-Ruaynî (ö. 476/1084): Ebû Abdullah Muhammed b. Şureyh b. Muhammed er-Ruaynî el-İşbîlî, Doğu'ya 433/1041 senesinde rihle yapmıştır. Rihlesi sırasında Ebû Zer el-Herevî'den Buhârî'nin *Sahîh*'ini dinlemiştir. Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) Endülüs'te ona icazet vermiştir. Fıkıh, hadis ve kıraatle ilgilenmiştir. Hadis rivayetinde sika kabul edilmiştir.[31]

Osmân b. Cerîr (ö. 323/934): Osmân b. Cerîr b. Humeyd el-Kilâbî el-İlbîrî, Endülüs'te Utbî, İbn Müzeyn, Bakî b. Mahled ve Ebû Zeyd'den ders almıştır. İfrîkıye'de Sahnûn'dan Mısır'da İbn Abdülhakem, Yûnus b. Abdüla'lâ ve Nesâî'den semada bulunmuştur. Âlimin hem fıkıh hem hadis formasyonuna sahip olduğu söylenebilir. [32]

Saîd b. Seleme (ö. 413/1022): Ebû Osmân Saîd b. Seleme'nin hocaları arasında İbnü'l-Ahmer, Ebû Muhammed el-Bâcî, Ebü'l-Hasan el-Antâkî, İbn Avnullah, İbn Müferric vardır. Hem zabt sahibiydi hem de naklettiklerinin manasını kavramış biriydi. Kurtuba Ulucamii'de bir dönem imamlık yapmıştır.[33]

Yahyâ b. Vâfid (ö. 404/1013): Ebû Bekr Yahyâ b. Abdurrahman b. Vâfid el-Lahmî el-Yahsubî, Kurtuba kâdılcemâası ve Medînetü'z-Zehrâ sâhibü's-salâtı olarak görev yapmıştır. Âmirîler devrinde çıkan Berberî isyanlarında hapsedildi ve öldürüldü.[34]

[30] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 174-7.

[31] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 184-5.

[32] İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 395-6.

[33] İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, I, 294-5.

[34] Ayrıntılı bilgi için bk. Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, VII, 176-181.